Malek Chebel

Sclavia pe pãmântul islamic

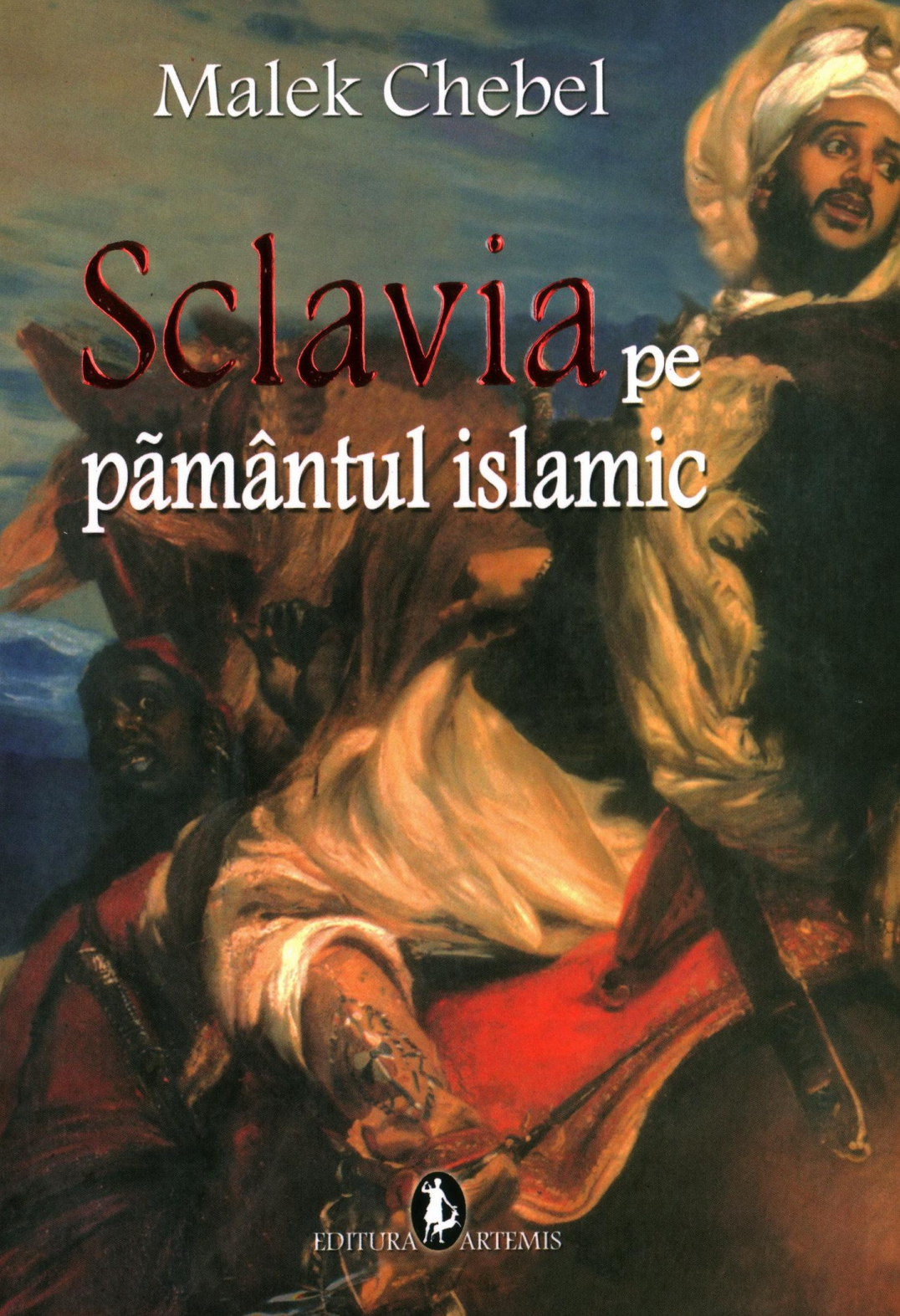

EDITURA ARTEMIS

Malek Chebel

SCLAVIA PE PĂMÂNTUL ISLAMIC

Redactor: Antonia KACSÓ
Coperta: Cristian NEGOI

Malek Chebel, *L'Esclavage en Terre d'Islam*
© Librairie Arthème Fayard, 2007

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

CHEBEL, MALEK
Sclavia pe pământ islamic / Malek Chebel. - Bucureşti Artemis, 2009
ISBN 978-973-566-172-4

123.1(=411.21)

Tehnoredactare computerizată
Editura ARTEMIS
Str. Piaţa Presei Libere nr. 1
Sector 1, Bucureşti
Tel./Fax: (021) 318.83.44
web: http://www.semneartemis.ro
E-mail: office@semneartemis.ro

Difuzare: (021) 311.49.36
(021) 310.74.59
E-mail: difuzare@semneartemis.ro

Tiparul executat la **S.C. SEMNE '94 S.R.L.**
Tel.: (021) 667.08.20

Malek Chebel

SCLAVIA PE PĂMÂNTUL ISLAMIC

Un tabu bine păzit

Traducere de
Cătălina Mihai

EDITURA ARTEMIS
2009

DE ACELAŞI AUTOR

Le Corps en Islam, PUF, 1984.

La Formation de l'Identité politique, PUF, 1986; Payot, 1997.

Le Livre des séductions, Lieu commun, 1986; Payot, 1996.

L'Esprit de sérail. Mythes et pratiques sexuels au Maghreb, Lieu commun, 1988; Payot, 1997.

Histoire de la circoncision des origines à nos jours, Balland, 1992; Perrin, 2006.

L'Imaginaire arabo-musulman, PUF, 1993, Quadrige, 1993.

Dictionnaire des symboles musulmans, Albin Michel, 1995.

Encyclopédie de l'amour en Islam. Érotisme, beauté et sexualité dans le Monde arabe, en Perse et en Turquie, Payot, 1995.

La Féminisation du Monde, Payot, 1996 (devenită *Psychanalyse des Mille et Une Nuits*).

Les Symboles de l'Islam (Album), Assouline, 1997.

Prefaţă şi note la *Éphèbes et Courtisanes* de Jahiz, Paris, Rivages, 1997.

Le Coran, tradus de Edouard Mortet (prefaţă), Payot, 1998.

Traité du raffinement, Payot, 2001.

Du Désir, Payot, 2000.

Les Cent noms de l'amour (cu Lassaad Métoui), Alternatives, 2001.

Préface au Coran, Payot, 2001.

Le Sujet en Islam, Seuil, 2002.

Islam et libre arbitre (cu Marie de Solemnes), Dervy, 2003.

Dictionnaire amoureux de l'islam, Plon, 2004.

Manifeste pour un islam des Lumières: 27 propositions pour réformer l'islam, Hachette littératures, 2004.

Anthologie du vin et de l'ivresse, Seuil, 2004.

L'islam et la raison, le combat des idées, Paris, Perrin, 2005.

L'islam, passion française (prefaţă), Bartillat, 2005.

Le Kama-Sutra arabe, Pauvert, 2006.

Le Coran raconté aux enfants, Petit Phare, 2006.

L'Islam expliqué par Malek Chebel, Perrin, 2007.

Treize contes du Coran et de l'Islam, Flammarion, 2007.

Cuvânt-înainte

20 iunie 2005: chestiunea sclavagismului, de care m-am lovit lucrând la *Ephèbes et courtisanes*, epistola lui Al-Jahiz (776-869), mă frământă iarăşi. Al-Jahiz a fost un prozator arab genial. Încă din timpul abbasizilor, care au stăpânit la Bagdad chiar din secolul al VIII-lea, el observase, şocat, fenomenul sclavagismului şi dispreţul rezervat negrilor, propriile origini bantu predispunându-l, firește, la această revoltă rece şi mocnită, revoltă rămasă, de altfel, fără ecou, cel puţin la nivel literar. Ca să am inima uşoară, am decis să deschid un dosar pe această temă, să decupez articole de ziar, să strâng fonduri, adică să procedez ca în cazul tuturor temelor ce mi-au trezit vreun interes imediat sau mai îndepărtat. La început, plănuisem un articol destul de aprofundat pe care să-l public în vreo revistă universitară îndată ce l-aş fi terminat, un rechizitoriu destinat specialiştilor, cu extrase şi ecouri în vreun mare cotidian. De atunci a trecut multă vreme, s-a scurs multă apă pe sub poduri, iar dosarul s-a îngroşat văzând cu ochii. Nu mai putea fi vorba despre un articol, ci despre o carte! S-a acumulat documentaţie cu greutate, pe care am s-o expun pe îndelete, în funcţie de circumstanţele ce mă vor pune faţă în faţă cu acest fenomen la fel de lamentabil ieri ca şi astăzi.

Să fie formaţia mea de antropolog şi de psihanalist cea care mă atrage irezistibil către acest tip de investigaţie? Demersul firesc al unui umanist care crede în om şi că trebuie să-l apere pe acesta de pericolele ce-l pândesc este să restaureze ordinea virtuoasă de odinioară, să-l apere pe sărac şi pe cel orfan, să facă opere filantropice. Aceasta este şi menirea mea şi „servitutea mea voluntară" şi coincide, în lucrările mele, cu intenţia de a-l elibera pe omul musulman din lanţurile sale. Măcar să încerc s-o fac! Nu voi reuşi din prima, bineînţeles, cu atât mai puţin cu cât manifestările de supunere sunt vechi de când lumea!

În fond, faptul că omul despre care vorbim a trăit pe teritoriul islamic contează prea puţin: libertatea e aceeaşi oricând. Orice parcelă de umanitate demnă de a fi salvată de ignominie, de ipocrizie, de negare, consolidează în mod necesar – aproape mecanic, ca într-un puzzle – demnitatea omului, oriunde ar trăi el. Trebuie udată îndelung această floricică pentru a o vedea înflorind şi iscând noi frumuseţi care ar face la rândul lor muguri. Libertatea nu-l lasă teafăr nici pe opresor, nici pe despot, cu atât mai puţin pe sclavagist.

A trecut un an... Dosarul s-a îngreunat trecând prin „năpârliri" succesive, căci așa este miracolul creației: se hrănește din ea însăși și se îmbogățește, rând pe rând, prin mutații interne. Trebuie să spun că, niciodată, un asemenea subiect tragic nu a mai fost însoțit de atât de frecvente avertizări, de semnale de tot felul, de lucrări științifice și de reportaje alarmiste. S-au redactat sute de lucrări pe această temă dar, pentru cei mai mulți, sclavagismul a rămas apanajul albilor cei răi care își rumegă astăzi remușcările și vinovăția. Este vorba și de siniștrii negustori de negri și de plantatorii de trestie de zahăr, inevitabil rasiști, inevitabil americani, obligatoriu din Mississippi. Cartea de față corectează acest neadevăr, aruncând o privire nouă asupra acestor postulate. În fapt, sclavagismul este cea mai des întâlnită practică de pe planetă, o realitate umană universală. Până și arabii, până și persanii, până și indienii, popoare atât de rafinate, au practicat sclavagismul. Au vândut sclavi și au cumpărat concubine, au castrat tinerii cu scopul explicit de a-i face gardienii haremurilor ce le aparțineau, privându-i de organe și eliberându-i de orice dorință carnală.

Acesta este primul obiectiv al lucrării de față: să încerce să spună tot adevărul despre sclavagism, fără a se îngrijora de efectele pe care unele dintre dezvăluiri le-ar putea produce. Mi s-a părut că am o anume misiune de îndeplinit, indignarea-mi fiind mai presus decât uitarea sau simțul compromisului.

M-am întâlnit cu Claude Durand, editorul meu, și i-am vorbit despre aspectele ce mă inspiraseră, despre subiectele la care lucram. A tresărit, literalmente, la auzul lor. Adunase și el, la rândul lui, precum mi-a mărturisit, o jumătate de chintal de documente pe această temă, și aștepta momentul oportun ca să le valorifice. Unul dintre secretele muncii de editor este acela de a ști cum să utilizezi forța, energia, curiozitatea autorilor, în momentul în care ei înșiși resimt imperioasa necesitate de a le pune în practică. Ce-și dorește taurul dacă nu să se năpustească în arenă și să lupte?

Scânteia? M-a întrebat dacă pot întocmi un deviz, căci proiectul cerea numeroase călătorii în țările respective. Să mergi pe teren, să cercetezi, să simți, să vezi cu ochii tăi, contează mai mult decât toate teoriile din lume. Poate că se cerea să îmbrac chiar veșmintele sclavului, implicit ale sclavagistului care, în zilele noastre, maschează opresiunile prin semantica suavă și civilă: „personal necalificat", „personal permanent", „personal de casă" etc., termenul „personal" fiind la fel de *impersonal*, în fond, ca și în cazul animalelor de povară care, odată epuizate, sunt duse la abator. Se va vedea că același nume, *jallab*, sau *gallab* (în egipteană), este atribuit, în arabă, furnizorului de vite și negustorului de sclavi, misitului și samsarului!

Unul dintre prietenii mei scriitori, Marc Boulet, a folosit același procedeu, deși într-un alt domeniu. Pentru a studia comportamentul delincvent al traficantului

de arme s-a pus în pielea unui chinez, apoi a unui rus, fiind pe rând vânzător şi cumpărător, în funcţie de interlocutor, cercetând prin identificare totală. Având exemplul lui, am început să întrevăd enormitatea sarcinii, dificultăţile punerii ei în practică, pericolele pe care le presupunea. Oamenii prea puţin curtenitori pe care aveam să-i întâlnesc, sclavagişti sau mizantropi cinici, ştiau să-şi cultive subterfugiile, să manevreze şi să folosească argumente dezarmante cu care să-i îndepărteze pe curioşii ca mine.

Am revăzut cu ochii minţii chipul palid al lui Arthur Rimbaud şi, în mod special, cel al traficantului de arme Paul Soleillet, cu care se dedase la un comerţ prea puţin recomandabil. Autorul operei *Un anotimp în infern* călătorea când la Aden, când la Obock, altădată la Tadjoura şi Harar, tot atâtea locuri pe care avea să-mi fie dat să le străbat şi eu şi în care, în orice caz, odinioară se practicase comerţul cu sclavi. Să fi fost Rimbaud şi sclavagist, după cum fusese negustor de arme şi traficant? Indiscutabil e că a trăit înconjurat de sclavi şi de negustori de sclavi. La Zeila a putut fi văzut discutând cu Abu Bekr, atotputernicul stăpân al ţinutului. Graţie unei armate corupte, cel din urmă controla plecarea şi sosirea caravanelor. La capătul câtorva luni de voiaj, Rimbaud rămăsese fără un chior. Zdrenţăros, a stârnit curiozitatea şi neîncrederea consulului Franţei la Massaua care i-a trimis colegului său din Aden o misivă extrem de grăitoare în privinţa poetului: „Un anume domn Rimbaud, pretinzând că este comerciant la Harar şi la Aden... V-aş rămâne foarte îndatorat, domnule consul, dacă mi-aţi trimite nişte informaţii despre acest individ a cărui înfăţişare e un pic cam suspectă..." Se întâmpla la 5 august 1887, cu puţin peste un secol în urmă.

Ceea ce l-a interesat pe editorul meu a fost un document dinamic, o anchetă de teren, bogată în detalii picante, în întâlniri, în discuţii, adică în viaţă. O anchetă la dimensiuni planetare, serioasă, incontestabilă, dublată de o reîntoarcere adâncă în trecut. Pentru autor era esenţial să se alăture cohortelor de sclavi de odinioară, să le viziteze temniţele. Astăzi au dispărut aceste realităţi, în mare parte, dar obiceiurile au viaţă lungă. Vom vorbi, evident, şi despre situaţia actuală din regiunile ce se întind din Africa de Vest până la Oceanul Indian şi Marea Oman, vom trece apoi din Tanzania în Malaysia şi, de acolo, în Brunei, trecând prin Africa Centrală şi Estică, prin Maghreb, Arabia Saudită, ţările Golfului, Egipt, Istanbul, Cornul Africii, Yemen, Irak, Iran, India musulmană, pretutindeni unde drepturile omului sunt încă ignorate, aşa cum au fost întotdeauna, încă din perioada preislamică căci, dincolo de extinderea actuală a sclaviei, cartea aceasta va surprinde şi cronologia ei în diferite regiuni ale lumii.

În cărţile mele de până acum am vrut, constant, să cred că bunătatea islamului s-ar oglindi în cea a fiecărui musulman, iar cumpătarea şi înţelepciunea pe care le găsim la tot pasul în versetele Coranului lui Mahomed (570-632) şi-ar găsi la acest musulman o aplicare imediată şi fără greş. Drept dovadă stă acest *hadith* al Profetului pe care l-am inclus în dosar încă dinainte de abordarea primei controverse: „Dumnezeu nu a creat nimic care să-i placă mai mult decât eliberarea sclavilor şi nimic pe care să-l urască mai mult decât repudierea." Versetul a fost catalogat drept „autentic", ceea ce înseamnă că în comunitatea musulmană este considerat a fi ieşit într-adevăr din gura Profetului. Prin opoziţie, există şi aşa-zisele *hadith*-uri „slabe" şi altele apocrife. Vom vedea aici că numeroşi musulmani nu par a simţi vreo plăcere, vai, decât făcând invers decât se recomandă cu atâta seninătate şi limpezime, musulmani care îşi repudiază cu neruşinare femeile şi îşi asupresc servitorii. Pentru o mică parte de arabi cultivaţi sau de gânditori musulmani eliberaţi ce resping versiunea oficială a unei istorii religioase neprihănite şi care, acestea fiind date, manifestă o adevărată stinghereală în a cerceta trecutul, majoritatea musulmanilor rămân surzi la orice denunţare a acestui trecut, trecând cu vederea că tocmai pe pământul pe care trăiesc s-au petrecut drame neştiute, că negri de contrabandă au fost ucişi pe când fugeau de călăii lor, că vitele umane au pierit sub loviturile de bici ale negustorilor de sclavi.

Îi acoperea islamul pe sclavagişti? Îi încuraja? Cine-şi făcea pe atunci griji că tabuul ar fi ascuns intenţii necurate şi gânduri rău intenţionate? Să-şi fi dat islamul binecuvântarea pentru aservirea păgânilor, a evreilor sau a creştinilor, numindu-i *dhimmi*? Apărătorii tradiţiei au ripostat că nici nu poate fi vorba de aşa ceva. În realitate nu există, pentru moment, nici conştientizare, nici o măsură exactă a fenomenului. Terenul de studiu este virgin, mai ales că sunt excluşi flagrant un număr considerabil de cercetători care au înfierat problema sclaviei, dar n-au făcut-o decât în cercurile academice, ale institutelor sociologice experte în comerţul oriental şi atlantic şi ale căror lucrări, în final, nu au circulat decât în paginile revistelor de specialitate.

Observarea directă a fost sursa mea principală. Am fost în toate ţările unde se ştia că existase un centru de sclavagism. Uneori, neputându-le aborda direct, le-am observat de la distanţă, înregistrând toate doleanţele abolitioniştilor locali ce se zbăteau în indiferenţa generală, implicit în dispreţul semenilor ce-i considerau nişte renegaţi. Alteori, nu am găsit urme, dar mărturii au fost din belşug de-a lungul acestei anchete.

Pentru a rămâne credibil, m-am străduit să mă ţin la distanţă de cele două extreme: negativismul şi ideologizarea. Utilizarea politică ce va putea fi dată cercetării

mele nu va putea fi imputată decât celor ce se vor deda la așa ceva. În ce mă privește, gândirea dogmatică nu este punctul meu forte. Cât despre cei care cred că islamul nu a cultivat asemenea monstruozități, va fi suficient să citească anexele cărții ce sunt dovezile de acuzare cele mai explicite posibil.

Pornind de la aceste premise, rămân deschis la obiecțiile ce mi s-ar putea aduce în virtutea implicării mele personale, dincolo de necesitățile cercetării, și în privința subiectivității pe care, inevitabil, cartea o ascunde. Din aceste pagini, în care nu m-am lăsat luat de valul celor două păcate majore pe care le-am menționat mai sus, cititorul își va forma singur o părere. În deplină cunoștință de cauză, consider că exemplul de neurmat este *Muntu*, cartea excelentă a lui Janheinz Jahn, apărută în anii '50, în care autorul și-a propus să stabilească fundamentele antropologice ale africanului fără să facă nici o referire la categoria istorică a sclaviei. Această bună (rea)-credință a fost principalul pericol pe care a trebuit să-l înfrunt. Se știe că „etnologia participantă" nu și-a atins scopul. Dar controversa care i-a vizat pe cercetătorii occidentali, acuzați de neocolonialism, descriind superficial subiectul și neștiind să manipuleze limba, ar trebui să mă privească și pe mine, de vreme ce eu însumi sunt un produs al acestei culturi.

De ce nici un imam nu a îndrăznit niciodată să ridice problema servituții? De ce apelul Națiunilor Unite și al organizațiilor umanitare, pe această chestiune, au rămas inutile, neauzite, absolut ineficiente? Ce legături întreții sclavajul și comerțul și cum poți denunța ambiguitatea unei asemenea convenențe? Există vreo legătură structurală între comerțul cu negri din Vest, numit și atlantic sau triunghiular, și cel oriental, al arabilor și al musulmanilor? Unde se face joncțiunea?

Aceasta este întrebarea de fond. Islamul a interzis de peste paisprezece secole punerea în sclavie a oricui, credincios sau necredincios. De ce acest fenomen este încă viu pe pământul islamic?

Dar termenul *islam*, pe care traducerea franceză îl rezumă la „supunere", nu exprimă, oare, prin esența lui, *supunerea* față de Dumnezeu, în sensul latin al lui *servio*, preludiu la o stare de aservire de ordin strict terestru (cazul sclavului), ceea ce-l incită pe exploatator să-i transgreseze frontierele semantice?

Partea întâi

DOCTRINA

1

CE SPUNE ISLAMUL DESPRE SCLAVIE?

„Învață-i pe oameni! Tu nu ești acolo decât pentru a-i învăța, și nu pentru a-i domina..."

(Coran, LXXXVIII, 21)

Sclavagismul de pe pământul islamic este o moștenire venită de la Antichitatea orientală, comparabil cu cel practicat în vremea evreilor, în Roma sau în China veche. În secolul al VII-lea, data afirmării islamului, situația sclavului din Hejaz și din Peninsula Arabică era deplorabilă. Coranul și-a propus să pună capăt acestui fenomen, promulgând o politică de eliberare urmată concret de Abu Bakr (mort în 634), al doilea calif, care și-a alocat averea personală în vederea răscumpărării și eliberării sclavilor. Dar politica lui a fost contracarată, în parte, de Omar (581-644), al doilea calif al Islamului și succesorul imediat al lui Abu Bakr. Islamul nu a promovat decât o politică timorată, fără constrângeri reale pentru negustorii de sclavi și finanțatorii lor.

Întrebarea ce se ghicește printre rândurile acestei cercetări este următoarea: a dorit islamul cu adevărat să eradicheze sclavia, sau doar a căutat să atenueze formele ei cele mai crude, tratamentele cele mai umilitoare? Complexitatea doctrinei și, în special, fluctuațiile ei, au favorizat apariția unei piețe paralele înfloritoare – sûk al-'abîd –, *în cadrul căreia regulile venale erau singurele aplicate. Pe de o parte, erau în joc prestigiul finanțatorului, gustul accentuat pentru putere și dominare, pe de alta, profitul negustorului ce mai era numit și* nakhkhâs. *Treptat, ideea de a elibera un sclav pentru a câștiga binecuvântarea cerească a fost trecută pe un plan secundar. A trebuit așteptat virtuosul secol al XVIII-lea și, mai ales, apariția în secolul al XIX-lea a unei morale universale, promovată de Constituțiile occidentale, pentru ca politicile de abolire să pătrundă în bazinul mediteranean. La începuturi ele erau subterane și puțini dintre feudali aderau. Dar noii suverani, dintre care unii au fost adevărați reformatori, precum Ahmed Bey, în Tunis, au găsit în ele ocazia ca țările lor să reintre pe piața mondială, în Europa Luminilor, pe calea progresului.*

Înainte de a cerceta care a fost locul deţinut de sclav în textele sacre, să aruncăm o privire asupra Arabiei preislamice. Încă din Antichitatea timpurie exista un tip de servitute ordinară, acceptată deplin în societatea beduinilor, în special la curtea marilor seniori din Hejaz – locul naşterii islamului – dar şi în Persia sassanizilor, în Mesopotamia şi în Egiptul faraonic în care, cu 2000 de ani înainte de naşterea lui Hristos, era practicat un sclavaj economic şi militar pe seama nubienilor.

Istoricii greci nu au oferit nici o informaţie în privinţa Arabiei pentru care doar sclavii africani şi cartaginezi erau menţionaţi explicit. Strabon (cca 58 î.H.–21 d.H.) a mers până la a releva că, la arabii nabateeni, sclavia nu era răspândită, structura familiei fiind puternic endogamă şi fiecare clan organizându-şi propria servitute internă. Vorbea marele Strabon fără să fi călătorit în ţările la care se referea? În lucrarea sa, *Les Sémites,* G. Levi della Vida nota că nabateenii – care, după el, erau un amestec de elemente arabe (beduini) şi împrumuturi de la alte civilizaţii, şi al căror ţinut se întindea de la Damasc până la Hejaz – formau primul şi cel mai important dintre statele arabe din epoca elenistică. Aşadar, aceştia ar fi fost strămoşii arabilor de azi.

Primele informaţii ne vin de la poeţii preislamici, în special de la războinici. Am aflat, de exemplu, că poetului războinic 'Antar ibn Haddad (secolul al VI-lea), un mulatru – în măsura în care a existat –, i s-a refuzat mâna lui 'Abla, iubita lui, din cauza condiţiei sale de servitute sau pentru că fusese eliberat de prea puţin timp. Unele izvoare adaugă la acest handicap şi culoarea pielii sale, de vreme ce era supranumit al-Habachi („Abisinianul"). În timpul războaielor fratricide şi al incursiunilor întreprinse, arabii beduini au văzut dispărând multe dintre tinerele şi copiii lor, cu toţii hărăziţi a îngroşa rândurile persoanelor aservite de învingători. Practica era într-atât de folosită, încât a fost organizat un schimb informal între jefuitori. Pe cât de mult se felicitau pentru răpirea femeilor şi copiilor dintr-un clan, pe atât de surprinşi erau să vadă la reîntoarcerea în taberele lor că turmele, femeile şi copiii le fuseseră capturaţi de către alţi războinici.

Viaţa sclavului a avut dintotdeauna prea puţină valoare. Pe cât era stăpânul de liber, pe atât nu avea sclavul nici un drept şi, odată ajuns în această condiţie, era adeseori considerat doar o vită. Ce spune Coranul despre acest lucru? Urmărea el, în vreun fel sau altul, să abolească sau să organizeze sclavia? Ce se întâmpla cu sluga, cu servitoarea, cu concubina? Toate aceste întrebări au prins contur începând din momentul în care mediul nativ al islamului, Hejaz, în centrul Arabiei, era – şi este încă, într-un anumit fel – puternic sclavagist.

Coranul evocă problema sclaviei (*raqîq*) în 25 de versete distincte, repartizate în 15 sure. Tonalitatea de ansamblu înclină clar în favoarea sclavului. Este adevărat că, la acea vreme, pasivul era deja încărcat. Consacrarea unei religii precum islamul,

axată în întregime pe Dumnezeu, nu putea să rămână indiferentă la deplorabila condiţie a sclavilor. Morala coranică, sau cel puţin înţelegerea ei, militează, în fond, pentru apărarea celor mai năpăstuiţi de soartă. În acest spirit, cineva l-ar fi întrebat pe Profet ce trebuia să facă pentru a ajunge în rai. Mahomed a răspuns fără ezitare: „Eliberează-ţi fraţii din lanţurile sclaviei." Dacă abolirea nu a fost niciodată proclamată ca atare, în schimb, musulmanul a trebuit să vegheze la îmblânzirea celor mai degradante forme ale sclaviei.

Punctul din doctrină pe care se sprijinea Coranul era adoptarea de către sclavul păgân a noii religii, ceea ce făcea din el un musulman ca atâţia alţii, altfel spus un „servitor al Domnului" cu acelaşi statut ca şi fostul său stăpân, liber, dacă nu *de jure*, atunci măcar *de facto*. S-a instituit atunci un cod de bună purtare, ca şi cum Profetul ar fi vrut să circumscrie fronda oligarhilor de la Mecca, oligarhi care, până atunci, controlau ţara. Aceştia aveau nevoie de sclavii lor, la fel cum aveau nevoie de soţiile lor, de vacile cu lapte şi chiar de animalele lor sălbatice. Dar ideea şi-a făcut loc şi în rândurile plebei ce a primit favorabil noua predică a lui Hedjazi (supranumele Profetului). Graţie Legii sale Cereşti, Mahomed s-a angajat să-i elibereze pe toţi cei supuşi jugului ancestral. E puţin credibil că în secolul al VII-lea se vehicula ideea că, odată devenit musulman, sclavul avea să fie curând eliberat, chiar dacă onoarea recomanda ca stăpânul lui păgân să fie corect despăgubit.

La coduri noi, percepţii noi: un sclav credincios era adeseori mai bine înţeles şi mai apreciat de către islamici decât un sclav liber şi necredincios. Acesta din urmă rămânea supus voinţei stăpânului său, desigur, pentru încă multă vreme după eventuala eliberare, era mai maleabil decât oricând şi bun de corvoadă, dar pervertirea lui era văzută ca o pecete flagrantă a bunătăţii divine, însă şi ca o dovadă a umanismului musulman. Or, asemenea semn din partea Cerului era nepreţuit! Astfel, eliberarea sclavilor în numele adoptării noii religii a devenit stringentă, islamul admiţând (sau preconizând) că fiecare sclav avea menirea de a fi eliberat şi sprijinit. Islamul manifesta asupra sclavului o compasiune ce-l incita chiar să spere la recunoştinţa stăpânului: „Aţi făcut din sclavii voştri nişte tovarăşi [în ale plăcerilor pământeşti] pe care vi le-am oferit într-atât încât să vă fi devenit egali?" (XXX, 27). Într-un alt verset pot fi citite următoarele: „Cei îndrăgiţi de Allah îşi împart darurile [primite] cu sclavii lor, încât toţi să primească egal" (XVI, 73).

Orice musulman veritabil care deţinea un sclav era, prin urmare, îndemnat să-l elibereze, dar fără a fi şi obligat: „Dacă voi credeţi că merită să fiţi darnici cu bunurile cu care Allah v-a binecuvântat, oferiţi-le [eliberarea] acelora dintre sclavii voştri care o cer!" (XXIV, 33); „[Dreapta cale] este să-i eliberezi pe cei închişi" (XC, 13).

Cel care săvârşea vreun act pe care morala îl judeca drept reprobabil putea să-şi răscumpere greşeala eliberând un sclav, cu condiţia expresă ca acesta din urmă să-şi asume condiţia de credincios: „Nu-i este iertat unui credincios să ucidă un altul altfel decât din greşeală. Cel care ucide un credincios din greşeală îşi poate răscumpăra păcatul eliberând un sclav credincios [*raqbatîn mu'-minatin*] şi înapoind familiei celui mort echivalentul preţului sângelui. Aceasta poate consimţi, totuşi, la un act de milostenie, cedând suma pentru acte de caritate. Dacă victima aparţine unui clan rival, dar musulman, este recomandabil să fie eliberat un sclav credincios. Dacă, dimpotrivă, ea aparţine unui clan cu care s-au făcut tratative [*mithay*], o anumită sumă [preţul sângelui] trebuie înapoiată familiei şi mai trebuie eliberat şi un sclav. Cel care nu se poate achita de aceste îndatoriri e obligat să postească două luni, ca mărturie a căinţei sale faţă de Dumnezeu. Allah rămâne înţelept şi drept" (IV, 92).

Dar abolirea nu a fost un sistem de stat, structurat ca atare, nu mai mult decât un pătrunzător laitmotiv al Coranului. Coranul nefiind constrângător, abolirea rămânea o simplă iniţiativă a stăpânului. Această ambiguitate a constituit o componentă a demersului coranic: încurajarea binefăcătorilor, ceea ce nu însemna şi îngreunarea pedepsei pentru cei care nu întreprindeau nimic. La urma urmelor, mai multe versete au fost de acord cu inferioritatea sclavului faţă de stăpânul său. Ideea că o parte dintre cei aleşi ar fi mai presus decât alţii, mai puţin privilegiaţi, revine explicit în două versete: VI, 165 şi XLIII, 32. În fond, cartea precizează că Dumnezeu i-a ridicat „pe unii deasupra altora, în trepte, pentru ca cei dintâi să-i ia pe ceilalţi în serviciul lor, în calitate de servitori". De aceea, servitutea la scară largă nu mai era o miză.

Până foarte de curând, unii islamologi au fost, totuşi, înclinaţi să găsească islamului scuze pe care nu le merită. A fost un mod ca oricare altul de a-şi ocroti mâna de lucru! Vincent Monteil (1913-2005) şi Jacques Berque (1910-1995), care s-au numărat printre cei care au cunoscut mai bine islamul şi l-au îndrăgit, dispuneau, evident, de informaţiile necesare pentru a trage semnalul de alarmă, dar au preferat detaşarea mistică a marilor gânditori, a filozofilor şi teozofilor islamului, în detrimentul realităţilor scabroase ale negustorilor de carne vie. Alt exemplu este cel al lui Louis Massignon (1883-1962); nimeni nu se va îndoi de sinceritatea şi, mai ales, de erudiţia lui, dar cu toate acestea a susţinut, evident că fără a se gândi la rău, următoarele: „conştiinţa musulmană dezaprobă să bei apă dintr-un puţ săpat prin muncă samavolnică" (*La Parole donnée*, p. 259).

La fel se întâmplă şi cu Coranul şi cu atitudinea Profetului faţă de cazurile concrete. Trebuie să amintim că islamul începuturilor era infinit mai umanist şi, fără îndoială, mult mai spiritual decât în secolele ulterioare. Sclavia era considerată o calamitate naturală de care trebuia ferită familia personală, dar şi marea familie

a credincioșilor – exceptând, totuși, servitutea inamicului, cea a prizonierului, cea rezultată în urma cumpărării, a războiului, a unei incursiuni, sau a unui schimb. Dar jurisprudența era imprecisă, nuanțată, alambicată. În realitate, în islam s-au înfruntat două doctrine clare: prima a fost cea a feudalilor ce răstălmăceau sensul versetelor coranice în favoarea comerțului pe care-l practicau; a doua, aparținea aboliționiștilor ce foloseau legea coranică drept pretext pentru eliberarea avantajoasă a sclavilor sau, uneori, pentru a elibera pur și simplu sclavii altora. Căci unii nu se atingeau de sclavii lor, pe care-i numeau când „Copii", când „Fii", când „Fiice", și în care vedeau adevărați copii adoptivi. Lui Omar ibn Al-Khattab (581-644), al doilea calif „bine călăuzit" al Islamului, îi sunt atribuite următoarele cuvinte mai degrabă liberale: „De ce să decretăm că oamenii pot fi sclavi de vreme ce mamele lor i-au adus pe lume liberi de orice constrângere?"

Din această perioadă datează statutul privilegiat al musulmanului ce nu putea fi decăzut la servitute în nici o conjunctură. Interdicția aceasta a făcut obiectul unei legi religioase edictate de același Omar, lege în care se stipula că musulmanul nu poate nici să-și aservească vreun coreligionar, nici să fie aservit de el. Dimpotrivă, acesta trebuia să încerce să smulgă din lanțurile sclaviei pe orice musulman avea să-l întâlnească. Se redactase deja statutul *dhimma.*

Despre ce era vorba? Despre relația de „tributar" a adepților altor monoteisme, la care fuseseră adăugați, mai mult, și zoroastrienii obligați să trăiască în minoritate juridică în teritoriile cucerite de islamici. Statutul de *dhimmi* („tributar" sau, după cum spun musulmanii, „protejat") era fondat pe o idee coranică formulată în versetul IX, 29, conform căruia Oamenii Cărții – în esență evrei sau creștini – erau obligați să plătească un impozit special (*jiziya*). În schimb, aveau libertatea de a-și practica religia și să facă toate tipurile de comerț ce li se ofereau. Mai presus de orice, erau scutiți de războiul (*jihad*) ce urmărea să răspândească legea islamică în teritoriile inamice.

Cu unele excepții, acest statut pretindea a-i proteja pe evrei și pe creștini de o eventuală aservire de către musulmani. Dar excepția confirmă regula, așa că au existat excese. Așa a fost cazul teritoriilor limitrofe Imperiului Musulman, în special – în cazul de față otoman unde mulți dintre tinerii creștini au fost capturați sau cumpărați cu scopul de a hrăni căpcăunul sclavagist ce devenise imperiul în epoca marilor sale cuceriri. O parte din grupul de ieniceri era constituită de caucazieni, georgieni, greci, slavi, făcând parte din diferite culturi religioase, în special ortodoxe.

Dacă ar fi să ne luăm după spusele teologului sunnit Ibn Hanbal (780-855), oricine și-ar fi tratat rău sclavul nu mai ajungea în paradis. În secolul al XI-lea,

Al-Qabisi (mort în 1012) ar fi recomandat stăpânilor să fie mai moderaţi când trebuiau să aplice corecturi sclavilor. Nu făcea, astfel, decât să ilustreze o cugetare deja formulată de Mahomed, conform căreia cel care îşi flagela sclavul era un răufăcător, un rău musulman. Dar era cu totul altceva să te desparţi de el! Bineînţeles că alte cuvinte profetice autentice puneau accentul pe avantajele eliberării: „Cel care, deţinând un sclav, îl întreţine, îl educă, îl tratează cum se cuvine, apoi îl eliberează şi-l căsătoreşte, va primi o dublă răsplată divină." În sfârşit, „oricine va elibera o persoană [*raqba*, în traducere literală „gât", „ceafă"] va scoate din foc, cu fiecare membru al sclavului, propriile membre cu care ar păcătui". Acest *hadith* a fost consemnat de Al-Bukhari (810-870) şi de Muslim (816-973), consideraţi amândoi drept cei mai buni compilatori ai tradiţiei islamice. Odată eliberat un sclav, nu era permis ca el să mai fie aservit pentru a doua oară. Pentru majoritatea propovăduitorilor credinţei nu era permis nici să fie vândut de două ori, deşi mentalitatea veche accepta ideea că sclavul – chiar eliberat – să nu părăsească niciodată domeniul stăpânului. Dincolo de faptul că devenea „client" sau „tributar", el trebuia să-şi ridice în slăvi fostul temnicer, să-l venereze ca pe un tată, ca pe o rudă de sânge. Într-un caz naşterea era una biologică, în celălalt era una socială. Această eliberare era una ereditară, ceea ce însemna că fiii foştilor sclavi deveniţi liberi erau şi ei liberi. Toată legislaţia se baza pe un celebru verset din Coran care stipula: „Nici o constrângere în religie" („*La ikraha fid-dîn*"; II, 257).

La nivel economic, preocuparea pentru un Islam egalitarist s-a manifestat prin împărţirea şi redistribuirea bogăţiilor, dar fără a se ajunge la abolirea dispozitivului de dependenţă sau la modificarea regimului feudal ce prevala în Arabia, prin mijlocirea unor modificări ce permiteau asocierea cu noul regim monoteist. Astfel, un act de caritate veritabil trebuia să-i vizeze pe săraci, pe strâmtoraţi, dar şi pe sclavi – un alt mod de a spune că sistemul, care era acceptat ca atare, trebuia revizuit în aspectele cele mai revoltătoare. Aşa se explică faptul că musulmanul câştiga un plus de demnitate acceptând ca celălalt, săracul, ruda aflată în impas, orfanul, bolnavul sau sclavul, să beneficieze de bunătatea lui şi să fie trataţi ca atare. Tot din Coran este desprins şi următorul verset: „Nu i-am dat doi ochi, o limbă, două buze? I-am dat şi cele două ajutoare. Dar nu şi-a dat osteneala [propensiunea ascendentă]. Ştii tu ce-i efortul de depăşire? Înseamnă să eliberezi un sclav [*fakkû raq-abatîn*], să hrăneşti o rudă, un orfan sau un nevoiaş pradă deznădejdii" (XC, 8-13).

Reiese, astfel, că eliberarea unui sclav era, în sine, ceva extraordinar. Dar, deşi Coranul o recomanda şi deşi era practicată de Profet, aceasta era departe de a constitui o obligaţie. Principiul general, foarte bine descris acum câţiva ani de Chawqi Abu-Khalil – a cărui carte, *Islamul în boxa acuzaţilor*, a fost foarte criticată

la apariție –, era următorul: pe de o parte, legea islamică punea condiții draconice posesorilor de sclavi, bărbați sau femei; pe de altă parte, era încurajată și ușurată eliberarea. În absența unei interdicții radicale de a cumpăra sclavi, legea islamică a contribuit energic la denunțarea abuzurilor din acest domeniu. Intenția era lăudabilă, în fond, dar univocă, fără intenție coercitivă. Sclavul trebuia ridicat mai presus de sistemul care-l anihila, astfel încât sclavagismul se golea de rațiunea ce-l justifica. Cele două expresii folosite de Abu-Khalil au fost: „strâmtarea canalului" (*tadyk al-madkhal*) prin care se făcea achiziționarea sclavilor și „lărgirea gurii de vărsare", în sensul de deschidere a porților (*tawsî al-makhrîj*) eliberării. Această atitudine era similară unei acțiuni de binefacere, pe placul lui Dumnezeu și al Profetului său care, de mai multe ori, oferise exemple strălucite de acest gen, precum acela de a cere proprietarilor de sclavi să lase testamente în favoarea celor din urmă așa încât, după moartea stăpânului, să nu ajungă la mâna vreunui rival, să-și recapete libertatea, și încă la modul cel mai explicit cu putință.

În epoca abbasizilor (secolele IX-X), prizonierele de război de orice naționalitate și religie – persane, circaziene, grecoaice, egiptene, georgiene, albaneze, turcoaice, abisiniene, etc. – învățau versurile celor mai mari poeți spre a le cânta. Grație acestor cântece, multe dintre ele au urcat pe scara socială, și-au putut găsi admiratori și, uneori, s-au putut chiar căsători cu ei. În numeroasele sale epistole, un scriitor precum Al-Jahiz, deja citat, a tras foloase de pe urma acestor femei ce-și datorau supraviețuirea șireteniei cu care își înșelau „fanii". Alt exemplu: *Cartea Cântecelor* a lui Al-Isfahani (secolul al X-lea) prezintă mii de anecdote ce relatează faptele eroice ale sclavelor cântărețe.

În al treilea verset al capitolului IV din Coran se reamintea credincioșilor că limita maximă a numărului legal de soții era de patru. Le era permis a avea două, trei, sau patru soții, cu condiția ca soțul să fie în măsură a stabili o perfectă egalitate între ele. Dar se mai preciza în rândurile imediat următoare că soțul își putea lua oricâte roabe dorea, fără restricții, ceea ce aproape că golea de semnificație cifra „plafonului" de patru soții legitime.

Pe plan istoric și antropologic, poligamia – chiar și limitată drastic – constituia un avatar al sclavagismului spontan cel atât de bine ancorat în mentalitățile Arabiei străvechi. Odată cu legea islamică, acest obicei a primit, foarte simplu, o formă juridică mult mai estetică decât cea anterioară. Pentru că nu o abolise definitiv, Profetul a căutat s-o atenueze, în conformitate cu pragmatismul epocii. Rezultatul efectiv a fost, însă, același: poligamia este un sclavaj atenuat, iar sinceritatea cu care s-ar dori instituirea lui actuală este nulă și neavenită. Aureolate de semantica lor casnică, regulile feudale ale poligamiei nu au evoluat decât când noile abordări au fost mai puternice decât tradiționalismul. La fel s-a întâmplat și cu poligamia –

sclavie în sânul aceleiaşi familii – care nu s-a diminuat decât atunci când loviturile de atac ale reformatorilor, precum cele ale abolişioniştilor din secolul al XIX-lea, aveau să fie decisive.

Ideea că prizonierele de război puteau deveni credincioase libere (*mûhçanâti*) revine în numeroase versete – cel puţin douăzeci şi cinci –, reconstituind în Peninsula Arabică un clivaj soţii legitime/concubine, clivaj pe care civilizaţia greco-latină, şi orientală în general, îl instaurase deja. Ecuaţia arată că ordinea şi familia se aflau de-o parte, iar plăcerea şi delectarea de cealaltă parte. Fosta mentalitate misogină a mândrilor beduini a găsit aici trei condiţii favorabile: pe de o parte, prizonierul de război era recunoscut de edictele religioase ca putând să devină sclav; pe de altă parte, învingătorul musulman putea să-l folosească drept trofeu; în sfârşit, era posibil ca bărbaţii să-şi ia oricâte concubine ar fi vrut, de vreme ce captiva devenea un substitut legal la îndemâna tuturor celor care nu aveau posibilitatea de a onora clauza, din acel moment puritană, ce le proteja pe femeile libere. „Acela dintre noi care nu se poate căsători cu adevărat cu femei caste şi credincioase să-şi ia roabe de război dintre cele credincioase, cunoscut fiind că Dumnezeu ştie totul despre sinceritatea credinţei şi dinspre partea unora, şi dinspre partea celorlalte. Dacă aşa stau lucrurile, luaţi-le de soţii cerând în prealabil acordul familiei lor, daţi-le zestre după obicei, căci atunci vor deveni femei onorabile, şi nu nişte dezmăţate" (IV, 25).

Ideea era subversivă. În fond, neputând înmulţi pâinile la infinit şi trebuind să ţină cont de dezaprobarea diverşilor machişti faţă de limitarea numărului de soţii legitime la patru, Coranul, prin urmare şi Profetul, au liberalizat oarecum numărul concubinelor, supranumite cu pudoare „ceea ce a stăpânit mâna voastră dreaptă" (*ma malakate aymakûm*), sintagmă oarecum controversată.

În sfârşit, cel din urmă aspect susţine cu tărie punctul de vedere contemporan faţă de eliberarea sclavilor: faptul că ea ar fi fost considerată, implicit pentru prizonierii de război, drept o binefacere. Or, validarea acestui act de binefacere, nu neapărat obligatoriu, era foarte imprecisă. Nici Coranul, nici legislaţia ulterioară nu i-au stabilit contururile.

În concluzie, părea să se fi cristalizat doar pornirea eliberatoare, pe când condiţiile eliberării, răscumpărarea materială, profitul simbolic, plusvaloarea morală şi spirituală, chiar forma de milostenie rezervată abolişioniştilor (zestrea, moştenirea lăsată soţiei, preţul sângelui, dovezile compensatorii), rămâneau imprecise sub aspect juridic. În fiecare şcoală de gândire, teologul putea să stabilească după uzanţe nivelul compensaţiilor, cu condiţia ca ele să nu varieze foarte mult, ceea ce reducea proporţional caracterul revoluţionar a ceea ce ar fi putut constitui o veritabilă „teologie a dezrobirii"

Cu toate acestea, se pare că ar fi existat o excepţie musulmană în maniera legală de a trata sclavii. Pe de o parte, spre deosebire de omul liber, sclavul nu putea pretinde decât jumătate din orice achiziţie materială, precum moştenirea, dar, pe de altă parte, în jurisprudenţă, *fiqh*, nimic nu-l împiedica să achiziţioneze, ca şi stăpânul său spre exemplu, prin căsătoria cu femei de condiţie servilă şi achiziţionarea de concubine, dacă-i permiteau mijloacele. Unele tradiţii datând din vremea lui Ibn Abbas şi a lui Ibn Omar (secolul al VII-lea) amintesc că această practică era folosită încă de la începuturile islamului. Se întâmpla şi ca unii sclavi să devină suficient de bogaţi pentru a-şi răscumpăra libertatea, după care puteau să se folosească la rândul lor de ea pentru a-şi lua sclavi şi concubine – ceea ce, adeseori, constituie cercul specific alienării ce alienează la rândul ei.

Mai multe cuvântări ale Profetului relevă că poziţia demnitarilor musulmani contemporani lui nu era suficient de bine definită încât să conducă la schimbări hotărâtoare. Imamul Nawawi (1233-1277) cita mai multe cuvinte ale Profetului (*hadith*-uri) construite pe această idee. El le atribuie lui Muslim Abul-Husayn (817-875) – renumit compilator al *hadith*-urilor şi originar din Neyshābūr care, la rândul lui, le moştenise de la înaintaşi: „Orice sclav fugit în pădure sau în munţi pentru a se sustrage stăpânului său nu se va mai afla sub protecţia noastră"; sau, conform unei alte versiuni: „Oricărui sclav care nu se supune stăpânului nu i se va mai accepta rugăciunea" (*Gardens of the Righteous*, p. 836). Nu era acesta, oare, un mod de a ceda aspiraţiilor celor mai conservatoare ale societăţii, de a scăpa de lest, de a negocia? Cum vechiul drept musulman semăna atât cu hanul spaniol cât şi cu brânza de Gruyère, în măsura în care aici se afla totul, dar şi contrariul, în aceeaşi culegere a lui Nawawi găsim măsuri de clemenţă ce îndrăzneau să propovăduiască eliberarea sclavului (*idem*, pp. 642 şi 644).

Totuşi, în ansamblu, sistemul rămânea mai degrabă feudal, favorizând mai ales stăpânul decât pe sclavul său, în loc să impună legea coranică comună ce stabilea, mai mult sau mai puţin, un soi de echitate morală între credincioşi. În final, *statu-quo* a părut să convină cel mai bine, atât negustorilor, cât şi teologilor, astfel încât un autor precum Étienne Félix Berlioux, în *Traite orientale*, apărută la Lyon în 1870, nu găsea alt mod de a se suprima sclavia din ţinutul islamic decât rupând, una câte una, paginile Coranului!

Reacţia a fost, poate, excesivă, Coranul nefiind, în speţă, cel mai dur obstacol de înlăturat dar, dacă poziţia oficială viza eliberarea efectivă a sclavilor ca pe un ideal îndepărtat, ea era la fel de dispusă şi să înţeleagă că acest ideal era socotit intangibil. Astfel, perspectiva eliberării sclavilor trebuia să includă o clauză importantă: emanciparea aserviţilor depindea de bunul-plac al dominatorilor: „Ceea ce propunea legea islamică în materie de «dezrobire»", nota Claude Meillassoux, „nu era decât

o eliberare, pe cât de oneroasă, pe atât de gratuită, făcută în condiții ce trebuiau să dovedească generozitatea sau căința stăpânului (...). În fond, sclavii convertiți la islam ce ar fi urmat să beneficieze de eliberare nu erau, cel mai adesea, decât niște eliberați condiționat" (*Anthropologie de l'esclavage*, pp. 121-122).

Pe scurt, doctrina era dezorientată, era complicată, fără coloană vertebrală, fără un proiect precis. Fundamentele sale filosofice și antropologice au fost destul de fluctuante și de aleatorii spre a-i putea descuraja pe potentații dreptului divin, pe negustătorii bogați și pe feudalii de tot soiul să se mai înconjoare de oricâți sclavi și-ar fi dorit. Învățații ce ne-au descris situația sclaviei se arată, în plus, foarte elocvenți în privința vechii sclavii, în esență aplicată negrilor, dar sunt prea puțin vorbăreți când este vorba despre sclavia endogenă islamului. Or, aceasta ar fi fost tolerată în unele cazuri (*mûbah*) și în anumite condiții, fără a fi și recomandată explicit. Numele ce revin cel mai des aici sunt Al-Yacoubi (mort în 897), Al-Biruni (973-1050), Ibn Hawkal (sfârșitul secolului al X-lea), Al-Istakhri (mort în 951), Al-Muqadasi (în jurul anului 1000), Al-Idrissi (1100-1165), Al-Bekri (secolul al XI-lea), Ibn-Khaldun (1332-1406), Al-Maqrizi (1364-1442), Al-Omari (secolul al XIV-lea). Juan-Leon Africanul (1489-1550). Se va constata că această pleiadă de istorici și geografi acoperă toată perioada islamică. Asta denotă că problema abolirii sclaviei nu se punea sau că, atunci când se punea, era raportată la unica doctrină a islamului.

Complexitatea doctrinei, exploatată abil de către sclavagiști, era la fel de eficientă și pentru abolиționiști, dar adevărul este că aceștia nu erau prea numeroși în epoca islamică. Presupunând că existau, eliberatorii sclavilor musulmani erau prea timorați în fața puterii banului. La aceasta trebuie adăugată credulitatea indivizilor, teama lor legitimă față de violențele pe care le aveau de înfruntat, în special din partea instanțelor polițienești și judiciare și, în fine, absența flagrantă a educației cetățeanului în spiritul respectului față de drepturile umane cele mai elementare.

Autoritățile religioase înseși, precum imamul, muftiul și preotul, care uneori își exprimau reticența în predicile lor, se mulțumeau cu formulări îndurerate, în limitele autocenzurii. Nu puteau critica latifundiarii care se foloseau de oameni pe domeniile lor și cărora autoritatea politică le dăduse încuviințarea și garanții.

Astfel, din dinastie în dinastie și din secol în secol, sclavia a devenit o realitate musulmană. Nicăieri nu am aflat opoziții sau dezaprobări la adresa ei. Mulțimea sclavilor și condiția servilă erau niște realități profund înrădăcinate în societatea feudală și treceau drept un lucru firesc. Dovada e că un Mare Vizir, cum a fost Nizam al-Mulk (secolul al XI-lea), a crezut de cuviință să redacteze, în cadrul *Tratatului de guvernare*, (Siyasset-Nameh), un capitol impozant în care educația

sclavului dependent de un suveran era fin zugrăvită, în timp ce locul sclavului în ierarhie, avansarea lui, recompensarea, şi chiar vestimentaţia erau sistematizate. „Odinioară, amintea Nizam al-Mulk, începând chiar din momentul cumpărării lor şi până îmbătrâneau, sclavii erau supuşi, în vederea educării şi avansării lor, unor reglementări unanim acceptate" (*Tratat de guvernare*, p. 176). Această sintagmă, „unanim acceptate", demonstrează ponderea pe care o avea la acel moment, în ţinutul islamic, de la orient până la occident, sistemul servituţii. Morala islamică nu mai funcţiona.

Desigur, minţile luminate, lingviştii rafinaţi, juriştii, sultanii, călătorii au condamnat la unison principiul servituţii, dar toţi au găsit-o acceptabilă atâta vreme cât obţineau beneficii de pe urma ei. Putem să analizăm cazul lui Ibn Battuta (1304-1377), celebrul călător din Tanger despre care se ştie, pe de altă parte, că era credincios, epicurian, un mare senior ce a alimentat imaginaţia copiilor arabi din Maghreb şi care ne-a oferit o imagine plină de supleţe şi de simplitate a islamului. Acest om, devenit o figură reprezentativă, şi-a devansat epoca prin deschiderea pe care o propovăduia altora şi prin curiozitatea pe care a manifestat-o faţă de diverse forme de religiozitate. În acelaşi timp, Ibn Battuta şi-a afişat bunurile şi bogăţiile, dovedindu-şi în mod special slăbiciunea de a avea numeroase sclave şi eunuci în serviciul său. De-a lungul a două decenii de peregrinări, a cumpărat sau a primit mulţi sclavi, unii oferiţi de negustori, de sultani, sau de suveranii ţinuturilor pe care le-a vizitat. Despre mulţi dintre ei am aflat chiar din comentariile pe care ni le-a oferit chiar el, în *Relatare de călătorie* (*Rihla*), astăzi tradusă în mai multe limbi europene. A avut-o pe Marghalita, sclavă grecoaică pe care a cumpărat-o pe la 1332 de pe o piaţă turcească. A existat Nicolas, primit în dar sau achiziţionat în acelaşi an, la Izmir. A fost Sunbul, eunucul care l-a slujit în Indii, şi Anbari („Cea mirosind a ambră"), sclava din Maldive oferită de Coromandel în 1342. Un an mai târziu, tot în Maldive, Ibn Battuta a căpătat-o pe Gulistân („Grădina cu Trandafiri"), din Mahrat. Atâtea exemple ce dovedesc că eruditul călător, fără îndoială un bun credincios, nu era un eliberator de sclavi. Un bun burghez al islamului, Ibn Battuta se putea împăuna cu titluri prestigioase – cadiu, jurist, imam, perceptor, consilier al prinţului etc. – dar fără să repună în chestiune anomalia pe care o reprezenta principiul servituţii – anomalie semnalată de Coran cu şapte secole înainte.

Cazul lui Ibn Battuta nu e unicul. Numeroşi demnitari – în afară de prinţi, sultani, califi – au deţinut sclavi şi concubine. Unul dintre ei, care a căpătat faima unui gânditor de renume mondial, a avut şi el sclavi: Ibn Khaldun (1332-1406). A deţinut cu adevărat sclavi, sau doar a observat fenomenul? Cert este că nu a denunţat sistemul sclaviei. Mai mult: într-un extras din *Muqaddima* explica diversele metode de a-ţi alege un sclav.

Născut la Basra în 1058, juristul Abul-Hassan al-Mawardi a dat în *Statutele guvernamentale* indicații precise pentru cel care dorea să înțeleagă statutul juridic al sclavului din ținuturile islamice. Deși sclavul era privat de dreptul de a guverna sau de a conduce rugăciunea, în mod excepțional putea să redacteze sau să emită o *fatwa*, aviz juridic care, uneori, avea puterea unei legi, cu condiția să fi avut cunoștințele necesare. Conform acestui liberal, „starea de servitute nu te împiedica să dai consultații juridice" (*Fatawi*, p. 132), mai ales la un nivel inferior. Conform opiniei mai multor școli doctrinale, o parte minimă din caritatea legală (*zakât*) trebuia alocată celor eliberați spre a-și consolida și desăvârși acest nou statut. Aceasta era opinia unuia dintre cei mai mari imami ai Islamului, Abu Hanifa (696-767). Cât despre imamul Malek Ibn Anas (716-795), o altă autoritate în materie de drept, el recomanda ca sclavii să fie răscumpărați spre a li se reda mai apoi libertatea (p. 260). Totuși, sclavul rămânea „anexa" (*mawla)* stăpânului său, protejatul lui, inclusiv atunci când stăpânul era doar un soldat de rând. Doar Abu Hanifa preconiza retribuirea sclavei a cărei obligație era impusă cu titlu de serviciu public.

Astfel, doctrina era foarte complicată sau, cel puțin, ambiguă. Chafi'i (767-820), alt teolog din Malikit, alegea o altă cale, aceea a califului Omar ibn Al-Khattab, care nu oferea soldă (militară) decât stăpânului. De altfel, principala sa lucrare, *Risala*, un soi de epistolă juridică fondată pe dialogul cu discipolii, asimila sclavul cu un animal de povară bun de vândut pe piață. El reamintea că un cumpărător înșelat în privința mărfii ar fi putut să-și recupereze cheltuiala de la vânzător dacă descoperea imediat că sclavul pe care l-a cumpărat suferea de un viciu ce putea anula vânzarea. Așadar, se putea înapoia sclavul păstrând uzufructul ce s-ar fi putut obține între momentul cumpărării și cel al înapoierii. Asemenea atitudine se fonda pe un *hadith* al Profetului, conform căruia „cumpărătorul putea restitui sclavul cu defectul respectiv, dar păstra veniturile obținute de pe urma lui în virtutea principiului că profiturile sunt proporționale cu riscurile" (*Risala*, p. 248).

Dacă era un fapt recunoscut că sclavul se făcea vinovat de delictul depravării, acesta era pedepsit cu cincizeci de lovituri de bici, adică mai puțin de jumătate din pedeapsa dată unui om liber, căci sclavul trecea drept iresponsabil pentru un musulman cinstit. În unele privințe, statutul acestuia era comparabil cu al copiilor. Același lucru se întâmpla și în cazul mărturiei false: era pedepsită cu optzeci de lovituri de bici dacă autorul era bărbat sau o femeie liberă, dar pedeapsa se reducea la jumătate dacă acuzatul era sclav. Teologii ezită asupra cuantumului reprezentat de *diya* (prețul sângelui) pe care sclavul trebuia să-l plătească în cazul omuciderii voluntare și involuntare. O legislație aparte se aplica în cazul nașterii copiilor nelegitimi. Copilul născut de o sclavă nu trebuia supus la obligații, la sarcini, sau

la munci care-i depășeau capacitățile. Aceeași clauză îi invita pe stăpâni să se arate clemenți și binevoitori față de sclavii lor. Dar se întâmpla ca unii sclavi să se plângă la *muhtasib*, inspectorul pieței care, cu această calitate, reprezenta autoritatea publică. Acest *muhtasib* putea, de altfel, să-l constrângă pe stăpân să furnizeze hrana și veșmintele necesare sclavului său.

În sfârșit, eliberarea ce decurgea din decesul stăpânului se recunoștea atât în ținuturile musulmane ce emiteau judecăți religioase (*fatwa*), precum Egiptul sau Arabia, cât și în cele care le aplicau. În anexe am introdus o copie a „testamentului" întocmit înaintea morții de un bogat marocan din Tanger care și-a dezrobit toți sclavii. La Madras, sclavul ereditar era recunoscut a fi liber imediat ce numele (așadar și clanul) stăpânului care-l deținea se stingea. La fel se întâmpla și în cazul datoriilor contractate în numele stăpânului și neachitate în timpul vieții acestuia.

*

Dacă, pe de o parte, Coranul încerca să limiteze prerogativele sclavagiștilor îndemnându-i să elibereze sclavii virtuoși pe care-i dețineau – act de două ori necesar, date fiind regulile de recrutare a noilor adepți –, Cartea accepta, totodată, că statul menținea aservirea sclavului față de stăpân. Unii erau consacrați în hegemonia lor, alții în înrobirea lor. Mai multe versete (XVI, 71, 75; XXX, 28) dezvinovățesc această relație, declarând-o legitimă, și asta pentru a compensa deținerea sclavilor prin șansa pe care o avea sclavagistul de a face acte de caritate. În fond, sclavul contribuia la îmbunătățirea tuturor condițiilor de viață ale stăpânului său. Unii teologi nu au ezitat să reafirme această ordine, grefând-o pe o altă structură, eventual una mai justă și mai umană. Pentru ei, dialectica stăpân/sclav era nu doar imuabilă, ci corespundea sub toate aspectele planului divin. Totuși, gânditorii musulmani mai apropiați de zilele noastre, precum Mohamed Abduh (1849-1905) sau Djamal ad-Din Al-Afghani (1838-1897), elaborează o asemenea aserțiune, traducând în acest fel evoluția evidentă a mentalităților, cel puțin în păturile inferioare ale populației, mai puțin predispuse să accepte până și cea mai mică tutelă. Trebuie spus că, fiind parțial formați în Occident și avizi de libertate, ei nu au contenit să transforme vechile structuri ale Islamului și să-i combată superstițiile și pseudocredințele.

2

Termeni care o denumesc

Terminologia utilizată în contextul sclavagismului islamic relevă o bogăție ce se detașează de atitudinea de falsă pudoare ce se manifesta în recunoașterea faptului că sclavul era o ființă privată de voință personală, de libertatea și demnitatea ei. De la termenii *'abd*, „sclav", și *ûbudiyya*, „sclavie", au derivat cuvintele înrudite: *ta' abbûd* (servilitate), *'abîd* (serv, dar și cel care depune un jurământ religios) și *mi'bada*, literal „locul unde era venerat Domnul, loc al supunerii în fața lui Dumnezeu" În unele cazuri se utiliza termenul *muta'bûd* spre a desemna în special sclavul negru, pe când *muta'abbad* era cel care, despot sau tiran, pretindea a-l înlocui pe Dumnezeu. Prizonierii de război erau desemnați în Coran printr-o veche expresie cu sens destul de vag: „Ceea ce a stăpânit mâna voastră dreaptă" (*Ma malakâte aymanaqûm*), asupra căreia exegeza a rămas multă vreme tăcută.

Categoria servilor era desemnată și prin alți patru termeni: *raqîq* (sau *rîqq*, sau *istirqâq*, „supus la servitute", *jariya* (plural *jawari*, doar pentru sclave), *raqba* (conform utilizării coranice, însemna literalmente „ceafă" sau „cap") și *ghûlam* (utilizat doar pentru bărbați). Acest ultim cuvânt era folosit cu precădere în Islamul asiatic (Afganistan, India, Bengal, Indonezia), pe când sclavul negru din vechea Arabie și Irak era numit, după culoarea pielii, *zandj* sau *aswad* („negru"). Este foarte posibil ca termenul *zandj* să fi fost influențat de Zanjibar, denumirea arabă a Zanzibarului. Cât despre termenii *asîr* (plural *asra*), *khaddam* și *dada*, erau utilizați respectiv pentru a denumi prizonierii, servitorii și doicile.

În sfârșit, o accepție oarecum paralelă cunoaște termenul *mamlûk*, literal „posedat" sau „aservit", pentru a identifica o clasă superioară în cadrul servilității. Dinastia egipteană mamelucă fusese constituită din sclavi de palat și din viziri ce-și alungaseră stăpânii. Mai înainte ei formaseră o clasă puternică, a sclavilor eliberați. Termenul *mamlûk* mai înseamnă și „posedat de demoni", sinonim cu *masqûn*, „chinuit", „bântuit"

Vocabularul comun al servituții este foarte bogat, înglobând toate dialectele locale, idiotismele și poreclele. În secolul al XIX-lea, Edouard Gasselin, autor al dicționarului francez-arab (1886), a consacrat un spațiu amplu cuvântului „sclav"

căruia i-a aflat treizeci de sinonime. Numărul acumulat din toate codurile lingvistice arată că sclavagismul era nu doar aclimatizat pe pământul islamic ci că, mai mult, rămăsese integrat pe deplin în imaginar.

Mai există un detaliu care trebuie să ne alerteze în privința abordării islamice a fenomenului aservirii; este vorba despre evaluarea morală a meseriilor din zonele islamice. Dacă privim lucrurile din perspectiva lui Robert Brunschwig, în *Les métiers vils en islam*, se constată cu consternare că negoțul nu era inclus printre meseriile așa-zise „de joasă speță" În fapt, vechii teologi decretau cu ușurință că o meserie manuală, sau o alta, erau josnice – precum cel care punea ventuze, sacrificator, flebotomist, țesător, vânzător de lințolii, bărbier, tăbăcar, cizmar etc. –, dar refuzau să includă printre ele negoțul cu sclavi. Explicația vine din faptul că suveranii înșiși erau sclavagiști. În consecință, ei apelau la serviciile negustorilor de sclavi care le ofereau o cotă parte atractivă. Nici autoritatea publică, nici instanța religioasă nu au găsit nimic de condamnat, căci înșiși stăpânii ținutului se dedau la acest trafic.

Autorii arabi au atribuit tuturor sclavilor germanici, circazieni, sau nordici, o origine slavă. Termenul „slav" însuși ar fi provenit de la *saclabi*, după cum o arată istoricii limbii (cf. Charmoy, *Mémoire sur la relation de Massoudi*, vol. II din *Mémoires de l'Académie de Saint-Pétersbourg*, 1835, pp. 370 și următoarea). Mai mulți autori au înclinat a crede că folosirea cuvântului ar data de la războiul pe care Otto cel Mare l-a purtat împotriva slavilor. În luptă au fost capturați numeroși războinici slavi și transformați în sclavi, de unde echivalența sclavi-slavi, ce ar data din secolul al X-lea. Astfel, în urma războaielor și raziilor, mare parte din garda pretoriană a emirilor și a califilor, de la Córdoba la Ispahan, era alcătuită din acești *saclabis*. Mulți dintre ei s-au amestecat cu sarazinii din Sicilia, în special la Palermo, unde un cartier întreg purta numele lor. A fost remarcată prezența lor și în Egipt, în Turcia, în Siria și în Mesopotamia. Unii *saclabis* erau uneori învestiți cu funcții importante, în vreme ce o infimă minoritate accedea în cele mai înalte sfere ale statului. Așa se pot explica numeroasele pasaje ale cronicarilor arabi în care sunt menționați asemenea *saclabis* care, fără acestea, ar fi rămas necunoscuți.

Dat fiind că domeniul semanticii arabe a fost înnobilat de aportul coranic și de poezie, cuvintele desemnând servitutea, pe credinciosul față de Dumnezeu, pe sclav, sunt atât de numeroase încât o teză universitară nu ar reuși să le repertorieze pe toate, căci la arabă ar trebui adăugată și turca, persana, urdu, bengali și toate limbile africane. Cititorul va găsi la sfârșitul acestei cărți un index al celor mai folosite cuvinte dintr-un domeniu a cărui arborescență merge de la pietate până la impietate, de la servitutea amoroasă – mai degrabă dulce – la aservirea negrilor de către stăpâni cinici lipsiți de orice urmă de poezie.

3

Paisprezece secole și jumătate

Istoria aservirii în ținuturile islamice, ieri ca și azi, necesită o întoarcere către cele mai întunecate vremuri. Ar trebui să cercetăm, în acest scop, momentele de criză și de îndoială pe care le-a traversat Islamul de-a lungul secolelor, dar și să ne întoarcem pe firul timpului până la perioada anterioară Islamului. Vechii arabi, care cunoșteau perfect sclavia, practicau un soi de comerț pe care l-am putea numi endogen, fără a fi, din acest motiv, și autohton. Era copiat după modelul oferit de Roma și de Atena. Dar gradul de cunoaștere al vechilor arabi depășea granițele informației comune. Presupunând că sclavajul s-ar fi ivit odată cu primele civilizații umane, atunci nu a văzut lumina zilei altundeva decât în triunghiul format de Mesopotamia, Egipt și Grecia. Ca urmare, nu doar beduinii arabi erau informați asupra funcționării comerțului cu sclavi, în sensul în care el era legat mai ales de luptele între triburi, de razii, ci și marile familii de comercianți urmăreau asiduu cursul vânzărilor de sclavi. Când Islamului i s-a revelat Profetul, ei s-au adaptat rapid la doctrina mahomedană conform căreia musulmanul nu putea să fie înrobit de un coreligionar.

Pe vremea când Andaluzia era mahomedană, în special începând din secolul al XI-lea, un corp militar alcătuit din soldați negri – așadar, sclavi – a fost constituit în jurul anului 950 de către Abderrahman an-Nasir (în traducere „Cuceritorul"). Destinația lui era clară: să-și apere stăpânul cu prețul vieții. Era prea puțin față de ceea ce se petrecea în restul Imperiului Musulman, iar puterea lor nu s-a afirmat niciodată cu adevărat. Ideea suveranului, ca și a succesorilor săi, Al-Hakim II al-Mustansir, aflat la putere între 961 și 976, sau, mai târziu, Al-Mansur, era să-i limiteze la niște servicii subalterne. *A contrario*, sclavii slavi, prezenți și la curtea sultanului, erau mai bine văzuți. Sclavii negri au cunoscut și ei epoca lor de glorie în bătălia de la Zalaka, la 23 octombrie 1086, câștigată de armata musulmană în defavoarea regelui Alfons al VI-lea. Sub conducerea generalului berber Yusuf ibn Tashfin (mort în 1106), primul suveran al dinastiei almoravizilor, au reușit să pătrundă în rândurile inamicilor fără a obține vreun avantaj oarecare pentru eforturile lor. În fond, imaginea pe care o avea negrul în Spania era similară celei pe care o deținea și la Maghreb.

Prin comparație, sclavele cântărețe și concubinele, albe sau negre, și-au găsit o bună primire la curțile suveranilor și emirilor arabo-andaluzi. Poeți cunoscuți, precum Ibn-Zaidun (mort în 1134), au mers până la a se alia cu ele și până la a le ridica în slăvi farmecele, spre a trezi gelozia femeilor libere. Unul dintre cadourile cele mai prețuite la toate curțile musulmane, în Orient ca și în Occident, era sclava-cântăreață (*jariya-mûghaniya*), dansatoarele (*râqissa*), orice femeie bucurându-se de grație fizică dublată de instruire. Elocvent, Yusuf ibn-Tashfin, despre care am vorbit anterior și despre care se crede că era creștin până la ascetism, respectând cu strictețe credința, nu ezita să dăruiască femei sultanilor andaluzi cu care dorea să facă înțelegeri. L-am cercetat pe Ibn Abizaid (mort în 996) spre a afla dacă stăpânul unei sclave cântărețe putea să se îmbogățească legal rezervându-și o parte dintre beneficiile pe care ea le primea drept recompensă pentru talentul ei, fie în cadrul ceremoniilor de la palat și al sărbătorilor populare, fie ca bocitoare la înmormântare.

Înaintea marelui comerț cu sclavi din secolele XVIII și XIX, care a fost aproape exclusiv african, centrele de aprovizionare cu sclavi se aflau în Nord și în Est: de o parte Anatolia și Balcanii, de cealaltă China. Ruta privilegiată a negustorilor de sclavi era cea care lega stepele eurasiatice, trecând prin Crimeea, Bizanț și Fenicia. Mai târziu, aceleași rute aveau să fie folosite de negustorii arabi pentru a fonda și a-și fructifica negoțul: „Acest comerț", scrie M. Reinaud, „s-a extins mai ales după ce Siria, Egiptul, Africa și Spania, au trecut sub dominația sarazinilor. Se știe că, dintotdeauna, sclavia s-a menținut la arabi și că, în rândurile acestui popor, sarcinile cele mai stânjenitoare, în special lucrările de mecanizare și de agricultură, erau date în sarcina celor privați de liberate. În realitate, conform legislației musulmane, sclavia nu atrăgea după sine nici o urmă de inferioritate, iar sclavul care se dovedea capabil, sau cel favorizat de soartă, ajungea în aceleași funcții ca și omul liber. Obiceiul de a vinde sarazinilor prizonieri și copii de orice sex s-a răspândit de foarte timpuriu" (*Invasions des Sarrasins en France*, p. 235).

Negustorii cumpărau sclavi germani și slavi de pe coastele Germaniei, de la gurile Rinului, ale Elbei și ale Dunării. Grație lui Ahmed ibn Fadlan (secolul al X-lea), autor al unei relatări de călătorie (*Risala*) la bulgarii de pe Volga, se cunoaște interesul pe care Muqtadir (secolul al X-lea), califul abbasid din acea vreme, îl manifesta față de această regiune semideșertică locuită pe atunci de khazari, bulgari, georgieni și turco-mongoli – pe scurt, popoare reunite de arabi sub denumirea de *saqaliba*.

Îi aflăm și pe țărmurile Mării Adriatice, după cum consemnează Constantin Porfirogenetul (*De administratione emperii*, în Banduri, *Imperium orientale*, vol. 1, pp. 88 și urm. și p. 131) și pe coastele Mării Negre unde, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, popoarele din Circazia și Georgia erau bănuite că-și vindeau progeniturile

în schimbul unei sume de bani. De altfel, pentru ei exista o piață specială la Constantinopole.

Cel de-al doilea bazin era cel maghrebin. În fond, campania de islamizare a Maghrebului dusă în secolele VII-VIII, a fost una dificilă și fără concesii pentru cei învinși. Astfel, încă de la primele victorii musulmane, s-a înregistrat un trafic sporadic cu munteni înrolați în armata musulmană. Unii aveau statutul de prizonieri de război; alții au fost trimiși către centrele de triere și de revânzare situate în zonele din centrul Islamului arab: Egipt, Siria, Irak, Arabia.

Însă cel mai mare bazin de „producere" a sclavilor a fost la acea vreme, fără îndoială, Africa Orientală. Conjugarea celor doi factori, sărăcia populațiilor și păgânismul anterior islamului, au accelerat procesul sclavagist. Progresiv, negrii din Africa estică au ajuns să satisfacă cererea din ce în ce mai mare a orașelor și garnizoanelor islamice. Această sursă de aprovizionare prezenta numeroase avantaje: dincolo de faptul că era mai puțin oneroasă, ea garanta o servitute docilă, puțin predispusă la tulburări și revolte. Negustorii arabi de negri se ocupau, evident, de ansamblul lanțului, de cumpărare, de transport și de vânzarea în diferite locuri din vecinătatea Mediteranei și din Orientul Apropiat. Alegeau oamenii de pe piețele Africii Orientale, în special din Zanzibar și de pe coasta swahili (din arabul *sahil* și *sahili*, „coastă" și „de coastă"; plural *sawahili*), dar și din Sudan, din Nubia și din Egiptul Superior. Erau duși apoi către Delta Nilului, unde-i așteptau eventualii cumpărători. O dată pe săptămână, o parte dintre acești sclavi era expusă în bazarul de sclavi cel mai apropiat. Promiși unor comanditari din înalta administrație khedivă, cei mai buni ajungeau în marile case. Cei mai norocoși scăpau de muncile grele: mina, plantațiile, construcția de drumuri și de baraje. Doar o mică parte ajungea să slujească în marile palate. În anii prielnici, comercianții mărunți puteau, cheltuind doar câteva sute de dinari, să strălucească în societate, exhibându-și sclavii *zandj*.

În unele cazuri, sclavii erau prezentați drept simpli prizonieri de război sau servitori, astfel încât autorii din secolele XVIII și XIX nu au făcut nici o legătură cu comerțul cu negri aflat la apogeu la acea vreme.

Poveștile din ciclul *1001 de Nopți* consfințesc legătura dintre sacru și profan și, într-un anume fel, dintre lumea veche și lumea nouă. Aceste povești anonime, datând din secolul al X-lea, condensează și ilustrează detaliat raporturile de aservire a oamenilor de rând față de cei puternici, oferind o imagine despre arhitectonica socială din timpul marilor abbasizi. Oricât de miraculoase ar fi, aceste povești sunt populate cu sclavi – *'abid* sau *zunûj* (plural de la *zandj*) – cărora li se atribuiau diverse statute: paj, concubină, eunuc, servitor, gardă, om bun la toate, maseuză, doică, cântăreață, coafeză etc. De la prima și până la ultima pagină nu se vorbește

decât despre aceste „mânuțe" negre sau albe, de circazieni, maghrebini, etiopieni sau bizantini, de nubieni sau persani. Cele *1001 de Nopți* vorbesc despre lumea acestora mai înainte de a pomeni de regele veleitar Șahriar și de muza acestuia, Șeherezada.

Toate marile națiuni ale vremii aveau reprezentanți captivi. Plăcerile vieții la Bagdad, așa cum a fost ea relatată de Șeherezada, ar fi fost mult mai puține dacă nu s-ar fi aflat acolo cohorta de sclavi pentru a mai atenua din rigorile vieții colective inechitabile și pentru a veghea să asigure confortul celor puternici. Dacă am judeca lucrurile după cea dintâi ediție a poveștilor, tradusă de Antoine Galland la începutul secolului al XVIII-lea și care este, neîndoielnic, cea mai reușită sub aspect literar, ne dăm seama că personajul sclavului – care nu are o istorie propriu-zisă – traversează toate timpurile, fără excepție.

Scurtele eșantioane pe care le avem, extrase dintr-o altă traducere, a lui J.-Ch. Mardrus, arată că, în timpul abbasizilor, sclavii, mai ales cei negri, erau folosiți la toate sarcinile, inclusiv sexuale.

„Mare ne-a fost mirarea să vedem că în acest alai, ce i s-a părut pe de-a-ntregul alcătuit doar din femei, se aflau și zece negri ce aveau fiecare drept țiitoare pe stăpâna lor. La rândul ei, soția sultanului nu rămase multă vreme fără amant; bătu din palme și strigă: «Mesaud! Mesaud!» și, îndată, coborî un alt negru din vârful unui copac [imagine a animalității] și alergă la ea degrabă" (*Povestea celor doi regi Șahzenan și Șahriar*, prolog la *1001 de Nopți*).

„Trăia, printre negustori, misiți și cumpărători, o tânără sclavă albă, cu un trup delicat și elegant: talie de cinci palme, obraji ca doi trandafiri, sâni obraznici, și ce posterior!" (*Povestea frumoasei Zoumourroud și a lui Alișar, fiul Gloriei*).

„La cuvintele măr și sclav, Marele Vizir Jaafar scoase un strigăt de surpriză amestecată cu bucurie și, băgând imediat mâna în sânul fiicei sale, scoase mărul. Chemă un sclav (Rihan) care se afla nu departe și, când fu înaintea lui, îi zise: «Netrebnicule, de unde ai luat mărul acesta? – Stăpâne, răspunse sclavul, vă jur că nu l-am furat nici din grădina dumneavoastră, nici din cea a califului...»" (*Povestea femeii ucise*).

„Sosi o sclavă și, înainte de a deschide, întrebă cine ciocănea la ușă. «Spune-i stăpânului tău că-l caută Nur-Eddin, fiul focului, vizirul Khacan.» Sclava deschise, îl primi într-o odăiță și intră în camera unde se afla stăpânul ei pe care-l anunță că Nur-Edidn venise să-l vadă..." (*Povestea lui Nur-Eddin*).

Tot relativ la substratul mnezic, să ne amintim și basmele și istorioarele pe care bunicile noastre arabe sau berbere ni le spuneau fără a se gândi la ceva rău, căci orice istorie legendară are și un corespondentul ei real. Aceste povești nu sunt doar produse ale imaginației colective, ci trezesc în ascultători fondul inconștient ce zace în fibrele limbii. Uneori, ele sunt „împănate" cu informații despre viața socială,

inclusiv de supunere vădită a unui om de către altul: regele și regina de-o parte, împreună cu cei șapte copii ai lor și, de cealaltă parte, trăind la voia altora și neavând altă justificare decât de a-i servi pe acești îngeri, era clasa defavorizată, reprezentată de *'abid* și de *waçifate* (pluralul maghrebin de la *waçifa*, „doică"). Ce de sclavi!

Îmi amintesc mai ales un basm inspirat din *1001 de Nopți* cu titlul *Badr az-Zin*. Pe parcursul istorisirii, care este un pic cam neclară, aflăm că o sclavă a reușit, printr-un subterfugiu, să ia locul adevăratei prințese, Badr az-Zin. Aceasta din urmă a fost trimisă să mulgă vacile, să mâne cămilele pe pajiște și să le păzească din zori și până-n noapte.

Pe tot parcursul acțiunii ea recită un refren:

Plângeți, plângeți,
Cămile ale tatălui și ale mamei
Căci sclava e liberă
Iar femeia liberă e-n locu-i...

Turma începea să geamă, de fiecare dată... Secretul este descoperit în final, respectiv modul în care sclava se eliberase uzurpând identitatea stăpânei sale. Sclava a fost dusă mai apoi la izvorul vrăjit și acolo i se dezvăluie adevărata identitate, cea de „congoleză" (*congûya*). În sfârșit, Badr az-Zin apare, frumoasă ca luna și mândră de a fi prințesă. Sclava a fost ucisă, iar trupul ei dat drept hrană câinilor.

Sclava contribuia la prestigiul stăpânului. Odinioară, achiziționarea unui sclav provoca în convivi admirație și felicitări. Astfel, după cum ne spune S. D. Goitein, expresia arabă „Să-ți dea Dumnezeu cât mai mulți sclavi ca el!" (*Allahû yarzuqûka mit'lahû kathîr*) era curentă în Egipt (cf. *Slaves and Slavegirls in the Cairo Geniza Records*). Alt exemplu este vechea Arabie, în care numărul sclavilor era contabilizat printre bunurile inalienabile ale familiei, ale clanului, sau ale tribului. Iată cine participa la perpetuarea aservirii antice fără a tulbura nici cel mai mic capitol de lege. Dacă islamul interzicea cu adevărat sclavia, atunci de ce ar fi „suprimat taxele" pe deținerea de sclavi? Aceste informații ne sunt oferite de un teolog precum El-Bokhari (*Traditions islamiques*, vol. I, p. 477), care spunea că respectă părerile lui Abu Horaira (secolul al VII-lea), una dintre cele mai sigure surse ale tradiției. După ce l-ar fi ascultat pe Profet însuși, acesta ar fi zis că „musulmanul nu datorează dijmă nici pentru calul său, nici pentru sclav". Așa se face că marii seniori nu ezitau să-și înțese palatele cu sclavi, pentru același motiv pentru care își luau și covoarele somptuoase sau marmura cea mai scumpă.

Cu cât erau mai rari, cu atât sclavii erau mai scumpi. Ca să-și procure marfă proaspătă, adeseori trebuiau înfruntate cele mai crâncene suferințe în funcție de

depărtare și de așteptarea tranzacției sau a cumpărării. Juan-Leon Africanul (circa 1483-1550) povestește cum, într-o țară din Sahel, negustorii de sclavi așteptau săptămâni, adeseori luni, poate și ani, până să fie aprovizionați de regii mărunți datori cărora le dăduseră comandă: „Când revenea din expediție, el aducea uneori destui sclavi ca să-și plătească mărfurile dar, alteori, creditorii se vedeau obligați să aștepte anul următor pentru ca regele să captureze destui sclavi pentru a-i plăti..." (*Description de l'Afrique*, vol. II, p. 480).

E arabul un sclavagist înnăscut? Nu, dar omul în genere este, cu siguranță, atunci când i se oferă ocazia. Dacă întrebarea ar fi fost pusă în termenii organizării familiale, al cărei model inițial era confederația, dar și prin raportare la inveteratul gust al plăcerii și al bunăstării, cultivat de beduin, atunci am putea răspunde afirmativ, așa cum am fi răspuns și în cazul Greciei sau al Romei. Îi amintesc aici pe autorii greci și latini, dar și pe întemeietorii Bisericii, care au pus accentul mai degrabă pe ordinea instaurată în sânul familiei (sau al unei societăți) decât pe libertatea individuală a fiecăruia din sânul acestei ordini, respectiv pe libertatea sclavului. În afară de Seneca, Euripide, Epictet, ce au manifestat înțelegere față de situația sclavilor (Epictet a fost el însuși sclav la Roma), alții, precum Sf. Pavel, Sf. Petru, Sf. Vasile, Sf. Augustin, Sf. Toma d'Aquino etc., au avut față de sclavie o părere identică cu aceea a epocii în care trăiau. Un studiu extrem de aprofundat ar demonstra, fără dubii, unele evoluții în timp și spațiu, inclusiv la unii dintre cei enumerați mai sus, dar atitudinea globală și nediferențiată vrea (sau voia) ca sclavul să fie un partener al ordinii naturale, încât Aristotel a ajuns să considere această stare de fapt drept una „la fel de utilă, pe cât este de justă" (*Politica*, I, II, 15).

4

NEGRI ŞI ALBI

În legea islamică exista o scindare şocantă, pe care nimeni nu îndrăzneşte s-o denunţe, fără îndoială că din teama de a sălta capacul fântânii: este vorba despre culoarea pielii sclavilor. Desigur, islamul reaminteşte pe cât de des posibil adepţilor săi că nu se face nici o diferenţă între un arab şi un barbar (*A'jami*), în afară de nivelul de credinţă al fiecăruia. Dar realitatea e mai complexă. Trebuie să constatăm că, în planul reprezentărilor, privirea negativă îndreptată asupra negrilor se cristalizase încă din Antichitate, ceea ce tradiţia arabă, apoi doxa musulmană, nu au făcut decât să confirme. Caustic, după cum îi era obiceiul, Al-Jahiz îi ridiculiza pe arabi: „*Zandj* (negrii) le spun arabilor: Iată un aspect al ignoranţei voastre – în timpul păgânismului ne stimaţi îndestul ca să ne lăsaţi să ne căsătorim cu femeile voastre şi, cu toate acestea, când s-a împământenit legea islamică, ni s-a interzis pe motiv că ne consideraţi respingători – pe când deşertul era plin de oamenii noştri, guvernatorii şi mai-marii căsătoriţi cu femeile noastre v-au apărat onoarea şi v-au salvat de duşmani" (*Rassaîl*, p. 130).

Dacă mulţi dintre musulmani nu au văzut în asta decât un fleac asupra căruia nu merită să te opreşti şi să-l iei în serios, mulţi alţii, negri, au suferit teribil şi încep să o şi spună. Acest tabu este disimulat în ascunzişurile unei false certitudini conform căreia în islam nu ar fi existat nici sclavagism, nici ostracizare, nici măcar rasism, ipoteză evident naivă, pe care un autor precum Bernard Lewis, în *Race and Color in Islam*, o demontează cu obişnuita-i dexteritate. Fără a fi rasist în mod special, islamul a dezvoltat o cultură a rasei, cel puţin pentru a o condamna pe cele două planuri fondatoare ce au fost teologia şi spiritualitatea. Pentru teologi, criteriul pielii negre nu este pertinent, cu atât mai mult pentru judecător – într-o chestiune privată, spre exemplu – pe cât este pentru imam în momentul rugăciunii. Dar societatea nu vede lucrurile la fel şi face opoziţia foarte clară între credincioşii albi, adeseori arabi, turci sau persani, şi credincioşii negri, adeseori africani. Căci negrul a fost întotdeauna sclav, un sclav declasat din punct de vedere social, aflat în serviciul altuia ca servitor, rândaş sau hamal, un soi de unealtă însufleţită, după cum ar fi zis Aristotel. La fel

era şi-n plan sexual, de vreme ce negrul era perceput ca un armăsar folosit în scopuri de pur extaz fizic, cum s-a văzut în *1001 de Nopţi.*

Negrii cei mai cunoscuţi în Arabia, şi de aici în întreg Islamul, au fost etiopienii (*habachis*, din Habacha, Etiopia) şi *zandj* (sau *zanj*), negri originari din Africa Centrală şi de pe coasta orientală a „Continentului negru", *al-Qarra as-sourda.* Nu se ştie când au trecut etiopienii Marea Roşie ce-i separa de Peninsula Arabiei; fără îndoială cu multe secole înainte de sosirea în Islam. Dar vechea Abisinie a influenţat mult Arabia şi Yemenul învecinate, nu numai graţie acelor „schimburi" de populaţii, ci şi prin marcanta sa personalitate culturală. Astăzi, un procent mare din populaţia etiopiană trăind la nordul şi la estul ţării este musulman, în ciuda a ceea ce pretind autorităţile de la Addis-Abeba. Din 1993, provincia Eritrea, complet convertită la islam, şi-a dobândit independenţa înainte de a se constitui în republică. Se ştie că această parte a Africii învecinată Mării Roşii, cu Kordofan, Sennar, fosta capitală a regatului Fundji, Eritrea, dar în special Etiopia, i-a adăpostit pe cei dintâi musulmani fugari din Mecca de teama persecuţiilor, la începutul Propovăduirii.

Venind din Africa de Est, aşa-numiţii *zandj* sunt mai recenţi în această regiune a lumii. Au fost remarcaţi în secolul al IX-lea, în mlaştinile din Irakul Inferior (*bâtayih*), când s-au răzvrătit pentru a denunţa condiţiile inumane în care lucrau, absenţa soldei şi, mai ales, condiţia dezastruoasă pe care o aveau prin comparaţie cu angajatorii lor. O să revin mai pe larg în capitolul referitor la Irak.

Sigur este că opoziţia alb/negru echivala cu opoziţia stăpân/sclav: opoziţie clasică! De altfel, nu mai e nevoie să se spună *'abd* (sclav); e suficient să spunem „negru" În inconştientul colectiv negrul este prin definiţie sclavul, şi asta în ciuda numărului mare de concubine albe ce au populat palatele sultanilor şi ale vasalilor acestora. E dificil să-i asociem pe sclavi cu servitutea. Cronica arabă a hrănit şi a cultivat această opoziţie. Circulă mii de anecdote în care cuvintele „negru", *zandj* şi *'abd* erau considerate sinonime, sau schimbate între ele în funcţie de efectele stilistice dorite de orator.

E denunţată această situaţie? Prea puţin, căci mulţi dintre arabi şi musulmani nu văd unde se află problema şi, în imaginarul opiniei comune, nu se consideră că faptul de a desemna pe cineva după culoarea pielii ar fi ceva dezonorant. Apropierea e rasială, dar nu şi rasistă.

Totuşi, un autor a deschis o amplă controversă editând o epistolă în care apăra în manieră provocatoare rasa neagră, în detrimentul rasei albe, ca un soi de răzbunare a adevărului faţă de minciună. Al-Jahiz (cca 776-869), pentru că la el facem din nou referire, a fost el însuşi de origine servilă. Născut la Basra – astăzi Basrah în Irak – din părinţi negri, fără îndoială că de origine abisiniană, sau bantu,

nu a precupeţit nici un efort în a proslăvi în acest text dedicat rasei negre măreţia şi puterea acesteia, spre deosebire de rasa albă, *Fakhr as-sûdane 'ala albaydâne*: Negrul – culoarea oficială a abbasizilor – era mai recunoscător ca albul, spunea el folosindu-se de o aserţiune ce ascundea prost invidia, la fel cum noaptea cea neagră e mai misterioasă decât ziua. Urmează o tiradă nesfârşită în care vorbeşte despre cămile, mai frumoase atunci când sunt negre, despre vacile negre a căror piele e mai preţioasă decât altele, fiind mai rezistentă şi mai folositoare, despre leii negri cărora nu le rezistă nimic, despre munţii negri şi pietrele negre despre care se crede că-s mai dure. Până la apariţia curmalei negre nu ar fi existat nimic mai dulce şi mai savuros în afară de curmala brună, iar palmierul însuşi, dacă are trunchiul negru, este mai robust şi trăieşte mai mult. Al-Jahiz trece în revistă, pe mai mult de nouăzeci de pagini, toate caracteristicile care, în viziunea lui, diferenţiază rasa neagră, pe care o preferă, alături de rasa turco-persană (*Manaqîb at-tûrk*), în defavoarea rasei albe. Iată una dintre perlele acestui text: călăreţul turc soldat are patru ochi, doi în faţă şi doi în spate!

5

Sclavi „puri", sclavi „impuri"

Islamul admite existența a două tipuri de sclavi, pe care le pune față în față. Din dorința de a fi clar, eu îi voi numi sclavi „puri" și sclavi „impuri" Coranul îi numește altfel, cu o evidență dezarmantă: „O sclavă credincioasă e mai valoroasă decât o femeie liberă necredincioasă, chiar dacă cea din urmă vă este chiar pe plac. La fel, nu vă măritați fetele cu necredincioși, căci sclavul credincios e mai bun decât un necredincios, fie el și un necredincios seducător" (II, 221).

Categoria sclavului „pur" prin excelență, pe care îl mai numesc și sclav „solar", este ilustrată de Bilal al-Habachi (literal „Abisinianul", mort în 641), cel dintâi. Eliberat de Abu-Bakr (mort în 634), socrul lui Mohamed și viitorul prim calif, Bilal l-a servit pe Profet atâta timp cât s-a aflat la Mecca dar, începând cu Hegira, emigrarea Profetului la Yathrib (actuala Medina), statutul lui s-a schimbat radical. În fond, prin voința lui Mohamed, care încerca să dea un exemplu, Bilal a devenit cel dintâi muezin islamic, cel care, din înaltul unui dâmb sau al unui minaret, îi chema pe credincioși la rugăciune. El măsura timpul, devenind cu de-a sila – se spune că avea voce de stentor – mijlocitorul vocal dintre sacru și profan, dintre cer și pământ. Realitatea era aceasta: sclavul eliberat Bilal al-Habachi devenise cel care-i chema pe credincioși să îngenuncheze în fața lui Allah. Situația lui a avut o semnificație simbolică extraordinară, căci generații întregi de sclavi africani sau berberi, eliberați și convertiți la legea islamică, și-au găsit pe mai departe în Bilal sfântul patron care-i putea racorda la trunchiul comun al islamului.

Dar, spre reflecție, acest dintâi tip de sclavi, desigur „puri", cel puțin prin faptul că sunt conformi voinței Profetului, nu erau liberi decât în măsura în care se converteau la legea islamică: „Eliberarea recomandată de religie și frecvent practicată [este] favorabilă în special convertiților", nota Hady Roger Idris (*La Berbérie orientale sous les Zirides*, vol. 2, p. 576). Înainte ei se plecau în fața stăpânilor, pe când, odată deveniți musulmani, se înclinau doar în fața *mihrab*-ului, firida care, în moschee, arăta Mecca. Deveneau puri în ochii comunității care nu mai vedea în ei niște persoane aservite altor persoane, ci doar niște ființe „supuse" lui Dumnezeu.

O pleiadă de sclavi „puri", eliberaţi pentru nevoile cultului, au purtat stindardul noii religii. Acelaşi a fost şi cazul unuia dintre cei mai celebri, Tariq ibn Ziyad, general berber care a întreprins în 711 cucerirea Spaniei şi a reuşit să se instaleze în Tarifa, în detrimentul vizigoţilor. Deşi berber – unii spun că ar fi fost persan – şi, mai mult, „sclavul" (*mawla*) lui Musa ibn Nusair (640-717), comandant suprem al armatelor musulmane în timpul omeyyazilor, Tariq ibn Zyad – căruia i se datorează şi numele Gibraltarului, „Muntele lui Tariq" (*Gebel Tariq*) – este un exemplu perfect de sclav bun, sclav „pur", căci el a propagat islamul şi l-a extins până la marginile lumii.

Cei eliberaţi din aceste considerente nu aveau să mai redevină vreodată sclavi, cel puţin teoretic. Avem exemplul celor eliberaţi de Profet şi citaţi de Ibn Hisham (mort în 834), biograful cvasioficial al lui Mohamed: „Câţiva sclavi ai tribului Thaqîf au scăpat din oraşul asediat, s-au refugiat pe lângă Profet şi s-au convertit la legea islamică. Profetul i-a eliberat. Mai târziu, după convertirea locuitorilor din Tâ'if, cei din Thaqîf şi-au cerut sclavii înapoi. Dar Profetul i-a refuzat: «Sunt, le răspunse el, eliberaţii lui Dumnezeu»" (Ibn Hisham, *Viaţa Profetului*, p. 358).

De-a lungul celor paisprezece secole de existenţă a islamului, numeroşi sclavi „puri" au ieşit din anonimat şi au conferit islamului o parte din noblețea şi strălucirea lui. Sultanii-sclavi din Delhi, mamelucii Egiptului, ienicerii Turciei otomane, mulţi dintre teologi şi soldaţi au făcut parte din această categorie de „nobil" al sclavilor. Mulţi dintre ei au ajuns chiar la putere şi au creat dinastii.

A contrario, un sclav neconvertit la legea islamică rămânea toată viaţa lui un sclav „impur" Chiar dacă era eliberat de stăpânul lui, emanciparea nu avea mare preţ, nu primea nici o învestitură spirituală ce l-ar fi putut scoate din „universul greşelii" lui, dintr-un păgânism calificat imediat de islam drept deviaţă temporară. E cazul sclavilor cumpăraţi în Africa sau al „prăzilor de război" ce nu au făcut pasul convertirii şi care aveau să servească drept carne de tun pe toate fronturile jihadului.

Numeroasa categorie a sclavilor „impuri" este şi astăzi reprezentată de către muncitorii asiatici. Sunt mii, chiar milioane care lucrează în ţările islamice pe ogoare, în carierele de piatră, în hoteluri sau pe vapoare. Sunt exploataţi ca nişte sclavi, ba chiar mai mult, ca şi cum recompensa băneasca pe care le-o distribuie şeful de echipă săptămânal, sau lunar, justifică orice abuz. Trebuiau întrunite trei criterii de bază pentru a face parte din această categorie de sclavi: origine socială mai degrabă modestă, culoare închisă a pielii şi o religie fără Dumnezeu.

Când murea, sclavul – ce rămânea în spiritul congenerilor săi drept un musulman de mâna a doua – primea o ceremonie funerară distinctă. Conform lui

Ghazzali (1058-1111), sclavului, la fel ca şi servitorului, îi era dedicată o rugăciune specială (*khâdim*), spre a primi binecuvântarea cerului, dar o rugăciune mai scurtă, expediată într-un minut, în timp ce locul unde era înhumat rămânea necunoscut. În fine, proprietarului, şi nu imamului, i se cerea să citească oraţia funebră, şi oferim una spre edificare: „Dumnezeul meu, dă-mi binele lui şi binele pentru care a fost făcut, fereşte-mă de răul lui şi de răul pentru care a fost făcut!" (*Temps et prières*, p. 96). Nu în ultimul rând, sclavul nu era obligat la pelerinajul musulman.

Cum se poate explica această opoziţie între sclavii „puri" şi cei „impuri", valabilă, de altfel, şi la sunniţi şi la şiiţi, dacă luăm în consideraţie avizul juridic (*fatwa*) al califului Al-Mui'zz li-Din Allah (secolul al XI-lea), care a acordat în fapt, din principiu, statutul juridic de om liber oricărui sclav ce devenea şiit? Mi se pare că decurge direct din dualitatea credincios/necredincios indusă de Coran şi pusă în aplicare de imami şi de teologi. Acest calc nu iese la iveală direct în conştiinţă. Totuşi, fiind respins de straturile inferioare ale gândirii vigilente, el acţionează în profunzime şi comandă pe de-a-ntregul, sau parţial, atitudinile stăpânitorilor faţă de „bunul" lor cel mai inalienabil.

În acest cadru foarte riguros, în viziunea clerului moral musulman, credinţa era cheia tuturor eliberărilor, astfel încât un musulman devenit ateu era perceput ca un animal sau ca o piatră seacă. Conform acestei legi, orice fiinţă umană – *a fortiori* când era sclav la origine – care nu credea în Dumnezeu era o fiinţă aservită propriei persoane, constrânsă de limite fizice şi intelectuale înguste, nedispunând de nici un dram de libertate. Credinciosul beneficia de graţia acordată de Dumnezeu de a se elibera de concret, astfel încât să fie aservit material, dar liber din punct de vedere spiritual şi uman. Legea islamică (*sharia*) îi recunoştea chiar drepturi pe care Arabia Saudită, neabolind radical sclavia, le formula clar într-o „instrucţie" din 1936 cu privire la traficul de sclavi: „Drepturile sclavului faţă de stăpân sau de posesorul uzufructului sunt că acesta trebuie să-l hrănească, să-l îmbrace şi să-l adăpostească. Trebuie să-l mai trateze şi decent, să-l folosească cumpătat şi fără cruzime (...), aşa cum se relatează în legile nobilei *shari'a*" (citat de B. Lewis, *Race et histoire au Proche-Orient*, p. 241).

Aceasta este complexitatea doctrinei căreia nu i-am prezentat explicit aici discursul. Dificultăţile pe care le-a întâmpinat islamul chiar în definirea statutului persoanei au ţinut de incapacitatea lui funciară de a înţelege noţiunea de „subiect" uman, independent de vocaţia religioasă. O astfel de postură ideologică este, bineînţeles, în contradicţie cu articolul 4 din Declaraţia Universală a Drepturilor Omului adoptată în cadrul Naţiunilor Unite la 10 decembrie 1948. În această

declarație se stipulează că „nimeni nu va fi ținut în sclavie, nici în servitute", de orice natură ar fi, implicit religioasă. Cei care vorbesc astăzi despre „drepturile omului musulman", sau inspirate de islam, trebuie să verifice dacă condiția *sine qua non* a oricărei libertăți umane, și anume libertatea de conștiință, nu este supusă unei conștiințe prealabile, în ocurență cu islamul. În orice caz, aceste „drepturi" trebuiau să-și schimbe titulatura în „drepturile omului în cadrul credinței islamice" și să-și abandoneze pretenția de universalitate. Putea să se contrazică pe sine Carta musulmană ce preconiza egalitatea între indivizi, oricât de necredincioși ar fi fost ei?

6

Etnie contra religie

O a treia problemă o ridică opoziția arabi/musulmani, mai precis beduini, arabi, persani și turci, pe de o parte, și musulmani de cealaltă parte. Tocmai am văzut că, pentru islamici, singurul sclav eliberat era cel convertit imediat la legea islamică și devenit (sau acționând) ca un credincios. Această postură era *a priori* valabilă pentru toate cazurile. Dar exista un viciu de formă nu lipsit de importanță: originea etnică. Un sclav dorea să se dezrobească, dar cel care-i „năștea" întotdeauna eliberarea era mereu același, musulmanul născut liber, sau orice alt senior al tribului dintr-o clasă socială superioară. Or, nu era prevăzut dinainte ca acest patronaj să fie acordat la modul sincer și convins, cu atât mai puțin sistematic. Arabul beduin, integrând în concepția lui despre lume ideea că e un „cavaler înnăscut", un „aristocrat al deșertului" cu o istorie multiseculară, nu a încetat să se regăsească și mai târziu în opoziții precum *sayyid* și *ghayr sayyid* (senior și om de rând), sau *shârif* și *ghayr shârif* (nobil și nobil de țară). Legende care au circulat de la un trib la altul afirmă această preeminență legată de naștere și de nume. *A priori*, islamul nu a schimbat nimic din acest dispozitiv, cel puțin nu în primele secole. Și în zilele noastre, pretenția celor ce spun că descind din Nobila Familie (*shârif*, plural *shûrafa*) a Profetului, fie că sunt șiiți sau, aleatoriu, sunniți, îndeamnă a se lua în considerație situația ereditară. În această privință, arabii au un proverb afgan care spune: „Sunt cinci degete înfrățite la o mână, dar nu seamănă unul cu altul" (Hackin și Kohzad, p. 201).

Eliberarea sclavului depindea în mare parte de stăpânul căruia-i era tributar și, de aici, se năștea opoziția între cultura etnică, care controla forța de lucru și însemnele prestigiului și, de cealaltă parte, cultura religioasă ce înțelegea să se elibereze de aceste repere înguste. Cele două sfere nu se suprapun. Ba, mai mult, nu fac apel la aceleași straturi ale inconștientului. Un musulman se comportă ca atare la moschee dar, odată ieșit, acționează în calitate de arab, de beduin, uneori ca un tată afectuos, alteori ca un patriarh, ca sclavagist, ca potentat. În numeroase cazuri, sclavul eliberat de musulman rămânea un sclav supus, înțelegându-se de aici că doar sclavul „pur", respectiv credincios, putea pretinde o eliberare totală.

Nu putem înțelege supraviețuirea sclaviei până în zilele noastre în țările islamice dacă nu recurgem la această grilă de lectură în dublă opoziție:sclav „pur"/ sclav „impur", etnie/religie.

Să luăm ca exemplu un sclav care aspiră să-și depășească condiția. Se convertește la legea islamică, își câștigă libertatea și crede cu fermitate în acest angajament. Totuși, integrarea lui nu va fi efectivă decât dacă acesta ajunge să se amestece cu un grup social titular, să vorbească limba arabă (sau orice altă limbă simbolizând puterea politică), uneori chiar să se identifice unui teritoriu, unor valori comune, unui praxis. Statutul eliberatului varia în funcție de criterii colective și subiective ce condiționau laolaltă identitatea individuală (el era singurul care o resimțea), identificarea lui la un grup și, mai ales, imaginea pe care el o are despre sine. Cumulând toate aceste date, se poate spune că „cel mai bun sclav" era acela care, la bază, era un arab ce stăpânea limba Coranului, care se convertea cu fervoare la credința islamică și care, în plus, vădea reale dispoziții să împărtășească valorile stăpânilor săi. Sclavul *zandj*, sclavul caucazian, sclavul negru, nu se bucurau de aceeași primire, excepând cazul în care ar fi avut calități excepționale.

Pentru aceea, musulmanul sincer era cel ce îmbina acțiunea cu cuvântul, care veghea să pună în aplicare preceptele Coranului eliberându-i pe acei sclavi care i-o cereau sau care doreau să se căsătorească. Și în acest caz, etnia, situația socială și conservatorismul proprietarilor de sclavi acționau ca niște frâne, astfel încât arabul, beduinul, turco-mongolul, africanul sau berberul nu se mai comportau ca niște musulmani, ci doar ca sclavagiști sau ca proprietari care doreau, în primul rând, să-și facă să prevaleze interesele imediate.

La beduini, această din urmă poziție contravenea valorilor emancipatoare proclamate de islam. Desigur, sclavul era socotit liber, dar rămânea asociat universului stăpânului. Statele din Golf funcționează azi ca niște țări musulmane, putând să șteargă cu un simplu gest sclavia din carta lor sau, dimpotrivă, ca niște țări care au trăit de când se știu din pescuitul de perle ce necesită, evident, o mână de lucru la preț bun? La fel se întâmplă cu Yemenul și, bineînțeles, cu berberii din Maroc, cu tuaregii din Algeria, etc. Pe aceste considerente, se poate aprecia că mesajul Coranului nu este încă universal respectat, inclusiv în țările unde este invocat cu constanță drept un imn închinat emancipării sclavului. Realitatea este cu totul alta.

De ce sunt aceste regimuri mai sclavagiste decât altele? Pentru că organizarea lor politică, fondată pe interesul bine înglobat al marilor familii și clanuri ce au moștenit-o de la strămoșii lor, este pe deplin lipsită de egalitate. Orice structurare ereditară a puterii favorizează mai puțin dezrobirea persoanelor aservite decât o face un regim în care părerea celor mai numeroși este solicitată pentru a-și pecetlui destinul. În lumina acestor rupturi aproape invizibile la o primă abordare pot fi înțelese, fără a se și justifica în vreun fel, încetinirile pe care le-a întâmpinat aplicarea sinceră și clară a preceptelor coranice.

7

Cei „fără nume"

Una dintre caracteristicile sclavului a fost aceea de a fi anonim. Termenul generic pe care l-au utilizat arabii pentru a-i numi pe sclavii lor a fost *'abd* sau *'abîd* şi, pentru cei mai instruiţi, *riqq* sau *râqîq*. Stăpânul era *mawla* (din *wilaya*, „tutore"), dar şi *mâlik*, „deţinător" Omul născut liber era numit *hûrr* (feminin *hûrra*). În această categorie apăreau *sayyîd* (stăpânii), dintre care unii provenind dintr-o ascendenţă mai nobilă erau numiţi *shârif*. Desemnaţi cu un termen colectiv, sclavii nu au căutat să se înzestreze cu un nume propriu, chiar dacă Profetul recomandase a li se da prenume frumoase, prenumele negative fiind purtătoarele unei încărcături malefice, de rău augur. Pentru a dejuca aceste superstiţii, unele triburi sau familii princiare, oferind prenume sclavilor pe care-i deţineau, preferau să vorbească nu de „sclavii" lor, ci de „slugi", sau de „servitori", ba chiar, în cazul celor mai afectuoşi dintre ei, despre „fiicele" şi „fiii" lor. Destul de des întâlnit era şi termenul *mamlouk*, în traducere textuală „posedat": mai întâi a desemnat, evident, sclavul, dar istoria a vrut ca o clasă întreagă de sclavi apropiaţi puterii centrale să capete puterea în Egipt şi Siria, iar aici epitetul s-a substantivizat, substantivul comun devenind mai apoi substantiv propriu; pe mai departe s-a vorbit despre mamelucii din Egipt la fel ca despre catari sau despre Cavalerii de Malta.

Faptul de a priva sclavul de nume a contribuit la un proces de dezumanizare şi a consacrat o ruptură de apartenenţă. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi când se dădea acelaşi prenume mai multor sclavi simultan. În schimb, atribuirea unui nou prenume facilita integrarea sclavului în mediul său de găzduire, neutralizându-i eventualele legături cu lumea lui anterioară. În sfârşit, erau la modă numeroase apelative dispreţuitoare: 'Abd (sclav), dar şi Sina'a (lucru, creatură), sau Hachara (vierme). Pentru femei avem Waçifa (doică, masculin Waçîf; plural Wûsfan), Dada (guvernantă), Khadima, etc.

Puţin câte puţin, s-au impus anumite prenume pentru a desemna în mod special sclavii, fie direct, fie prin antifrază. Indivizii care aveau de-a face cu sclavi ştiau, astfel, la aflarea prenumelui, că unul era sclav şi că altul, dimpotrivă, era om

liber. Unele dintre le evocau buna dispoziție; adeseori se spunea despre un sclav că era „aluat bun", primind numele Mabruk („Binecuvântatul", feminin Mabruka), Masrûr („Surâzătorul"), Sa'îd („Fericitul"). Alte nume denumeau pietre prețioase, flori, materii rare: Mordjan (coral), Yacut (rubin), Yasmin (iasomie), Sandal (santal), Rihan (mirt), etc. Se pare că prenumele Anbâr (ambră) ar fi aparținut unui sclav negru al lui Al-Mu'izz ibn Bâdis (secolul al XI-lea).

Existau, bineînțeles, și nume legate de geografie sau de istorie: abasi, „abisianian" sau „etiopian", *zandj* sau *zandji*, sclav de origine africană din Irak, Bilal, purtat de primul muezin al islamului (dat individual sclavilor negri), acest din urmă prenume fiind, la fel, și de folosință colectivă.

Mai mulți sclavi abbasizi au ajuns să facă din prenumele lor niște prenume în toată puterea cuvântului. A fost cazul special al concubinelor ce au reușit a-și obține un prenume-nume în virtutea frumuseții lor. Roxelane, favorita lui Soliman, este exemplul desăvârșit al sclavei care, cu ajutorul intrigilor, a reușit chiar să ajungă la putere. Grație vocilor cristaline cu care erau dăruite, unele concubine au devenit cântărețe la palat, plătite ca atare, și au cunoscut, unele, ascensiuni spectaculoase. Arta vocală – poezie, cântec, declamație – era, în fond, foarte apreciată la palate. Așadar, nu rar se întâmpla ca o sclavă să ajungă la un preț exorbitant datorită supralicitărilor admiratorilor. În sfârșit, unele răscumpărări intempestive au arătat că sclavul nu avea nici o valoare umană, nici chiar când avea calități. Originali, suveranii îngenuncheați sub bogățiile lor puteau să-și golească sipetele pentru vreo favorită jucată și pierdută în fața unui rival, sau în timpul unor licitații duse prea departe.

Ce prenume purtau aceste prințese din umbră? Hawa, bineînțeles, în traducere textuală „Eva", Dhat al-Khâl, „Cea cu aluniță", Sallafa, o sclavă din Hedjaz. A existat Khulayda din Mecca, proprietatea lui Ibn Chammas, Anissa, fiica cântărețului Ma'bad, Ghadir, sclava califului Al-Hadi (care a domnit între 785-786) ce a ajuns să se căsătorească cu acesta înainte de a cuceri inima lui Harun al-Rașid (766-809), faimosul calif abbasid. A existat Behar, sclava mamei lui Jaafar, din familia Barmekid, și Mûlk („Domeniu", „Posesiune" sau, conform unei alte accepțiuni, „Înger"), frumoasa sclavă râvnită de Ibrahim, fiul califului Al-Mahdi. Manhala se afla în proprietatea unei femei bogate din familia Bani 'Abs ce cobora periodic la Koufa. Am aflat-o și pe Danânir, o barmekidă faimoasă pentru antologia ei de cântece, apoi pe Dhalfa, sclava lui Ibn Tarkhân, care a încercat în van să-l seducă pe Harun al-Rașid. A mai fost 'Arib al-Ma'muniya, cea pe care califul Al Ma'mun (813-833) o dorea atât, despre care nu știm ce a devenit mai apoi. Dha'ifa a fost curtată de Suleiman Ibn Al-Mansur. A fost și Rakhîm, sclava emirului Credincioșilor, Al-Mahdi (775-785) și mama lui Abassa, sora lui Harun al-Rașid, ca și Haylana, sclava

aceluiaşi calif. 'Abada a fost sclava lui Abi 'Umayar an-Nakhkhas, un sclavagist, după cum o arată şi numele lui. Tajani i-a aparţinut ministrului Abu Mohamed al-Muhallabi (secolul al VIII-lea). Amel a fost sclava iubită de Al-Isfahani (897-967). Să ne aducem aminte, Al-Isfahani este autorul *Cărţii Cântecelor*, de unde am extras toate aceste prenume de sclavi abbasizi. În fine, au existat Badhl, 'Amara, Sallama, Nafisa, Nuwar, Qaz'a din Hedjaz, 'Utayba din Medina, Chûdha, cântăreaţa, şi fiica ei, 'Atiqa, Mamna'a, Sû'ad din Koufa, Amama, Farida, Hadiya, Mûtayim al Hichamiya din Basra, Bad'atû, Khansa, o altă sclavă tot de acolo, Khûzami, Nabât, Qâlm as-Salihiya şi Qûrat al-Ayn (textual „pupila ochiului"). Numărul curtezanelor din timpul abbasizilor era atât de mare iar serile scăldate în vin atât de numeroase încât unii detractori nu au ezitat să-i eticheteze pe suveranii acestei dinastii drept bastarzi, uitând cine era tatăl lor legitim, toţi fiind la fel de lipsiţi de modestie şi de religie.

În final, mai trebuie să spunem că soarta celor „fără nume" era şi mai disperată în cazul revoltelor de la palat, căci tradiţia cerea ca toţi sclavii suveranului detronat să fie trecuţi prin sabie, la fel ca şi el. Acest masacru ritualic, ce anihila radical amintirea potentatului din sufletul şi din mintea captivilor săi, avea o funcţie mai mult politică: erau prevenite nesupunerile celor care, din invidie sau din calcul, ar fi încercat să restaureze vechea ordine. La ascensiunea lui la putere, Tamim, fiul lui Zirid al Mu'izz (secolul al XI-lea), nu a găsit nimic mai bun de făcut decât să-i masacreze pe sclavii tatălui său. Pentru a marca „ruptura", el a reînnodat legăturile cu un alt grup de sclavi – aceştia fiind creştini – în locul celor capturaţi de la triburile africane.

8

Sclavagism şi sexualitate

Prin natura ei, aservirea sexuală acutiza dimensiunea tragică a condiţiei sclavului, era cea din urmă treaptă a ei. De fapt, nu se va putea niciodată spune în ce măsură a frânat apetitul sexual al suveranilor abolirea efectivă a sclaviei, exceptând – o excepţie notabilă – concubinele devenite mame (*umm al-valad*), după ce au născut un băiat.

Recenta apariţie a cărţii egipteanului Najwa Kamal Kira, consacrată favoriţilor şi concubinelor din timpul celor două dinastii egiptene, fatimidă şi ayyubidă, a revelat toată amploarea fenomenului. Au fost sute, mii de femei vândute, cumpărate şi utilizate drept concubine timp de cinci secole – secolul al X-lea până-n secolul al XIV-lea – şi care au asistat la irupţia şi menţinerea la putere a acestor dinastii. În timpul abbasizilor din Bagdad (secolul al VIII-lea–secolul al XIII-lea) şi al omologilor lor din Andaluzia aceloraşi vremuri, omeyyazii occidentali, personajul concubinei a devenit o constantă a culturii urbane, companie obligatorie a celor bogaţi şi rafinaţi. Se spune că Akbar cel Mare (1542-1605) avea cam 5 000 de concubine în haremul lui, ceea ce nu l-a împiedicat să fie depăşit de fiul său, Jehangir, care ar fi avut nu mai puţin de 6 000. Anwar Shaikh, care raportează aceste cifre în *Islam, sexe et violence,* susţine că sultanul Giath-Ud-Din din Malwa (1469-1500) ar fi adăpostit sub acoperişul lui 15 000 de femei sclave, astfel încât haremul lui semăna cu o mare administraţie păzită de corpuri de gardă, cu femei care ele însele aveau sub tutelă mai multe sute de sclave negrese sau turcoaice.

Cei mai mari luminaţi arabi şi/sau musulmani au acordat un interes aparte acestei probleme. Este adevărat că sclavia femeilor ar fi fost în parte lipsită de interes fără pigmentul sexualităţii. În 1952, G. H. Bousquet, bun cunoscător al dreptului musulman, a mers şi mai departe, pretinzând că, după *fiqh,* femeia arabă, musulmană sau arabo-musulmană, etc., nu era sclavă, sau mai exact nu era în totalitate sclavă, dincolo de ceea ce releva sexualitatea. Obligaţia ei fundamentală, dacă nu unică, afirma el, era să fie carnal la dispoziţia soţului ei (cf. Ghazali, *Le livre de bons usages*

en matière de mariage, p. 129). Vom examina mai departe situaţia femeii în Iran, cel puţin până la sosirea la putere a molahilor, dar şi în Arabia, la Maghreb şi în alte ţinuturi islamice unde anumite practici ţin mai mult de servitutea sexuală decât de o alegere personală liber consimţită. Acelaşi lucru se petrecea cu mariajul de plăcere, cu *jus primae noctis* şi cu castitatea obligatorie la începutul căsniciei. O altă cutumă menţionată de Emile Dermenghem mărturisea că, în anumite triburi algeriene, tinerele îşi vindeau virginitatea unor oameni avuţi pentru a obţine zestre (*Le Pays d'Abel*, p. 72). Altele se angajau la familii în schimbul hranei şi a veşmintelor şi lucrau până când reuşeau să le „ramburseze" (*ibid.*).

La fel se întâmpla şi cu favoritul, cu tânărul paj, cu confidentul, personaje atât de caracteristice pentru societatea mondenă din timpul abbasizilor (cf. *1001 de Nopţi*), instrumente sau alibiuri pentru tendinţele homosexuale ale suveranilor. Pe când o lectură rapidă a *Colierului porumbiţei*, tratat de psihologie amoroasă a cadiului andaluz Ibn Hazm (994-1064), ne-ar putea lăsa să credem că sexualitatea era voluntar lăsată la o parte, un studiu mai atent scoate la iveală faptul că pasiunea amoroasă pe care o trezeau concubina sau sclavul reprezenta o tramă narativă aparte. În această privinţă, textul lui Ibn Hazm funcţionează ca o oglindă în care se reflectă sufletul tulburat al andaluzului. Mai târziu, la Istanbul şi în întreaga Asie Mică, concubina numită aici odaliscă, din turcul *odalîk* (1624) – avea să cunoască o soartă extraordinară, atât în viaţa haremului, chiar la Topkapi – dar Topkapi nu era extensibil –, cât şi în marile case de proprietari, guvernatori de provincie, militari, negustori şi literaţi.

Aceste forme derivate ale sclaviei au constituit un dispozitiv ce masca duplicitatea cu care sclavagistul dorea să eludeze interdicţia coranică. Printr-o serie de denumiri mai mult sau mai puţin distincte, acesta a căutat să anuleze servitutea, în favoarea serviciului făcut (şi uneori remunerat), astfel încât sclavul să nu mai apară ca o entitate izolată. Era cazul femeilor, în special, a căror identitate se utiliza adeseori ca paravan. În spatele fiecărei sclave-femeie exista un proiect de societate fondat pe aservirea celui mai slab faţă de cel mai puternic. Astfel, femeia, în măsura în care era obiect de producţie în sensul marxist al termenului, rămânea o fiinţă supusă şi alienată cu mai multe niveluri de existenţa ei: sexual, economic, matern etc. În sistemul sclavagist, acestei femei nu-i aparţinea copilăria, ca şi libertatea, ca şi viitorul, căci atunci când proprietarul ei murea ea trecea sub tutela moştenitorului direct. Calvarul femeii începea foarte devreme, practic odată cu naşterea. Ajunsă la adolescenţă, destinul nu-i rezerva prea multe surprize: devenea concubină. Dacă era cumpărată fecioară preţul ei era mare – practic dublu – faţă de cel al unei fete care nu mai era. În final, odată ieşită de pe piaţa plăcerii, avea să fie afectată educării copiilor, uneori ei înşişi sclavi, sau pentru menaj.

În teza lui din 1913, Mansur Fahmi susținea că, dacă femeile libere au fost obligate de Omar, al doilea calif al Islamului, să poarte văluri, pe sclave nu le-a obligat la așa ceva, și asta pentru a fi cântărite de cumpărători: „Trebuia să fie văzute spre a fi evaluate și spre a se da fiecărui războinic partea sa de pradă. Mai mult, se întâmpla în unele orașe, precum Medina sau Mecca, ca sclavele să servească drept femei publice, iar moravurile nu erau deloc afectate la vederea tinerilor ce le urmau pe sclave și le făceau propuneri amoroase" (*La condition de la femme dans l'islam*, p. 87). Astfel, sclava, fie ea și musulmană, nu era obligată să-și ascundă cu strictețe intimitatea (*satr al-'awra*), spre exemplu în timpul abluțiunilor (cf. R. Brunschvig, *Encyclopédie de l'islam*, p. 28), situație strict reglementată în alte condiții.

Trebuie să mai spunem că sclavul, oricare i-ar fi fost sexul, nu era considerat *a priori* un partener sexual pentru beneficiarii uzufructului obținut de pe urma lui. Coranul este foarte explicit din acest punct de vedere: prezența eunucilor în harem nu le obliga pe femeile musulmane să poarte voal. Motivul invocat este că acești „servitori masculi [sunt] incapabili de acte sexuale" (XXIV, 31). Nu era lucru rar, prin urmare, ca sclavul să servească drept paravan stăpânilor când aceștia erau dezbrăcați sau când își făceau nevoile, precum în secolul trecut în Algeria, unde femeile libere le solicitau pe *zuaua* (nume atribuit pe atunci sclavilor din Kabylia) să le ascundă dacă se aflau afară și nu aveau o latrină unde să se ușureze.

În sfârșit, mai este și această mărturisire datând din 1810 referitoare la piețele de sclavi din Tunisia: „Atâta timp cât o negresă era sclavă, ea putea merge pe străzi cu fața descoperită dar, îndată ce devenea liberă, decența impunea să se acopere cu un văl, ca femeile maure" (L. Frank, *Tunis, description de cette régence*, p. 115).

Codul juridic al lui Khalil, bine cunoscut de către judecătorii cutumiari din Maghreb în timpul când dreptul personal era încă influențat de religie, revine constant asupra aspectelor sexuale ale condiției de sclav, bărbat sau femeie, începând de la căsătorie și până la repudiere și lapidare. Iată un rezumat al celor mai de seamă articole, realizat de Charles Le Tourneau în *Évolution de l'esclavage dans les diverses races humaines*: „Legislația arabă a edictat un întreg ansamblu de prescripții relative la căsătoria sclavilor. Mai întâi, femeia sclavă, considerată a avea mai mică valoare morală decât femeia liberă, este mai ușor pedepsită în cazul adulterului decât cea din urmă; nu primește decât 50 de lovituri de bici și 6 luni de proscriere, pe când o tânără liberă și vinovată de depravare primește 100 de lovituri și este exilată pe timp de un an. Pentru crima de adulter, Sunna cere ca femeia liberă vinovată să fie lapidată. Orice căsătorie a sclavului bărbat fără consimțământul stăpânului poate să fie anulată de acesta din urmă; la fel ar trebui să fie și în cazul sclavei. Se interzice unei musulmane sau unui musulman să se căsătorească cu sclavul copiilor lor. Un credincios nu se poate însura cu o sclavă cu care a coabitat decât după ce o eliberează.

Este îndreptățit ca stăpânul care își mărită sclava să rețină, independent de voința acesteia, tot darul nupțial, exceptând un sfert de dinar, dacă sclava nu are datorii. Femeia sclavă este, de altfel, considerată un obiect de vreme ce, fiind proprietatea comună a doi stăpâni, în cazul în care rămâne însărcinată cu unul dintre ei, acesta trebuie să-i ramburseze coproprietarului valoarea părții sale. Din același motiv, un musulman liber nu este trimis la moarte dacă a ucis un sclav, fie și musulman. La fel, sclavul nu este constrâns, așa cum este musulmanul liber, să facă pelerinaj la Mecca. Spre exemplu, el nu va fi lapidat, căci nu există noțiunea de semi-lapidare" (*L'Évolution de l'esclavage...*, pp. 282-283).

Într-un cuvânt, ușurința cu care bărbatul arabo-musulman avea acces la favorurile femeilor aservite lui a încetinit considerabil eliberarea acestora. Pentru a-și apăra trupul, concubina, almeea, sclava-cântăreață sau dansatoarea din vremea islamului clasic ofereau destule avantaje stăpânilor sclavagiști pentru a stârni în aceștia din urmă vreo umbră de admirație filantropică sau omenească. Sexualitatea a acționat în acest caz nu ca ferment de înflorire a libertății – ceea ce, de obicei, este o cale de „eliberare" a libidoului, mai ales la tineri –, ci ca o răsplată pentru aservirea aproapelui.

Chiar și astăzi dependența sexuală este legătura cea mai puternic ancorată în jocurile puterii pe care unii proxeneți o întrețin cu prostituatele lor. Este clar, de altfel, că modul în care aceste femei sunt vândute pe diverse piețe de sclavi este stabilit prin raportare la plăcerile imediate pe care le pot oferi ele. În 1802, Louis Frank a descris întrecerile oratorice și târguielile ce precedau vânzarea unui sclav. Dincolo de dependența sexuală – căci „codoșul" se putea satisface sexual pe seama „protejatei" sale –, supunerea celei din urmă, ca și a concubinei din trecut, era extrem de flatantă pentru ego-ul susținătorului ei.

Câte mii de femei, chiar și în zilele noastre, fără a purta la modul propriu eticheta de „sclave", atât în Asia musulmană, cât și în Africa Centrală sau la Maghreb, sunt menținute într-o condiție ce le obligă să calculeze în bani plăcerile sexuale pe care le oferă în profitul proxenetului?

Și mai pervers este sistemul de sclavie matrimonială al tinerelor pubere – practic niște copii – în numele cutumelor tribale datând din vremuri apuse. Este cazul, și azi, al Afganistanului, unde tinerele abia nubile sunt căsătorite cu căpetenii de triburi, bogați și adeseori senili, în niște termeni ce par o formă a „dreptului seniorului" Situația este atât de haotică în această țară încât nimeni nu va îndrăzni să denunțe acest troc inuman, cu atât mai sinistru cu cât el este adeseori orchestrat de familiile tinerelor înseși, pentru a-i extorca fie și câteva zeci de dolari achizitorilor care se împăunează cu titlul de soț.

9

Diferite categorii de sclavi

Pe pământul islamic, ca și în alte părți, sclavii au aparținut mai multor categorii sociale, etnice, religioase și geografice. Un harratin mauritanian, spre exemplu, cumula mizeria condiției sale sociale, culoarea neagră a pielii, religia și originea geografică (spre exemplu Gorgol, la frontiera senegaleză). Dincolo de criteriile originii, asupra cărora autori precum A. R. Meyers și B. G. Martin au făcut cercetări, primul pentru a face distincții etnice și sociale între sclavi (*'abîd*), celălalt spre a stabili legături cu originea geografică, cum ar fi Kanem, Bornou, Fezzan etc., intervin și departajări în funcție de vârstă și sex: sclavi militari, servitori, concubine, sclave-cântărețe, eunuci, ieniceri, prizonieri sau captivi ai raziilor și, nu peste mult timp, în virtutea extremei sărăcii din unele zone ale Africii și Asiei, „copii sclavi", plus o întreagă potențială armată de sclavi economici. Copiii sclavi, fete și băieți, erau folosiți în bordelurile din Phuket, Bamako, Nairobi, Bombay, Calcutta și alte mari metropole, implicit arabe.

Trebuie să-i menționez și pe sclavii „nominativi" și pe sclavii „de trenă" Înțeleg prin această din urmă sintagmă pe descendenții sclavilor – asta dacă nu erau și ei tot sclavi – și pe aceia, eliberați mai demult, care continuau să cultive o retorică a sclaviei. Exactitatea termenului ce desemna sclavul, adeseori greu de ales, își are, totuși, importanța ei. O să vedem acest lucru când va fi vorba despre evaluarea totalității indivizilor aflați în servitute. Trebuie sau nu să-i includem și pe descendenții sclavilor în fluxul continuu al servituții din Orient? Începând de la ce grad de înrudire înceta sclavul a mai fi sclav, de vreme ce el însuși, sau descendenții lui, continuau să trăiască sub acoperișul stăpânilor ce i-au eliberat post-mortem, dacă ne este permis a spune așa? Autorii codurilor arabe ale sclaviei, pe care i-am reunit la sfârșitul volumului, în „Dosarul negru" al sclaviei din ținutul islamic, sunt avizi de astfel de situații atipice și le multiplică din abundență, în special grație metisajelor: o concubină care primea statutul de „mamă de copii" (*umm al-walad*) era deja o soție legitimă, o a doua soție, sau doar o semi-sclavă?

Fiecare sclav era definit prin funcţia pentru care era rezervat, uneori şi de stăpân sau de ordinul pe care-l servea. Totuşi, foarte des, originea etnică, ţara, culoarea pielii, sexul, erau criteriile determinante.

În trecut, unii dintre ei deveneau eunuci – *khassy* – sau, în cazul sclavilor veniţi din nord, sclavini. Xavier de Planhol descoperise că în marina fatimidă (secolul al X-lea) erau foarte mulţi, precum acel Sabir care, în 928, trebuia să blocheze portul Neapole, după ce luase cu asalt oraşul Taranto: „Sclavin încă", ne aminteşte autorul pe un ton inspirat, „eunucul Soleyman, pe care-l aflăm în fruntea expediţiei navale trimisă de mahdiul Obaid Allah, fondatorul dinastiei, împotriva Egiptului, în 919 (expediţie distrusă, de altfel, în faţa oraşului Rosetta, după ce conducătorul ei căzuse prizonier). Tot sclavin a fost şi Dja'far ben Obaid, zis Co'louk („Pungaşul", „Tâlharul"), pe care mahdiul îl însărcinase, pe timpul fugii sale din Salamiyya (din Siria), în 902, să le supravegheze pe femeile din haremul lui, înainte de a fi eliberat la Maghreb şi înaintat şambelan, apoi numit în 924 la comandamentul flotei care pleca să cotropească Sicilia, apoi să atace Calabria şi ţinutul Otranto. Tot sclavin a fost şi Mas'ud care, înainte de a conduce flota împotriva Calabriei în 922, fusese purtătorul de cuvânt al mahdiului. Sclavin a fost şi Noçair care, puţin înainte de cucerirea Egiptului, comanda garnizoana din Mahdia pe care o construise Obaid Allah în 912-913, atât drept capitală cât şi ca bază maritimă a puterii fatimide. În sfârşit, sclavin, mai modest, era şi conducătorul echipajului care, sub domnia aceluiaşi mahdiu, a fost însărcinat să recruteze personal pentru flota «de vârf» din Auila, un cartier mărginaş din Mahdia..." (*L'Islam et la Mer,* pp. 52-53).

Uneori era sclavin şi un *ghûlam*, adică pajul, tânăr servitor, dar şi copil de trupă (*bandagan* la otomani). În unele dinastii orientale din secolele X-XI, precum dinastiile samanidă, buvayhidă şi ghaznavidă, era mercenar. La fel avea să se întâmple şi la abbasizii care au instituit realitatea *ghûlam*-ului la sfârşitul secolului al VIII-lea, după cum ne spune Abu al-Faraj al-Isfahani în *Cartea Cântecelor.* În Persia, acelaşi termen desemna un sclav alb. În Turcia, *ghûlam* era, în funcţie de context, pajul, sclavul, ibovnicul, tânărul prieten, ajutorul. Unii autori dau termenului sensul de „eunuc" Istoria dinastiilor musulmane din Asia e bogată în anecdote referitoare la acest personaj. *Ghûlam*-ii cei mai apreciaţi erau turcii, indienii, armenii, ruşii, grecii, kurzii, caucazienii sau bizantinii. În secolul al X-lea, Ibn Fadlan, călător arab, scria: „Am plecat eu însumi cu ambasadorul, cu un cumnat al lui şi cu cei doi aşa-numiţi *ghûlam*, Tekîn şi Bâris (sau Farîs). Când sosi ziua hotărâtă ca să pornim la drum, le-am spus: «Atenţie! Cu voi e *ghûlam*-ul regelui şi ştie totul despre planul vostru»" (*Călătorie la bulgarii de pe Volga*, p. 35).

Evident că toate marile dinastii au recrutat şi folosit sclavi militari, în special circazieni, turci şi africani proveniţi din regiunile centrale situate între Senegal şi

Sudan. Omeyyazii din Córdoba, începând cu 750, aveau sclavii lor – cel puțin 30 000 –, pe când abbasizii din Bagdad (750-1250) dețineau de două ori mai mulți. În aceeași perioadă, dinastia tulunidă (868-905), ce a domnit în Egipt, a recurs masiv la sclavi militari. Cel puțin 80 000 de sclavi de diferite origini au servit în rândurile oștirii lui Ibn Tulun (mort în 884), aliat turc al abbasizilor, înainte ca ei să se elibereze de sub tutela stăpânilor. „Naționalitatea" acestor sclavi nu era o prioritate pentru administrația tulunidă: contau doar calitățile de războinic ale sclavului. Se știe, însă, că sclavii turci și africani dominau numeric. Mai târziu, fatimizii (909-1171), și chiar mamelucii (1250-1517) – de origine servilă, totuși –, au procedat la fel.

Astfel, din India și până la Maghreb, nu exista nici un ținut islamic care să nu fi avut nevoie, pentru război, de sângele sclavilor sau, pe timp de pace, de sudoarea, lor în agricultură, în lucrările de terasament, la întreținere sau drenaj, în albitorii, la pază. În India și în Persia erau numiți *ghûlam*, iar în Egipt *mamluk*. Precum s-a văzut, acest substantiv comun a sfârșit prin a desemna faimoasa dinastie egipteană. La origine, sclavii palatului aveau unele responsabilități și jucau rolul strategic de mediatori între diferiții poli ai puterii, înainte de a deveni, la rândul lor, fondatori de dinastii, mai întâi în India, apoi în Egipt. *Ghûlam*-ii erau de origine turco-iraniană și constituiau ținta recrutărilor regulate încă din timpul dinastiei samanide (secolul al IX-lea). Mamelucii, sclavi turci sau circazieni a căror organizare semăna cu a ienicerilor, au constituit de-a lungul timpului un corp extrem de organizat și dominant încât să pună mâna fără nici o piedică pe frâiele statului, chiar dacă unii dintre ei nu erau inițial decât niște renegați.

Samanizii erau turci și iranieni și-și extinseseră controlul în întreaga parte orientală a actualului Iran, ceea ce îngloba și Afganistanul și, mai la nord, stepa Asiei Centrale. Răpindu-le altor puteri musulmane bogatele provincii Sigistan și Transoxiana, ei și-au instalat o administrație eficientă alcătuită din prinți, guvernatori, servitori și sclavi. La acea vreme, vizirii, șambelanii și, *a fortiori*, *ghûlam*-ii, alcătuiau majoritatea ierarhiei militare. În orașe precum Bukhara, Balkh, Bagdad, Ghazna, adevărate bijuterii ale emiratului, serviciul de gardă al prințului era încredințat *ghûlam*-ilor. De rasă turcă, sclavi așadar, erau cumpărați în general de pe piețele din Transoxiana și din Khurasan, apoi formați ca militari de șambelanii de la curte, *hadjib*. În secolul al X-lea, categoria sclavilor militari ce furnizase cadre superioare emirilor și sultanilor emiratului s-a aflat în situația de a schimba mersul lucrurilor, uneltind revolte sau susținând suverani de proastă calitate, suverani cărora și-au oferit imediat serviciile.

Cel mai mare număr de sclavi militari se găsea în miliția mamelucă. La origine, membrii acestei miliții fuseseră cumpărați sau achiziționați în timpul bătăliilor duse

la hotarele septentrionale ale Imperiului Musulman, în Rusia, Ungaria, în jurul Mării Caspice sau al Mării Negre. Începând de la Saladin (1138-1193), suveran de origine turcă, fondator al dinastiei ayyubide, el însuşi soldat la origine, regimul sclavilor militari angajaţi de sultani pentru protecţia sau apărarea lor avea să se transforme fundamental. Mai multe generaţii de mameluci nou-veniţi au fost înrolate ca simpli soldaţi în armatele lui Saladin, ceea ce i-a făcut să-şi piardă distincţia iniţială, pe când pătura superioară a acestei caste – căci miliţia devenise o castă cu privilegii, cu soldă suportată din bugetul statului, cu posibilitatea de a-şi transmite funcţia din tată în fiu – ajunsese la apogeul puterii sale. La mai puţin de un secol distanţă, mamelucii, deveniţi o aristocraţie războinică renumită, şi-au însuşit puterea politică. Au guvernat în aceste două mari provincii musulmane, Egipt şi Siria, timp de trei secole, din 1250 până în 1517, înainte de a sucomba sub loviturile violente ale puterii otomane. La prăbuşirea lor, un corp de elită a continuat să servească Sublima Poartă până la începutul secolului al XIX-lea.

Exemplul dinastiei mameluce este, desigur, un caz izolat în istoria musulmană, cu excepţia sultanilor-sclavi din India, dar ilustrează porozitatea puterii califale şi maniera în care unele grupuri califale puteau accede la putere. Tentaţia e aceeaşi şi în zilele noastre, în cazul militarilor ce ajung să-şi aroge puteri depline sub nasul puterilor politice şi religioase.

Dacă ar fi să-l credem pe Ibn-Khaldun (1332-1406), sociolog arab din Evul Mediu, ar fi existat patru tipuri de servitori, adică tot atâtea condiţii de sclav abia mascate. Cele patru tipuri erau următoarele: servitorii capabili şi onești, cei care nu erau nici una, nici alta, cei care nu întruneau decât o singură condiţie şi cei care o întruneau pe cealaltă. Autorul explică, sârguincios, că servitorul capabil şi demn era inabordabil căci, dacă ar fi avut ocazia, i-ar fi fost greu să aleagă şi ar fi putut sluji pe cei mai înalţi demnitari ai ţării. Servitorul care-şi fura stăpânul însemna ruina celui din urmă şi, în acelaşi timp, un pericol pentru comunitate, căci risca să-şi atragă emuli. Pentru ceilalţi, să-l citäm pe Ibn-Khaldun: „Rămâneau [...] credincioşii ce nu erau buni de nimic şi viclenii necredincioşi. Problema e care valora mai mult... Acesta avea o părere personală: mai multe parale făcea necinstitul priceput, decât neîndemânaticul onest. Dibaci, cel dintâi putea face multe servicii, pe când celălalt rămânea un nătărău. Concluzia filosofului: „Luaţi, dar, această părere drept o regulă în alegerea slugilor voastre. Şi nu uitaţi că Dumnezeu face voia Lui." Aşa se face că, în aceste îndepărtate vremuri în care a fi sclavagist nu era deloc dezonorant, Ibn-Khaldun, ca şi Voltaire mai târziu, Montesquieu şi alţii, se arăta, în definitiv, mai preocupat de condiţia stăpânului de sclavi decât de cea a sclavului.

1001 de Nopți a popularizat personajul concubinei. Autorii anonimi ai acestor povestiri care se leagă una de alta nu par deloc stingheriți să evoce orice formă de servitute. Dacă, în plus, adăugăm credința în ipoteza ce susține că povestitorii erau, mai sigur, povestitoare, femei ținute la palatul din Bagdad, probabil ele însele sclave, este interesant să vedem cum aceste concubine evocau situația servilă a semenilor lor.

În spațiul ce le era rezervat, cel al poveștilor, aceste concubine păreau libere în exprimare și în conduită. Ele îi evocă pe negri (*zandj, kûlal, sûd*) cu care se dedau la tot soiul de jocuri amoroase. În sânul servitorimii, concubina căpăta un statut demn de invidiat atunci când devenea una dintre preferatele stăpânului. Ambiguitatea traseului parcurs de această categorie este formulată chiar de una dintre ele:

„Sire", continuă frumoasa sclavă, „oricât de sclavă ar fi, după cum am spus Maiestății Voastre, un rege nu-i poate stăpâni voința. Totuși, fiindcă Maiestatea Voastră vorbește despre o sclavă capabilă să placă unui monarh și să se facă îndrăgită, dacă sclava este de o condiție inferioară, vreau să cred că se poate considera fericită în nefericirea ei. Ce mai fericire, totuși! Ea nu va înceta să se simtă ca o sclavă smulsă din brațele tatălui și ale mamei sale, și poate și din ale vreunui iubit pe care nu va înceta să-l iubească toată viața. Dar dacă această sclavă nu cedează cu nimic [în virtutea poziției sociale] regelui care a cumpărat-o, atunci să judece Maiestatea Voastră asprimea sorții ei, nefericirea, deznădejdea, durerea care o pot aduce în stare să facă orice!" (*1001 de Nopți, Povestea lui Abu-Kir și a lui Abu-Sir*, vol. III, p. 9).

10

Eunucul, un sclav „deplin"?

Condiţia de eunuc consista în ablaţiunea organului genital masculin dublată, în majoritatea cazurilor, de excizia testiculelor, ceea ce avea adeseori drept consecinţă moartea imediată a sclavului. În arabă, eunucul se numea *maslûl*, textual „despuiat" [de testicule], „jugănit"», sau *mukhsiy*, *khassyi*, „scopit", „castrat" Provenea mai ales din Sudan şi Nubia, uneori din Etiopia sau, nediferenţiat, din Cornul Africii, deşi unele zone precum Somalia nu au avut cunoştinţă despre existenţa „fabricilor" de eunuci, fără să ne putem explica de ce. Fără îndoială că nu există mărturii în acest sens.

În orice caz, dispunem de o informaţie mai degrabă neoficială referitoare la acest fenomen ciudat în toate privinţele, al castrării sclavului şi al folosirii lui la palatele princiare.

China imperială a fost naţiunea cea mai implicată şi mai experimentată în acest domeniu. În mare măsură, toate celelalte naţiuni au învăţat de la ea tehnicile de ablaţiune, la fel ca şi finalitatea operaţiei. Practica s-a perpetuat în Imperiul de Mijloc până la sfârşitul secolului al XIX-lea, după cum o mărturiseşte lucrarea lui Yu Chunhe, eunuc al împărătesei Xiaoding, care a petrecut optsprezece ani în Oraşul Interzis.

În *Scrisori persane*, Montesquieu reamintea, vorbind despre eunucul musulman, fie că era turc, fie persan, afirmând că el era laolaltă „otrava viciului şi stâlpul fidelităţii", şi caracterizând, astfel, extrema ambivalenţă specifică acestui ciudat personaj cvasi-suprarealist pe care grecii îl numeau „gardianul patului" (*eunoukhos*) şi a cărui enigmă a încercat şi Platon, în *Republica*, să o descifreze.

Eunucul a fost cunoscut de toate vechile civilizaţii. Roma şi Bizanţul îşi aveau cohortele lor de eunuci, „oameni imberbi" – un eufemism... – ce participau la ritualuri şi la iniţieri şi ocupau inclusiv înalte funcţii în administraţia palatului. La rândul ei, Asia Mică practicase aservirea femeilor într-un spaţiu închis şi castrase bărbaţii pentru a le păzi. Se pare că, după exemplul bizantinilor, turcii au început şi ei să practice această izolare a femeilor.

În sfârșit, mai e și cazul castraților folosiți și răsfățați în capelele pontificale, castrați italieni precum faimosul Farinelli din secolul al XVI-lea, ce le făceau să se înfioare pe frumoasele venețiene și care, cu vocile lor foarte înalte, însufleţeau publicul sălilor de operă. Erau crescuți în acest scop încă din copilărie și nu cunoșteau nimic mai de preț decât culisele scenelor europene.

Chestiunea eunucului a fost abordată cu complezență și deriziune în numeroase relatări de călătorie. O slăbiciune evidentă, hrănită mai întâi din neînțelegere, a lucrat la cristalizarea percepției observatorilor contemporani ai realității eunucilor. Astfel, Ibn Fadlan (secolul al X-lea) care, în 921-922, conducea o ambasadă în ținutul khazar, vorbea despre concubinele și eunucii de pe malurile Volgăi: „Exista obiceiul ca regele khazarilor să aibă douăzeci și cinci de femei, fiecare dintre ele fiind fiica unuia dintre regii din ținuturile învecinate. Le lua de bunăvoie sau cu forța. Mai avea și șaizeci de sclave concubine, pentru plăcerile carnale, toate nespus de frumoase. Aceste femei, libere sau sclave, se aflau într-un castel izolat în care fiecare își avea pavilionul ei cu o cupolă căptușită cu lemn de tec, iar fiecare pavilion era înconjurat de un cort. (...) Fiecare dintre ele dispunea de serviciile unui eunuc care o ferea de privirile nedorite. Când regele dorea să se vadă cu vreuna dintre ele, trimitea un mesager eunucului care o păzea, iar acesta sosea cu femeia într-o clipită și o depunea în patul regelui, apoi rămânea în picioare la ușa pavilionului regal. Când regele termina, eunucul o lua de mână și se întorceau, fără a o slăbi vreo clipă din ochi" (*Călătorie la bulgarii de pe Volga*, pp. 85-86).

La începutul secolului al XVI-lea, Juan-Leon Africanul (1483-1554) semnala prezența acestui fenomen la curtea regelui din Tlemcen unde „numeroși eunuci erau afectați asigurării pazei femeilor" (*Descrierea Africii*, vol. 2, p. 335).

Asemenea descrieri sunt adeseori mișcătoare, precum e cea a lui William Lemprière, medic englez primit la sfârșitul secolului al XVIII-lea la curtea lui Sidi Mohamed pentru a-l trata pe moștenitorul tronului de o afecțiune la ochi. Deloc poetică, relatarea este de o precizie pătrunzătoare. Iată cum îi descria autorul pe „monștrii-amfibie" ce păzeau haremul:

„Îndată ce prințul a decis că voi intra în haremul femeilor, el ordonă să fiu condus împreună cu interpretul meu. Căpetenia eunucilor mă întâmpină la ușă. Trebuie să spun că eunucii însărcinați strict cu paza femeilor provin din rândul sclavilor negri. În general, sunt scunzi și graşi; dacă unii sunt puțin mai înalți decât majoritatea, asta se întâmpla în defavoarea conformației sănătoase: rareori se întâmplă să nu fie diformi și estropiați. Vocea eunucilor are un accent aparte; seamănă puțin cu cea a tinerilor neieșiți încă din adolescență. În sfârșit, aceste ființe mutilate oferă o imagine dezgustătoare a slăbiciunii și a monstruozității laolaltă. Autoritatea ce li se

dă asupra unui sex pe care-l tiranizează îi inspiră să arboreze un aer de importanță: sunt neînchipuit de mândri și insolenți. Eu însumi aș fi căzut victimă răutății lor dacă, intrând în serai, nu aș fi fost avertizat asupra josniciei caracterului pe care-l au. Fiind însoțit de căpetenia acestor monștrii-amfibie, am trecut pragul haremului pe care-l aveau în pază. Am mers apoi, destul de mult, pe sub o boltă întunecoasă ce mă conduse în curtea în jurul căreia se aflau apartamentele femeilor. Traversând-o, am zărit numeroase femei și copii albi și negri. Am aflat apoi că, în trupa de femele, le văzusem, de fapt, pe concubinele prințului și pe sclavele ce le serveau... (*Călătorie în imperiul marocan și în regatul Fez*, pp. 79-80).

După exemplul celor ce se petreceau la curtea Marocului, multe dinastii musulmane au întreținut cu mari cheltuieli eunucii, aceștia dovedind calități pe care alți servitori nu le aveau. Istoria ne-a păstrat câteva nume ale acestor devirilizați deveniți, însă, stăpâni în administrație, în finanțe, sau în comandamentele militare.

Eunucii îndeplineau diferite sarcini înăuntrul sau în afara palatului și a marilor case. Pe lângă eunucii din harem sau din *diwan* (guvernare), am descoperit eunuci și în vecinătatea locurilor sfinte ale islamului: sarcina lor era să-i separe și să-i îndrume pe credincioși în funcție de sex – femeile de-o parte, bărbații de cealaltă.

Eunucul era un sclav ce și-a câștigat drepturile. În apărarea lui, el reunește într-o singură persoană propensiunea despotului de a dori să guverneze fără altă rivalitate masculină și extrema servilitate a celui lipsit de virilitate – un „clapon uman" – și care, date fiind acestea, n-are nici o dorință în care să excelеze. Sclav cu drepturi, dar tot un sclav, și nu dintre cei mărunți, căci poziția lui era considerată drept una strategică de către toți teologii ce au încercat să reglementeze locul lui în cadrul vieții musulmane, eunucul se implica îndeaproape în afacerile interne de la palat, ceea ce-i făcea pe unii dintre ei să nutrească veleități la care nu puteau aspira cei care trăiau pe front sau la granițele imperiului. Așa se face că fiecare eunuc făcea parte dintr-un dispozitiv de supraveghere reciprocă ce alimenta suspiciuni și invidii cu un final uneori fatal. Eunucul ce supraveghea de foarte aproape haremul era el însuși supravegheat permanent. În clipa în care prezența lui devenea supărătoare pentru stăpâni, era urgent îndepărtat, fără menajamente, implicit eliminat fizic.

Un tabu drastic acoperă această aberație. Nici o cultură virilă nu acceptă cu ușurință să se vadă lipsită de atributul emblematic al puterii și, din acest punct de vedere, castrarea este un fenomen interzis, inexistent, fantasmatic. De asemenea, pentru a fi exilat pe un plan secundar, eunucul este adeseori prezentat într-o viziune folclorică, așa încât să nu se obțină decât un ușor catharsis care să ușureze vinovăția negustorilor de oameni.

Prin supoziție, mi-am spus că însăși existența eunucului era presupusă a aduce servicii acelor potentați care, deși musulmani – așadar devotați integrității corporale a ființei umane – acceptau să se folosească de niște ființe private de organe ce prezentau avantajul de a păzi și de a lăsa în pace haremul. Musulmanul rău își asuma din acel moment două păcate suprapuse: să aibă prea multe femei pe care să nu le poată satisface și să castreze oameni care, în speță, puteau să o facă în locul lui.

Eunucul e disprețuit atât de Dumnezeu, cât și de oameni: „Să-l ierte Dumnezeu", spune Al-Jahiz pe care l-am mai pomenit în cazul sclavelor-cântărețe. „El nu e nici bărbat, nici femeie, temperamentul lui situându-se la granița dintre femei și bărbați. Are atât de multe defecte încât, dacă ar fi femeie, ar trebui să ne ferim de ea, oricât de seducătoare ar fi. Eunucul este un ciclotimic. De la mulțumire, de la blândețe și vivacitate, el trece rapid la cea mai acută apatie. Devine brusc serios, trist și răutăcios, deși cu doar câteva clipe mai înainte era amuzant și vesel..." (*Elogiul efebilor și al curtezanelor*, vol. 1, p. 123).

Statutul eunucului a contrariat generații la rând de umaniști ce nu acceptau că trupul omului poate fi mutilat doar pentru a fi pus în servitute sau pentru a obține un ambitus al unor voci presupuse a fi celeste. Totuși, fenomenul nu este foarte vechi. Ultimul castrat din orașul Neapole cunoscut, Alessandro Moretti, a murit în 1922, practic în același an cu califatul otoman! Dar „fabricile de eunuci", o industrie cu totul specială, au fost la mare preț în toată Europa și în câteva țări arabe până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Exemplele nu lipsesc. Charles-Emmanuel Dufourcq notează că „în secolul al IX-lea, Verdun (în Lorena) era (de asemenea) centrul de castrare în care negustorii de sclavi, cel mai adesea evrei, aplicau teribila operație unor copii slavi pe care, mai apoi, aveau să-i vândă în Spania musulmană la prețuri extrem de mari, căci nici un «articol uman» nu era mai scump decât eunucul. La Verdun, ca și în zonele islamice, intervenția chirurgicală, foarte delicată, era executată în special de medici evrei. Era foarte riscantă: destul de frecvent se solda cu moartea pacientului (...). Operația consta în suprimarea testiculelor, completată uneori și de amputarea penisului. Rezultata un tip uman neobișnuit. Castratul rămânea un tânăr, de preferință frumos" (*La vie quotidienne dans l'Europe médiévale sous domination arabe*, pp. 130 și urm.).

Medicii evrei operau, negustorii arabi vindeau, protectorii creștini îi foloseau în capelele și în corpurile lor de balet: frumoasă solidaritate monoteistă!

Autorul *Relatării din China și din India*, lucrare anonimă datând din 851 d.H., menționează de mai multe ori categoria eunucului. Conform părerii lui, eunucii ocupau un loc extrem de privilegiat în India și, mai ales, în China, unde ei îl secondau pe împărat, autoritatea centrală, sau pe guvernatorul provinciei. „Se spune că regele Chinei deține peste două sute de metropole: fiecare dintre ele are

suveranul și eunucul ei (*toukien*)." Folosiți în finanțe, în economie, în administrația imperiului, erau foarte apreciați pentru docilitatea și zelul lor în muncă. În vechea Chină, unii părinți nu ezitau să-și castreze fiii spre a le deschide calea unei cariere pe lângă împărat.

Călătorii arabi nu și-au ascuns oroarea pe care le-o inspira această infamantă ablațiune. Dacă, în secolul al X-lea, călătorul palestinian Al-Muqaddasi nu făcea decât să constate cele trei categorii ale comerțului cu eunuci, cel practicat de slavi sau ghiauri, cel al negrilor sau abisinienilor, cel al berberilor, în schimb, Al-Omari, la mijlocul secolului al XIV-lea, amintea că suveranii musulmani ai timpurilor sale, precum cel din 'Amhara, în Abisinia, considerau abominabilă orice practică ce-l priva pe sclav de bărbăția lui. Distincția dintre eunucii slavi și abisinieni este și cea pe care o regăsim în *Cartea animalelor* de Al-Jahiz (I, 16), care pretinde că operația conducea la o debilitate avansată în cazul abisinienilor, ce ieșeau desfigurați și deprimați din operație, pe când slavii își păstrau frumusețea și inteligența. Dacă Al-Jahiz este recunoscut pentru ascuțitul său simț de observație, aici a făcut o diferențiere cel puțin îndoielnică, căci cu greu ne putem imagina că niște băieți ar deveni mai „veseli și mai inteligenți" după o asemenea mutilare.

Al-Omari semnala că o fabrică de eunuci exista într-adevăr în ținutul Hadya, limitrof cu Arababni (la sudul actualei Addis-Abeba): „În ținutul Hadya", notează el, „erau importați eunucii proveniți din țările necredincioșilor. Negustorul El-Hajj Faraj al-Fûni (Al-Funi, „Nubianul") mi-a povestit că suveranul din 'Amhara interzicea castrarea sclavilor, considerând abominal un asemenea act și acționând ferm pentru reprimarea ei. Dar răufăcătorii mergeau într-un oraș numit Waslû, locuit de o populație pestriță și fără religie; acolo erau castrați sclavii" (citat de Masalik el-absar fi Mamalik el-Amsar, *L'Afrique moins l'Égypte*, p. 16).

Un asemenea obicei părea cvasiuniversal sau se întindea, în orice caz, pe mai multe continente. Aflăm de la Ibn Hawqal, călător arab din Mesopotamia Superioară de la sfârșitul secolului al X-lea, că „toți copiii ce supraviețuiau acestei operații crude erau trimiși în Spania, unde granzii îi cumpărau foarte scump" (Ibn Hawqal, *Manuscrit arabe*; Deuguignes, *Mémoires de l'Académie des inscriptions*, vol. XXXVII, p. 485). Se pare că acest comerț devenise pe atunci atât de frecvent, încât eunucii puteau fi oferiți cadou „așa cum se oferă azi un cal sau o bijuterie" Dacă e să-l credem pe Al-Maqqari (1632), seniorii francezi din Catalonia, vrând să dobândească favorurile califului din Córdoba, i-au oferit în 966, printre alte daruri, douăzeci de slavi tineri deveniți eunuci.

Mai primim și o mulțime de informații parțiale pe acest subiect ce-l intrigă atât pe martorul din trecut, cât și pe analiștii contemporani. Astfel, eunucii apar în

cinci povești din *1001 de Nopți*, dintre care trei sub un titlu ce nu lasă nici o îndoială asupra originii lor: *Povestea negrului Saoûb, primul eunuc sudanez* (în fapt sudanez, dar mai presus de toate african); *Povestea negrului Kafoûr, al doilea eunuc din Sudan; Povestea negrului Bakhtia, al treilea eunuc din Sudan.*

Descrierile cele mai fanteziste s-au țesut în jurul celor două operații recunoscute, castrarea și emascularea. Într-un caz, „pacientul" suporta o intervenție care-i obstrua penisul, în celălalt caz i se îndepărta întreg aparatul genital, penis și testicule. După castrare, cei care executau operația introduceau în canalul urinar o tijă de plumb pe care mutilatul o scotea când urina, până în ziua în care se oprea cauterizarea. Un martor citat de Al-Muqaddasi (secolul al X-lea) arăta că această tijă, sau baghetă, era purtată de eunuc „de la naștere [sic]" (*Description de l'Occident musulman*, p. 57). Așadar era vorba de cauterizare, de folosirea deviată a organului vătămat, cu consecințe asupra psihicului victimei. Rana era îngrijită cu unt, pe lângă diverse alte unguente. În general, castrarea se aplica la băieții între 10 și 15 ani, vârsta potrivită pentru ca scrotul să fie vizibil. Transporturile de sclavi se făceau prin portul din Tadjura cu destinația Egipt și Aden. Autorul observa că numărul celor care-și pierdeau viața era de departe superior celui al supraviețuitorilor, în special din cauza lipsei de igienă, operația afectând centre vitale. Pentru zece eunuci „reușiți" se „pierdeau" nouăzeci. Prin urmare, înainte de a-și primi încărcătura pentru ciudata comandă, traficanții trebuiau să dea dovadă de multă răbdare.

Deși castrarea a fost abolită printr-un firman (decret) trimis de sultanul otoman Mahmud lui Mohamed-Ali la 13 februarie 1841, practicarea eunuchismului, oricât a fost de barbară, s-a perpetuat multă vreme. La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, un anume doctor O. Abbate a avertizat neîncetat autoritățile publice – am păstrat mărturiile scrise. În opinia lui, în timpul khedivilor din Egipt, un eunuc valora echivalentul a 100 de euro, uneori chiar mai mult.

11

Rutele sclaviei

Comerțul oriental a folosit cinci rute principale. Prima urca de-a lungul coastei africane din Zanzibar până la Djibouti ca să alimenteze piețele din Egipt și din Mesopotamia. Uneori, o parte dintre acești sclavi se reexpedia către Amman (Iordania), în Palestina, în Siria și, de acolo, în Anatolia. O ramură a acestui traseu ocolea Peninsula Arabică, trecea prin insula Socotra și Yemen, aproviziona piața din Zabid și pe cele din Golful Persic, înainte ca alte nave specializate să escorteze „lemnul de abanos" până în India. Al doilea traseu exploata ținuturile inferioare ale Libiei, în special Ciad și Fezzan, și alimenta porturile de pe coasta mediteraneană. De la Tripoli plecau nave ce transportau sclavii în Sicilia, la Veneția și spre toate porturile de pe coasta Adriaticii și ale Mediteranei Orientale. Această rută era suficient de sigură pentru ca aici să existe aproape permanent și în număr mare sclavi, la Geneva, la Veneția și la Florența unde, se pare, au fost nu mai puțin de 389 de vânzări de sclavi între 1366 și 1397 (A. Clot, *L'Égypte des Mamelouks. L'empire des esclaves*, p. 264). Al treilea traseu se baza pe rezerva Africii Centrale, în special pe bazinul Sudanului Occidental, Mali și Niger. Transportul de oameni era, mai întâi, depozitat la Tombouctou, înainte de a lua drumul sării și al aurului spre regatul Marocului. Multă vreme acest ținut a servit drept placă turnantă pentru întreg traficul destinat Maghrebului Occidental, în așa fel încât mulți cercetători, în special marocani, s-au specializat în studierea acestui parcurs și au redactat unele teze pe această temă, articole savante sau opuscule mai accesibile.

Un al patrulea traseu poate fi adăugat, cel ce lega Turcia otomană, în special Istanbulul, de ținuturile furnizoare de sclavi albi, ghiauri sau slavi (*saqaliba*). Printre acestea se numărau Caucazul, ținuturile limitrofe Anatoliei, Balcanii, Ungaria, Rusia, Polonia. Acest traseu era atât maritim cât și terestru și intra uneori în rivalitate cu ultima rută, exclusiv maritimă: cursa mediteraneană. Vreme de două secole, între secolul al XV-lea și secolul al XVII-lea, pirații au invadat regiunea și au transformat Marea Mediterană într-una dintre cele mai periculoase mări din lume, aproape cum fusese Marea Chinei în urmă cu vreo treizeci de ani. Fără credință, și mai presus

de toate fără de lege, piraţii nu ezitau să abordeze orice navă ce arbora pavilionul inamic. Printre echipajele care bântuiau marea, cele ale fraţilor Barbarossa, Arudj (cca 1474-1515) şi Kheireddine (pe la 1476-1546), au fost cele mai faimoase. Flota lor ancora la Alger, unde cercetătorii toponimiei citadine pot încă afla câteva urme ale trecerii lor.

Între secolele IX şi XIII, pieţele de sclavi din Egipt, din Mesopotamia şi din Siria erau înfloritoare, alimentate de sosirile regulate ale caravanelor transsahariene şi ale numeroaselor corăbii. Calea terestră traversa Bosforul, Anatolia, Siria şi întreg ţinutul fertil al Semilunii. Înainte de a fi alungate de către genovezi, greci şi libieni, felucile tradiţionale traversau Marea Roşie către porturile mediteraneene. La întoarcere îşi deversau produsele în magazinele (termenul este de origine arabă) situate în Delta Nilului.

Negustorii evrei luau şi ei parte la comerţ, după cum ne aminteşte şi geograful persan Ibn Khordadbah (mort pe la 885) care le indica şi traseul: „Iată itinerarul negustorilor evrei din Narbonne ce vorbeau araba şi persana, limbile bizantine, limba francilor, limba andaluzilor şi a slavilor. Călătoreau de la Machreq la Maghreb şi de la Maghreb la Machreq, fie pe uscat, fie pe mare. Aduceau din Maghreb servitori, concubine, efebi, veşminte de mătase, piei de castor şi de jder, haine de blană, spade..." (citat de Blanchère şi Darmaun, *Géographes arabes du Moyen Âge*, p. 28).

Toate aceste „rute ale sclavului" pornite din bazinele de producţie în general africane aveau legătură cu zăcămintele cartografiate, pe care negustorii le cunoşteau prea bine. Punctele de joncţiune dintre diferitele trasee erau de natură să optimizeze la maximum comerţul. A existat cel puţin o regiune unde fuzionau traseele occidentale şi orientale: triunghiul situat între insuliţa Gorée – centru de triere în realitate –, mai bine zis de fluviul Senegal, de Mauritania şi Maroc. În sens larg, se poate spune că porturile ce făceau comerţ cu sclavi pe coasta Atlanticului, precum Ouidah, în Benin, comunicau între ele. Însăşi natura acestui comerţ occidental, numit şi „comerţ de circuit" (L. Créte), avea predispoziţia să lege mai multe porturi şi să coordoneze mai multe rute căci, dincolo de interesele lor individuale şi imediate, negustorii de sclavi mai aveau şi grija întrajutorării şi a solidarităţii.

12

Numărul și prețul

Mai întâi numărul. Câți au fost? 10 milioane, 20 de milioane, mai mult? Când s-a pus problema comerțului atlantic, dincolo de faptul că a stârnit dispute între istorici și specialiști (Austen, Daget, Pétré-Grenouilleau, Lovejoy, Clarence-Smith, Tolédano), chestiunea s-a dovedit destul de sterilă. În sfârșit, estimarea numărului total de sclavi nu este folositoare pentru o eventuală compensație sau, mai exact, pentru o verificare a memoriei. Faptul de a avansa o cifră în aceste condiții este aleatoriu, căci riscă să escamoteze esențialul: geneza sclaviei, justificările ei, consecințele. Totuși, percepem clar că, dacă numărul contează prea puțin față de scandalul pe care-l reprezintă procesul de aservire a omului – măcar de ar fi numai unul – de către om, el rămâne, totuși, un important element de evaluare.

Se înțelege foarte bine că, în acest monstruos fenomen, cel mai scandalos nu este numărul, ci principiul. De aceea, înainte de orice evaluare, țin să reamintesc că însuși principiul sclavajului este barbar. Dar întreaga sa oroare *a fortiori* s-a materializat în numărul sclavilor, în extensia spațială a schimburilor și, mai presus de toate, în banalizarea comerțului cu sclavi.

Sclavia din zonele islamice se distinge prin cumulul și interacțiunea acestor caracteristici și a durat multe secole, ceea ce se presupune a fi existat efective foarte numeroase de sclavi vânduți și cumpărați, capturați sau, dimpotrivă, născuți pe pământurile proprietarilor. Aria de răspândire a traficului cu sclavi, natura lui neîntreruptă și anacronică, câștigurile substanțiale rezultate, arată că morala coranică nu a constituit niciodată o barieră eficace sau un antidot la această practică. În multe privințe, mărunții regi africani și grioții, legătura lor locală, au servit drept paravan negustorilor de negri.

Regulile codului arab al sclavajului fiind de o elasticitate dovedită, va fi greu să stabilim o scală gradată a vânzărilor de sclavi. Fără să ne propunem a o trece pe un plan secundar, problema numărului de sclavi tinde să se demonetizeze și să

se relativizeze, un asemenea calcul riscând să-şi piardă semnificaţia dacă nu este riguros.

Totuşi, în zilele noastre, când adevărul ştiinţific se exprimă în cifre, acestea sunt elementele de care dispunem.

Am văzut anterior că omeyyazii din Córdoba, abbasizii şi tulunizii, deţineau mai multe sute de mii de sclavi. Samanizii din Persia (874-999), dinastiile indiene şi egiptene, la fel. La două secole după Revelaţia Coranului, Islamul se folosea de mai multe milioane de sclavi, unii mai vechi, alţii proaspăt achiziţionaţi (*'abd mamlouk*) şi de cei eliberaţi şi presupuşi a se fi alăturat la Umma şi despre care am spus mai sus că proveneau din rândul „sclavilor de trenă", printre care se aflau şi cei născuţi pe proprietatea stăpânului din părinţi deja sclavi (*'abd qinn*).

Nu am uitat şi celelalte categorii: femeile din haremuri, soldaţii-sclavi, servitorii, supuşii etc. Într-una din cărţile sale, Maurice Lombard, căruia-i apreciem precizia şi seriozitatea, nota: „Haremul lui Abd ar-Rahman III (912-961) din Córdoba număra 6 300 de femei; palatul fatimid din Cairo deţinea 12 000" (*L'Islam dans sa première grandeur*, p. 194). Or, acestea nu sunt decât două exemple printre multe altele!

Cu asemenea date, efectul este garantat: fiecare cititor de azi îşi poate închipui în voie suavitatea haremurilor din trecut unde se aflau înghesuite atâtea cărnuri de femeie, la uşa unui paşă îmbuibat şi răpus de plăceri. Dar, odată consumat acest efect, problema rămâne: câţi erau? 1, 2, 3, 10 milioane, mai mult? Unii cercetători recenţi susţin că existau 17 milioane de sclavi proveniţi din comerţul arab, 11 milioane proveniţi din comerţul cu negri, 14 milioane din sclavia internă de pe continentul african – tip de sclavie căreia, de altfel, nu i se cunosc nici amploarea, nici durata. În 1967, Tadeusz Lewicki avansa o cifră situată între 12 şi 19 milioane de sclavi negri ce părăsiseră continentul african între începutul comerţului oriental şi sfârşitul secolului al XVI-lea. În 1979, Ralph Austen, din Statele Unite, dădea o cifră de circa 10 milioane pentru transporturile transsahariene, dintre care 2 milioane în Marea Roşie şi 900 000 pentru coasta orientală, pe când E. B. Martin şi T. C. Ryan avansau, în 1977, cifra de 1 120 000 pentru cea din urmă rută, şi asta doar în secolul al XIX-lea!

Autorii cei mai serioşi, implicit cei mai prudenţi dintre ei, recunosc că principala caracteristică a statisticilor furnizate de cei ce se străduiseră să le întocmească era tocmai îndepărtarea lor de adevăr. Cifrele citate de J. B. Kelly (1968), bazate pe cele oferite de căpitanul P. Colomb (1873), reflectă mai bine cifra medie a traficului cu negri? Încrezându-se în datele culese în secolul al XIX-lea, amândoi au ajuns la o estimare anuală a traficului din Oceanul Indian – adică dintre Zanzibar, lumea arabă şi Persia – cifre cuprinse între 8 000 şi 15 000 ca valori minime şi 10 000 şi 20 000 ca valori maxime.

În 1860, Richard Pankhurst a realizat o amplă lucrare de estimare și de numărare, în special pentru filiera etiopiană și pieţele din Cornul Africii. S-a sprijinit pe diverse studii, arhive, statistici, coroborându-le cu propriile rezultate. În 1862, el a ajuns la un preţ mediu al sclavului pe piaţa din Gondar de 70 dolari pentru o fată de 8-10 ani. *Gellaba* (negustorii de sclavi) ofereau mai mult, uneori și dublu, pentru cele care, având vârste între 12 și 18 ani, nu aveau nici un defect fizic. Dar, pentru Pankhurst, ansamblul activităţii comerciale conta cel mai mult, sclavul fiind pus laolaltă (și în final fiind asimilat) cu cafeaua, a cărei faimă era recunoscută, cu mierea, în virtutea valorilor sale gustative, inclusiv cu un animal, ca de exemplu calul, cel mai nobil dintre ele.

Conform părerii unor autori marocani, sclavajul organizat în jurul prizonierilor de război în timpul în care Marocul era un imperiu din vestul Africii nu depășea 5 000 de indivizi în anii cei mai buni. Dar cifrele acestea sunt stabilite pe tranșe temporale incomplete și nu ţin cont de porozitatea existentă între servitorime și sclavi, între viaţa militară și cea civilă, între sclavajul orchestrat de Makhzen (guvernământul sultanului) și sclavajul de la particulari. În secolul al XVI-lea, amploarea transporturilor de sclavi cu destinaţia Maghrebul musulman se situa, după opinia lui R. Mauny (1961), în jurul cifrei de 2 milioane, cifră supraevaluată în viziunea altor cercetători.

Evident, chestiunea volumului acestui comerţ se lasă cu greu definită. Să spunem că volumul total de sclavi din ţinuturile arabe și musulmane nu ar fi fost inferior cifrei de 20 de milioane. Dacă această cifră ar putea fi rafinată, s-ar ajunge, neîndoielnic, la o estimare cuprinsă între 15 și 30 de milioane de fiinţe aservite din diverse motive (război, comerţ, schimb) și în diferite ipostaze (servitorime, armată, administraţie, agricultură, harem), și asta în virtutea unei medii anuale rectificate cu 2-3 milioane pe secol.

Mi s-ar putea replica faptul că Islamul, neavând decât paisprezece secole de existenţă, ar fi trebuit să dea cu 8-10 milioane de sclavi mai mult, atât din războaie, cât și din comerţ. Dar dificultatea evaluării numărului de sclavi de pe tărâmul islamic constă în altceva, respectiv în diferenţierea dintre sclavia nominală și sclavia „de trenă" În sfârșit, din clipa în care sclavul era, teoretic, eliberat după ce trecea la islam, chiar dacă faptele arată că el rămânea tributar faţă de *mawla* (stăpân), orice comparaţie s-ar dovedi eronată. La fel, anulând ruptura dintre temporal și spiritual, dintre privat și public, islamul a eliberat într-un mod asimptotic sclavi ce rămâneau, în realitate, supuși, privaţi de libertate. Un asemenea sclav eliberat din motive de cult și menţinut în condiţia servilă din raţiuni economice era considerat

pe mai departe un sclav, un om liber, sau unul semi-liber? Aceste nuanțe nu intră în deducția finală, dar menține suspiciunea cu privire la caracterul difuz al sclaviei de pe pământul islamic.

Faptul că se știe atât de puțin despre volumul exact este o realitate ce ascunde rău cantitatea fenomenală a ființelor aservite, căci este suficient să vedem că anumite căpetenii de trib, unii negustori agreați, unii potentați, puteau poseda cu titlu personal mii și mii de sclavi. Aflăm, spre exemplu că, în secolul al XII-lea, un pelerin întors de la Mecca ar fi oferit, cu titlul de *zakât* (milostenia lăudabilă), și asta în două rânduri, peste 300 de sclavi pe tot traseul său. Timp de un sfert de secol, marii șefi afgani din regiunea limitrofă cu India de astăzi nu au încetat să ducă bătălii pentru controlul zonei Indiei din zona Gangelui și al scutului himalayan; lui Mahmud din Ghazna (astăzi Ghazni), la sfârșitul secolului al X-lea, i se atribuie faptul că a strâns cu această ocazie o bogăție considerabilă și un alai de sclavi ce însoțea, în mod necesar, orice nouă cucerire.

În viziunea mea, sclavia „de trenă" trebuie să fie analizată ca o sclavie cu drepturi. De aceea, eu includ în cifrele avansate și servitorii marocani, pe *mrubbiyin*-ii tunisieni, pe descendenții sclavilor rămași pe proprietate (*'abd qinn*), și chiar pe cei care, de la un secol la altul, sunt numiți încă „sclavi", deși ei nu mai sunt de mult.

Atâtea elemente nu pot trece neobservate. Adăugând toate estimările avansate de autori pentru fiecare dintre cele paisprezece secole de islam și pentru fiecare domeniu servil, am ajuns la un total cuprins între 21 și 22 de milioane de sclavi. Acest număr îl include și pe captivii din războaiele slave, pe concubine, pe servitorii și pe sclavii proveniți din Africa, cumpărați de la negustori sau capturați de pe pământurile lor ancestrale. În capul listei se află datele actuale referitoare la numărul sclavilor africani ce au făcut obiectul transportului oriental, cam 12 milioane, dar și transporturile mediteraneene, ceea ce include și captivii creștini. În sfârșit, se adaugă toate grupulețele încă existente, precum „berberii negri" din Mauritania, sclavii din Sudan și din Africa Mijlocie în general, cât și servitorii din țările Golfului – filipinezi, indieni din Kerala, pakistanezi – omiși, de obicei, din rândurile categoriei moderne, ca o soluție de reabilitare. I-am putea adăuga și pe copiii sclavi, pe paria indieni, pe culi, acești nefericiți indieni care se vând pentru un colț de pâine, și diversele minorități africane din Maghreb, din Turcia, din Iran și din Afganistan... La ce bun, de vreme ce bilanțul prezentat aici este el însuși înfiorător?

Este adevărat că supralicitarea cifrelor obnubilează demersul și aruncă îndoiala asupra fiecărei metode de calcul. Cei mai mulți ar fi vrut ca transportul oriental, adică cel arab, să fi avut mai multe consecințe asupra Continentului Negru decât cealaltă filieră, cea în care erau implicate Europa și America. Alții, dimpotrivă, consideră că

filiera arabă nu a fost decât un substitut, un accident al istoriei, o ușoară derivă, un epifenomen ale cărui statistici nu intră în același caz! Scopul este să ne disculpăm mutual și colectiv grație acestor false calcule, sau se urmărește să răspundem la o întrebare ce atinge chiar esența ființei umane, independent de originile sale și, mai ales, dincolo de toate speculațiile filosofico-religioase?

Dacă există un autor ce oferă un exemplu exagerat de subiectivitate, acela este Robert C. Davis care, în *Esclaves chrétiens, maîtres musulmans*, recent tradusă din engleză, alcătuiește o listă de sclavi de pe traseul barbar din Mediterana bazându-se doar pe autorii (creștini) ce făcuseră estimarea. Or, el uită tot ce nu a fost contabilizat și, bineînțeles, exagerările pe care unii canonici le făceau să treacă drept realitate concretă, omițând să spună că aceștia acționau astfel pentru a intra în grațiile superiorilor și pentru a fi trimiși din nou în misiuni.

La aceste imagini înșelătoare trebuie să precizăm că fiecare sclav rezumă, în sine, toate lașitățile umane și că nu există nici o justificare fondată pentru o dispută aritmetică. Trebuie să cercetăm procesul punerii în servitute, *„the ideology of enslavement"*, după cum îl numește Ralph John Willis, și nu doar consecințele lui. Ce nu vor să vadă doctrinarii este durata fenomenului și natura lui. Dacă în cazul transportului occidental de negri durata este delimitată riguros și nu a implicat decât câteva mii de negustori – se cunosc încărcăturile, deconturile, comenzile, livrările, carnetele de bord ale navelor mici încărcate atât cu morți, cât și cu vii – nu la fel stau lucrurile pentru transportul oriental, în măsura în care, la începutul comerțului arab, înaintase în Oceanul Indian, unde includea numeroase țări și unde nici un jurnal de bord și nici un document similar nu se referă la acest subiect. Pe lângă aceasta, în primul caz, plantatorii comandau la sursă o „unealtă umană", pe când ruta orientală era orchestrată de negustorii înșiși, nu de vreun latifundiar anume. Totul se petrece ca și cum cultura orală, care știe atât de bine să ascundă, era, în cazul de față, mult „superioară" celei scrise, care avea obsesia registrului ținut la zi, marcă a Occidentului, ceea ce expunea și mai brutal la acuze.

Am văzut în aceste pagini că sclavia făcea ravagii în regiune încă din timpul grecilor și al romanilor și că era integrată în economia pastorească a Peninsulei Arabice. Or, apariția islamului a bulversat totul. Și aici este și problema: căci n-am fi auzit, poate, niciodată, vorbindu-se despre sclavi și nici despre comerțul cu sclavi, dacă Coranul și, pe cale de consecință, Profetul, nu punea accent pe eliberarea lor. În mod paradoxal, pentru că islamul condamna sclavia și pentru că el a avut încă de la început o acută conștiință a faptului că musulmanii se făcuseră vinovați de neglijarea metodelor radicale de eliberare, în favoarea metodelor gradate, indirecte sau denaturate. Din momentul în care eliberarea depindea exclusiv de puterea discreționară

a stăpânului, pariul era pierdut, practic, dinainte. Sclavului îi revenea sarcina de a face efortul necesar pentru a-şi sfărâma jugul, dar mai trebuia şi pregătit, mai trebuia să primească argumente juridice şi morale, să i se explice barbaria condiţiei sale, să fie format spre a se elibera de toate opreliştile ce-i defineau condiţia şi, mai presus de toate, să fie dotat cu suficiente mijloace materiale spre a-şi răscumpăra libertatea. Toată această panoplie de mijloace ar fi putut fi promovate de legea islamică, uneori doar promulgând câteva decrete sau legi generale. De asemenea, ar fi putut accelera procesul de eliberare punând pe un singur talger al balanţei grava greşeală morală pe care o comitea fiecare sclavagist, în special negustorul, iar pe celălalt punând o recompensă mai onorabilă şi mulţumitoare pentru cel care-şi elibera sclavii.

Pe parcursul celor trei secole ale comerţului cu negri, între mijlocul secolului al XV-lea şi mijlocul secolului al XVIII-lea, preţul mediu al sclavilor africani, bărbaţi sau femei, a crescut neîncetat. În secolul al XIX-lea condiţiile de comerţ s-au schimbat profund iar, dintr-un alt punct de vedere, cultura aboliţionistă şi-a făcut o intrare răsunătoare în comerţ, diferenţele de preţ dintre sclavii sosiţi cei dintâi şi sclavii veniţi de pe coastele Braziliei şi din Surinam au rămas, practic, neschimbate.

Pe coasta orientală a Africii, preţurile sclavilor (secolele XVIII-XX) au cunoscut fluctuaţii mai puţin accentuate. Totuşi, dacă preţurile erau, în general, mai mici la începutul traficului oriental, ele au suferit, printr-un efect de contrabalansare, o creştere notabilă imediat după începerea procesului de suprimare a traficului occidental. În 1871, în Mozambic, preţul mediu al unui sclav oscila între 3 şi 5 dolari. Când sclavul ajungea în Zanzibar, preţul lui era dublu. La Socotra, preţul era de cinci ori mai mare decât la pornire. La drept vorbind, în măsura în care această vânzare nu era reglementată pentru o bază regională, nu se aplica nici o regulă uniform pentru diferite loturi de sclavi, cu atât mai puţin cu cât chiar cifrele transportului african erau supuse fie la creştere, fie la scădere. Acestea fiind zise, ne închipuim cu uşurinţă că atunci când tânăra sclavă cu o vârstă situată între preadolescenţă şi adolescenţă ajungea la *sûq al-'abid* (piaţa de sclavi) de destinaţie, preţul ei de vânzare era de 10-20 de ori mai ridicat decât cel de la cumpărarea iniţială.

Odinioară, preţurile exorbitante ale unor sclave-cântăreţe din secolul al IX-lea făceau subiectul cronicii din Bagdad şi din Andaluzia. Suveranii se luptau între ei pentru a-şi aroga frumuseţea, tinereţea, jovialitatea unei sclave, cântăreaţă sau instrumentistă, ce le-ar fi putut împodobi serile mondene (*diwan*) cu calităţile cele mai căutate: „Au existat bucătari, dar mai ales cântăreţe, ajungând la sume ameţitoare", nota Jean-Claude Garcin în *Le monde musulman médiéval*. Cronicarii arabi din trecut au mărturisit că anumite sclave-cântăreţe erau mai bine cotate şi decât un pur-sânge arab...

Mult mai aproape de zilele noastre, în 1891, conform raportului comandantului de la Deportări, oscilaţia preţurilor sclavilor se stabilea, după cum urmează, pe majoritatea pieţelor de pe linia saheliană (Tombouctou, Tidikelt, Touat şi Gurara).

Piaţa din Tombouctou. Un băieţel între 4 şi 10 ani valora între 50 şi 80 de franci; băiat între 11 şi 16 ani: 150-200 de franci de aur; fată de aceeaşi vârstă: 200-250 de franci de aur. Adulţii, femei şi bărbaţi, începând de la vârsta de 16 ani, se vindeau între 100 şi 300 de franci de aur, în funcţie de „prospeţimea" lor, soliditate, frumuseţea fizică.

Piaţa din Gurara şi din Touat. Băieţel între 4 şi 10 ani: între 150 şi 200 de franci de aur; 200 până la 350 de franci pentru fetiţa de aceeaşi vârstă; preţurile se eşalonau apoi între 200 şi 500 de franci de aur pentru fetele între 11 şi 16 ani sănătoase.

În sfârşit, am văzut într-un reportaj din revista *Réalités* din ianuarie 1958 că, în Arabia Saudită, preţul unei fete – „marfă dintre cele mai de preţ" – putea ajunge până la 400 000 de franci, iar cel al unui bărbat de aceeaşi vârstă se apropia de 200 000 de franci.

Confruntaţi cu o istorie atât de complexă, în vreme ce islamul trecea drept o religie antisclavagistă, sentimentele negustorilor de negri erau contradictorii, asta când nu erau absolviţi de orice culpabilitate. Aşadar, greşeala era funcţională, eventual de natură juridică, în esenţă religioasă. Este adevărat că sclavul era exact reflexul societăţii despotice care-l exploata: el era totodată cel mai josnic dintre oameni, dar şi cel mai valoros dintre obiecte. Considerat ca oglindă a societăţii feudale, el aspira atât la abolirea sclavagismului, dar şi la cea, mai puţin probabilă, a acestui sistem nedrept.

13

Eliberarea

Profetului i se atribuie aceste cuvinte favorabile eliberării: „Sclavul care merită cu adevărat eliberarea este cel care a costat cel mai scump și la care stăpânul ține cel mai mult." Fie că acest *hadith* este autentic, fie că, dimpotrivă, este o producție posterioară și apocrifă, nu schimbă cu nimic ideea că eliberarea era călduros recomandată de doctrină, în practică fiind urmată cu moderație.

În teorie, sclavul musulman își câștiga libertatea dacă săvârșea un act eroic în beneficiul stăpânului sau al comunității musulmane. Era liber dacă se năștea dintr-un tată liber și o sclavă concubină, cu condiția să fie recunoscut de părintele său. Și mama, femeie aservită, era declarată liberă îndată ce dădea naștere unui copil, băiat sau fată, dar era de preferat un băiat. Principiul ce stipula că „orice om liber îl poate recomanda ca succesor pe copilul avut cu o sclavă" era valabil cu condiția ca mama acestui copil să fie eliberată mai întâi.

Toate aceste reguli sunt străvechi. Unele datează din timpul grecilor și al romanilor, altele erau specifice societății beduine din Hedjaz. 'Antar ibn Haddad (secolul al V-lea), despre care am vorbit în prolog, și-a câștigat libertatea luptând în serviciul stăpânului său. La fel s-a întâmplat și cu sclavul lui Wahchî (secolul al VII-lea) – în traducere literală „Sălbaticul" –, potentat de la Mecca, pe care l-am văzut propunând un schimb: l-a ucis pe puternicul Hamza, și iată-l liber! Stăpânul putea decide să vândă sau să-și elibereze sclavii în timpul vieții sau post-mortem. S-a văzut cazul unor stăpâni ce și-au eliberat sclavii în timpul agoniei și care, recăpătându-și în mod misterios sănătatea, s-au trezit fără nici un sclav, și asta pentru mai mulți ani. În sfârșit, sclavul se transmitea prin moștenire.

Când izbucnea un război între două triburi era necesar ca și unul și celălalt să dispună de animale, de pământuri, de puțuri de apă și de numeroși sclavi de ambele sexe care, în caz de nevoie, ar fi servit ca monedă de schimb. În cazul morții unui bărbat, sclavul era adeseori un preț pe care contractanții îl ofereau spre a spăla o crimă. Astfel, sclavul a fost implicat în legea talionului și servea ca răscumpărare

în caz de crimă. Pe timp de pace, el devenea monedă de schimb, sau mai pe scurt monedă, cu același titlu ca și anumite cochilii și cu o funcție aproape identică cu cea pe care o acordăm noi pentru euro sau dolar.

Pentru a înțelege mai bine trebuie să ne întoarcem la regulile ancestrale ce codificau legătura dintre trib și incursiunile fulgerătoare. Când, la capătul unui conflict între triburi, partea victorioasă împărțea prada, se întâmpla ca femeile și războinicii să facă parte din această pradă. Un exemplu foarte instructiv ne este oferit de conduita Profetului Mohamed care, pentru a o elibera pe Djuwayra (secolul al VII-lea), viitoarea lui soție, a trebuit să plătească o răscumpărare stăpânului ei. Cronica insistă pe acest gen de fapte pentru a dezvălui cât de abolиționist era islamul. Or, în această situație, părinții Djuwayrei, musulmani sclavagiști ce dispuneau de bărbați și de femei aserviți, nu i-au mai putut păstra din momentul în care au devenit „socrii" Profetului. Conform lui 'Aicha (614-678), niciodată femeia din vremea lui nu a făcut mai multe pentru poporul ei decât Djuwayra, căci căsătoria ei cu Profetul înnobilase dintr-odată un întreg clan.

Spre deosebire de acest exemplu, mai există și altele, precum cel al lui Sabâ, supranumele unui anume 'Abd Ach-Chams, fiul lui Yachdjob, care a fost cel dintâi, în timpul islamului, ce a făcut prizonieri de război înainte de a-i transforma în sclavi.

Profetul s-a comportat în cazul de față în exactă conformitate cu Coranul, care stipulase în trei rânduri că eliberarea unui sclav poate repara o abatere de la dogmă sau de la doctrină. Prima reparație se referea la crima comisă involuntar și se poate formula astfel: „Cel care ucide un credincios fără să știe că acesta e musulman trebuie neapărat să elibereze un sclav și să-i dea familiei acestuia drept compensație prețul sângelui defunctului" (IV, 92). A doua (V, 92), se referă la jurământul fals: Dumnezeu nu e sever, dar îl obligă pe credincios să-și răscumpere greșelile dând de mâncare celor săraci – zece săraci trebuiau să primească mâncarea de zi cu zi, „dintre felurile cu care își hrănea de obicei familia"; puteau, de asemenea, să primească echivalentul în veșminte. În sfârșit, eliberarea unui sclav sau, în lipsă, postul de trei zile, revenea celor ce nu puteau să se spele altfel de păcat.

În mod bizar, cei care-și repudiau femeile fără a pronunța formula adecvată trebuiau să se răscumpere „eliberând" un sclav înainte de a contracta o altă uniune. Acesta este sensul imediat al versetului LVIII, 2, dar, în realitate, noi nu știm cu exactitate care era natura greșelii comise, asta dacă formula în cauză, „Să fii pentru mine ca dosul mamei mele", nu amintește vreun tabu estompat al incestului ale cărui efecte ar fi de preferat să le reconstituim.

Eliberarea făcea deja parte din tratatul pe care l-au încheiat musulmanii, prin vocea guvernatorului 'Abd Allah ibn Sa'ad, cu regele din Nubia, pe atunci cu

capitala la Assuan (Aswan). După preliminariile uzuale, putem citi în traducerea lui Mohamed Hamidullah un articol ce-i evocă direct pe negri: „Va trebui să împingeți către pământul islamic orice sclav fugar ce ar veni la voi și care aparține musulmanilor" (*Corpus des traités et lettres diplomatiques...*, p. 127).

Eliberarea nu compensa la modul propriu nici o greșeală morală, era concepută ca o răscumpărare cinstită pentru o infracțiune a cărei ispășire era organizată și prevăzută dinainte. Nu e loc de culpabilitate aici.

Grație relațiilor diplomatice și povestirilor călătorilor, din Evul Mediu până în ajunul secolului Luminilor, se poate verifica faptul că sclavul era o monedă foarte apreciată în cursa pentru putere din jurul Mediteranei. Era un semn de putere și servea, în funcție de situație, drept monedă, drept cauțiune sau de garanție. O parte dintre acordurile și misiunile organizate de-o parte și de alta a Mediteranei era consacrată condițiilor de eliberare a captivilor. Călugării se ocupau de eliberarea coreligionarilor înainte ca agenții regelui, consuli și cancelari, să fie mandatați pentru această funcție ce se putea sfârși uneori și rău pentru ei. Călugării aveau satisfacția prozelitismului și a noii propovăduiri.

Răscumpărarea sclavilor era la fel de importantă și pentru sufletele din cohorta de damnați ghemuiți în temnițele algeriene. Am consultat numeroase documente abolitioniste redactate de fețele bisericești creștine care, în timpul traficului mediteranean, au răscumpărat mulți sclavi capturați de piratii din Alger, sau reținuți în palatele beilor din Alger, din Tunis, din Cairo sau din sultanatul de Istanbul. Citez în special opera abatelui Orse, intitulată *Alger pendant cent ans et la rédemption des captifs*, apărută în 1853, relatând fapte ce datau din secolul al XVIII-lea; dar, și în acest caz, o bibliografie abundentă, inspirată de redemptioniști, trinitari și congresioniști, a fost produsă pe tot parcursul secolului al XIX-lea. Aceste negocieri nu sunt esența cercetării mele și nu am făcut, așadar, decât să semnalez majoritatea scrierilor referitoare la chestiune. Este vorba de lucrările lui A. Berbrugger, fondator al *Revistei africane*, de H.-D. de Grammont, de abatele Orse, de părintele François Comelin, de monseniorul Aranda Doncel, de Bellon de Saint Quentin, sau de João Mascarenhas, sau de Jean-Baptiste Gramaye (1579-1635), „episcop al Africii", care a lăsat un pasionant jurnal al captivității sale la Alger. Veți găsi în anexe o bogată colecție ce arată câtă aversiune avea Biserica Catolică față de comerțul cu sclavi mediteranean și, mai ales, față de eventualitatea unei capturări a călugărilor ei.

Dacă unii dintre călugări erau ei înșiși niște mai-mari sclavagiști, alții, precum abatele Grigorie (1750-1831), au fost niște abolitioniști înflăcărați. O singură frază a lui ne convinge de profunzimea luptei pe care o ducea: „Sclavia", nota el în *De la traite et de l'esclavage des Noirs*, „degradează atât pe stăpâni, cât și pe sclavi." Alții se arătau și mai interesați: voiau să-i elibereze pe sclavi, dar cu condiția ca aceștia să fie

creștini, moștenitori bogați, sau oameni devotați unei puteri europene de la care se putea spera obținerea unui avantaj.

De mai multe ori, reprezentanții puterilor europene au căutat să tergiverseze. Astfel, sir Andrew Clarke (secolul al XIX-lea), guvernator în numele Coroanei Britanice în regiunea malaeziană, îi declara succesorului său, J. W. W. Birch, primul rezident din Perak, că sclavia era, desigur, un lucru rău (*a bad thing*), dar că timpul și energia cerute pentru eliberarea tuturor sclavilor îndemnau, mai degrabă, să nu se facă nimic în acest sens.

La 31 martie 1891, consulul Trevenen, scriindu-i confidențial marchizului de Salisbury, susținea că răpirea și comercializarea sclavilor făceau parte din cultura din Borneo, din Sarawak, din Brunei, și trebuia, așadar, acționat în etape („*Slave-dealing and kidnapping are a part of Bornean tradition, wich must be dealt with by degrees*", Eric Tagliacozzo, *Secret Trades, Porous Borders*, p. 240).

Din toate aceste relatări, ca o curiozitate, aflăm că, în timpul schimburilor de sclavi, șefii diferitelor tabere trimiteau mai bucuroși bătrâni bolnavi și captivi infirmi, căci le displăcea să-i vadă plecând pe cei tineri ce mai puteau fi folosiți drept vâslași pe galere. Un ambasador stabilit odinioară la Alger îi scria cele ce urmează superiorilor săi: „Turcii pe care i-ați trimis din partea regelui au sosit aici în data de 14 luna aceasta, cu excepția unui bătrân în vârstă, se zice, de peste 90 de ani, care a murit pe drum" (H.-D. de Grammont, *Un académicien captif à Alger*, p. 391). Aflăm altundeva că sclavii ce trebuiau eliberați plângeau cu lacrimi fierbinți. Sclavi care sufereau la perspectiva eliberării lor – acesta este un laitmotiv al argumentărilor anti-aboliționiștilor. Toți sufereau atât de mult, ni se spune, încât stăpânii lor își făceau scrupule să-i elibereze: iată ce a trasat definitiv limitele dintre sclavaj și servitutea voluntară, dintre captivi și servitori, dintre cântărețe și concubine!

Alte două exemple semnificative. Pe cel dintâi îl aflăm de sub pana lui Sir Samuel White Baker, descoperitorul englez al izvoarelor Nilului: „Totuși, chiar și în acest vizuină sălbatică a sufletelor barbare și împietrite, existau legături pe care nu le puteam rupe fără durere, și am văzut cu cel mai sincer regret mica noastră trupă de copii sclavi plângând la gândul că se vor despărți.... «Unde vă duceți?» strigă sărmanul micuț Abai în jargonul arab pe care noi îl învățasem să-l vorbească. «Luați-mă cu voi, Sitt [doamnă; soția lui Baker]». Pe când noi îl părăseam cu regret în suflet pe protejatul nostru, el ne urma de-a lungul cărării, frecându-și cu pumnii ochii în lacrimi, deși plecarea propriei mame n-ar fi trezit în el nici un sentiment de regret. Nu puteam să-l luăm cu noi; era al lui Ibrahim și aș fi putut fi acuzat de trafic de sclavi dacă l-aș fi cumpărat pentru a-l scăpa de soarta lui și a-l crește ca pe o ființă civilizată..." (*Découverte de l'Albert N'Yanza*, pp. 459-460).

Cel de-al doilea exemplu ne este furnizat de faimosul autor african Amadou Hampâté Bâ. Când bătrânul prizonier Beydari, căpetenia sclavilor din familia Hampâté, află că va fi eliberat de noul său stăpân, izbucnește în lacrimi: „Când își mai reveni, cu o voce tremurătoare, întretăiată de suspine, ne spuse pasul lui: «O, Tierno [un prieten al scriitorului]! În ziua când tatăl meu, Hampâté [astfel vorbea sclavul despre fostul lui stăpân] m-a smuls din mâinile călăului care era griotul Amfarba, am vărsat lacrimi de bucurie. La tatăl meu, Hampâté, n-am simțit niciodată că am fost captiv. (...) Dar astăzi, lacrimile pe care Amadou Hampâté mă face să le vărs sunt cu totul altfel decât cele pe care le-am vărsat pentru tatăl lui acum aproape 39 de ani!» (...) Bietul om era zdrobit de durere..." (Hampâté Bâ, *Oui, mon commandant*, pp. 485-486).

Cercetarea mea îmi permite să constat că, după numărul partizanilor nedeclarați ai sclaviei, sclavul însuși făcea tot ce-i stătea în puteri ca să nu fie smuls din starea de sclavie. Printre semnalmentele acestei „agățări" (eu am creat acest neologism), erau „aceste lacrimi fierbinți" pe care se presupune că sclavii le vărsau când erau puși cu brutalitate în fața șansei eliberării lor.

Pentru autorii occidentali contemporani, sclavajul timpurilor primitive ale islamului reprezintă o considerabilă anomalie, implicit o enigmă, cu atât mai mult cu cât nu existau cifrele referitoare la acest comerț. Așadar, se impunea substituirea statisticii defectuoase cu o semantică cu atât mai înfloritoare cu cât era conștientă de inautenticitatea sa. Dar cum să expui acest fenomen, circuitele lui, volumele, filosofia pervertită care îl susținea, fără a-i lovi pe acei musulmani care au luptat efectiv pentru abolirea lui? Pentru a evita să ne confruntăm cu o realitate atât de tristă, acești cercetători au organizat un soi de denunțare tacită, un mod de a reciti trecutul prin ochelarii ideologiilor imprecise. Este adevărat că soarta captivilor creștini și evrei le puneau probleme mult mai complicate decât cea a negrilor din Africa La fel și categoria soldaților care, în timpul dinastiilor militare, precum cea mamelucă, sau în Imperiul Otoman, cu ienicerii săi, au jucat un rol determinant în expansiunea islamului. Abia apoi veneau categoriile reprezentând servitutea comună: concubine, prizonieri de război, ansamblurile de cântărețe și de dansatoare, paji etc. Astăzi vorbim mai bucuroși despre „personalul de rând", în unele mănăstiri, unele ambasade, la unii potentați „civilizați", decât de sclavi propriu-zis.

Această stare de lucruri mă întristează, dar asta nu schimbă cu nimic situația lor.

Și încă ceva: aș fi putut consacra abolirii sclaviei un capitol întreg, ca să echilibrez lucrurile. În realitate, nici o abolire n-a fost făcută benevol; în Tunisia, prima țară din lumea arabă în care s-a inițiat mișcarea, Ahmed Bei însuși a trebuit să-și

ia unele precauții oratorice înainte de a-și lansa acuzația: „Am căpătat certitudinea deplină că majoritatea locuitorilor regatului abuzează de dreptul de proprietate pe care le au asupra negrilor și că ei maltratează aceste inofensive creaturi (...) [Așadar,] în interesul de azi al sclavului și în interesul viitor al stăpânilor, dar și pentru a-i împiedica pe cei dintâi să ceară protecție unor autorități străine, notarii se vor stabili la Sidi-Mahrez, la Sidi-Mansur și la Zaonia Bekria, pentru a oferi oricărui sclav ce va cere scrisori de eliberare ce ne vor fi prezentate nouă ca să le pecetluim..." (citat de M. Bompard, *Legislația Tunisiei*, p. 308).

Am precizat în anexe data diferitelor tratate ce au jalonat înaintarea lumii arabo-musulmane către abolirea definitivă, chiar dacă aceasta rămâne încă aleatorie și inconsistentă în multe locuri.

14

Codurile arabe ale sclaviei

Una dintre cele mai însemnate surse de surpriză pentru mine din timpul redactării acestei lucrări a fost o tulburătoare descoperire, pe care mi-ar fi plăcut să n-o fi făcut: a existat un cod arab al sclaviei.

În fapt, este vorba despre mai multe reglementări distincte, dar care dovedesc aceeași preocupare: să se organizeze piața de sclavi, să se fixeze prețul, să se sancționeze înșelătoriile în tranzacții, să se pedepsească fuga sclavilor, tranzacțiile clandestine, să se anticipeze moștenirea sau să se evalueze eliberarea. Mai mulți autori, dintre care cel mai cunoscut este Ibn Butlan (mort în 1063), au lăsat chiar scrieri edificatoare prin care să disculpe cumpărătorii de sclavi, evitând numeroase neplăceri ce s-ar fi ivit dacă evitau să verifice în detaliu achizițiile lor. Autorul *Epistolei pentru cumpărarea sclavilor (Rissalâh fi charyi al-'abid)*, Al-Mukhtar ibn Al-Hassa Ibn Butlan, ne învață cum trebuie să ne alegem sclavul, statura pe care trebuie s-o aibă, vârsta, sexul, culoarea, educația, numeroase obiceiuri care, odată deprinse, l-ar fi mulțumit până și pe cel mai aspru stăpân. În *Muqaddima*, Ibn Khaldun predică sfaturi similare, dar nu se oprește prea mult asupra lor. Observăm că cele mai mari confuzii domneau în redactarea sancțiunilor și în maniera în care judecătorul tradițional, cadiul, trebuia să le aplice. Cum nu a existat niciodată stat de drept în această parte a lumii, autorii invocau propria lor legitimitate și știința pe care considerau că au acumulat-o în stabilirea codurilor de bună conduită între sclavi și negustorii de negri.

Printre descoperirile pe care mi le-a rezervat această cercetare, faptul că teologi musulmani dintre cei eminenți au putut consemna în unele scrieri condițiile servituții a fost pentru mine cea mai dezolantă. Asta însemna că moscheea nu rămăsese neutră față de acest microb și că, în loc să lovească la rădăcinile lui, respectiv în cupiditatea negustorilor și în indolența criminală a proprietarilor de sclavi, ea le-a furnizat mijloacele juridice pentru a practica un comerț devenit astfel aproape anodin. Să admiți sclavia, din lipsa puterii de a o reforma, este în sine o anomalie; să ții unul sau mai mulți sclavi sub acoperișul tău este o ofensă la adresa demnității umane; dar

să redactezi coduri ale servituții, chiar prevăzute cu clauze de eliberare, mi se pare perversiune morală la cel mai înalt grad.

Această subtilitate a fost inițiată la palatul califului și în anturajele apropiate chiar de la începutul secolului al VII-lea, excepând cazul în care nu a fost – după cum cred mai mulți autori independenți precum egipteanul Mansour Fahmy la începutul secolului al XX-lea – opera califului Omar (591-644) însuși, însoțitor al Profetului. Însă corporația negustorilor a fost cea care, cu un cinism perfect, a încercat să predice traficarea „alb-negrilor" – așa numesc eu sclavia ca sistem, alimentată în parte de Africa, în parte de stepa asiatică și de Balcani. Deși împodobiți cu titluri sforăitoare, juriștii și teologii ce au edictat regulile „codului negru" arab nu au oferit o imagine la fel de strălucitoare și pentru religia musulmană: s-au comportat ca niște negustori de negri sau, mai rău, ca un docil executant al negustorilor de carne vie, al căror singur scop era îmbogățirea personală.

Cele trei coduri ale sclaviei din țările islamice, pe care le-am consemnat și în anexe, sunt: primul, extras din *Moudawwana* (cod personal) al lui Ibn al-Qasim, așa cum a fost recenzat de Sahnoun (776-854), jurist malikit din Kairouan; al doilea, extras din Statutul personal al hanefiților, așa cum îl găsim în *Rezumatul* lui Al-Qudûri; cel de-al treilea, un cod al deșertului, fără îndoială că din Mali sau din Niger, pe care Eugène Daumas l-a inclus *in extenso* în opera lui, *Le Grand Désert*, și pe care eu am considerat-o suficient de credibilă pentru a o prezenta cititorilor acestei cărți.

Îi datorăm lui Georges-Henri Bousquet faptul că a schițat în 1960-1961 recenzia pentru *Moudawwana* a lui Ibn al-Qâsim în *Revue des Annales de l'Institut d'études orientales*, editată pe atunci la Alger, dar acest autor a lăsat-o în paragină. Am reluat-o eu aici, încercând să introduc și elemente de evaluare ce depășesc cadrul strict juridic. Pentru claritatea părerilor a trebuit să includ și câteva comentarii și păreri ale unui alt faimos teolog, imamul Ach-Chafi'i (767-820), căci sunt în rezonanță cu textul imamului Sahnoun. În sfârșit, am semnalat articolele de drept privitoare la sclavagism așa cum le-am găsit în codul lui Ibn an-Nujaym, teolog hanefit din al doilea secol după Hegira (ceea ce echivalează cu secolul al IX-lea al nostru), pe care Muhammad Diakhy l-a sintetizat, de altfel, în opera lui, *Sclavia în Islam*.

Sclavia din ținuturile islamice, neavând turnura traficului atlantic, cel puțin nu prin concentrarea în timp și prin imperativele economice ale momentului, nu și-a avut „codul negru" propriu-zis, dar s-a supus unui ansamblu de legi răspândite în opuscule, tratate, scrieri teologice ale sunnismului, ceea ce explică faptul că puțini musulmani știu azi despre existența lui. Acest soi de corpus invizibil tratează simultan chestiunea sclaviei, dar și a căsătoriei, a repudierii, a comerțului, a funciarului, a

moștenirii. Astfel de articole diferite din dreptul musulman (*fiqh*), chiar perimate, ne permit a sesiza cu precizie contururile mentalității sclavagiste a primelor secole de după Hegira. Situația sclavului era tratată în patru mari capitole: războiul sfânt; rugăciunile, trădările și înșelăciunile; vânzarea în interiorul islamului și la exterior; proprietatea sexuală. Astăzi nu mai există nici un tribunal al shariei, nici măcar în țările fundamentaliste, care să le poată aplica, exceptând, poate, cazul în care ar dori doar să arate unor terțe părți tocmai contrariul – voința de a se alinia, pe acest subiect, cu țările reformatoare.

Din acest moment știm că Islamul a văzut născându-se în sânul său o jurisdicție particulară urmărind să camufleze realitatea cotidiană a sclaviei pornind de la o mulțime de texte în care interesele sclavilor păreau la fel de bine apărate ca cele ale proprietarilor și ale stăpânilor atotputernici. Dar analiza acestor legi arată că, în fapt, nu era vorba decât de un simulacru juridic care, neputând să critice răul însuși, nu căuta decât să-i „rotunjească colțurile", fără a fi convingătoare. Astfel, în secolul al XV-lea, imamul Ahmed Al-Wancharissi scria în toate scrisorile: „Am fost consultat [pe tema sclavilor care au sosit din Abisinia și care au recunoscut dogma musulmană și regulile practicate în religie] asupra chestiunii dacă este licit sau nu să-i vinzi și să-i cumperi? " La această problemă simplă, rațiunea ar dicta să-i eliberăm de orice obligație, dat fiind că un musulman nu poate, și nici nu trebuie să suporte lanțurile servituții, de vreme ce este presupus a fi liber atâta vreme cât rămâne pe pământ islamic. Teologul nostru trage concluzia fără ezitare: „Am răspuns! Aparent este vorba despre un imam ce pare să vorbească limpede: „Am răspuns! Dar răspunsul lui este o capodoperă de ipocrizie: „Dacă este stabilit că sclavul este necredincios la origine și că aparține uneia dintre diversele categorii de necredincioși – exceptând cazul că e quraysh [tribul căruia i-a aparținut Profetul] – și dacă, pe de altă parte, nu este dovedit că el s-a convertit la islam în țara lui, în locul unde era la adăpost, va fi permis, odată ce mâinile capturatorilor l-au atins după cucerire și victorie, să fie vândut sau cumpărat fără nici o opreliște" (citat de E. Amar, *Archives marocaines*, XIII, p. 426).

Sclavagiștii aveau, deci, liber la cumpărarea și la vinderea sclavilor, condiția ca ei să dovedească faptul că prizonierii fuseseră (sau erau) animiști, fără religie, sau, după caz, adepți ai unei alte religii monoteiste.

Iată unul dintre pasajele cele mai semnificative din codul sclavajului la musulmani, așa cum este consemnat de Eugène Daumas. Este vorba despre un extras din capitolul XVIII, intitulat „Despre punerea în libertate în general": „Profetul a spus: «Cel care eliberează un sclav este iertat de focul infernului.» Orice stăpân poate reda libertatea sclavului său, religia nu se opune și, odată eliberat, servitorul nu mai

poate să fie repus în sclavie. Este bine ca, în momentul punerii în libertate, sclavul să spună că cel ce-l eliberează este încă stăpânul său. Sclavul poate lua cu el ce i-a aparținut cât a fost sclav; dacă apar dificultăți pe această temă, stăpânul este obligat să dovedească contrariul celor susținute de sclav. Acesta depune atunci jurământ și, dacă jură strâmb, o să suporte consecințele pe lumea cealaltă. Dacă sclavul a dat fonduri unui individ pentru ca acesta să-l răscumpere, și dacă răscumpărarea a avut loc, această eliberare este valabilă. Dacă stăpânul spune: «Sclavul meu este liber» fără a preciza și care, el poate alege și sclavul este liber (...). Dacă un om nu deține decât jumătate dintr-un sclav și-i oferă libertatea, celălalt stăpân este obligat să subscrie la acest fapt. Toți erudiții sunt se acord cu aceasta. I se poate promite unui sclav libertatea după o anumită perioadă; la momentul respectiv, servitorul trebuie eliberat. Cel care a eliberat partea lui dintr-un sclav este obligat să plătească partea coproprietarului, iar atunci sclavul devine liber dacă și acesta consimte să fie pus în libertate. Cei care primesc drept moștenire un sclav căruia i s-a promis eliberarea trebuie să respecte promisiunea stăpânului defunct: dacă apar discuții, sclavul este separat de restul bunurilor moștenite și pus în libertate (...). Cel mai mare merit constă în a da libertatea sclavilor mai valoroși, fie și necredincioși; aceeași valoare o are la sclavii musulmani eliberarea bărbaților, pe când, în cazul servitorilor necredincioși, este mult mai meritoasă eliberarea femeii. Stăpânul care eliberează un sclav devine ca un tată al lui; dacă sclavul eliberat moare fără copii, fostul stăpân îl moștenește. Dacă stăpânul moare, descendenții lui sau, în lipsa lor, ascendenții, excluzând femeile, primesc moștenirea; dar dacă stăpânul nu are nici un fel de rude și dacă sclavul eliberat a eliberat la rândul lui un alt sclav, servitorul eliberat primește moștenirea stăpânului defunct. Moștenirea unui sclav necredincios, mort în legea lui, după ce a fost eliberat, revine musulmanilor, și stăpânului său, dacă moare musulman. Toate aceste reguli, în fond referitoare la moștenire, nu se aplicau decât în cazul celor recunoscuți a fi liberi, și nu pentru sclavul eliberat prin stipulare."

Partea a doua

CĂLĂTORIE ÎN ȚINUTUL SCLAVILOR

Vă sfătuiesc să vă temeți de Allah, să-l ascultați pe conducătorul vostru și să vă supuneți lui, chiar dacă e sclav.

(Cuvântul Profetului Mohamed, consemnat de Abu Dawud și Thirmidi; este și al 28-lea *hadith* autentic al lui Nawawi)

Această „călătorie în țara sclavilor" – pentru a parafraza subtitlul uneia dintre cărțile lui V. S. Naipul, Călătorie în țara credincioșilor *– este relatarea exactă a periplului pe care l-am întreprins în numeroase țări musulmane care au avut raport cu fenomenul recurent al sclavagismului și care au resimțit consecințele sclaviei asupra mentalității, a obiceiurilor, inclusiv a politicii acestor țări. Pentru mine, în această explorare a fost vorba, mai întâi de toate, să efectuez un soi de „extracție", în felul celor făcute de geologii ce sapă subsolul în căutarea minereurilor sau zăcămintelor de petrol: O extracție de date istorice și sociologice având menirea să „vorbească".*

Această a doua subdiviziune va fi urmată de o a treia, sub forma unui dosar negru al sclaviei din Islam.

1

ISTANBUL: GUVERNAREA UTERULUI

Simbolul puterii otomane, Istanbulul era, de asemenea, identificat cu Marele Turc și Sublima Poartă. În apărarea lor, recruții militari (devșirme), *concubinele, eunucii din serai și sclavii negri au căpătat un statut de* „personaje" *literare și romantice. O practică seculară, în special în această țară și la cel moment, era controlul nașterilor, atât la soțiile legitime, cât și la concubine. Obsesia: să se evite nașterile nedorite, să se îndepărteze spectrul rivalității dintre sultani, să se rezolve din timpul vieții problema transmiterii puterii în sânul palatului, unde toate intrigile erau permise.*

Care era situația sclavilor din Turcia pe vremea Roxelanei (pe la 1505-1559), în momentul în care acest oraș, resimțind o mare schimbare, sucomba tropismului oriental? Câte curtezane, câte odalisce, câți eunuci au frecventat pe atunci palatul de la Topkapi? Și când sistemul a fost abolit, ce emoție i-a copleșit pe acești numeroși cetățeni obscuri asupra cărora cădea brusc vaporoasa lumină a Bosforului?

Pentru o mai bună înțelegere a puterii Imperiului Otoman începând de la mijlocul secolului al XV-lea și în special în secolul al XVI-lea – secolul lui Soliman Magnificul – și pentru a-i urmări descompunerea de la sfârșitul secolului al XIX-lea, am decis să-mi încep cercetările cu vestigiile de la Gara Centrală, gara Sirkeci, aceeași unde Orient-Expresul își sfârșise, în trecut, periplul continental.

Aici se simțea cel mai bine trecuta măreție a puterii otomane, desfășurată de-a lungul celor patru secole (XV-XVIII) în timpul cărora, respectată sau urâtă de toate capitalele europene, civilizația lui era admirată și recunoscută de toți. Printr-o privire de perspectivă cuprindem și geografia puterii foștilor stăpâni ai lumii care, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, au făcut să tremure pământurile islamice.

În ciuda convulsiilor pe care le resimțea pe atunci Marele Turc, sistemul lui se afirma, prin sistemul interpus al kedivilor, până în Egipt, în Peninsula Arabică, și la Maghreb. Făcea încă legea în toate regiunile și controla Locurile Sfinte ale Islamului,

întregul Hedjaz, Irakul, Siria şi chiar o parte din actualul Yemen. Simbolic, traseul trebuie să ocolească Cornul de Aur şi să ofere la Topkapi, reşedinţa foştilor sultani, ocazia de a etala vestigiile unei puteri odinioară necontestate. Astăzi gara e aproape goală, un pic tristă cu locomotiva ei aşezată în faţa marelui hol, un mod de a simboliza că jocurile sunt făcute.

Pentru a mă pătrunde mai bine de acest spaţiu am decis a locui la *Orient-Expres,* hotelul situat la poalele palatului Topkapi, la o distanţă egală de diferitele cartiere ale Istanbulului. Din locul unde mă aflu, la al şaptelea şi ultimul etaj, pot auzi chemările la rugăciune. Căci Istanbulul este un oraş al moscheilor: islamul este aici fluturat ca un stindard. Nu există nici un cartier, nici o stradă, fără una sau două moschei, mănăstiri, cimitire, oratorii, librării religioase, o mulţime de prăvălii unde se vând la fel de multe kitsch-uri ca şi sandviciurile (*döner*), fără a uita cărţile, cel puţin ambigue, ale creaţionistului Harun Yahya. Nici măcar nu vorbesc aici despre cele mai mari moschei, care sunt Sultanahmet – moscheea Albastră –, sau Suleymanya lui Soliman Magnificul (1494-1566), monumente arhitecturale impozante, ci de mica moschee ascunsă după colţul întunecat al unei case, pe un metru de pământ ingrat, la intrarea în vreo grădină.

Pare că arhitectul Sinan (1489-1588), fără îndoială că unul dintre cei mai faimoşi din istoria musulmană, a vrut mai întâi să-l satisfacă pe Allah şi abia apoi pe comanditar şi pe stăpânul său, Marele Sultan, ca şi cum la Paris s-ar fi construit două catedrale în Île de la Cité.

În nici o altă capitală musulmană domnia islamului nu este la fel de palpabilă decât pe acest pământ al Istanbulului, nici măcar în Cornul de Aur. Din turnul Galata de peste drum ai o perspectivă mult mai amplă a dimensiunilor pe care le atinsese capitala dinastiei otomane şi pornirea ei nebună către durabil. Într-o ţară despre care se spune că e laică, de la începutul secolului al XX-lea, când a fost transformată de noul profet, Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938), islamul nu a părut niciodată atât de prosper, ca şi cum această contradicţie l-ar fi stimulat.

Haremul constituia o republică secretă guvernată de legi crude. A cunoscut o istorie şi o dezvoltare pe care puţini o cunosc; majoritatea oamenilor nu ştiu că haremul turc, adică musulman, este în mare parte o moştenire de la Bizanţ.

Nici o logică nu va putea descifra problema sclaviei dacă nu se opreşte mai întâi la organizarea haremului. Când aflăm că mai-marele eunucilor, el însuşi eunuc, era a patra persoană în statul otoman, conştientizăm importanţa pe care o avea haremul, nu atât pentru falsele motive pe care i le atribuie Occidentul, respectiv satisfacţia sexuală a potentatului în funcţie, cât pentru perpetuarea însăşi

a dinastiei. Trebuie să abordăm cu sinceritate această problemă vitală. De foarte timpuriu, dinastia lui Osman, fondatorul ei, mort în 1324, și-a găsit mijloacele de a-i selecționa pe cei mai buni aspiranți la cele mai înalte funcții ale statului, cei care, prin mijlocirea concubinelor, în lipsa unor soții legitime fertile, s-au cățărat în fruntea imperiului.

Așadar, întreg haremul se structura în jurul unei datorii dinastice, cea a selecției, și asta independent de originea și religia în care se născuse cea care avea să-l poarte pe viitorul suveran. Această selecție era una socială (culoarea pielii, originea slavă, proximitatea cu ramurile nedegenerate ale familiei) și politică. Conform unei optici eugeniste bine puse la punct, se eliminau nașterile ce riscau să ofenseze selecția oficială. Înseamnă că tehnicile avortului erau de actualitate, dar și luptele fratricide, ingestiile letale, „accidentele". Din acest moment, cele mai experimentate matroane nu au mai șomat, dar fără să acționeze vreodată fățiș. În fapt, *birth control* la care ele supuneau concubinele le puneau pe ele însele în pericol, ca și pe membrii direcți ai familiei domnitoare. S-au luat toate precauțiile pentru a le proteja de un eventual asasinat.

Concubinele, favoritele, soțiile legitime, mamele însărcinate, primele doamne, prințesele și întreg personalul aservit, servitorii, maseuzele, cântărețele sau costumierele se aflau în serviciul acestei guvernanțe care acționa prin intermediul uterului femeilor și prin programarea calculată a nașterilor de băieți, cel puțin până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când se înregistrează aberații nemaivăzute. Bărbații care ajungeau să scape acestei selecții administrative erau fie îndepărtați din palat, fie exilați (cazuri rare, în virtutea periculoaselor alianțe pe care le puteau încheia cu puterile economice inamice, Austria, Rusia, Balcanii), fie exilați în ascunzători sau în „chioșcurile" îngropate cu grijă în vreun colț al palatului, echivalentul temnițelor subterane medievale.

La fel se întâmpla și cu sclavajul masculin, sau *devșirme*, constituit în special din circazieni, georgieni și, conform opiniei lui Lucy M. J. Garnett (1909), din „yezidis din Kurdistan" În scurte perioade, Siria ar fi furnizat atât băieței cât și concubine, mai ales că femeile de acolo treceau drept cele mai frumoase din lume. Bărbații erau recrutați de tineri, educați, îngrijiți, formați pentru aceeași funcție: protejarea pedigriului așa cum era el hotărât de voința suveranilor. Unii sclavi bărbați erau destinați armatei; deveneau ienicerii, dintr-un termen turc, *yeni cheri*, care înseamnă „noul corp" sau „noii recruți". Am văzut mai sus că unii erau castrați spre a servi drept gardieni ai haremului și ai palatului sultanatului.

Am vizitat haremul acum un sfert de secol, dar am simțit nevoia să mă întorc spre a mă reculege între zidurile lui, să trăiesc alte emoții dar, mai ales, să-i studiez mai îndeaproape organigrama. Căci, în acest loc este cel mai bine exprimată esența sclaviei din timpul otomanilor, care a durat, totuși, cinci secole. La Istanbul am măsurat pentru prima oară ce putea să însemne angoasa unui sultan. Să ne imaginăm un sistem feudal în care fiecare greșeală era sancționată nemilos, în care formele implicite ale puterii nu erau niciodată acolo unde se credea. Este exact ceea ce s-a petrecut în epoca ultimilor sultani ai Turciei. Ajuns pe tron în urma unui accident supărător, căruia i-a căzut victimă predecesorul său, sultanul a jubilat, după ce reușise, în sfârșit, să supună Divanul, dar euforia lui se putea schimba în orice moment într-un coșmar. Numeroși potentați și alți pretendenți la tron au trăit și ei astfel spaime de nedescris. Fiecare clipă de relaxare le putea fi fatală. Puteau să moară în brațele delicioase ale vreunei concubine, dar la fel de bine puteau primi un pumnal subțire în inimă. Câți sultani n-au pierit în urma vreunei otrăviri pe care marele șambelan nu reușise s-o prevină sau la care, complice fiind, uneltise cu maeștrii bucătari? La fel putea să piară la vânătoare, sau la întoarcere. Putea să moară în fața poporului, trădat de o simplă scândură roasă de cari sau tăiată ce i se așezase drept în cale. Ar fi nevoie de un întreg volum pentru a epuiza toate vicleniile seraiului. În haremul de la Topkapi, sultanul putea să fie strangulat în baie, eunucii fiind considerați experți la acest capitol. Și astăzi se simte o tulburare aparte în vocile ghizilor atunci când explică turiștilor că hamamul privat al sultanului avea drugi de fier zdraveni pentru a-l proteja de un atac în momentul în care ar fi fost orbit de săpunul cu care se spăla pe față.

Dacă Istanbulul este atât de captivant, este din cauza istoriei ascunse, izvorâtă din violența reglărilor de conturi și a revoltelor de la palat, a instabilității politice și a succesiunilor ratate, a sclaviei ca atare, sau sub aparențele mai blânde ale sclaviei concubinelor. La frontiera dintre mai multe civilizații, orașul a acumulat un soi de pedigri tragic la proporții dintre cele mai excesive. Întunecata sa istorie este și cea a sutelor de mii de sclavi, fie ei sexuali, militari sau doar civili, recrutați de ici, de colo, corupți, vânduți, răscumpărați, în virtutea licitațiilor ce nu încetau să crească. Mărturiile despre viața la curte și la haremul Istanbulului sunt nenumărate. Nu a trecut nici un sezon editorial care să nu ne ofere amintiri de călătorie în acest loc, mărturisiri mai mult sau mai puțin pe gustul momentului. Bărbați, femei, diplomați, spioni, turiști, erudiți, jurnaliști, nu a fost nici unul care să nu ofere publicului câștigat dinainte relatări care mai de care mai pitorești.

În *Constantinople et l'Égypte*, italianul Cesare Vimercati nota cu realism că „intriga și galanteria la femeile turce nu jucau același rol ca la femeile occidentale;

totuși, ele nu repudiau pe de-a-ntregul ceea ce ascunde și inima celei mai oneste femei, celei mai reținute, cochetărie, maliție și, uneori, perfidie, când este vorba să-și înșele soțul. Deși ele cunoșteau perfect toate consecințele unei infidelități, urzeau, totuși, intrigi amoroase, iar libertățile haremului le ofereau tot timpul din lume pentru a țese intriga. Se serveau adeseori de sclavi spre a-și duce la bun sfârșit aventura; corespondau prin intermediul florilor, iar drumurile către băi erau pretextele" (p. 81).

Aceeași atenție binevoitoare o regăsim și în *Relation journalière d'un voyage du Levant*, de Henry de Beauvau, când descrie starea Imperiului Otoman la începutul secolului al XVII-lea. În această relatare de o mare precizie, Beauvau nu ezită să laude măreția Sublimei Porți însă, când e surprins sau derutat de un fenomen ciudat, nu își înfrânează uimirea și o relatează cu mult zel. Descrierea pe care o face curții suveranului musulman de la Constantinopole ar fi meritat ea însăși o amplă detaliere. Autorul a remarcat existența a zece ordine, sau camere, dintre care patru pentru diferitele categorii de copii ce trebuiau crescuți și educați, fiecare după clasă și rang,. A cincea cameră, camera favoritei, camera vânătorilor, camera etuvei, camera tăietorilor de lemne, camera samsarilor de carne, camera cofetarilor. Mediatorul dintre aceste camere ce funcționau ca tot atâtea ordine era tot eunucul. Acesta era fie mut (cu limba tăiată; *dilzi*), fie vorbea (*copiaga*). Eunucul care vorbea era de două feluri: alb sau negru. Eunucul alb stătea în fața ușii sultanului, pe când eunucul negru stătea la poarta femeilor. Fiecare clasă de eunuci era condusă de o căpetenie, *kislaragacy*.

În afara haremului, celelalte sarcini porneau de la ușier (*capigi*) către comisar (*chaouch*), către curierii pedestrași (*houlac*), către curierul călare (*soulac*), etc. Miniștrii se numeau viziri și erau comandați de Marele Vizir (*Bacha*). Toți se întruneau în Divanul ce funcționa ca guvern. Garda regală era alcătuită din ieniceri, „noul corp", împrospătat grație captivilor de război slavi; ei asigurau protecția Marelui Serai în care se afla – ascuns vederii – haremul.

Memoria sclavagismului s-a estompat mult în Turcia, în special la Istanbul, orientată fiind către această Europa ce o fascina și pe care o respingea totodată. Transformările sociale petrecute în țară, dinamismul populației sale, par să fi aruncat în ultimul plan orice amintire a vreunei aserviri a omului. Această amnezie este atât de izbitoare încât, când m-am văzut în piața de cărți, în căutarea vreunui volum despre sclavia turco-otomană, nici unul dintre vânzătorii din bazar nu cunoștea termenii englezi *slave* sau *slavery*. A trebuit să cer un dicționar bilingv turco-englez ca să-mi formulez cererea: *slaves, slavery = kölelik*.

— Ah, da, bineînțeles, kölelik! Am o carte veche pe tema asta, dar nu aici. Trebuie să veniți și mâine.

Am revenit și a doua zi și m-am năpustit asupra volumului un pic cam îngălbenit al dr. Ismail Parlatir, datând din 1987, *Tanzimat Edebiyatinda Kölelik*. Am cumpărat-o. Era scrisă în turcă, dar un prieten de la Paris mă putea ajuta s-o înțeleg în linii mari. Se referea la sclavia din Turcia din secolul al XIX-lea așa cum o evocă literatura, iar autorul adopta o perspectivă aboliționistă. În plus, aveam să mă folosesc de bibliografia lui, învechită desigur, dar onorabilă. În chip de recompensă am găsit o altă lucrare mai recentă, cea a lui Y. Hakan Erdem, *Osmanlida Köleligin Sonu, 1800-1909*, din 2004. Perioada pe care o acoperă mă interesa în cea mai mare măsură; evident, era o carte care-mi trebuia. Am verificat-o parcurgând lista studiilor publicate în engleză pe care le-a utilizat autorul și pe care le-am examinat îndelung. Un detaliu nu mă înșela: opera lui Ismail Parlatir, pe care tocmai o achiziționasem, era menționată în bibliografie, ceea ce însemna că Hakan Erdem a strâns tot ce existase până la el pe acest subiect. Chiar coperta cărții relua un clișeu datând de la începutul secolului al XX-lea. Îl reperasem deja în catalogul unei expoziții despre harem organizată în 2003 la Centrul de Cultură Contemporană din Barcelona (CCCB), și păstrasem o copie. Era vorba despre o parte a haremului sultanului Abdul-Hamid al II-lea, care a domnit din 1876 până în 1909. În imagine se puteau vedea șase concubine albe și cei doi eunuci negri ce au fost obligați să le urmeze în exilul vienez, după ce sultanul a fost detronat de Mehmed al V-lea Reshad (1909-1918), penultimul sultan otoman (cf. foto).

Toate acestea îmi inspirau mai degrabă încredere. În rest, aveam să-mi completez evaluarea cu ajutorul turcologului parizian.

Sistemul de recrutare numit *devșirme* s-a aflat în centrul aservirii otomane. Acest sistem datează din secolul al XVI-lea – după unii istorici din 1330 și ar fi înflorit sub Murad al II-lea, mort în 1451. Pe atunci deja bine pus la punct, consta în a lua copii creștini din provinciile balcanice aflate sub dominația otomană, sclavini cu vârste între 8 și 12 ani, uneori 13, în a-i duce la Topkapi, în a le insufla o educație musulmană și în a-i introduce în final în corpurile de infanterie – ienicerii –, inclusiv, uneori, în administrația seraiului. Pe lângă țările balcanice, bazinul natural de „extracție" a sclavilor din timpul Imperiului Otoman îngloba Germania, Austria, Rusia și Polonia, chiar în virtutea războaielor duse în aceste țări și adeseori câștigate de Sublima Poartă. În *Géographie universelle de Malte-Brun*, revăzută și corectată de

E. Cortambert, se pot găsi informații care, fiind contemporane cu perioada descrisă, sunt considerate fiabile:

„Mamelucii sunt sclavi aduși din Circazia, din Abadia, din Mingrelia, din Georgia, uneori chiar din Kurdistan. Aceste ținuturi s-au dedat întotdeauna comerțului cu băieți și fete; îi găsim urmele încă din cea mai îndepărtată antichitate; porturile Phasis, Dioscurias și Phanagoria erau antrepozite ale acestui comerț. Acum un secol – secolul al XVIII-lea –, Imperiul Otoman primea și sclavi ruși și chiar sclavi germani, venețieni, francezi, englezi. Și astăzi există în imperiu câțiva sclavi greci provenind din războaiele Moreei" (vol. VI, p. 462).

Se întâmpla ca garnizoana aflată în serviciul califului să fie în întregime formată din ieniceri. În definitiv, numeroși viziri sau înalți funcționari erau foști „recruți" Puțin câte puțin, statutul ienicerului s-a asociat cu numeroase privilegii, încât chiar și otomanii din moși strămoși căutau să-și înroleze fiii. Trebuie să spunem că avantajele funcției aveau câștig de cauză adeseori în fața servituții, așa încât, când aveau ocazia să-și întemeieze un cămin, unii ieniceri rezervau aceleași drepturi și sarcini și fiilor și nepoților lor. De la sfârșitul secolului al XV-lea și până la sfârșitul secolului al XIX-lea, Ordinul ienicerilor a simbolizat aparatul administrativ îmbătrânit al statului imperial turc, cu tot cu imperfecțiunile sale, cu dificultățile, cu corupția lui. De-a lungul acestor secole, ienicerii s-au simțit uneori atât de puternici încât au iscat diverse tulburări, mergând până la incitarea la revoltă la palat, asemănătoare cu cea a mamelucilor din Egipt ce au sfârșit prin a lua puterea în defavoarea prinților ereditari. Una dintre aceste rebeliuni, cea din 1826, a fost înăbușită în sânge de sultanul reformator Mahmud al II-lea.

În ce privește statutul legal al sclavului, se înțelege că la otomani, ca și la arabi, dar și ca în vechea Chină (cf. Biot), omul liber putea să apeleze la un succesor bărbat născut dintr-o sclavă sau o concubină. Mama era atunci eliberată odată cu copilul. Această cutumă era încă în vigoare în Turcia în secolul al XIX-lea și atestată în întreaga lume arabă de până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Ce nu prescria cutuma cu claritate, era culoarea pielii mamei. Dacă era albă, eliberarea era mai ușoară; dacă era brună sau neagră, eliberarea era mai problematică.

Fantasma occidentală a haremului a existat în așa măsură încât pictorii orientaliști au făcut din ea un subiect predilect. Diplomații și spionii se interesau de el din motive de influență politică. Maniera obsesivă în care acești pictori au tratat haremul și pe ocupanții lui – în esență curtezana și favorita, cadâna, și noua sclavă – are ceva emoționant, chiar pueril. Elementul feminin rămâne recurent și nu ni se arată altceva, în fiecare pânză, decât vârful nasului sau ceva mai mult.

O atmosferă foarte festivă se degajă și din tabloul lui sir William Alla intitulat *Piață de sclavi la Constantinopole*, actualmente păstrat la Londra la Fine Art Society (cf. foto). Un grup de sclave femei este oferit spre vânzare. Negustorii și cumpărătorii sunt la pândă, dar și inspectorul de vânzări, *mûhtassib*, nu departe de acolo. De jur-împrejur, sub un chioșc, femei de vază, nababi cu bărbi bogate și câțiva gură-cască, se înghesuie în primele rânduri. Persoanele de vânzare sunt de rasă neagră, dar marii negustori de rasă albă pot fi identificați după turban și după superbii cai de rasă pe care stau cocoțați. La ceva distanță, afacerile continuă. Pe o estradă, doi burghezi din Constantinopole vorbesc despre viitoarele încărcături. În depărtare se vede o moschee cu turla și minaretele sale.

Multe alte tablouri orientaliste evocă comerțul cu sclavi cu un fast al detaliilor și în culori pornind de la cele mai sordide până la cele mai somptuoase. *Examinarea sclavilor* de Ettore Cercone datează din 1890. Această pânză urmează *Cumpărarea unei sclave la Constantinopole* de Stanislas von Chlebowski, cu zece ani mai veche, și *Inspectarea noilor venite* de Giulio Rosati. Mai târziu, la cotitura secolului XX, nu trebuie să trecem cu vederea consistentul *Ghid al palatului* datorat lui Georges Clairin (1843-1919) și *Sarazinul* lui Benjamin Constant (1845-1902), ambele putând servi drept modele, fiind vorba de negri, pentru toți eunucii care, din Maroc până în Orient, nu au încetat să alimenteze imaginarul epocii. Moravurile Sublimei Porți erau deja atent studiate de Occident grație aportului călătorilor, al fețelor ecleziastice, al diplomaților, al jurnaliștilor și spionilor, dar rareori i s-a oferit o reprezentare mai puternică decât cea datorată pictorilor, cu care s-a impregnat în parte și inconștientul nostru colectiv. Trebuie să mai spunem câteva cuvinte despre mai multe pânze reprezentative.

Târgul de sclave a lui Jean-Leon Gérôme (cf. foto), ulei pe pânză nedatat de 84,3 x 63 cm, astăzi conservat la Sterlig and Francine Clark Institute la Williamstown (Massachusetts), prezintă o femeie goală în poziție culcată, examinată de un bogat negustor care-i verifică dantura. Cadrul este constituit dintr-o curte interioară, desigur un caravanserai, mai degrabă vetustă, mai bine zis mizerabilă. În jurul personajelor centrale, vânzătorul, sclavul, negustorul și alaiul său, o mulțime anonimă se ține la ceva distanță și pare detașată de eveniment, ceea ce ar însemna o anomalie în acest tip de comerț. Morfologia tinerei sclave este tipic europeană, cu coaste delicate, calculată, cu ținută de orășeancă.

Sub directa influență a lui Gérôme, *Sclava albă*, ulei pe pânză pictat în 1888 de Jean Jules Antoine Lecomte du Noüy (1842-1929), reflectă mai bine decât toate ambiguitatea haremului și a faunei sale occidentale. Mai e și Jean-Dominique Ingres, cu *Baia turcească* (1862, cf. foto), pânză de 149,5 cm x 118,3 cm, conservată la Muzeul de Arte Frumoase din Nantes; exprimă fantasma occidentală ce alimenta

cu o extraordinară fecunditate universul feminin al seraiului. Personajul principal este o femeie albă cu o piele extrem de fină, cu o ținută de prințesă. În fața mesei copioase ce i se aduce, femeia fumează cu ostentație dintr-o țigaretă, gest neașteptat în acest decor, dar care-i trădează clasa socială și privilegiul de favorită de care se bucura în captivitate. În fond, deși sclavă, ea dispunea la rândul ei de sclavi de ambele sexe, de origine africană. O ierarhie discretă domnește în raporturile dintre cele două categorii.

Trebuie să precizăm că, în majoritatea cazurilor, bărbații pictau haremuri sau scene de acest gen. Vedem acest lucru și în *Femei din Alger în apartamentul lor* (1834) de Eugène Delacroix, pânză pictată, se pare, la întoarcere din sejurul lui marocan. Sunt valorificate și scenele de dans oferite pașalelor: *Almeele* lui Paul-Louis Bouchard (pe la 1892-1893, cf. foto), *Balul albinei* (1862) de Vincenzo Marinelli, *Marea odaliscă* de Dominique Ingres (1814): reflectă modul de viață oriental dezgustător, intrigant și pasionant în același timp.

Tragem o altă învățătură din acest scurt ocol prin pictura orientalistă: dacă Turcia a influențat într-atât modul de reprezentare occidental, dacă putem aprecia, pe acest criteriu, măsura în care secolul al XIX-lea a fost fascinat de cultura Turciei și de modul ei de viață, sclavia încă în vigoare în această regiune a lumii musulmane nu i-a preocupat prea mult pe scriitori și pe călători. Doar pictorii de mai sus s-au delectat cu acest subiect, dar „supra-realitatea" lor a avut prioritate în fața realității din acele vremuri, cu atât mai mult cu cât temele sociale precum echitatea și respectul demnității supușilor nu atingeau deloc spiritele.

Adaug încă o informație pentru a închide capitolul. Pe când prinții și sultanii se lăfăiau prin saloane aurite, cu sofale moi, pe când erau serviți zi și noapte de o puzderie de tineri servitori, sclave, concubine de o seară, sau eunuci pentru ultimul sfert de noapte, Karl Marx (1813-1883) a finisat tezele ce aveau să revoluționeze raporturile stăpân-sclav. Pentru acest motiv, atacatorul economiei burgheze nu avea să exercite o influență prea mare pe malurile Bosforului. Dacă a trebuit așteptat încă o jumătate de secol pentru ca sclavia să fie abolită, nu a fost cu acest titlu, căci sclavia era nedemnă de o mare națiune, ci pentru că s-a prăbușit califatul otoman. În 1924, revoluția kemalistă a înfrânt ultimele rămășițe ale regimului decadent al sultanilor. Din acel moment, în ciuda episoadelor regresive, Turcia și-a fluturat sus și tare aderarea ei la democrația de tip occidental și nu a ratat nici o ocazie să laude un model republican fondat pe respectarea drepturilor omului și ale cetățeanului, soluție radicală spre a extirpa definitiv practica sclaviei.

2

MESOPOTAMIA, PĂMÂNT AL SUPUNERII ŞI AL REVOLTELOR

Fostă țară sclavagistă din acel moment căzută în ruină, Irakul a fost în secolul al IX-lea teatrul unor revolte gen Spartacus care a fost înăbușită în sânge. Ce rămăsese din „strada sclavilor", din „casa sclavilor", din bazarul unde erau vânduți sclavii?

Iranul în schimb, începând din epoca sassanizilor (secolele III-VII), s-a confruntat întotdeauna cu puternice rupturi sociale și considera că acest lucru era o realitate ce data din vechime, o moștenire regală. Să fi fost sclavajul practicat la o scară largă, cel puțin până la consacrarea islamului? Rezistă încă în zonele din sud, în Baluchistan și în estul țării. Din 1979 – data sosirii la putere a mollahilor –, fenomenul este mai degrabă mascat, dar tineri cercetători originari din țară și lucrând în Canada sau în Anglia au început să ridice vălul de peste ceea ce ei numesc „afro-iranieni", mici comunități de foști sclavi negri importați în Baluchistan în timpul traficului oriental. Dincolo de aceasta, o scandaloasă practică, cunoscută sub numele de zawaj al mât'a *(căsătorie de plăcere), constituie un soi de sclavaj sexual deghizat în mariaj temporar.*

Situația ce predomină astăzi în Irak, după mai mult de șase ani de tulburări urbane, nu-mi permite să merg în deplină siguranță la Bagdad și să verific existența „străzii Casei-cu-sclavi" (Chari' daâr ar-raqiq) descrisă de Al-Mas'udi (cca 900-956) în *Preriile de aur*, cât și de un alt renumit geograf, Al-Yakubi (mort în 896), autor al unei opere intitulate *Al-Bûldan* (Țările), apărută în 891. Și unul și celălalt au semnalat existența unei străzi situate într-un cartier mărginaș din Bagdad și care adăpostea un soi de caravanserai unde se practica un comerț îndoielnic. Și Veneția își avea „cheiul ei cu sclavi", la fel ca și Istanbulul și toate orașele-comptoar precum Socotra, Zeyla, Djibouti, Massaua, care marcau traseul sclavilor din locul de capturare și până la locul de vânzare. Sub ce pretext s-ar fi refuzat, în trecut, dotarea puternicelor familii de negustori de sclavi cu echipamentele necesare comerțului lor? Ne putem imagina perfect existența unei „case de sclavi" în care locuiau sclavii de la palatul abbasid, în special cei ai lui Abu-Jaafar Al-Mansur (709-775), ce nu puteau

fi adăpostiți la palat. Această anexă rămânea deschisă pentru noii recruți, pentru concubine căzute în dizgrație, inclusiv pentru călătorii aflați în trecere. Și la Istanbul exista un palat separat de Marele Serai rezervat concubinelor bătrâne sau favoritelor căzute în dizgrație. Istoricii au stabilit că aceste sclave erau încredințate unui anume Rabi', client al califului, fost sclav eliberat, ce ar fi fost șambelanul lui.

Mi-am spus că este foarte puțin probabil ca generalii americani să fi căutat în mod special să păstreze strada Casei-cu-sclavi cu titlul de „loc memorial". A trebuit să existe Al-Mas'udi, cel mai faimos cronicar al Bagdadului, orașul său natal, înainte de a se revărsa tonele de bombe asupra Cetății Rotunde. Cititorul curios găsește numeroase informații despre sutele de concubine sau sclave-cântărețe (*qaynate*) ce locuiseră odinioară în palatele diverșilor califi și ale apropiaților acestora. Sunt descrise în numeroase monografii, în special în opera cronicarilor precum Al-Isfahani (897-967). Vreo patruzeci dintre ele au rămas în memoria posterității, încât figurează în diverse antologii arabe. Cele pe care le vom enumera au aparținut primului secol de dinastie abbasidă și nu figurează în această listă decât în măsura în care Al-Isfahani, autorul *Cărții cântecelor*, le-a identificat.

Numărul lor este imposibil de calculat, dar valoarea comercială a unora depășea cu mult costurile alocate la acea vreme pentru o femeie liberă. Astfel, Hawa, primită cu titlu de dar de către Al-Hussayn (mort în 680), fiul mezin al lui Ali, al patrulea calif al Islamului, valora peste 100 000 de dirhami; pentru sclava Dhat al-Khâl („Femeia cu aluniță"), licitațiile urcau până la 70 000 de dirhami, și Badhl, o sclavă-cântăreață, a fost achiziționată pe mai multe mii de dirhami de Amin (care a domnit între 809-813), fiul lui Harun al-Rașid. Trebuie să precizăm că însăși Badhl, mai întâi sclava lui Abdal ibn Moussa al-Hadi (mort în 786), cunoștea pe dinafară nu mai puțin de 30 000 de versuri. Odată ce știm ce rol a jucat poezia la curtea regală a epocii, înțelegem cu ușurință că plusvaloarea adusă de cunoștințele sclavei corespundea prestigiului pe care sconta proprietarul că-l va obține de pe urma ei. Erau sute, mii? Nu putem decât să încercăm să apreciem, dacă ne ghidăm după narațiunile făcute de cronicarii arabi din trecut.

Recrutarea așa-numitelor *ghilman* (sclave albe, în general turcoaice și caucaziene) datează cam de la începutul secolului al IX-lea, epocă în care s-a constituit ordinul gardienilor de la palat. Se pare că Al-Mu'tasim, califul aflat la putere între 833 și 842, ar fi desăvârșit opera începută de predecesorii săi.

O personalitate feminină fără egal cu numele Khayzûran bint 'Ata, sclavă berberă moartă în 789, ne-a reținut atenția căci istoria ei este emblematică pentru viața tuturor acelora care, cu miile, respectiv cu zecile de mii, nu au putut trece

în posteritate. Fostă sclavă eliberată graţie mariajului cu califul abbasid Al-Mahdi (mort în 785), căruia îi era favorită, Khayzûran bint 'Ata a născut doi copii de sex masculin, Mûsa Al-hadi şi Harun al-Raşid. După nenumărate intrigi, cel dintâi a devenit calif din 785 până în 786, cel de-al doilea i-a urmat din 786 până în 809.

Sclavele-cântăreţe s-au afirmat în contextul ipocriziei sexuale ce domnea în mediile arabe, în special pe lângă moscheile unde toţi se prefăceau a nu vedea nimic care să poată fi denunţat prin mijlocirea unei *khûtka* (predica de vineri) bine ticluită.

Conform mărturiilor celor mai slabe de care dispunem, aşa-numita *al-qayna* (plural: *qiyûn*), sclava-cântăreaţă, a fost bijuteria servituţii feminine din timpul marilor curţi abbaside. În general este descrisă ca o tânără caucaziană, slavă sau bizantină, instruită şi rafinată. De aceea mai era numită şi *al-jariya al-mûghaniya*, „concubină-cântăreaţă". Educaţia ei cădea în sarcina monarhului care o cumpăra de fragedă sau care o captura cu ocazia nesfârşitelor războaie pe care Imperiul Otoman le purta cu regatele învecinate. Patruzeci de astfel de sclave, unele poete, altele doar cântăreţe, printre sutele descrise de Al-Isfahani, au rămas în posteritate. Majoritatea erau selecţionate pentru frumuseţea lor sau armonia vocii. Toate aveau bărbaţi care le curtau fără falsă pudoare. Unii dintre aceşti Casanova au fost nevoiţi să verse sume exorbitante ca să le capete, alţii s-au ruinat la jocuri pentru ochii migdalaţi ai vreunei servitoare înţelepte. Majoritatea lor a sfârşit prin a face partide bune prin căsătorii chiar în interiorul palatului, asta dacă nu însuşi califul se îndrăgostea de ele – lucru foarte rar.

Cel mai vârstnic dintre cronicari şi cel mai virulent, Al-Jahiz (cca 776-869), oferă o descriere plastică a sclavei-cântăreţe. Conform părerii lui, alegerea unei sclave era apanajul oamenilor cu gust: „Cum valoarea sclavei nu poate fi determinată nici prin măsurare, nici prin cântărire, nici prin numărare, nici prin parcelare, ea se recunoaşte după gradul de frumuseţe ce nu va putea fi stabilit decât printr-o privire de expert, de un ochi exersat şi experimentat în domeniu. În fond, frumuseţea sclavei este prea subtilă şi delicată pentru a fi sesizată de fitecine..." (*Sclavele-cântăreţe*, p. 135).

Insecuritatea care face ravagii azi la Bagdad şi în restul ţării aminteşte de cea care s-a abătut asupra Irakului Inferior, la Basra, actualmente Bassorah, între Tigru şi Eufrat, în timpul revoltelor sclavilor negri, *zandj*, folosiţi de abbasizi în saline şi la drenarea mlaştinilor (*bata'ih*). Autorii care au studiat acest episod (Devič, 1883; Khalifa, 1954; Popović, 1976; Renault, 1989) au scos în evidenţă dimensiunea ei tragică, pe jumătate apocaliptică, pe jumătate utopică.

Mlaştinile din Irakul Inferior au fost o capcană pentru armatele inamice, şi asta încă din cea mai îndepărtată epocă a Antichităţii. Asirienii ar fi avut, fără

îndoială, ce mărturisi pe acest subiect când au fost striviți de caldeenii ce trăiau acolo înainte de a fi respinși masiv către nord, în 710 î.H., de regele Sargon al II-lea, rege al Asiriei. După lucrările lui Alexandre Popović consacrate „revoltei sclavilor în Irak", nu putem să nu ne oprim puțin asupra sorții acestor *zoûnouj* (pluralul de la *zandj*). În ce privește denumirea lor, s-au confruntat mai multe concepții: termenul este arab, zoroastrian, grec sau indian? Popović oferă toate referințele necesare pentru ca cititorul să-și facă o părere, inclusiv prin reveniri la Al-Jahiz și la alți autori arabi vechi (*Revolta sclavilor în Irak din secolele III-IV*, pp. 54-57). Derularea acestei revolte, cauzele probabile, consecințele ei au mobilizat mai multe zeci de autori din toate limbile, în măsura în care acești *zoûnouj* cumulau trei caracteristici ce nu se regăseau reunite nicăieri altundeva: sclavi, negri, revoluționari. Zugrăvind climatul care otrăvea relațiile stăpânilor din Bagdad cu provinciile lor meridionale, André Miquel scria clar: „Dificultățile fără număr întâmpinate cu țăranii, expansionismul concesionarilor, autoritarismul guvernanților, în special al lui al-Hajjaj: trebuia rapid să se facă apel la populații deportate din valea inferioară a Indusului, etnicii Zott (jat, țigani), care au sosit cu bivolii lor. Și mai jos, în Chatt al-Arab, erau sclavii negri, *zandj*, tovarăși de suferință cu țărănimea pe jumătate servilă, cu toții îngrămădiți în abataje și folosiți la curățarea solurilor saline. Precum se vede, și pământul își are mercenarii lui" (*L'Islam et sa civilisation*, p. 92). Așa se face că, în 869, o amplă rebeliune a acestor muncitori negri, lucrători aserviți pe domeniile agricole ale imperiului abbasid și ale marilor seniori locali, a mobilizat mai multe mii dintre ei. În fruntea lor s-a aflat un agitator șiit cu înclinație zaydită, așadar un persan, numit Ali ibn Mohamed al-Burqu'i („Strâmbul"), un Spartacus și un Zorro laolaltă, care a reușit să-i convingă că o revoltă era de preferat morții lente căreia îi erau sortiți. Acestea fiind date, a reușit să adune un număr considerabil de *zoûnouj* ce își exprimau fățiș dorința: refuzau soarta deplorabilă pe care o aveau și condiția de sclavi. Referindu-se la principiul echității enunțat de Coran, al-Burqû'i promitea discipolilor săi o eliberare rapidă și o nouă condiție, de oameni liberi, ba chiar că vor deveni la rândul lor proprietari.

Insurecția a fost fulgerătoare și decisivă. Trebuie spus că exploatarea inumană la care erau supuși sclavii încuraja toate actele de temeritate, până și pe cele mai nebunești. Efectivele lor erau evaluate la mai multe sute de mii. Oricum ar fi fost, Ali ibn Mohamed a știut să tragă foloase de pe urma situației delicate în care se afla pe atunci regimul abbasizilor, atacat în capitala lui, Bagdad, de dinastia saffarizilor. Ocupat cu apărarea, califul nu a putut face față înaintării acelor *zoûnouj*, care au cucerit mai multe fortărețe, printre care Bassouah și Ahwaz. În 871, abia la doi ani de la începutul insurecției, au repurtat prima victorie marcantă. Acest succes a sfârșit prin a atrage de partea lor și alți paria, toți cei care acceptau să vorbească despre ei

identificându-se în secret cu rebelii. Așa a fost cazul sclavilor din orașe, al trupelor negre din Bagdad și al descendenților sclavilor.

Istoricii arabi consemnează că, de la o simplă revoltă socială, mișcarea s-a transformat curând într-o revoluție politică, încât califul abbasid Al-Mu'tamid (mort în 892), care nu știa cum s-o înăbușe, a trebuit să promită rebelilor compensații materiale, inclusiv o recunoaștere cât se poate de oficială. *Zoûnouj* și-au continuat, totuși, hărțuirea și și-au consolidat două dintre locurile lor, Al-Mukhtara (Aleasa), pe care au făcut-o capitală, și Al-Mani'a (Cea-bine-apărată).

Promisiunea lui Al-Mu'tamid a fost ținută: foștii sclavi negri ai mlaștinilor (*al-bata'ih*) erau, din acel moment, noii stăpâni ai sudului Irakului. Posedau pământuri, case și, mai presus de toate, deveniseră la rândul lor sclavagiști! Prada pe care o căpătaseră pe front le-a revenit în totalitate. La începutul anului 881, se aflau la doar câteva zeci de kilometri de Bagdad și amenințau să-i treacă prin sabie pe descendenții dinastiei. Califul Al-Mu'tamid s-a înfricoșat și l-a convocat pe al-Muwaffaq (mort în 891), fratele lui, pe care l-a numit regent, cu misiunea de a înăbuși rebeliunea. Contraofensiva s-a declanșat imediat.

Imperiul a fost obligat să reacționeze în forță și să miște spiritele pentru a combate o altă revoltă proletară. După mai multe tentative, în special grație noilor trupe venite din Siria, *zoûnouj* au fost obligați să părăsească toate posesiunile pe care le ocupaseră mai înainte, inclusiv Ahwaz, enclava lor iraniană. Asediați din toate părțile, neavând experiența războiului, nu au putut rezista prea mult. Curând nu le-a mai rămas decât capitala, Al-Mukhtara. Pentru a-și atinge scopurile, Al-Muwaffaq a trebuit să desfășoare o energie impresionantă, dar era în joc onoarea lui, iar Al-Mukhtara a căzut la capătul a optsprezece luni de asediu, la 11 august 883.

O jumătate de milion de rebeli a pierit la sfârșitul acestei revolte care a durat paisprezece ani. Capul conducătorului lor a fost dus la Bagdad și expus în vârful unei lănci. Cuprinsă de o spaimă pe care cronicarii au descris-o ca pe un soi de delir colectiv, populația a fost invitată să mediteze la povestea acestor bandiți de onoare care făcuseră Bagdadul să tremure neîncetat, din 869 până în 883, când au sfârșit decapitați.

Paralela cu Spartacus nu este cu totul întâmplătoare, căci și în cazul acestuia visul de independență a durat puțin peste zece ani, din 73 până în 62 î.H. Exista o durată medie alocată înfloririi, apoi înfrângerii unei conjurații servile? Opera panoramică a lui Henri Wallon (1812-1904), *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité* (în Grecia și în Roma), demonstrează amplu că lumea servituții, recurentă între cele trei istmuri – Gibraltar, Suez, Bosfor – nu a fost întotdeauna docilă.

De un secol, condiția sclavilor din Irak s-a estompat în mare măsură, dar nu s-a resorbit pe deplin. La mijlocul secolului al XX-lea, între 1952 și 1958, Wilfred

Thesiger, care trăise cu triburile Maadan, în Mesopotamia, între Tigru și Eufrat, chiar pe locurile revoltei *zoûnouj*, spunea că „toți sclavii [erau] liberi din punct de vedere legal" Adăuga imediat că „în triburi erau considerați în continuare drept sclavi cei ai căror înaintași fuseseră la fel" (*Les Arabes des marais*, p. 71). Conform părerii lui, acest sclavaj „de trenă" nu era greu de purtat de către cei în chestiune, căci nu erau „nici maltratați, nici disprețuiți", exceptând aspectul sexualității. În sfârșit, dacă un om născut liber decidea să se căsătorească cu o sclavă, sau chiar să trăiască în concubinaj cu ea, asta nu ridica nici o problemă. Dimpotrivă, „moartea îl aștepta pe sclavul care îndrăznea să pună ochii pe o femeie născută liberă", chiar dacă trebuia să se căsătorească cu ea. Această resurgență a dreptului cutumiar era mai puternică decât doctrina conciliantă a islamului. Legea Talionului se aplica seducătorilor și contravenienților la fel de aspru ca și înainte de afirmarea islamului. Aceeași regulă primitivă funcționa și în triburile din deșertul iordanian și sirian, ca și în Kurdistan, în Turcia și în tot Maghrebul rural. Islam sau nu, nu era de glumit cu onoarea familiei!

Am putea crede că Iranul, moștenitor al unei vechi civilizații dualiste și care a profesat cel mai prețios rafinament, nu a fost preocupat de problema sclavagismului. Arhitectura socială, clădită și în zilele noastre pe un credo religios, cu puternice conținuturi egalitariste, ne-ar putea lăsa a crede că regimul mollahilor căuta să instaureze echitatea între oameni și respectarea drepturilor femeii.

În fapt, pământul sassanid, care a luat locul Persiei antice, a cunoscut suișuri și coborâșuri în materie de sclavaj – numit aici *ghûlami, malûk* sau *burda* –, în timp ce comerțul de sclavi, *bûrda fôrûchi*, era, dacă se poate spune așa, moneda curentă în toate porturile Golfului Persic de până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Să revenim asupra unei scurte perioade foarte instructive, cea care privește succesiunea imamului Ali, văr cu ginerele Profetului Mohamed. În 661, Ali ibn Abi Taleb, al patrulea calif al Islamului și ginere al Profetului, se pregătea să conducă rugăciunea de dimineață. Un kharedjit, Ibn Muljan, a sosit la el și, înțelegând că Ali îi întorcea spatele, i-a dat o lovitură de cuțit mortală. Cu câteva zile mai înainte, acest tânăr fanatic primise de la o femeie promisiunea că se va căsători cu el cu condiția ca el să-l asasineze pe 'Ali ibn Abi Taleb, al patrulea și ultimul „calif bine călăuzit" al Islamului.

La moartea lui Ali, Hassan, fiul său cel mai mare a devenit calif pentru o scurtă perioadă de timp, șase luni, dar a fost constrâns să abdice în favoarea lui Mu'awiya (mort în 680), fiul lui Abu Sufiyan și fondator al dinastiei omeyyade din Damasc.

Hassan a murit câțiva ani mai târziu la Medina, otrăvit, se spune, chiar de soția lui care primise o promisiune de căsătorie din partea lui Yazid, fiul califului Mu'awiya. În tot cazul, aceasta este teza avansată de istoricii șiiți! Trebuie să spunem că Hassan avea reputația unui desfrânat. Supranumit „Repudiatorul" (Al-Mutliq), s-ar fi căsătorit cu vreo o sută treizeci de femei de care s-ar fi despărțit la fel de rapid pe cât de repede le primise în așternutul său. Tatăl său, Ali, îi prevenise pe părinții tinerelor pretendente, dar puține erau cazurile în care acestea rezistau tentației de a fi fecundate de un descendent direct al Profetului, de nepotul lui, excelentă garanție a emancipării sociale pentru aspirantă.

Secolul următor a fost marcat de emergența dinastiei abbaside (secolele VIII-XIII), căreia cronicile călătorilor arabi îi atribuiau o viață de palat foarte agreabilă, cel puțin pentru stăpâni, pentru calif, pentru guvernatorul de provincie și alți seniori. Dar cererea de material servil creștea exponențial astfel încât, ne spune Ibn Hawqal (mort în 977), un oraș precum Heart, în Sistan, absorbea singur toți sclavii recrutați în Ghûr (*Configurația pământului*, vol. 2, p. 430). Prețurile pe care le atingeau unii dintre sclavi erau exorbitante. Ali ben 'Abdullah al-Ghuzuli, citat de Ashtor, spune că un negustor musulman a vândut în 1187 lui Saladin (1138-1193) o sclavă pentru 100 de dinari, dar nu a primit decât 90, vistieria puternicului prinț ayyubid fiind sleită (*Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, p. 258).

Aflăm pe de altă parte de la Ibn Hawqal că, dacă cei mai buni sclavi veneau din Turcia – erau recunoscuți drept „cei mai agili și cei mai frumoși" –, comerțul cu slavi era la fel de bine organizat pe plan regional. Exista o piață de sclavi la Bokhara (*Configurația pământului*, vol. 2, p. 470) unde prinții azeri (*idem*, p. 346) încasau o taxă de trecere de la caravanele ce le traversau pământurile. Când călătorul medieval amintește că cea mai bună educație a sclavilor importați în Transoxiana era acordată la Samarkand (*idem*, p. 474), putem evalua cât de abundent era produsul comercial „sclavi" și, în plus, în ce măsură aceștia ridicau prestigiul proprietarilor.

Mai târziu, dinastia safavizilor, aflată la putere între 1501 și 1732, a adoptat majoritatea însemnelor exterioare ale puterii otomane. Una dintre mărcile acestei puteri s-a dovedit a fi garda pretoriană, pe care sultanul o recruta pentru protecția lui, alcătuită din sclavi. Călătorul francez Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689), care cunoștea Turcia, Persia și India, a avansat cifra de 18 000 de oameni, toți „slavi", adică sclavi albi. Unii veneau din Georgia sau din Albania, cumpărați sau capturați în timpul războaielor-fulger, alții din Armenia sau din Grecia. Mulți – maltezi, maghiari, galicieni, francezi – erau folosiți și ca mercenari.

Trebuie să amintim că safavizii își revendicau origini turcomane, ceea ce-i încuraja să diferențieze un sclav de altul, să-l elibereze pe unul sau să nu-l elibereze

pe un altul. Alți sclavi mai erau *zoûnouj* (africani), sarcina lor constând în a întreține palatele, să lucreze pe plantații sau ca tăietori de lemne.

Exemplul celor din Shīrāz este suficient ca să arate că sclavia din Iran era guvernată de aceleași reguli și proceduri ca și în restul Orientului. Cine erau aceștia? Începând din secolul al XVI-lea, niște comercianți veniți din Shīrāz, orașul aristocratic din sudul iranian, au creat comptoare pe toată coasta est-africană, în special în Comore. Datorăm, de altfel, navigatorilor portughezi faptul de a fi fost cei dintâi care au semnalat fenomenul ce se extindea la Kilwa, Anjouan, Mahoré și până în Madagascar. În realitate, shirazii s-ar fi aflat în aceste insule, iar sultanii din Oman s-ar fi aflat în Zanzibar și Socotra.

Și astăzi subzistă un sclavaj „de trenă" în mai multe provincii iraniene, în special în Sistan, în Khuzestan, în Hormozgan și Baluchistan. După ce au pus piciorul pe pământul sassanid la Bushehr, port al comerțului cu negri situat în Golful Persic și care avea încă această reputație în legațiile străine din secolul al XIX-lea, foștii sclavi au „roit-o" pe întreaga coastă Fars, trecând prin Shīrāz, până la frontiera iraniano-pakistaneză. Toată coasta de sud a ținutului a fost locuită, astfel, de o diasporă formată din descendenți ai sclavilor negri, arabofoni și sunniți – în vreme ce populația iraniană este iranofobă și șiită – care, în plus, prezentau un fizic cu totul diferit de al concetățenilor de la Marea Caspică și cultivau o cosmologie absolut identică cu cea a străbunilor africani. Acești „afro-iranieni", după cum îi numește cercetătoarea iraniano-canadiană Asi Behnaz Mirzai, întreținеau memoria strămoșilor bantu, tanzanieni și kenieni, grație unor ceremonii de transă numite *zâr* sau *gûwat* (cf. *African Presence in Iran: Identity and its Reconstruction*). Elementele probatorii sunt numeroase și concordante: înrudirea temelor muzicale cu cele din Africa, în special în registrul caracteristic al percuției, dar și analogii între cuvintele din cântecele ritualice, între ceremoniile agrare și habitat.

Filiera arabă era un alt mod de aprovizionare la scară mică cu sclavi. Mulțime de comisionari frecventau piețele situate la Marea Roșie și făceau aprovizionarea pentru comenzile date de marii proprietari de terenuri, sectorul agricol fiind cel care înghițea cei mai mulți bărbați. Cel mai uimitor lucru rămâne, totuși, furnizarea sclavilor către *hûjjaj* (pelerini) care făceau marele pelerinaj anual către Mecca și Medina. Conform unei surse engleze citate de O'Donelle și F. Martin, „un număr considerabil de pelerini care mergeau în fiecare an către Mecca sau la Kerbela (loc sfânt șiit în Irak) revenea, fiecare, fie că era bogat sau sărac, însoțit de câte un sclav» (cf. B. Lewis, *Race et couleur*, p. 157). Unele mărturii pretind că numeroși sclavi au intrat astfel în patria sassanizilor, *via* caravane (și corăbii) de

pelerini revenind din Arabia, odată cu baloţii plini de daruri şi suvenire vândute pe loc.

În urma unui acord anglo-iranian, comerţul a fost abolit pe întreg teritoriul persan în 1851. Un val de eliberări a fost orchestrat de puterea colonială, al cărei sediu regional îşi avea baza la Bombay. În cursul anilor 1851-1855, mii de sclavi din Baluchistan şi-au putut câştiga astfel libertatea, prezentându-se la birourile deschise de Marea Britanie în toată ţara. În realitate, această abolire teoretică nu a avut efecte concrete decât la începutul secolului al XX-lea.

Şi la acea vreme se practica aşa-numitul mariaj de complezenţă (*zawâj al-mut'a*). Ciudată practică, mai degrabă feudală, de care Iranul vechi s-a făcut în mare măsură vinovat şi care poate fi asimilat comerţului cu oameni Despre ce este vorba? Despre o consumaţie sexuală limitată în timp, organizată de manieră a satisface apetiturile oamenilor aflaţi în trecere, prin mijlocirea unui bacşiş mai mult sau mai puţin consistent pe care consumatorul trebuie să-l verse către mollahul din cartier. Căci, în mod insidios, căsătoria de complezenţă, numită şi căsătorie de plăcere sau mariaj temporar, a devenit o instituţie protejată chiar de cler. Or, dacă ne referim la articolele de lege destinate să lupte împotriva prostituţiei, mariajul temporar nu este nimic altceva decât o prostituţie legalizată. Dar nu primise el odinioară binecuvântarea celor mai înalte autorităţi religioase, de vreme ce Hassan, unul dintre fiii lui Ali, s-ar fi „căsătorit", astfel, cu vreo o sută treizeci de femei? Chiar dacă el nu a bătut recordul deţinut de regele Solomon, care a avut mai multe sute de neveste de rang princiar, acest personaj singular se detaşează, prin număr, de uzanţele comune. Dar nu este nimic ieşit din comun ca partenerii să se căsătorească dimineaţa şi să divorţeze în aceeaşi seară. Oare nu înseamnă asta desfrâu (*zina*), deviaţie sexuală, cum ar crede un moralist bănuitor? Nici pe departe! Era o practică răspândită pe aceste locuri cu o străveche cultură, unde clasa superioară – elita religioasă, casta militarilor, negustorii bogaţi şi până la scriitori – şi-a arogat privilegiul de a se bucura de ea fără oprelişti şi fără măsură, cel puţin până la revoluţia khomeynistă din 1979.

Mai demult, deşi în mod mascat, femeile fără bani se puteau deda la aceste libertinaje urbane fără a se teme nici de cel mai mic reproş din partea stăpânului, din partea soţului gelos sau a bigoţilor. În cazul acesta era vorba despre sclavie în sens propriu? Fiecare va vedea că se pot găsi numeroase moduri de a scăpa de o asemenea etichetă. Fiecare partener al acestei uniuni fugace se putea drapa în demnitatea lui şi putea declara sus şi tare că era sincer. Atâta timp cât femeia şi bărbatul nu erau egali în faţa legii, femeia rămânea la dispoziţia celui care îi furniza protecţie juridică şi ajutor material. Ea avea nevoie de peculiul pe care comanditarul ei i-l asigura drept preţ pentru comerţul cu farmecele ei.

În *Voyage en Perse*, apărută în 1686, seniorul de Chardin descria maniera în care iubiţii organizau aceste uniuni efemere: „Femeile de închiriat se numesc *moutîa d'amouyad* [în fapt, acest tip de uniune se numeşte astfel], care înseamnă concubină, dar şi servitoare. Poţi lua câte vrei, pentru cât timp doreşti şi pentru preţul negociat. La Ispahan, capitala Persiei, poţi închiria unele frumoase şi tinere pentru 450 de livre pe an, cu asigurarea vestimentaţiei, cu hrană şi locuinţă. Acest soi de căsătorie", încheia el, „este un contract pur civil, dar care trece prin faţa judecătorului, şi care este valid, licit şi cinstit, ca orice alt contract de căsătorie" (*Voyage de M. le chevalier de Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, vol. II, p. 61). Caustic, autorul remarca faptul că mollahul încasa de două ori: dimineaţa când îi unea pe cei doi iubiţi, şi seara, când îi despărţea. Graţie vorbelor dulci ale mollahului veros, cei aflaţi în trecere puteau să guste în voie din mierea diferitelor concubine şi să plece a doua sau a treia zi către alte orizonturi unde se petrecea acelaşi lucru. Vă închipuiţi câţi bastarzi rămâneau în urma lor.

Căsătoria de complezenţă nu este decât partea vizibilă a unui sistem de aservire pe care Orientul l-a practicat sub diverse forme. Am putea cita numeroase exemple de comerţ organizat în regate, dar este suficient să citim poemele persane consemnate în opera lui Firdousi (940-1020) sau a lui Nizami (1141-1209), ca să constatăm prezenţa masivă a sclavilor în palatele regilor sassanizi, persani şi iranieni.

3

Peninsula Arabică: Arabia Saudită şi Emiratele Arabe Unite

Lucrători supuşi, eunuci, servitori, concubine: toate gradele de servitute erau practicate şi întreţinute într-una din regiunile cele mai opulente de pe planetă. Prea mulţi bani te orbesc? Banii te fac mai puţin moral? Erau preceptele coranice mai puţin respectate în Ţara Sfântă decât în ţările învecinate?

Numeroase prezumţii îi acuză pe unii musulmanii din această regiune că, în ciuda declaraţiilor de la moschee, se comportau acasă ca nişte adevăraţi feudali. Desigur, sclavul era o umbră inconsistentă în ochii stăpânului său, dar prezenţa lui era, practic, indispensabilă funcţionării cetăţii în Arabia. Fie că vorbim despre loçuri sfinte păzite cu străşnicie de eunuci, fie despre servitutea arhiabundentă a palatelor, sclavajul rămânea un element social la fel de vechi, în Arabia, pe cât era de inextirpabil. Regulile medievale fac încă improbabilă, chiar şi în zilele noastre, o normalizare a situaţiei. Vom cita în acest capitol mai multe relatări de călătorie, precum cea a lui Richard Burton şi cea aparţinând lui Jules Gervais-Courtellemont, care au oferit informaţii edificatoare pe acest subiect.

La rândul lor, în virtutea „boom-ului" economic, Emiratele Arabe Unite au cunoscut şi cunosc o nevoie vitală de mână de lucru pe care aveau s-o caute în Asia şi nu au ezitat, la nevoie, s-o pună în servitute în locuinţele private. Trebuie să spunem că întreaga regiune a dovedit o puternică repulsie pentru munca manuală şi pentru activitatea în aer liber. Chiar şi când averea permitea vreunei familii să deţină prăvălii extrem de bine aprovizionate, tot sclavii lucrau şi acolo. Banii au anihilat la proprietari orice iniţiativă personală, făcându-i dependenţi de micul lor personal pe care-l priveau, de altfel, cu un dispreţ desăvârşit.

Arabia Saudită, ţară sălbatică pe care nici un „necredincios" n-o poate vizita de ceva vreme pentru ca nici un picior impur să nu-i pângărească pământul – exceptând, evident, diplomaţii, şefii de stat, amicii personali ai regilor şi prinţilor

locali, oamenii bogați, arhitecții însărcinați cu construirea luxoaselor castele de lângă Kaaba, vânătorii de elită care pot, bine escortați, să facă o escală turistică de câteva ore în Haram ach-charif, fără a uita detașamentele de polițiști ce au trebuit convertiți artificial, în avion, când a fost vorba de a elibera Mecca de pelerinii șiiți care o ocupau de mai multe săptămâni –, nu se va putea debarasa de imaginea dezastruoasă pe care a căpătat-o, atâta timp cât se va feri de vizitele inopinate și cât va refuza orice dialog în materie. Arabia este pământul binecuvântat de *sharia*, legea religioasă conform căreia societatea umană este guvernată la modul decisiv. Or, această lege induce indirect o formă de inegalitate între oameni, mai întâi între arabi și non-arabi, dar această opoziție își poate găsi o soluție nelegitimă în faptul că non-arabul e capabil, la rândul lui, să învețe limba, să-și însușească legea islamică, să-și salveze sufletul accedând la statutul dorit de musulman. Se va reduce astfel discriminarea al cărei obiect juridic îl constituia acest non-arab, dar fără a o suprima în totalitate. Mai există și opoziția ireductibilă dintre albi și negri dar, grație credinței, aceștia se puteau întâlni într-o formă slăbită, a egalității de fapt, dacă nu de drept. Aceste opoziții puteau fi, așadar, depășite parțial, dar dispozițiile Coranului se opun acestei perspective, enunțând clar că unii aleși în ale credinței au autoritate asupra altora, fiind preferați de Dumnezeu. Iată versetul în întregime: „Dumnezeu i-a favorizat pe unii în defavoarea altora în materie de bogăție și de bunuri. Cei care au fost favorizați merg până la a-și împărți bunurile cu sclavii lor încât să le devină egali? S-ar dezice de binefacerile lui Dumnezeu!" (XVI, 73). Ultima frază este o capcană: „S-ar dezice de binefacerile lui Dumnezeu!" înseamnă, la propriu și la figurat, că situația astfel descrisă nu poate în nici un caz să fie contestată, nici chiar pentru motive legitime de egalitate socială între oameni. Ar însemna să contravii deciziilor lui Dumnezeu. Sclavul, în special, ar deveni necredincios din momentul în care vrea să obțină reparația prejudiciului ce i s-a făcut, să-și schimbe statutul, să spere la o avansare socială: să se îndoiască de binefacerile lui Dumnezeu, El, cel care îl ține în dependență?

Acest articol major din Coran contrazice toate inițiativele vizând instaurarea unei egalități în tratarea musulmanilor și a non-musulmanilor, dar și în sânul comunității musulmane înseși. *Sharia* gravează în marmură inegalitatea de fapt dintre musulmani și non-musulmani, dintre arabi și non-arabi. *A fortiori*, ceilalți credincioși sunt marginalizați, în timp ce necredincioșii nu pot primi nimic, în materie de indulgență, decât punerea în carantină și respingerea. Așadar, sclavajul este înscris în practica colectivă a acestei țări și a tuturor celor care se inspiră de la ea, precum Sudan, Mauritania, Somalia și alte câteva regate obscure sau emirate, care oscilează între o formă foarte anemică de „laicitate" și viguroasele vestigii ale unei *sharia* arhaice.

Când, în secolul al XIX-lea, francezul Jules Gervais-Courtellemont (1863-1930), vizitând Mecca și Locurile Sfinte, îi descria pe „mândrii beduini", rămași „oameni prin excelență liberi, ce nu acceptă nici un jug" pe un pământ al libertății (*Mon voyage à la Mecque*, p. 130), se gândea, oare, că în jurul lui mișunaseră numeroși sclavi ce-l slujiseră fără să crâcnească? Nu văzuse ochii întunecați ce-l fixau cu curiozitatea celui care, cu un veșnic surâs pe buze, reușea să-și alunge gândurile negre ca să facă celuilalt pe plac. Da, îi văzuse bine pe acești sclavi, la fel ca și pe stăpânii lor, șeicii beduini ce conduceau caravana oficială a pelerinajului la Mecca, spre inima pulsândă a Islamului, catafalcul de la Kaaba. În calitate de ghid-însoțitor avizat, Jules Gervais-Courtellemont, întotdeauna gata să flateze, îi admira în tovarășii săi pe „adevărații regi magi, învăluiți în costumele lor ușoare și împodobiți cu colane de aur"

Descrierea pe care le-o face celor doi ghizi dezvăluie latura paternalistă a sclavagistului arab, transformat sub pana lui în salvator al umanității, aproape un filantrop. Cât despre sclav:

„Cu o statură de Hercule, sclavul lor, Șeik Salem, cum îl numisem noi dintr-o inocentă deriziune, era un uriaș negru cu picioare musculoase ca de elefant și cu mâini enorme, niște mâini cu degete țepene acoperite cu o piele bătătorită și groasă ce îi permitea să strângă fără grijă în pumn cărbunii aprinși sau să îndoaie fierul ca între fălcile unui ciocan... Era la fel de bun pe cât era de puternic, și foarte grăbit să facă pe placul stăpânilor săi, alungând ușor mușteleș și țânțarii de pe fața lor în timpul somnului, ferindu-i de soare cu o grijă meticuloasă, improvizând corturi pe care le deplasa permanent în funcție de legănarea corabiei. La ora mesei prepara masa frugală constând în orez fiert și pâine neagră, ceapă crudă și curmale. Mânca cel din urmă, singur, relativ puțin pentru talia lui de colos; doar noaptea, după ce pregătea covoarele și pernele pentru stăpâni, se întindea și el, fredonând încă multă vreme înainte de a adormi melodii sălbatice din țara neagră" (*idem*, pp. 40-41).

Evident, autorul nostru nu se gândea la rău atunci când vorbea despre sclavul negru: nu era încă vremea eliberării. În fond, când, în secolul al XIX-lea, diplomații englezi și francezi au reușit să smulgă Sublimei Porți un decret ce proclama sfârșitul sclaviei în „colonii" (otomanii ocupau Arabia și o parte din Yemen), potentații de la Mecca, mari și mici, nu au văzut același lucru. Toți au refuzat în bloc: nici vorbă să se aboleasă sclavia. Au fost date uitării recomandările islamului de a blama „intervenționismul" foștilor cruciați. Răul era întotdeauna altundeva. Au avut loc încăierări și s-au comis asasinate. Nu era atât de ușor să fii otoman în Arabia acelei vremi.

Cu cât secretul era mai strașnic păzit, cu atât mulțimea de bănuieli creștea. Pe un asemenea fond de suspiciune revenea obsedant problema sclaviei, cel puțin așa spune descrierea amănunțită pe care o face sir Richard Burton, eruditul englez care și-a consacrat o bună parte din viață în vederea traducerii în engleză a operelor arabe clasice precum *1001 de Nopți* sau Coranul.

În *Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*, Burton numește explicit răul, folosind cuvinte supărătoare. Astfel, vorbește despre „traficul cu sclavi la Jeddah și în Egipt" și despre urgenta necesitate a abolirii acestui comerț. Mai înainte, el îi evocase pe „tinerii sclavi negri din Medina", pe eunuci, pe tinerele sclave de la Mecca, cât și temutele triburi de la Marea Roșie. Faptul că autorul vorbește fără animozitate fățișă despre *Arabia Felix* oferea un real credit relatării sale. Nimeni nu se îndoia atunci, nici chiar emirul de la Mecca care, în funcție de nevoi, se referea la edicte legalizând sau interzicând sclavia, nici, bineînțeles, stăpânii (*sayyid*), principalii beneficiari ai sistemului, că la acel moment sclavia era o lepră ce infecta toată peninsula.

Ca urmare a acestei stări de lucruri, englezii au vrut să pună capăt josnicului comerț cu africanii ce alimenta fără fereală *sûq al-'abîd* (piețele cu sclavi), făcându-l pe regele Ibn Saoud (1880-1953) să semneze o declarație conform căreia comerțul cu negri trebuia să înceteze cât mai repede posibil. Asta în 1927. Dar cutuma ancestrală avea pielea prea groasă ca să termine pentru totdeauna sub efectul unui timid decret. În fapt, comerțul cu sclavi s-a menținut și a continuat să prospere. La șase ani după avertismentul englez, în 1933 așadar, un autor cu numele Eldon Rutter, totuși pro-saudit dacă judecăm după lingușirea din opera lui intitulată *The Holy Cities of Arabia*, nu a ezitat să mărturisească fără sfială, într-o comunicare în fața Royal Asian Society din Londra, în care el declara:

„În toată Arabia, exceptând Aden, sclavia este considerată o instituție perfect normală. În schimb, nu am văzut decât o singură dată o piață de sclavi în care sclavii să fie expuși public, ca niște mărfuri. Asta se întâmpla la Mecca, pe o străduță strâmtă numită *sûq al-'abîd*. Pretutindeni altundeva, inclusiv în orașele din Golful Persic, sunt vânduți în particular. În unele locuri, negustorii aveau un stoc de sclavi contabilizați cu precizie; în altele, niște simpli intermediari aveau sarcina de a plasa orice sclav pe care stăpânul dorea să-l vândă" (citat de M. Gordon, *L'esclavage dans le monde arabe*, p. 225).

Apoi, revenind la o dispoziție mai sinceră, Eldon Rutter a scris un articol științific intitulat „*Slavery in Arabia*" Pentru exactitatea informației trebuie să menționăm că la acea vreme britanicii erau interesați de prea puțin timp de golful Aden care, de altfel, avea să intre în sfera lor de influență din 1937, și asta pentru un sfert de secol, ceea ce explică, poate, faptul că autorul nostru – englez, precum

am văzut – nu văzuse piețe de sclavi în regiunea unde toate mărfurile ilicite circulau regulat, totuși, încă din Antichitate.

În ianuarie 1958, la optsprezece ani după un alt decret al regelui Ibn Saud, promulgat în 1936, apărea în revista *Réalités* o mărturisire conform căreia existau încă 500 000 de sclavi în Arabia Saudită, adică un locuitor din zece. La acea vreme, comerțul cu sclavi era perfect integrat în rețeaua comercială a țării și chiar susținut discret de clasele dominante autohtone, ca și cum pentru ele ar fi fost vorba să reziste la intervenționismul „cultural" englez. Cunoscut, acest comerț era, în plus, reglementat oficial; și a rămas așa cel puțin până în 1960 – data dezbaterilor parlamentare de la Londra pe chestiunea intervenției în fața Camerei Comunelor a lordului Shackleton – și în special până în 1963, data abolirii oficiale a sclaviei de către regatul wahhabit. Dar, în 1980, mai mulți călători au vorbit despre o supraviețuire a acestei practici încă identificabilă în persoana eunucilor care, în Locurile Sfinte, își asumau sarcina dificilă de a separa spațiul feminin de cel masculin și de a veghea la buna moralitate a pelerinilor.

În regatul aurului negru, cum i se spune la nevoie, continuau transporturile cu sclavi puși în serviciile autohtonilor. În schimb, aceștia trebuiau să se străduiască să împace islamul, credință comună cântată și proslăvită ca atare, cu bunăstarea materială, cu obligațiile și compromisurile pe care le presupunea. Desigur, nu vom găsi sclavi autohtoni – întreaga Arabie se revendică din islam, iar musulmanul nu va aservi un alt musulman –, dar extinderea servituții actuale subliniază amploarea comerțului din trecut.

Câți erau ei? Nu în cazărmi sau la palate, ci câți erau în locuințele private, în casele de țară, de la cea mai mică proprietate și până la hacienda din deșert? 10 000, 100 000, 1 milion, mai mult? Nimeni și nimic nu va împrăștia îndoiala atâta vreme cât nu se va duce o campanie statistică riguroasă, spre a se cifra cu exactitate populația acestei țări și pentru a se face o estimare – chiar teoretică – a numărului de sclavi, incluzându-i și pe orfani, pe eliberați, pe tinerii fără nume sau familie sau cu o filiație imprecisă.

Acum nu mult timp, Statele Unite ale Americii au vrut să acuze această falsă transparență încercând să stabilească numărul exact al celor care emigrau din regat; s-au văzut dezaprobate de protejații lor saudiți în numele respectului față de solidaritatea națională. Dar, presupunând că regele ar fi vrut-o, mai trebuia să-i convingă și pe șefii de clanuri și triburile puternice din ținut, mari consumatori de sclavi. Totuși, articolul IX din decretul din 1936 privitor la sclavie este lipsit de echivoc: „Toți sclavii existenți [în regat] vor trebui declarați într-un registru special ținut de autoritatea competentă; și orice sclav va primi un document de identitate conținând descrierea lui și, pentru bărbați, o fotografie" (citat de B. Lewis, *Race*

et esclavage au Proche-Orient, p. 243). Peste șaptezeci de ani, Arabia Saudită nu dispune încă – după cunoștințele mele – de un asemenea registru. În fond, de ce să recenzăm și să înregistrăm sclavii, cu riscul de a le atribui drepturi suplimentare, dacă fracțiunea servilă a populației rămâne o componentă majoră a susținătorilor regimului?

Supranumit „paradisul Arabiei", și chiar „grădina Meccăi", orașul princiar Ta'if, la o sută de kilometri de orașul sfânt, se poate lăuda și astăzi că posedă numeroși sclavi. Sunt folosiți la udarea grădinilor de trandafiri, a viilor și a livezilor care conferă faima locului, sau la curățenia și la întreținerea palatului. La fel se întâmplă și la Jeddah, oraș portuar, la Riyad, capitala politică a țării, și chiar în puritanele Medina și Mecca, unde s-a semnalat acum vreo zece ani existența unui corp de eunuci, cu fotografii spre exemplificare.

Nu departe de acolo, în continuarea aceluiași deșert, către est, șapte mici emirate jalonând fosta Coastă a Piraților (*Trucial Coast*) au reușit să-și unească destinele pentru a atenua plecarea englezilor de la sfârșitul anului 1971. Acestea sunt: Abu Dhabi, Dubai, Sharjah, Fujairah, Ajman, Umm al-Qaiwain și Ras al-Khaymah. Abu Dhabi a fost atunci desemnată drept capitală a noii entități, federația Emiratelor Arabe Unite. Era și cel dintâi emirat, prin populație, și cel mai bogat. Cu acest titlu, a jucat un rol de „locomotivă" regională, mergând până la redistribuirea unei părți din producția lui petrolieră în profitul principatelor celor mai sărace. Condus de șeicul Zayed bin Sultan an-Nahyan, emir pe viață de la independența emiratului, în 1971, și până la decesul lui, în 2004, număra în jur de 900 000 de locuitori, cu o populație străină estimată la 600 000 de suflete (populația totală a Emiratelor este de 2,8 milioane de locuitori, dintre care mare parte străini). Sunt reprezentate aici cam cincizeci de naționalități, în principal originare din Asia – Filipine, India, Pakistan etc. – și din ce în ce mai mulți din Maghreb și din restul Africii. Acest Emirat, precum fratele său mai mic din Qatar, la fel de bogat ca și el, se zbate azi să atragă cât mai mulți turiști străini, în special occidentali, și pentru ca marile firme internaționale să se implanteze aici. Drumul către aurul negru a continuat. În fapt, modicitatea teritorială și monoproducția petrolieră au frânat considerabil boom-ul economic. La aceasta trebuie adăugată clima (agreabilă iarna: între 25 și 30° C; caniculă vara: în jur de 40° C, și asta din luna martie) care acționează ca pată de culoare pentru turismul de calitate.

Paradoxul acestor emirate ține de un fapt evident: autohtonii, ultrabogați, au nevoie de mult personal, pentru toate activitățile, mai mult sau mai puțin plăcute.

Acest personal este compus în esență din asiatici rezistenți la corvoadă chiar dacă, evident, supunerea nu este aici decât simulată. Poate că termenul „sclavaj" nu este pertinent în accepțiunea lui clasică, dar dispreţul cu care stăpânii privesc această faună umană, de la cel mai modest până la cel mai puternic, frizează indecența. Acești non-sclavi sunt tratați, în realitate, ca niște sclavi; cel puțin adevărații sclavi nu se înșală asupra sorții lor. Bogăția materială cea mai insolentă acoperă adeseori o incultură crasă în cazul multora dintre familiile de pescari și de comercianți ce dorm pe lingourile lor.

Nu mai e nevoie să spunem că venerarea calului i-a împins pe șeici și pe comercianți la niște excese ce trec chiar și dincolo de limitele unei pasiuni, fie ea și faraonică. Prospectele agențiilor turistice oferă din abundență informații despre acest subiect: caii pur-sânge ai familiei regale Maktoum sunt cei mai prețioși din lume, cei mai frumoși, cei mai scumpi. La Dubai totul este atât de frumos încât descrierile din *1001 de Nopți* par doar niște decoruri de carton. Emiratul oferă dune și plaje artificiale de o frumusețe deconcertantă, castele reconstituite, *'abaya* (veșminte masculine) de o albeață ireproșabilă, inclusiv o bucătărie internațională gătită ca la carte și delicioasă. Trebuie să menționăm și hotelurile de cinci stele, cămilele, numeroasele zile însorite, mașinile de lux, piața aurului, lemnul parfumat (*ûd*), mirodeniile, perlele... „Cu cât ești mai mic, cu atât trebuie să strălucești mai tare", a spus La Fontaine. În ritmul acesta, Duty Free Complexes, cu care s-a înzestrat micul emirat, imitat îndeaproape de Qatar, nu vor întârzia să stârnească invidia faimoaselor Las Vegas și Costa Brava. Ne aflăm aici într-o țară orwelliană în care găsești toate mijloacele ce oferă fericire oamenilor, dar în care plictisul este constant.

Țările golfului practică un dumping economic ce rămâne ca o excepție în istorie, excluzând, poate, ce a întreprins Japonia după ultimul război și, mai recent, China. Cu investiții de milioane de dolari s-au clădit blocuri-turn numite *burj* (plural *bûrûj*), câte o sută pe an. O asemenea frenezie răstoarnă ideile preconcepute, în special la călătorii veniți din bătrâna Europă, unde se pare că pământului i s-a acordat o valoare patrimonială multiseculară. Aici, dimpotrivă, o bulimie jubilatorie, aproape infantilă, pare să fi cucerit fosta Coastă a Piraților, devenită de vreo treizeci de ani pământul ales de magnații petrolului. În acest scop, Emiratele au importat un număr considerabil de muncitori asiatici, mână de lucru competentă și supusă totodată. Noi sclavi, în fond, căci drepturile lor sunt încălcate; până în ziua în care aparentul lor limfatism se transformă în tornadă socială.

Până acum, Asia a constituit un rezervor de muncitori clădiți, parcă, după un tipar, inclusiv în a îndura nedreptățile cotidiene cu care contramaiștrii sau alți șefi de echipă nu ezită să-i tortureze. Pe șantier trebuie să se lucreze zi și noapte, să se

mănânce puțin, să se doarmă în niște barăci construite rudimentar în afara orașelor, să se câștige un minimum de bani înainte ca, veteranii asigurând rotația, să sosească noi migranți. Dar gestionarea acestor fluxuri de către oameni pune probleme foarte subtile. Mai întâi, exercitarea acestor meserii cu riscuri ar necesita o legislație socială riguroasă. Or, problemele de sănătate, volumul de ore lucrate, puținele perioade de odihnă, limitarea liberei circulații a muncitorilor asiatici, adeseori tineri și exclusiv bărbați, sunt susceptibile să primească unele etichetări ce se îndepărtează cum nu se poate de mult de normele edictate de Organizația Internațională de Lucru.

Alte semne exterioare contribuie la crearea unui „spațiu al servituții", chiar dacă tehnologia a evoluat de ceva vreme. Evidențiez următoarele atitudini: punerea în expectativă în timpul consiliilor sau al audiențelor, practica ofrandelor somptuare și a cadourilor care depășesc vizibil posibilitățile economice ale solicitantului, reținerea pașapoartelor noilor „sclavi" care sunt muncitorii din Golf, absența totală a participării la viața colectivă, chiar și cel mai jos nivel al scării sociale, intima convingere că supușii sultanului și ai emirilor din Golf, la fel ca și ai stăpânului, sunt intrinsec superiori congenerilor imigrați nu doar din punct de vedere economic, ci și uman.

Câți sclavi există, astfel, în palatele de vară, în casele particulare, în hoteluri, în stabilimentele publice? Desigur că jumătate dintre cei care lucrează în afara sectorului construcții, cam 100 000. Nu înseamnă că aparțin fizic angajatorilor lor ci că, din moment ce mâna de lucru este abundentă, prețul ei derizoriu, și, în plus, angajatorul nu este supus nici unei reguli scrise, adică nu este obligat să respecte nici un drept de lucru, înseamnă că poarta este deschisă oricărui abuz. De vreme ce pașaportul îi este reținut muncitorului imigrat din momentul în care intră pe teritoriul emiratului și, din moment ce angajatorul lui îi decide soarta dincolo de orice legalitate internațională, termenul sclavie poate fi utilizat fără să aibă nevoie de vreo cosmetizare. Practica ancestrală a aservirii rămâne neschimbată.

Dar iată că, în septembrie 2006, a sosit știrea: emirul din Dubai era urmărit în Statele Unite... pentru sclavaj organizat! Șeicul Mohamed bin Rashid al-Maktoum trebuia să răspundă unei acuzații foarte grave: în cursul ultimilor treizeci de ani a redus la sclavie 30 000 de copii, în medie cam 1 000 pe an! Scopul: să facă din ei jocheii cei mai ușori și mai agili din lume, capabili să încalece pe cămile și să câștige cursele cele mai renumite din Golf. La fel de apreciată ca și calul și șoimul, cămila de călărit (*mahrî*), capabilă să parcurgă peste douăzeci de kilometri pe oră, este foarte prețuită. Oare nu făcuse vechea Arabie din ea un instrument de război, de vânătoare și de indispensabilă căutare a locurilor cu apă? Acuzația precisă spunea că niște copii

de 2-3 ani au fost luați de la familiile lor, cumpărați sau răpiți în Bangladesh, din sudul Indiei, din Sudan, din Etiopia, și duși pe terenurile de curse cu camelide unde îndurau regimuri spartane pentru a rămâne cât mai slabi posibil. Unii susțin chiar că erau înfometați la modul științific. Acuzația adăuga că acești copii primeau tratamente pe bază de hormoni care-i împiedicau să crească, că, în fond, erau supuși unei castrări chimice menite să-i cizeleze ca pe niște mașini de pilotat mastodonții de curse. Dar, dacă 30 000 de copii au fost reduși la condiția de sclavi ai hergheliilor și ai curselor cu cămile, câți erau sclavii din palate, din grădinile haremului, cei care întrețineau mașinile, clădirile, piscinele, care se ocupau de bucătării, de plantațiile de palmieri, de grădini? Ne temem că ceea ce nu se știe este mult mai sordid decât ceea ce deja am aflat!

În Kuweit, ca și în Qatar, în Arabia Saudită sau în Dubai, angajatorul l-a înlocuit de mult pe sclavagist. Dar, deși cuvintele se schimbă, practicile sunt imuabile. În această zonă a servituții, filipinezi, indieni, malaezieni, cei din Bangladesh, i-au înlocuit pe captivii din Africa, *habachi* și *zandj*. Sclavia și-a schimbat culoarea, fără a-și schimba funciar metodele, exceptând, poate, recrutarea ce se efectuează, practic, la domiciliu sau pe internet. Cel mai scandalos este că țările furnizoare sunt în mare parte complice la trafic, asta atunci când nu îl orchestrează în favoarea lor. Și negustorii de negri și-au schimbat tabăra și înfățișarea: au gulere albe; notabili printre notabili, vorbesc „*z'affair*", conduc mașini Mercedes, locuiesc în vile pe malul apei. Un mod de viață pe care-l copiază de la omologii lor din Golf.

Am auzit rostindu-se cuvântul *bidoûn* pentru a desemna naționalitățile sărace, în special beduini a căror naționalitate kuweitiană nu a fost niciodată recunoscută. Se pare că sunt peste 100 000 dintr-o populație autohtonă de mai puțin de 2 milioane. Am aflat că au loc constant tulburări sociale provocate de acești paria deosebiți. Acum câțiva ani li s-a promis de către guvernul kuweitian că li se va reglementa situația. Dar se pare că nerespectarea cuvântului dat este la fel de frecventă ca și promisiunea. Pentru moment, *bidoûn*, arabi autentici sau foști sclavi eliberați de acești așa-numiți *'adjamis* (barbari) ce bântuiau regiunea Khuzistanului iranian și Chatt al-Arab, s-au folosit de fiecare criză instituțională pentru a-și manifesta mânia.

Ar mai fi atâtea studii de făcut! Îmi imaginez niște monografii consacrate fiecăreia dintre aceste populații volatile din golful arabo-persic și din strâmtoarea Ormuz pe care le cunoaștem atât de puțin, monografii care să ne permită să stabilim, în sfârșit, o hartă precisă a servituții din regiune.

4

YEMEN: ZABID, PIAȚA DE SCLAVI

Una dintre particularitățile Yemenului este că aici s-a combinat una dintre cele mai vechi civilizații, poveștile minunate ce au hrănit Biblia și Coranul, și structuri tribale și războinici de onoare. Nu e imposibil ca, în cazul unor conflicte interne, să asistăm la revenirea trecutelor „rasia"[1] în timpul cărora erau puși în servitute, și de-o parte și de alta, captivii, apoi vânduți într-o piață sub cerul liber, în special la Zabid.

Pentru moment, turiștii occidentali sunt cei care plătesc neînțelegerile dintre puterea centrală – monopolizată de o clică – și circumscripțiile locale. Raptul este aici un subterfugiu politic de ieșire din criză, are o funcție de alertă la adresa puterii centrale de la Sanaa.

Renumit pentru amplasarea strategică, Yemenul dispune și de o geografie extrem de contrastantă. Sanaa este separată de orașele de pe coasta Mării Roșii de un lanț muntos cu peisaje care-ți taie răsuflarea. La vederea lor, până și călătorul cel mai blazat se poate lăsa pradă emoției fără a trece drept un naiv cu inima sensibilă. În trecut, Hudaydah, Aden, Zabid, Moka și întreg Hadramawt, deja celebre în timpurile lui August datorită războinicilor curajoși, erau interesate de comerțul cu sclavi. Hudaydah pentru că era o escală obligatorie de pe coasta sud-occidentală a Arabiei și deoarece controla accesul la Marea Roșie. Și astăzi, ambarcațiunile care înaintează pe canal trebuie să se aprovizioneze aici cu alimente și apă.

Atât prin poziție, cât și prin importanța lui, Aden trece drept capitala strâmtorii. Englezii nu s-au înșelat în privința lui, nici yemeniții înșiși care au făcut din el marea lor cetate de la Sud, una dintre cele dintâi în istoria umanității. Aden se bucură de o istorie foarte veche, cu bazinele lui încastrate datând din timpul reginei Bilquis și cu dubla influență, comercială și militară.

Însă Zabid, în câmpia Tihama, nu departe de Ta'îzz, antica Sabea Regia, a fost cel care s-a impus în epoca medievală drept o etapă obligatorie în comerțul

[1] Incursiune fulgerătoare (n.tr.).

cu sclavi, după ce și-a întreținut sclavii proprii și pe savanții coranișți, orașul fiind faimos și pentru biblioteca lui și academia sunnită de științe religioase. Astăzi, Zabid supraviețuiește modest grație unei producții locale de cafea și de textile. Totuși, acum câteva secole era reședința oficială a dinastiei zaydite care a reușit, în 819, să-și extindă influența asupra Yemenului occidental. Și în secolul al XII-lea era un important oraș pe care geografii îl vizitau și-l descriau în cuvinte de laudă. Din această perioadă datează dinamismul și strălucirea lui. Sclavii, pe care se fonda, de asemenea, acest prestigiu, veneau din Abisinia, din Bahr al-Ghazal, de pe unul din brațele Nilului Superior, trecând prin Zeyla, valea rivală situată pe coasta africană, și poate și prin Somalia, continuând către Mecca, Medina, Damasc și Mesopotamia.

Așadar, grație mai ales situării sale geografice, Zabid, imortalizat de Al-Hariri din Basra (textual „Omul de Mătase"; 1054-1121) într-una din planșele din celebra sa operă *Maqamât* (Șezători), astăzi păstrată la Biblioteca Națională a Franței, a cunoscut o asemenea expansiune. Pictând piața de sclavi de la Zabid (cf. foto), ilustratorul lui Hariri nu-și închipuia cât de prețioasă avea să se dovedească mărturia lui pentru generațiile viitoare, de vreme ce este aproape unică în felul ei. Vedem în ea beduini sub un chioșc, fără îndoială un vânzător și un cumpărător, care evaluează niște produse neidentificate, asta dacă nu erau chiar niște negustori de sclavi ce-și încercau marfa. În prim-planul miniaturii, un grup distinct de persoane participă la o vânzare de sclavi bărbați, cu negociere aprigă. Erau mai mulți de vânzare? Fără îndoială, dar legenda nu o spune. Sigur este că stăpânii sunt albi, îmbrăcați cu strai oriental, straie mai degrabă scumpe, semn al bunăstării, și cu bărbi negre destul de bogate. Sclavii sunt negri, un grup de trei adolescenți. Alături de ei, o fată slavă. Nu sunt nici legați, nici maltratați în vreun mod special. În grupul de negustori se disting clar două tipuri de turbane (văluri), unele roșii și lungi, celelalte albe. În plan îndepărtat, un alt personaj important al pieței de sclavi, așa-numitul *mûhtassib*; sarcina lui consta în a veghea la exactitatea tranzacției și a preleva dijma trezoreriei. După înfățișare, unul dintre sclavi era destinat locuinței unei burgheze din oraș pe care o vedem, împreună cu fiica ei, ascultând descrierile pe care un *jallâb* i le face viitoarei sale achiziții. Miniatura datează de pe la 1230, un secol după redactarea definitivă a lucrării *Maqamât* a lui Hariri. Iată cam ce ne spune despre gradul de acceptare a negoțului cu sclavi în regiunea Zabid, despre care știm în subsidiar că era și furnizoare de mână de lucru servilă pentru o regiune ce mergea de la Cairo la Bagdad și mai departe, poate până la Samarkand și Bukhara, trecând, bineînțeles, prin Hedjaz, Mecca și Medina, dintotdeauna mari consumatoare de sclavi.

În fața regiunii Hadramawt și a joaselor sale văi biblice se află insula Socotra, numită și Socotora și, în arabă, Sûqûtra. Este situată în largul orașului zemenit

Al-Muqalla și la aproape 250 de km de extremitatea orientală a Africii. Această insulă paradisiacă măturată de vânturi, lovită de hulă și de muson, măsoară cât jumătate din Corsica. Renumită pentru mierea ei, socotită drept cea mai scumpă din lume – dar și mierea din sultanatul Oman are aceeași reputație –, pentru aloe, tămâie, corali, pentru absența reptilelor și pentru vegetația tropicală, Socotra este încă protejată de turismul în masă, mai ales că broșurile operatorilor de turism nu o menționează deloc. Totuși, „Frumoasa Adormită", deja menționată de Plinius, a fost foarte atrasă, de-a lungul secolelor, de comerțul cu sclavi, atât pentru numeroasele servicii pe care le oferea negustorilor de negri, cât și pentru luptele de influență pe care ea le-a stârnit între portughezi, la cei din Oman, la yemeniți și englezi. După ce s-a aflat sub directa influență a portughezilor (1509), apoi a imamului din Mascat ai cărui locuitori erau aproape tributari, englezii au ocupat-o în 1835, se presupune că după ce a fost cumpărată de la imamul din Hadramawt. Flota Maiestății Sale remarcase interesul pe care acest petic de pământ îndepărtat îl putea reprezenta pentru siguranța vapoarelor din Royal Navy ce se îndreptau către Indii. În fond, Socotra se afla exact pe ruta cea mai directă dintre Canalul Suez și Bombay.

Și în zilele noastre, cei care trăiesc la Socotra și care vorbesc o rugoasă arabă yemenită, sunt foarte marcați de dubla apartenență, arabă și africană, terestră și maritimă, căci întreaga insulă este îndreptățită să se simtă ca aparținând ambelor elemente. Acest aspect derivă direct de contactele sale vitale cu continentul arab și cu orașele de pe coastă (cei din Socotra ajungeau până la Bahrein ca să pescuiască perle), dar și de legătura lor viscerală cu lumea mării. În golfulețe trăiesc veritabili Robinson Crusoe a căror singură sursă de subzistență este pescuitul rechinilor. Regiunea este atât de populată de rechini, încât cei mai pricepuți pescari ar putea să strângă o cantitate spectaculoasă în ambarcațiunile lor fragile.

Socotra a fost și un refugiu pentru corsari și negustorii de negri, constituind o piesă de rezistență a comerțului oriental cu sclavi, cam de talia, în Lumea Nouă, a Antilelor, a Cubei sau a insulelor Haiti, cu diferența demnă de reținut că mulți dintre sclavi se opreau mai degrabă în Caraibe decât pe continentul nord-american.

Yemenul este, așadar, o fostă bază sclavagistă. Piața de la Zabid a fost, cu siguranță, amplasamentul cel mai important, dar dispozitivul sclavagist era și mai bogat: de o parte, calea de descărcare pe care o oferea Socotra și care, pe ruta Indiilor, oferea securitate și anonimat; de cealaltă parte, axa Aden-Hudadah, pe coasta occidentală a țării, constituia o trecătoare ce asigura un prețios avantaj seniorilor locali pentru abordarea oricărei ambarcațiuni suspecte. Adăugând Djibouti și Zeyla de cealaltă parte a canalului și, bineînțeles, întreg hinterlandul african, acest punct de pe glob s-a dovedit un obstacol extrem de bine înarmat pentru controlul traficului cu sclavi venind din Oceanul Indian.

5

Sultanatul Oman, furnizorul oficial pentru negustorii de negri

Acest sultanat din Oceanul Indian a dat numele său mării cu care se învecinează pe mai mult de 1 300 de kilometri. Graţie mai ales regiunii largi de coastă dinspre ocean care l-a înzestrat cu o experienţă maritimă inegalabilă, sultanatul a furnizat navigatori recunoscuţi, precum Sindbad, personajul din 1001 de Nopţi *care, prin aceste locuri, nu trece doar ca un personaj de legendă, ci ca un marinar originar din Soûr, printre altele port în comerţul cu negri din secolul al XIX-lea, la fel ca Mascat, unde se organizau regulat ceremonii în onoarea lui. Dar sultanatul a oferit mai ales numeroşi corsari ce au străbătut Oceanul Indian, negustori de perle şi de aur, traficanţi de tot soiul, şi o mică dinastie de sclavagişti de care flotele occidentale au trebuit să ţină cont.*

Cu imensa lui deschidere la ocean, aflat în faţa Iranului şi a temutei sale strâmtori şi în faţa Pakistanului şi a Indiei, sultanatul Oman a fost un punct-cheie în navigarea sclavilor negri din secolul al XVIII-lea. Negociatori, armatori, traficanţi şi chiar, astăzi, militari americani, au făcut într-o bună zi escală la Mascat. Până la sfârşitul secolului al XIX-lea, acest imens teritoriu deşertic şi muntos a jucat un rol strategic decisiv în regiunea căruia el îi stimula dinamismul şi-i oferea securitatea.

Istoria modernă a sultanatului Oman a început în zorii secolului al XVI-lea, în 1508, când marinarii portughezi, sub ordinele lui Albuquerque, profitând de rivalităţile dintre diferitele triburi, au ocupat capitala, Mascat, unde au rămas până în 1548. Portughezii nu au părăsit provinciile şi fortificaţiile din Oman decât constrânşi cu forţa. În 1649 ei au fost alungaţi până la posesiunile lor est-africane – Mombasa, Pemba, Kilwa, Zanzibar – pe care au trebuit de asemenea să le părăsească la sfârşitul secolului al XVII-lea.

Dar unele surse pertinente arată că marinarii din Oman erau foarte activi în regiune de mai multe secole. Ambarcaţiunile lor băntuiau coastele africane până

la Mogadiscio, de unde luau încărcături de mărfuri rare de care Mesopotamia și Egiptul erau pe atunci avide. Independent de numele său și de loc, suveranul din Oman era obligatoriu comerciant și armator. Cu flotila lui de corăbii tradiționale, el aducea din Africa elefanți, sclavi, tămâie, tot felul de mărfuri vândute pe loc și reexpediate în Arabia, Persia și India.

După cum o dovedesc chiar arhivele sultanatului, puterea prințului se întindea asupra unor comptoare situate în Oceanul Indian, atât pe coasta persană, cât și în India și în Africa Orientală, în timp ce strâmtoarea Ormuz îi servea drept refugiu. Stabilimentele din Kilwa ar data din această epocă, dar nu dispunem de nici o cercetare precisă în acest sens. Se știe doar că abbasizii și-au arătat interesul pentru sclavii negri ce puteau veni să muncească în mlaștinile (*bata'ih*) din sudul Irakului. Printre celelalte insule care-i reveneau sultanului, Socotra – astăzi yemenită –, grație poziției sale strategice, aproape de punctul extrem al Cornului Africii, constituia o etapă la jumătatea drumului dintre zona meridională a comerțului cu sclavi și capitală. Situată la Zanzibar, reședința principală a ultimilor sultani sclavagiști a fost păzită de sclavi cafri.

Toate părerile converg în a semnala că sultanatul Oman a făcut, de treizeci de ani, un salt considerabil pe calea modernității. Pentru o țară care întreținea încă un comerț cu sclavi acum o jumătate de secol, efortul este de apreciat. Ce a devenit în zilele noastre? Sultanatul cunoaște același sindrom ca și țările din Golf, ieșite din feudalitate direct în secolul al XXI-lea? Sau este o excepție în mijlocul triunghiului oriental Africa de Est/ Emiratele Golfului/ India?

Când debarci în această țară descoperi, mai întâi, o coastă „elvețiană mijlociu-orientală", atât prin curățenia traseelor rutiere, străduțele înflorite, mici sate, cât și prin presupusa bogăție a suveranului, sultanul Qaboos ibn Said, aflat la putere din 1970. Dar mai e și altceva care-ți sare în ochi: infinita blândețe a celor din Oman. Problema n-ar trebui abordată în acești termeni, căci păcătuim mereu prin subiectivitate atunci când generalizăm o trăsătură, o personalitate, când extindem o conduită la ansamblul unei populații, dar există intuiții ce vorbesc de la sine. Cei din Oman au moștenit de la trecutul lor simțul opulenței și-l manifestă amplu în gesturile mărunte ale vieții cotidiene. Nici viitorul nu-i înspăimântă, dat fiind importanța zăcămintelor de hidrocarburi descoperite în subsolul terestru și maritim.

Sigur este că puternicii negustători din Evul Mediu care dominau pe atunci comerțul din Golf erau în majoritate din Oman, fie credincioși sunniți shafiiți, după numele imamului Chafe'i (767-820), fie șiiți imamiți, pentru care legenda Imamului Ascuns este o certitudine ce nu mai necesită comentarii. Au reușit să strângă averi colosale inventând, literalmente, cabotajul, escalele, navigația nocturnă, vela triunghiulară așezată oblic.

Să adăugăm la aceasta, în secolul al XVIII-lea, un negoţ foarte puţin onorabil, dar rentabil: cel cu sclavi. Nu erau obligatoriu aceiaşi comercianţi, aceleaşi prăvălii, aceleaşi familii care îl practicau, dar câştigurile erau rapide şi pe măsură, corupţia atât de generalizată încât nimeni nu ar fi considerat a fi un lucru rău ca vreo familie să se lanseze în acest trafic. Să cumperi un paznic, un vameş, un inspector, era ceva obişnuit, cu atât mai mult cu cât sclavia nu era condamnată moral. Fără constrângerea unei legi de stat, sau fără o presiune străină, nimic nu-l îndemna pe un simplu vameş să verifice încărcătura pe care căpitanii echipajelor o îmbarcau, legal sau ilegal, la bordul felucilor lor. În faţa tentaţiei câştigului conştiinţa devine adeseori complicele contabilului, mai ales că aurul, materiile preţioase, sclavajul, constituiau principalele resurse ale seniorilor din Oceanul Indian.

O altă trăsătură marcantă este marele metisaj al societăţii omaneze, nu atât prin jocul alianţelor, cât prin influenţele exercitate de comunităţi între ele, în special în comerţ şi în servicii. Indienii deţin aceste sectoare, chiar dacă pakistanezii, cei din Bangladesh, filipinezii, le contestă hegemonia. Dacă mulţi vin din Kerala şi din Bombay, atunci este suficient să asistăm la un Bollywood local – festival de cinema organizat chiar la Mascat – pentru a verifica faptul că aici sunt reprezentate toate regiunile Indiei. Ei deţin sectoarele cu cea mai mare plusvaloare, precum ţesăturile, aurul, artizanatul, comerţul cu bucata, telefonia şi informatica. Servitorimea este vizibilă în restaurante, în hoteluri de lux, în oraşele de pescuit, fabrici, grădinărit. Indienii mai sunt şoferi, comisionari, birtaşi, negustori de stofe, tăietori de pietre, artizani. Nu există nici un domeniu din categoria serviciilor unde ei să nu intervină cu competenţă.

Nu se poate spune în ce măsură era odinioară soarta Omanului legată de a Zanzibarului. Ceea ce le-a unit, legătura indestructibilă, a fost mica dinastie a busaizilor din Mascat (în arabă Al-Bu Sa'id) care, începând din 1741, a domnit în ambele ţinuturi. La mijlocul secolului al XIX-lea, două ramuri distincte ale dinastiei care s-au intitulat ei înşişi *sayyd* („Stăpâni"), apoi Sultani – dominau regiunea. Prima ramură se afla sub autoritatea sultanului ibn Ahmad, cealaltă se supunea ordinelor fiului acestuia, imamul Sa'id ibn Sultan (cei din Oman sunt credincioşi kharedjiţi şi ţin la titulatura sistemului şiit), care a murit destul de repede, în 1856, lăsând după el cincisprezece copii, dintre care mai mulţi pretendenţi la tron. Tuwayni, vârstnicul, şi-a adjudecat Omanul, iar Majid, mezinul, a luat Zanzibarul, care s-a eliberat imediat de sub sultanat.

Sub conducerea viceregelui Indiei, bucurându-se din plin de influenţa lor în Mascat, englezii s-au arătat foarte activi în alegerea strategică a dinastiei Sayydi din Oman. Începând din această epocă, s-a profilat declinul celor două ramuri, antrenând în căderea lor şi lucrativul comerţ marin care conferise puterea şi prestigiul oraşului Mascat timp de două secole.

Să ne oprim asupra a două nume: Yacout și Bargash.

Bargash era fratele lui Majid ibn Sa'id. În 1870 a întreprins extinderea puterii sale asupra întregii regiuni dintre Zanzibar și Mogadiscio. Dar perioada nu-i era favorabilă, mai ales din cauza apetitului din ce în ce mai ascuțit al puterilor occidentale. Englezii, precum am văzut, își formaseră deja obiceiurile lor aici, dar germanii și italienii se interesau și ei de această coastă africană care, deși aparent fără de lege încă de la Potop, atrăgea toți prădătorii...

Celălalt exemplu, al lui Yacout, este o ilustrare perfectă pentru omul din Oman trecut în Zanzibar. Yacout (Yakut, conform grafiei anglo-saxone) era ex-favoritul imamului din Mascat, capitala sultanatului. În secolul al XIX-lea a devenit guvernator în Zanzibar, ceea ce a făcut din el ultimul sultan în funcție înainte ca englezii, care curtau de mai multă vreme regiunea, să obțină de la acest „băiat drăguț" – *dixit* Louis Garneray -- un drept de control asupra ansamblului activității portuare, la sosire și la plecare. Mai înainte, Yacout, însetat de aur, tratase cu numeroși negustori de negri arabi și europeni care veneau să se aprovizioneze pe insula lui cu sinistrele încărcături. În timpul domniei sale, *Doris*, corabie înarmată ce transporta negri, condusă de înfricoșătorul căpitan Liard, putea încărca peste 250 de sclavi la un singur transport.

6

EGIPTUL, „CREIERUL" COMERȚULUI ARAB CU SCLAVI

Doctrina musulmană pe tema sclavagismului a fost concepută și aplicată mai întâi la Cairo. Acolo au fost create și au făcut avere marile trusturi sclavagiste. Astăzi dispunem de informații conform cărora politica sclavagismului era deja uzuală în primul secol al islamului. Dar Egiptul faraonic recrutase, în trecutul îndepărtat, sute de mii de sclavi pe care-i folosise cu asprime la construirea numeroaselor monumente funerare, la lucrările militare și de cult din care țara avea nenumărate. Ca tot ce se petrecea important la ei, artiștii egipteni au sculptat în piatră și aceste detalii, după cum se poate vedea foarte clar pe un perete al mormântului aparținând lui Horemheb, din cea de-a 18-a dinastie (cu paisprezece secole înainte de Hristos).

Odată cu instalarea islamului și după ce i-au corupt pe teologi, pe inspectorii de piețe și pe suverani, promotorii acestui ruşinos trafic, așa-numiții gallabine *(nume purtat curent de negustorii de sclavi din Egipt) au reușit să-l mențină cu orice preț până la începutul secolului al XX-lea. În această lungă perioadă, Egiptul a rămas placa turnantă a comerțului cu negri proveniți din triunghiul de aur est-african: Sudan, Nubia și Etiopia. În timp ce Nilul funcționa ca o legătură între sursa de aprovizionare și „centrele de triere" care erau piețele de sclavi, Egiptul – fiica Nilului, precum îl numea Herodot – servea drept răscruce pentru diferitele rute ale sclaviei, Sudul întâlnind Nordul, Libia întâlnind Turcia, Maghrebul întâlnind Mesopotamia, etc.*

Începând de la islamizarea lui, în 642, Egiptul a devenit străjerul doctrinei musulmane tradiționaliste, locul unde se elaborau decretele hotărâtoare pentru viața în comun și cartele ce guvernau toate tranzacțiile dintre oameni, așadar și comerțul. La mijlocul secolului al VII-lea, deja, a fost semnat un tratat de neagresiune mutuală între nubieni și egipteni. Acest tratat, numit *baqt* (sau *bakt*, ori *bakht*) era, totuși, prevăzut cu o clauză interesantă pentru noi: cei dintâi trebuiau să le furnizeze sclavi celorlalți – mai multe sute, conform lui Al-Maqrizi (1364-1442), cel mai mare istoric al Egiptului –, în vreme ce partenerii lor din

Nord le trimiteau provizii, garantându-le regilor locali securitatea și frontierele dintre districte.

La drept vorbind, comerțul cu sclavi negri nu a încetat niciodată în Egipt. Nici războaiele, nici campaniile de islamizare, nici imprecațiile moraliștilor nu au reușit să oprească o activitate ancestrală ce s-a acutizat de-a lungul secolelor al VIII-lea și al IX-lea în virtutea cererii tot mai mari venite din partea marilor metropole ale Islamului.

Căci Egiptul a devenit atunci o „treaptă" importantă în dezvoltarea Islamului. În secolul al X-lea, sub sceptrul generalului fatimid Jawhar (mort în 992), fost sclav eliberat, un străvechi orășel cu numele Fustat (Tabăra) avea să se transforme, puțin câte puțin, în Cairo. Situat pe o câmpie de la țărmul Nilului, nu departe de fostul Babylon egiptean, Cairo avea să reveleze curând puterea fatimizilor și să-i impresioneze pe rivalii acestora, șiiți ca și ei, pe abbasizii din Bagdad. Trebuia s-o facă repede, căci sultanul fatimid Mui'zz li-Din Allah (mort în 969), aflat încă în Tunisia, dorea să-l cucerească.

E de la sine înțeles că, în aceste condiții speciale, rolul sclavilor era hotărâtor, astfel încât, patru ani mai târziu, Cairo, numit mai întâi Al-Qahira al Muizziya (Victoria lui Al-Muizz), a fost declarat capitala oficială a fatimizilor. Pe lângă sclavii negri veniți din Africa, Egiptul a făcut întotdeauna apel și la sclavini, captivi de origine slavă care, în trecut, se integraseră în administrația armatelor musulmane înainte de a ocupa posturi de foarte mare responsabilitate. „Nu peste mult", nota Xavier de Planhol, „slavii [sclavini], aceşti sclavi pe care creștinii, în special prin mijlocirea negustorilor evrei, îi vindeau atunci în număr mare în Islam și care se grăbeau să adopte credința noilor stăpâni, au jucat un rol determinant în dezvoltarea marinei fatimide. Unul dintre ei, Cabir, a fost cel care, în 928, comanda escadrila ce a pornit de pe coasta tunisiană ca să atace Apulia și să ia cu asalt Taranto, înainte de a bloca Neapole. S-a făcut remarcat și în anul următor, înfrângând flota greacă în Marea Ioniană" (*L'Islam et la Mer*, p. 52). Autorul admite că numărul lor era foarte mare și-i distinge printre ei pe eunucul Solyman, Djaafar ben 'Obayd, zis Tâlharul (Çoû'loq), pe Masud și Noçayr.

De-a lungul secolelor, Egiptul, guvernat de numeroase dinastii musulmane, a cunoscut trei momente de exaltare sclavagistă: perioada tulunizilor (868-905), cea ayyubidă (1169-1260), cea a mamelucilor (1250-1515). A trebuit să urce pe tron Mehmet Ali (1769-1849) care, la 1 martie 1811 a masacrat 300 de mameluci în citadela lor, pentru ca structurile feudale de la Nil să înceapă să evolueze astfel încât, între 1885 și 1953, sistemul kedival a putut iniția o politică de eliberare a sclavilor, având drept mentor în acest domeniu mărele Albion.

Cifrele cele mai concludente se referă la circa 60 000 de sclavi folosiți de mica dinastie a tulunizilor ce și-a exercitat puterea timp de patru decenii, între

868 și 905. Armata lui Ahmed Ibn Tulun (mort în 884) era constituită din sclavi turci și, mai ales, din sclavi africani. Această perioadă mai degrabă prosperă a văzut organizându-se o politică de împărțire a pământurilor numite *qata'i* sau *iqta'*. Aceste concesionări funciare mergeau, mai întâi, către acoliții sultanului, ceea ce a condus la o creștere rapidă a numărului de sclavi însărcinați cu amenajarea lor, cu întreținerea și cultivarea. Până nu demult, puteau fi încă văzute ici și colo unele gravuri reprezentând sclavi ce puneau cu mare greutate în mișcare o roată de apă pe Nil, irigația fiind în aceste ținuturi semideșertice cheia agriculturii.

În timpul dinastiei ayyubide, de origine kurdă și contemporană cruciadelor, sclavii din Asia Centrală au urcat una câte una treptele ce duceau către culme. Întregul merit i-a revenit lui Salah Ad-Din al-Ayyoubi (1138-1193), saladinul cruciadelor, a cărui carieră militară a strălucit ca o stea pe cerul oriental mai degrabă înnorat.

Erau desemnați cu numele lor de servitute: „Posedații" sau *Mameluci*. Aceștia au fost suveranii Egiptului între 1250 și 1517. Foști sclavi eliberați, musulmani pioși, conduceau provincia cu o clarviziune certă. Acest exemplu unic pentru pământul islamic – exclud pentru moment sultanatul din Delhi – ar merita să i se acorde numai lui un studiu aprofundat. Timp de mai multe secole, califatul musulman a văzut nevoia de a se aproviziona cu soldați străini și de a-și constitui un soi de miliție cu oameni proveniți din toate colțurile Europei, în special din Caucaz, din Kurdistan, din jurul Mării Caspice, din Rusia, din Bulgaria, din Polonia, din Balcani. Această miliție albă, numită și *devșirme*, în alte părți corpuri de ieniceri, a cunoscut o amploare considerabilă între secolele al XIII-lea și al XVI-lea. Chiar estompată, influența ei trebuie să se fi prelungit până la începutul secolului al XIX-lea. În 1811, s-a văzut, între 300 și 400 de puternici reprezentanți ai dinastiei mameluce au fost trecuți prin sabie. Mohamed Ali (Mehmet Ali pentru turci) trebuia să-i pedepsească oferind gestului său maximum de publicitate. În fapt, mamelucii nu erau în măsură să-și impună pe deplin voința în fața suveranilor din regiune și nu vedeau turbanele înclinându-se la trecerea lor. Nu numai că ceilalți îndrăzneau să-i înfrunte dar, într-un final, puterea lor a fost chiar eradicată prin forță.

De-a lungul acestei cărți s-a văzut că, a fi fost în trecut sclav, nu ferea pe nimeni să devină, la rândul lui, sclavagist. Cazul mamelucilor nefiind unic, este important să răspundem la întrebarea: „Au fost mamelucii sclavagiști? Și ce amploare a cunoscut comerțul lor cu sclavi?" Răspunsul nu lasă loc nici unei iluzii de vreme ce numeroși servitori și sclavi erau retribuiți, în timpul mamelucilor, din vistieria publică. Nu lipsesc cazurile marcante, după cum ne spune Abd ar-Raziq, autorul lucrării *La Femme au temps des Mamlouks en Égypte*: astfel, An-Naçîr Mohamed Ibn Qalawun ar fi avut, pe lângă cele patru soții legitime, peste 2 000 de concubine

pentru care a cerut să se construiască „șapte săli" (*al-qa'ât as-sab'*) în Citadelă pentru a le adăposti (p. 49).

O asemenea cultură a sclaviei militare sau administrative, inclusiv guvernamentale, a sfârșit prin a influența în asemenea măsură cutumele egiptene, încât autorii arabi nu mai semnalează deloc existența unei categorii servile, aceasta făcând corp comun cu restul națiunii. Această neutralitate s-a reliefat în mod special în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, până în iunie 1826, dată la care corpul de ieniceri a fost decapitat.

Pe frontul de expansiune, Egiptul simțea că prinde aripi. Grație victoriilor asupra țărilor vecine din sud, el a devenit progresiv cel mai solid pol al lumii musulmane. În Egipt, mai precis la Cairo, dispozitivul sclavagist și-a căpătat atunci adevăratul sens, începând cu terminologia menită să descrie servitutea. Un cuvânt cu sonorități străine, fără îndoială că de origine turcă, *yasirji*, îl desemna pe negustorul care făcea comerț cu captivi și sclavi. Un alt termen, tot străin, *jallab* sau *gallab*, conform pronunției egiptene, desemna un personaj redutabil și important care se deda unei ocupații ce astăzi ne repugnă: comerțul cu negri. La origini, *jallab* era boarul. Dar, în măsura în care persoana aservită nu avea nici o demnitate și nu se deosebea cu nimic de vite, termenul folosea pentru a-l desemna pe cel care făcea un astfel de comerț. Să mâni boi, cămile, cai, dintr-un oraș sau dintr-o țară în alta, se spunea *jalaba*, „a conduce", „a transporta" Cuvântul *jallab* este, de altfel, utilizat constant în târgurile de animale din Maghreb.

Fie că se numeau *jallab*, *yasirji* sau *tajîr fir-raqîq* („negustor de sclavi"), acești negustori și comanditarii lor aveau proprietate asupra unei străzi din Cairo unde posedau agențiile comerciale stabile și agenți, în vreme ce corporația lor era plasată sub conducerea unui mai-mare al negustorilor de sclavi, *ra'is al-yasirjiya*. Acești negustori erau suficient de puternici pentru a putea arma și corăbii. Aristocrata engleză Lucie Duff-Gordon, aflată în vizită în țară pe la mijlocul secolului al XIX-lea, mărturisea că a văzut corăbii cu negri ancorând la Luxor pe 7 martie 1864: „Aparțin unui *gellab* sau negustor de sclavi pe care îl văd de aici" (*Scrisori*, p. 137). În sfârșit, pentru a completa această organigramă trebuie să spunem că mai existau și niște funcționari numiți de puterea kedivă – unii europeni, precum „cooperanții" albanezi –, care îi ajutau să se păstreze în conformitate cu legea.

La Cairo soseau caravanele din Sudan încărcate cu mărfuri rare și prețioase și, mai ales, cu sclavi cumpărați ieftin de comisionari ca să-i exporte către Siria, Anatolia, Balcani și republica din Veneția. Merită să ne gândim la cifra lor: au fost mai multe zeci de mii care au tranzitat antrepozitele și caravanseraiurile din Cairo

înainte de a fi puşi în vânzare pe diferite pieţe, printre care şi cea din Cairo, în vecinătatea Citadelei, şi cea din Alexandria, amplu descrisă în 1843 de Felix Fabri cu ocazia călătoriei lui. Nu putem propune un număr exact deoarece, în cele mai multe dintre cazuri, etichetele aplicate pe încărcăturile navelor ce străbăteau Marea Roşie sau Nilul erau fanteziste. Chiar când sclavajul apărea ca fiind activitatea lucrativă a vreunui negustor de negri, destinaţia pe care o urmau captivii le schimba condiţia, deci şi statutul. Astfel, când o tânără sclavă sudaneză îşi găsea achizitor în înalta societate egipteană şi când noul său proprietar decidea să-i acorde un minimum de educaţie, ea devenea servitoare, chiar membră a familiei. Identitatea ei de sclavă dispărea imediat din vocabularul uzual şi devenea „fiică prezumptivă" sau „fiică adoptivă" a marelui senior. Personalul aservit de administraţia kedivă îşi schimba şi el denumirea şi identitatea. Din sclav devenea soldat, om bun la toate, gardian, camerist, paj, sau chiar secretar. Dacă era femeie şi, în plus, tânără şi drăguţă, avea toate şansele să urce în ierarhia socială pentru a le asista pe marile doamne din clasele înalte. Sclava devenea atunci „guvernantă", „maseuză de baie", „costumieră" sau „bucătăreasă" Femeile sclave asigurau, în calitate de concubine, un serviciu sexual cvasiobligatoriu pe lângă stăpânul casei, uneori şi pe lângă progenitura masculină pe care trebuia s-o ajute să devină bărbat. La o scară inferioară, ele se aflau adeseori în serviciul poliţiei şi al agenţilor statului. Unele erau dirijate către bordelurile din oraş unde petreceau ani buni practicând prostituţia.

Această activitate intensă necesita structuri portuare fixe şi funcţionale, cum au fost Alexandria, Damiette şi Rosette. Cealaltă rută era terestră: trecând prin Sinai, lega Egiptul de Mesopotamia şi mai departe, prin deşert, de întreaga Persie. Uneori se făceau livrări particulare direct în micile porturi de pe coasta Arabiei: Jeddah, Rabigh, Mastura, Umm Ledj, Ouedj, Dhaba şi Khuraiba.

La Cairo se aflau şi teologi care disimulau cu edictele lor alambicate (*fatwa*, pl. *fatawi*) traficul cu fiinţe umane. Cu mijlocirea finanţelor, ei închideau ochii când se comiteau abuzuri flagrante. Am spus anterior că se constituise un birou guvernamental specializat în sclavie. Acest birou, activ la Cairo până în 1860, se numea „Direcţia sclavilor pe lângă corporaţia sclavagiştilor" (*meslahat ar-raqîq bi-wakalat al-jallaba*). Dincolo de „moralizarea" unui astfel de comerţ nefondat, misiunea lui oficială consta în supravegherea tranzacţiilor şi a încasărilor masive de bani. Acest „serviciu" a fost condus succesiv de Hajj 'Ali (1826), Ismail ben Radi (din 1833 până în 1834), Hajj 'Abd al-Karim al-Baghl (1835) şi, din nou, de Ismail ben Radi din 1843 până în 1852.

Între 1800 și 1850, Egiptul deținea în Africa cea mai mare suprafață din istoria lui contemporană. Fondând Khartoum (1832), el a cochetat cu ideea de a deveni o superputere, dacă nu pan-arabă, cel puțin regională. Odată restaurată patria faraonilor, aceasta trebuia să fie demnă de acest statut în toate atributele naturale ale puterii sale, printre care și aservirea „maselor muncitoare", altfel zis sclavii. De aceea, în materie de abolire, cum ne putem imagina, decretul kediv din 4 august 1877, presupus a pune capăt traficului cu „lemn de abanos", s-a dovedit contraproductiv și nu a cunoscut un succes imediat. Am putea spune că a rămas literă moartă, exceptând, poate, cancelariile occidentale cărora le-a ascuțit vigilența. Autoritatea centrală însăși nu era deloc grăbită să vadă dispărând un comerț foarte profitabil, în ciuda tuturor nemulțumirilor. Dacă a părut că încearcă să stârpească morbul, în schimb a alimentat unele centre paralele. Din acest punct de vedere Egiptul a fost, prin excelență, țara ambiguității și a limbajului dublu. Pe de o parte, versetele coranice preconizând abolirea sclaviei erau interpretate de către juriști teologi drept o facultate a credinciosului de a-și salva sufletul odată trecut în lumea de dincolo, ceea ce întârzia cu atât mai mult un gest recomandat, fără a fi și obligatoriu; de cealaltă parte, corporația negustorilor se folosea de influența ei pe lângă autoritatea publică pentru a exploata abil absența oricărei interdicții majore în Coran.

Dacă povestea biblică vorbește despre vechimea cutumei sclavagiste, vestigiile arheologice sunt, pe drept cuvânt, mândria Egiptului, și constituie o veritabilă arhivă atestând extrema banalitate a practicării ei de către guvernarea faraonică. Pe aceste considerente, sultanii, potentații, căpeteniile mărilor nu au mai simțit nevoia de a schimba metoda. Conform istoricilor, în Egipt au putut fi, astfel, numărate mai multe milioane de sclavi, în special negri sosiți din interiorul Africii Orientale, din Darfour, regiune alipită Sudanului, din Kordofan, din Bahr al-Ghazel, din Etiopia și din Egiptul apropiat și, firește, din Nubia.

Fenomenul „domesticității" care, ca și în alte părți, este adeseori un sclavaj mai blând, mai „acceptabil", perpetuează și astăzi legăturile de supunere a unui mare număr de tineri și tinere defavorizați față de față de „notarii de țară", asta ca să reluăm titlul unei opere populare egiptene.

7

SUDAN ŞI NUBIA: „COOPERARE" FORŢATĂ CU VECINII EGIPTENI

Alături de alte regiuni ale Africii, Sudanul şi Nubia au constituit un zăcământ de sclavi, oarecum asemănător cu minele de diamante din Africa de Sud. Sub termenul Bilad ad-Sûdan, *„Ţinutul Negrilor", călătorii arabi care au creat, fără îndoială, denumirea „Sudan", au descris bogăţia acestor foste regate, în special aurul lor, fildeşul, populaţiile „primitive", şi au furnizat informaţii despre neîncetatele războaie la care se dedau triburile încă din timpurile cele mai îndepărtate.*

Încă din primul secol al Islamului, un pact neobişnuit a impus Nubiei şi Sudanului (graniţele lor s-au modificat în funcţie de corectările pe care le-au suportat de-a lungul ultimelor două secole) să furnizeze suveranilor Egiptului între 400 şi 500 de sclavi pe an. Mărunţii regi sudanezi primeau o compensaţie în natură în grâu, orz, stofe preţioase şi, se pare, în vin, în ciuda obiecţiilor teologilor conservatori şi a guvernatorului Egiptului în funcţie pe atunci, Abdal-Aziz ibn Marwan (mort în 704).

Sudanul şi Egiptul sunt strâns legate, iar sângele lor s-a amestecat într-atât încât este greu să nu observi continuitatea elementelor umane între cele două popoare. Mai întâi culoarea pielii, statura înaltă a indivizilor, cultura arabă comună şi, mai presus de toate, destinul lor istoric. Desigur, o ţară a strălucit uneori mai mult decât cealaltă prin progresele spectaculare în materie de arhitectură şi urbanism, însă cel care a clădit toate monumentele marilor imperii egiptene, implicit faraonice, nu a putut fi decât nubian sau sudanez. Aşa se explică faptul că Sudanul a cunoscut cel mai vechi dintre sistemele sclavagiste, sclavia regală. În secolul al X-lea, un istoric din Assuan cu numele de Ibn Sulaym al-Aswani, călătorind în zona unde Nilul se despărţea în două braţe, în actualul Sudan, îl evoca pe regele ţinutului care, deja, „reducea la starea de sclavie pe orice supus dorea". Departe de a protesta împotriva sorţii ce li se rezerva, preciza Ibn Sulaym al-Aswani, sclavii „se prosternau şi strigau: Trăiască regele! Facă-se voia lui!" (*Descrierea Nubiei*, Arabica, 1954, vol. 1). În această

regiune sclavia este cu mult mai veche decât islamul. Cu multe secole înainte, pe vremea faraonilor ziditori, sclavul nubian, etiopian și sudanez, era smuls de pe pământul său natal și pus la muncă în cariere. Servea și drept soldat, gardian, hamal, eunuc sau, dacă era femeie, drept concubină, servitoare sau cameristă. În sfârșit, întreținerea *séguia* – sistemul hidrauluic utilizat în deșert – și cel al plantațiilor, absorbeau un număr mare dintre ei.

În 640 a avut loc prima confruntare dintre Islam și triburile animiste din Sudan. Putem spune că această țară a fost printre primele care a îmbrățișat religia Profetului – nu fără greutate, trebuie s-o spunem. În fond, de la aceste prime contacte, armatele musulmane au cerut regilor locali să le furnizeze o cantitate considerabilă de bunuri în schimbul unei păci solide (dar nu definitive), incluzând și protecția datorată de către stăpânul arab clientului său. A fost chiar semnat un tratat (*baqt*), în 652, între reprezentanții statului musulman, Nubia – provincie egipteană încă necucerită – și Sudan.

Cu treisprezece secole și jumătate mai târziu, această supunere a Sudanului și a Nubiei față de suveranii musulmani veniți din Arabia și din Egipt rămăsese foarte bine ancorată în inconștientul colectiv. În fapt, sudanezii s-au achitat meticulos de greaua sarcină ce consta în a trimite anual la Cairo un anumit număr de sclavi. Cercetătorul sudanez Abdel-Gaffar M. Ahmed, stabilit la Khartoum, susține să erau „între 300 și 400 de sclavi pe an, dintre care 40 afectați direct palatului". Regii nubieni și sudanezi ce respectau înțelegerea primeau în schimb câte 1 000 de legături de grâu, vin, cai. După opiniile cercetătorilor actuali, acest pact a rămas în vigoare pe timpul celor patru secole de atotputernicie otomană, din secolul al XV-lea până în secolul al XVIII-lea, când termenii s-au agravat ca urmare a nevoii presante de tineri recruți pe care o resimțea Istanbulul. Aceiași cercetători observă astăzi vătămările psihologice generate de această supunere ancestrală, un soi de „traumatism latent" despre care vorbesc și folclorul, literatura, poveștile pentru copii, coșmarurile de noapte.

Oamenii locului le ofereau sclavi călătorilor ce traversau țara la mijlocul secolului al XIX-lea. Nu lipsesc mărturiile în acest sens, precum cea a celebrului „descoperitor", în 1864, a lacului Albert: „La o întrebare pe care i-am adresat-o cocoșatului, acesta m-a întrebat la rândul lui cine eram. «Un călător. – Vă trebuie fildeș? – Nu, nu-mi trebuie. – Ah, bine! Atunci poate vreți sclavi? – Nici de sclavi nu am nevoie»" (Sir Samuel White Baker, *Découverte de l'Albert N'Yanza, nouvelles explorations des sources du Nil*, p. 112).

În aceste îndepărtate regiuni, între ținutul Kanem ciadian și Kordofanul sudanez, puterile europene ar fi dorit să creeze în trecut un „bantustan" pentru sclavi? Ideile revoluționare nu au lipsit în secolul Luminilor, iar promotorii acestui

„bantustan" visau să fondeze o guvernare compusă exclusiv din sclavi proaspăt eliberaţi! Utopie, desigur: sclavul nu era mai virtuos decât stăpânii lui, condiţiile economice şi istorice decizând în ultimă instanţă.

Oricare ar fi adevărul, Sudanul nu a fost ferit de campania ce proslăvea abolirea sclaviei. În secolul al XIX-lea ţara se afla sub dubla influenţă a egiptenilor şi a englezilor. La întoarcerea din expediţia în centrul Africii, Sir Samuel White Baker, descoperitorul lacului Albert Nyanza, posibila origine a Nilului, vorbea despre inspectarea mai multor încărcături de sclavi de către autorităţile de la Khartoum care, spune el, ar fi fost presate de către autorităţile europene să ia măsuri serioase în vederea suprimării comerţului cu sclavi. Pe acest motiv, un vapor a primit ordin să afle şi să semnaleze autorităţilor toate ambarcaţiunile şi caravanele ce practicau acest „teribil comerţ" Vorbea despre ce văzuse? Cert este că „două corăbii au fost prinse şi duse la Khartoum, având la bord 850 de suflete, oameni îndesaţi unul peste altul ca sardelele, cei vii şi cei în agonie culcaţi talmeş-balmeş peste morţi! (...) Sclavii mureau de foame, fiind nemâncaţi de mai multe zile. Au fost debarcaţi la Khartoum. Morţii şi mai mulţi muribunzi, legaţi împreună cu lanţuri de picioare, au fost târâţi pe străzi cu măgarii. Un tifos feroce decima această gloată a suferinţei şi a mizeriei. Imediat după debarcare, femeile au fost împărţite soldaţilor de către autorităţile egiptene. Odată cu aceste creaturi, în Khartoum a pătruns şi ciuma, ca o pedeapsă dreaptă dată acestei ţări a sclaviei şi a ororii. S-a răspândit în oraş cu repeziciunea unui incendiu şi a distrus regimentele ce primiseră înfiorătoarea moştenire de la încărcătura de sclavi în agonie. Printre cei arestaţi de autorităţi ca făcându-se vinovaţi de trafic cu carne umană s-a aflat şi un supus austriac ce a fost încredinţat consulului. Un francez, M. Garnier, a fost trimis de consulatul Franţei la Alexandria ca să facă o anchetă asupra comerţului cu negri; şi-a îndeplinit sarcina cu multă energie..." (*idem*, p. 498).

Astăzi apasă grele suspiciuni asupra acestei ţări în care sclavajul este încă palpabil. În 1998, organizaţia Christian Solidarity International confirma că, deja de mai mulţi ani, răscumpăra cu câte 50 de dolari tinere sclave pe care le elibera imediat. Este sigur că luptele tribale şi conflictele cu caracter economic, deja endemice în Sudan, aruncau în stradă mii de femei şi copii fără apărare. Una dintre soluţiile de supravieţuire pe care o alegeau aceste fiinţe era, desigur, intrarea în servitute. Aşa se face că, şi astăzi, tineri care nu au nici un sprijin se vând chiar în centrul oraşului Khartoum pentru sume derizorii oricui vrea să-i angajeze sau, mai exact, să-i folosească ca pe nişte unelte. Sunt lustragii, hamali, vânzători ambulanţi, muncitori, folosiţi pe plantaţii sau în mici fabrici, în atelierele meşteşugăreşti sau particulare.

8

CORNUL AFRICII, „RAMPA" TRAFICULUI

Încă din timpuri imemoriale, Cornul Africii, numit astfel din cauza formei de cap de rinocer, a fost un loc de trecere pentru sclavii și traficanții lor. Neaflându-i la îndemână, negustorii de sclavi negri îi căutau în interiorul continentului. Erau reprezentate toate etniile: gallas, afar, danakil, harraian, somalezi, amharas etc. Odată ce se asigurau de captura lor, erau trimiși la Mogadiscio unde erau triați, apoi expediați către Oman, către Golful Persic, India și Egipt, via Tadjoura și Djibouti. Cornul Africii era o placă turnantă a sclaviei: cu Djibouti, creație recentă și aproape artificială, cu Zeyla, micul port situat dincolo de frontieră, pe coasta somaleză, cu Etiopia și Somalia, țările „producătoare", el alcătuia un ansamblu teritorial omogen ce dădea impresia că a fost construit chiar în acest scop. Loc ideal pentru trierea, parcarea și reexpedierea sclavilor negri, bărbați, femei și copii, după ce erau răpiți din ținuturile lor îndepărtate sau cumpărați de la negustorii locali, Cornul se bucura de o putere logistică ce i-a conferit și faima și eticheta de siguranță.

*

Tulburările care fac astăzi ravagii în regiune, conflictele interne, ca și lupta împotriva coaliției americano-etiopiene, m-au împiedicat să merg acolo pentru a face o anchetă. Mă resemnez, așadar, să evoc participarea acestui ținut la comerțul cu sclavi pe baza documentelor de care dispun.

Principalele orașe de pe coastă amestecă populații cu origini africane diferite, dar elementul arab a fost mereu prezent. Somalezii înșiși consideră că sângele lor este amestecat, mulți dintre ei rezultând din încrucișarea yemeniților cu omanezii.

Trebuie, printre altele, să nu uităm numeroasele moschei, rolul major jucat de căpeteniile satelor, *chaykh* (șeic, în arabă *chûyûkh*), a căror funcție se transmitea din tată în fiu, și remarcabilul atașament al credincioșilor islamiști. Călătorii arabi, precum Ibn Jobayr (1145-1217), Ibn Battuta (1304-cca 1377) sau, mai târziu, Al-Ayachi (mort pe la 1679), au descris o populație ce credea ferm în mesajul coranic și care practica, pentru a-și asigura existența, pescuitul, agricultura și creșterea vitelor.

Trocul şi, nu peste mult, micul comerţ, erau curente: fildeş, piei de animale sălbatice, coarne de rinocer, unt frământat, seu, ambră gri, peşte uscat şi gumă arabică. Pe plan economic, Somalia pare să fi fost o replică a sultanatului Oman, cu care ar fi întreţinut în trecut schimburi frecvente şi fructuoase.

Dar, în mod tradiţional, Cornul Africii s-a aflat în contact cu Yemenul, în special cu capitala din sud, Aden. Cu Zeyla în Somalia, cu Tadjoura şi Djibouti, cu ţinutul Axoum în Etiopia, Danakils de la Marea Roşie, reţeaua pare să fi fost bine structurată, iar etapele caravaniere bine stabilite. Ruta din Massaua, în Eritrea, completa reţeaua neagră din Etiopia. Mai întâi, aceasta a fost alimentată de caravanele ce înaintau în Somalia, dar şi de filierele de aprovizionare din interiorul ţării, din platoul etiopian, din Gondar, la nord, şi din Ogaden, la sud-est.

În această regiune în care tulburările sunt deja endemice, cu apanajul lor de acte răuvoitoare, cu raziile neaşteptate, cu alianţele nefireşti, viaţa unui om contează prea puţin. Tâlhari la drumul mare, jefuitori, traficanţi de toată mâna, ocupă văile adânci. Pentru a-şi comite fărădelegile pândesc de jos, pe lângă coaste, uneori în faţă. Cine e atât de imprudent încât să se avânte în astfel de capcane ale ţinutului?

Fie că este vorba de împrejurimile golfului Tadjoura, de Djibouti sau Aden, Cornul Africii, care din nefericire nu avea nimic dintr-un corn al abundenţei, a oferit întotdeauna o viziune complexă asupra comerţului său căci, fără să aibă vreo specializare propriu-zisă, se poate mândri că le-a făcut pe toate: aur, mirodenii, miere, arme, sclavi, piei de animale, colţi de elefant, peşte sub toate formele, animale vii, sare, seminţe, totul trecea prin această zonă, fie pe uscat, fie de-a lungul coastelor, în tradiţionalele feluci. Afluenţa acestor produse a condus la o coluziune între traficanţi şi, într-o oarecare manieră, între comanditarii lor.

După informaţiile de care dispunem, Cornul Africii a fost mereu o etapă în comerţul cu mirodenii şi sclavi provenind din „triunghiul aurului negru" situat în jurul celor două mari lacuri, Victoria şi Tanganyika. În golfuleţele şi porturile lui atrăgea comerţul ce pornea din oraşele de pe litoralul african şi din comptoarele situate în interiorul ţării. Relatările de călătorie ne vorbesc despre aceste locuri în care pedestrimea servă era adunată, apoi triată, înainte de porni să îngroaşe rândurile comerţului cu vite umane. Fără a fi egalat vreodată importanţa strategică a Zanzibarului, unde sclavajul constituia la un moment dat un soi de „monocultură", Cornul Africii i-a oferit escale unde să se aprovizioneze cu apă şi alimente. După Lamou, Melinda şi Mombasa, negustorii de negri par să fi pus mare preţ pe porturi precum Marka, Mogadiscio, Hobya, Eyl, Bender Beila. Mulţi dintre ei îşi aveau aici antrepozitele şi mici puncte de reparaţii a felucilor şi a velaturii.

Este momentul să evocăm un personaj puternic ce a rămas în anale: este vorba despre Abu-Bakr Shehem Ibrahim (1810-1885), cel mai celebru dintre traficanţii

din regiune. Pașă în Zeyla, port situat la intrarea în Marea Roșie, la câteva mile de Djibouti, Abu-Bakr Ibrahim a fost, la vremea lui, cel mai important sclavagist din Corn. Asigurându-și controlul rutei maritime celei mai râvnite din secolul al XVIII-lea, el și-a adjudecat și Obock, Ambabbo, Djibouti și Tadjoura. Dar nu a fost doar un simplu comerciant de negri de la un moment dat; „[el] se înscria", nota Marc Frontier, „în teribila epopee a marilor comercianți arabi ce au clădit Africa de Est" (*Abou-Bakr Ibrahim*, p. 239). Ceea ce arată că această „ierarhie africană" corespundea ambițiilor regionale pe care le aveau suveranii epocii.

Un ultim element mai trebuie menționat: „fabrica de eunuci" În fapt, mai mulți călători arabi, printre care și El-Omari, au semnalat existența acestor practici barbare în Abisinia și în Cornul Africii, fără a fi mai precișii. Desigur, cele mai nebunești aproximări planează în jurul acestui fenomen, a cărui dimensiune tragică ne-o putem închipui, în special rata ridicată a mortalității: peste 80% de morți, ceea ce conferea eunucului „reușit" o valoare inestimabilă. Am aflat din diverse surse că, odată castrați și tratați cu unt, eunucii erau expediați, pornind din golful Tadjoura, în țările vecine, în Yemen, Arabia, în Mesopotamia și în Siria. În secolul al X-lea, Moqaddassi, călător palestinian, distingea două categorii de eunuci: slavi și abisinieni; abisinienii erau expediați din porturile ce traficau negri, în timp ce slavii veneau din Spania, unde erau „pregătiți" înainte de a-și încheia periplul la Constantinopole, devenit Istanbul în 1453. Acolo, în haremurile Cornului de Aur și în locuințele înstărite ridicate pe malurile Bosforului, își aflau cei mai mulți dintre ei piața de desfacere ce scotea profit de pe urma mutilării lor.

9

Libia, Ciad, Niger, furnizori de „lemn de abanos"

Despre Libia nu se cunosc decât extravaganţele preşedintelui său pe viaţă, Muammar al-Gaddafi (Kadhafi), aflat la conducere din 1970 şi, practic, proprietarul ei. Însă Libia de astăzi are un trecut sclavagist ce nu s-a resorbit decât la începutul secolului al XX-lea şi din care un cercetător italian, Salvatore Bruno, de profesie istoric, şi-a făcut o specialitate (cf. Bibliografiei). O curiozitate uşor de înţeles: când Italia a invadat ţara nu a vrut să interzică imediat traficul cu sclavi care servea ambiţiilor sale coloniale fie şi divizând triburile şi clanurile.

Ţară sălbatică şi multă vreme temută, Ciadul, hinterland libian prin excelenţă, este cunoscut pentru vechea sa rută de caravane şi pentru „zăcămintele" de sclavi: Kanem şi, mai jos, Bournou. Vreme îndelungată, negustorii libieni au străbătut regiunea şi au creat, etapă cu etapă, colonii ce au furnizat, via Fezzan, cantităţile de sclavi de care Mediterana şi vecinătăţile ei aveau nevoie.

Ca şi Ciadul, Sudan, Mali şi Nigerul au tăinuit numeroşi sclavi. Autorităţile, admiţându-şi incapacitatea de a stopa fenomenul, au încercat să limiteze efectele, dacă nu pe plan cantitativ, cel puţin sub aspectul vizibilităţii.

Tripoli, în Libia, a fost dintotdeauna o răspântie foarte apreciată de traficanţii de sclavi, o „*slave route*" preţioasă pentru siguranţa oferită contrabandiştilor. La mijlocul secolului al XIX-lea, tratamentele inumane aplicate sclavilor s-au făcut cunoscute în asemenea măsură încât Marele Vizir, Mustafa Rashid Paşa, îi scria la 28 noiembrie 1849 guvernatorului din Tripoli o scrisoare de mustrare în care îi împărtăşea informaţii îngrijorătoare primite din provincia acestuia: „...dacă legea noastră sfântă autorizează sclavia, ea cere ca sclavii să fie trataţi cu o grijă părintească (...) cei care acţionează contrar legii vor fi condamnaţi de Dumnezeu" (citat de B. Lewis, *Race et histoire au Proche-Orient*, p. 234).

Traficul cu sclavi îşi avea rezervele în ţinuturile îndepărtate ce porneau de la Fezzan, via Zawila, care funcţiona drept comptoar, la Tibesti (Ciad), în Sudan,

la Tombouctou și la Bournou, în nord-estul Nigeriei; să menționăm și Wadai, în actualul Ciad, oaza libiană de la Koufra, apoi Benghazi, dar și axa Ténéré-Fezzan-Tripoli și, mai târziu, Sokoto, cu importantul lui „centru comercial" (cf. G. Renault) din Kano.

Mai mult decât celelalte ținuturi ale Maghrebului, cu care nu avea decât puține legături, regența de la Tripoli se caracteriza printr-un trafic regulat și sigur, controlat de la un capăt la celălalt de negustori și de oamenii lor. În inima dispozitivului se afla Fezzan, regiune aridă, un centru de distribuție, un soi de „schimbător" pentru toate rutele caravanelor mergând înspre nord. În 1949, Jean Despois îi consacra un studiu foarte util, pe care-l regăsim la sfârșitul celui de-al doilea volum din *Encyclopédie coloniale et maritime*, în 15 volume, publicate de Eugène Guernier și G. Froment-Guieysse. Iată, pe scurt, ce spunea autorul în materie de sclavie:

„Este adevărat că aportul negru a fost acolo aproape continuu: prin vecinătatea lui, a întreținut permanent legături cu Sudanul. Din secolul al XIII-lea și până în secolul al XV-lea, Fezzan a fost chiar o anexă politică a lumii negre sub autoritatea regilor din Kanem, ce par să fi fost niște *tebou*. Traghen, situat între Zouila și Murzuk, era capitala pe atunci. Dar, majoritatea negrilor sosiți în această regiune, ca și cei care au ajuns apoi în Africa de Nord și Orient, au fost capturați de vânătorii de sclavi și transportați cu caravanele pentru care ei reprezentau marfa cea mai de preț (...) Putem estima la 1 000–2 000 cifra anuală a nefericiților negri care, în cursul secolului trecut (secolul al XIX-lea), se revărsau pe marea piață din Murzuk. O parte considerabilă rămânea în țară. Erau căutați de proprietarii din Fezzan pentru a executa lucrări de scoatere a apei, iar femeile lor erau apreciate pentru robustețea și veselia lor" (*Encyclopédie coloniale et maritime*, vol. 2: *Le Fezzan*, p. 357).

Timp de peste două secole, între mijlocul secolului al XVII-lea și mijlocul secolului al XIX-lea, Tripoli și-a arogat o bună parte a sosirilor de sclavi provenind din hinterlandul african, pe care îi reexpedia spre Malta, spre Sicilia și, de acolo, în întreaga Europă. Un singur oraș, cum era Istanbulul, absorbea jumătate din livrările pe care le făceau Tripoli și Benghazi. Totuși, disputându-și supremația cu Egiptul, Libia din vremea karamanlilor, suzerani în regiune în slujba Constantinopolelui, nu reușea să atingă faima pe care o avea Cairo pentru cei mai mari comercianți. La mijlocul secolului al XIX-lea, când în posesiunile occidentale din Cornul Africii sufla un vânt aboliționist, situația ce domnea în Cairo și cea specifică regenței de la Tripoli erau cu totul diferite. Pe de o parte, englezii exercitau o presiune manifestă asupra Egiptului; de cealaltă parte, numeroși feudali, printre care se numără și șeicul 'Abdul-Jalil, din Murzuk, în sud-vest, continuau să satisfacă o cerere de sclavi ce nu fusese niciodată mai presantă, tocmai din cauza dificultăților de aprovizionare ce se resimțeau din ce în ce mai acut pe tot cursul Nilului. Dar, ajunsă la capătul răbdării,

mica dinastie karamanli a sfârşit prin a accepta, în 1835, tutela occidentală, ceea ce a pus capăt, cel puţin oficial, activităţilor comerciale ilicite, respectiv traficului cu sclavi. Atunci au decis căpeteniile triburilor să lichideze ultimele vestigii ale acestui trafic. Serge Doget vorbeşte despre acest lucru într-un recent articol din *Histoire générale de l'Afrique*, atunci când se referă la abolire: „În 1842, şeicul 'Abdul-Jalil a consimţit la abolirea comerţului cu sclavi, dar a fost asasinat" („Abolition de la traite des esclaves", *Histoire générale de l'Afrique*, p. 101).

Ciadul, ţara lui Idriss Déby, nu este deloc cunoscut; puţine misiuni umanitare au fost trimise acolo, iar jurnaliştii de investigaţie sau turiştii s-au limitat să poposească la N'Djamena (ex-Fort-Lamy), capitala. Aşa se explică faptul că cifrele sclavajului nu ne sunt cunoscute, că luptele intertribale s-au manifestat prin interminabile razii cu o mare putere de propagare, şi că unitatea politică a regiunii, închisă între şase ţări mari, rămâne una dintre cele mai nesigure.

Cine cunoaşte cu adevărat Tibesti, această zonă montană extrem de instabilă de la nordul Ciadului? Ce ştim despre populaţiile teda şi daza, numite şi tubu, ce locuiesc aici, în afară de relaţiile stabilite cu vecinii lor din nord, libienii din Fezzan şi cu cei nigerieni, din Aïr? Există, totuşi, o certitudine: toată această regiune este islamizată din secolul al XI-lea şi, cu acest titlu, este interesantă pentru cercetarea noastră.

Între secolele al XIV-lea şi al XV-lea, fostul mic regat Bournou a devenit, la rândul lui, musulman, sub influenţa negustorilor şi a caravanierilor ce străbăteau regiunea în căutare de aur şi de fildeş. De atunci, trei confrerii religioase, Tijaniyya, Qadiriyya şi Senoussiyya, şi-au împărţit această influenţă, hrănită şi întreţinută de diferitele pelerinaje la Mecca şi de activitatea centrelor de ucenicie a Coranului. La această arhitectură malikită cu subordonare faţă de marabu, s-a adăugat, însă, şi o altă dimensiune, mai belicoasă. În fond, în secolul al XVIII-lea, Tibesti a fost străbătut de triburi izolate ce aveau, mai mult sau mai puţin, să se reverse în Bourkou şi, mai la est, către Sudan, până la Bahr al-Ghazal, două „bazine" tradiţionale de sclavie. În cele două secole următoare regiunea a trecut prin numeroase frământări. Între secolele al XIX-lea şi al XX-lea, au avut loc masive migraţii în interiorul zonei Tibesti şi la graniţele sale de nord şi de sud. În joc au intrat trei actori de anvergură: turcii, cu ajutorul confreriei Sénouissiyya, foarte influentă în regiunea Fezzan şi care avea să se întoarcă împotriva semenilor pentru a pune bazele Libiei actuale; în 1912, italienii, care aveau interes în Fezzan, s-au aliat cu populaţiile teda pentru a-i alunga pe turci din fortăreţele lor; cât despre francezi, care ajunseseră deja în sudul algerian, au căutat să-şi extindă influenţa la estul Saharei, în special în Bourkou şi în Ouaddaï,

înainte de a ocupa Tibesti, în 1914. Cei din urmă au utilizat, spre a-și atinge scopul, vehiculul tuareg, dromaderul, și călăuze tuarege, trăgând folos din vechea rivalitate a acestora cu triburile negre din Fezzan, din Tibesti și din Bourkou. Aceste jocuri de alianțe și de contraalianțe, de cuceriri și recuceriri, aveau să dureze pe tot parcursul secolului al XX-lea, cel puțin până în 1965, dată la care Ciadul actual a recuperat din mâinile francezilor administrația triunghiului Bourkou-Ennedi-Tibesti.

Estimarea numărului de sclavi din Niger făcută de o ONG implantată în această țară și implicată în lupta împotriva acestui flagel, oscilează între 30 000 și 60 000 de suflete. Această ONG și altele au încercat să-i răscumpere pe sclavi de la proprietarii lor. Arissal Ag Amdague, căpetenie tuareg, a dezvăluit dispozitivul acestui sclavaj cutumiar, acceptând să elibereze, la 20 martie 2005, cei 7 000 de captivi pe care îi deținea tribul său. Însă autoritățile nigeriene, aflând despre operațiune, au început să se teamă de efecte și să escamoteze dimensiunile fenomenului sclaviei.

Cât costă azi un sclav în aceste locuri? Se știe că atunci când s-a declanșat războiul din Mozambic, prețul a scăzut la 165 de dolari americani. Era vorba despre băieți destul de robuști, capabili să lucreze și să-și îmbogățească stăpânii. Dar cât valora exact o fată peulă din Ténéré, un băiat haussa, sau songhai din sudul țării?

Istoria sclaviei din Niger nu se deosebește de cea din țările învecinate care, toate – trebuie s-o amintim –, sunt complet islamizate. Peulii, care împărțeau ținutul cu tuaregii, au tristul privilegiu de a fi la fel de sclavagiști ca și ei. Desigur, ceea ce implică această noțiune ar putea părea excesiv atât șefilor de trib cât și negustorilor, dar realitatea este, totuși, aceeași: un bărbat deținea un altul, sau o femeie, sau copii, și putea face cu ei ce credea de cuviință, inclusiv să-i vândă sau să-i răscumpere mai apoi: „Comerțul sclavilor era în mâinile lor", este ceea ce se poate citi în lucrarea unui călător european, în timp ce „bogații afișează un mare lux în materie de sclavi".

În orice caz, îndată ce s-au combinat cele trei ingrediente – sărăcie, comerț și venalitate – trebuie să te aștepți ca traficul cu sclavi să se activeze. În această regiune, în care comerțul s-a dezvoltat încă din Antichitate și în care stratificarea socială s-a văzut răsturnată de noua repartizare a rolurilor între căpeteniile tradiționale și imami (sau marabu), comanditarii, care anterior îi mandatau pe comercianții locali, negustorii de sclavi, și chiar unii marabu venali, continuau să aibă un rol hotărâtor în cotația unor produse precum lemnul, fildeșul, pietrele prețioase și, bineînțeles, dobitoacele umane. Nu e de mirare că, în secolul al XIX-lea, călătorii europeni au putut constata că sate întregi, pe tot cursul fluviului Gambia, aparțineau, la modul propriu, bărbați, femei și copii, unui singur stăpân.

10

TOMBOUCTOU: 333 DE SFINȚI ȘI NICI UN SCLAV!

S-a întâmplat pe vremea când Tombouctou se mândrea că deține 333 de sfinți. Analele nu spun, în schimb, care era numărul sclavilor. Or, mai multe sute de mii de sclavi au traversat deșertul spre a îngroșa rândurile gărzilor pretoriene ale sultanilor marocani, sau s-au dispersat în întreaga Africa Orientală, până în Egipt.

În Maroc se știe acum că au servit drept rezerve pentru garnizoanele palatului, pentru a se lupta în Rif și a proteja Coroana. Fapt este că, din 1590, data ocupării orașului de către trupele venite din nord, Tombouctou a devenit o escală obligatorie pentru toate caravanele comerciale ce străbăteau regiunea, însă rezultatul obținut a fost contrar așteptărilor: comerțul a pregătit războiul. Această tranzitare prin Tombouctou fiind la fel de necesară pe cât de vitală, orașul a devenit de-a lungul secolelor un mare centru cultural și un oraș dedicat învățării Coranului. Aici se aflau imamii care legitimau, prin mijlocirea unor generoase recompense, un trafic ale cărui consecințe le putem încă vedea.

Axa Bamako-Djenné-Mopti-Tombouctou-Gao a fost timp de mai multe secole linia de demarcație dintre cele două culturi din Mali: cea a deșertului și cea a savanei. La nord se aflau triburile asimilate de tuaregi, la sud, triburile Bambara. Dincolo de această linie, pe partea nordică, sclavajul era practicat pe scară largă. Djenné, oraș situat între Bamako și Mopti, care a dat numele său fostului regat Guineea – și, mai târziu, numele monedei, *guinee*, pe care Charles al II-lea al Angliei a bătut-o cel dintâi –, este, se poate spune, protejat de vecinătatea cu marea piață de sclavi ce a fost Tombouctou. Din secolul al XIII-lea, imperiul songhai, a cărui capitală istorică a fost Gao, în nordul actualului Mali, a întreținut două tipuri de comerț profitabil: aurul și sclavii. Juan-Leon Africanul (1483-1554) spunea în toate scrisorile: „Există un loc la Gao unde se vând în zilele de târg o mulțime de sclavi, bărbați și femei." El preciza: „O fată de 15 ani valorează cam 6 ducați, iar un tânăr aproape la fel (cca 87 de franci-aur), copiii mai mici valorează aproape jumătate, la fel ca și sclavii în vârstă" (*Descrierea Africii*, vol. II, p. 471).

Poziția orașului Gao, ca și a orașelor Tombouctou, Mopti sau Djenné, făcea din ele ultimele aglomerări urbane dinaintea marelui deșert, le-am putea spune „zăvoarele" de la intrarea și ieșirea din Nigerul vecin, în direcția Sudanului sau a Egiptului. Ultima verigă din acest lanț, Gao, constituia o etapă importantă în înaintarea caravanelor ce cărau aur și sare, sau care practicau comerț cu „lemn de abanos". Acesta din urmă era destinat Marocului în timpul primelor două dinastii autohtone, apoi Andaluziei, înaintea abolirii comerțului cu sclavi, cât și Libiei; aceeași axă majoră sud/nord, pământ/mare, furnizori/comanditari.

Guvernul manding de la Mali, în fapt musulman chiar de la început, a prosperat între secolele al XIII-lea și al XVII-lea, cu un apogeu la începutul secolului al XIV-lea. Fastul și opulența pelerinajului făcut de Kankan-Moussa (care a domnit din 1312 până în 1337), stăpânul țării, efectuat la Mecca în 1324, a rămas în istoria colectivă. Însă două secole mai târziu, în 1591, saadianii, dinastie marocană, au reușit să preia controlul comerțului lucrativ din regiune, deturnându-l în întregime către vest. Prestigiul pe care-l aveau aceste orașe încă din timpul lui Juan-Leon Africanul (secolul al XVI-lea) a rămas, totuși, neschimbat.

Și astăzi, când pătrunzi în această țară extraordinară care este Mali și petreci o serie de zile de sărbătoare în care nimic nu pare să se miște – Anul Nou și Tabaski (Aid el-Kébir), spre exemplu –, trebuie să reevaluezi orice noțiune de timp și distanță. Experiența este materială, uneori agreabilă, adeseori derutantă, niciodată lipsită de interes. Așa mi s-a întâmplat și mie nu demult, cu ocazia unei duble traversări a țării, de la sud la nord, apoi de la nord la sud.

Odată debarcat, m-am văzut supus unui regim alimentar cu totul diferit de cel cu care eram obișnuit și fără mari variații gastronomice. Căpitan – numele peștelui prins în Niger, pe care-l reții imediat – devine un soi de „sesam" ce-ți permite să comunici cu băștinașii. De două-trei ori pe zi îl ai sigur în meniu: căpitan la prânz, căpitan seara, și la fel a doua și a treia zi! Cu gustul lui delicios, un asemenea pește ar putea potoli multe minți derutate. În loc să provoace temute indigestii sau alergii, iată că bravul căpitan stinge acum arșița sufletului. Călătorii îi sunt recunoscători și gata să-l ridice la gradul de amiral!

În ce privește condiția sclavei din Mali, putem conta pe un mare scriitor din partea locului, pe care l-am întâlnit deja, Amadu Hampaté Bâ (1900-1991), ca să obținem o imagine fidelă. Dacă sclavia este menționată în mai multe dintre romanele sale, în Memorii aflăm pasajul cel mai elocvent în această privință. Este vorba despre doar câteva pagini, dar care descriu situația mai bine decât multe altele.

Mai întâi, scriitorul recunoaște unele trăsături umaniste ale Islamului, în cazul de față iertarea și eliberarea sclavilor. Hampaté Bâ distinge iertarea în conduita Profetului Mohamed care, întors triumfător de la Mecca, i-a iertat pe vechii lui

dușmani, deși îl trataseră înainte cu un dispreț fățiș. De altfel, Profetul și-a eliberat toți sclavii cu câteva săptămâni înainte de a muri, în iunie 632, dar nici unul dintre ei nu a vrut să-l părăsească în timpul vieții. Hampaté Bâ a ținut să-i urmeze exemplul și l-a eliberat pe un anume Beydari Hampaté, mai-marele celor șase sclavi ai tatălui său. Desigur, bătrânul trăia ca un adevărat membru al familiei în sânul căreia se ocupa de gestionarea finanțelor, dar autorul nu a ezitat să-l elibereze, cel puțin simbolic. I-a împărtășit intenția pe care o avea lui Tierno Bokar, un om cu mare influență în familie, care i-a spus: „Eliberarea sau răscumpărarea captivilor este unul dintre gesturile cele mai apreciate de Dumnezeu și de Profetul lui." Acest act, semn de mare caritate, era uneori citat înainte de rugăciune sau de milostenii, după cum vedem și în versetul 177 din a doua sură. Însă procedura de eliberare era foarte strictă: un sclav trebuia înzestrat înainte de a fi eliberat, căci îl pândea sărăcia. Or, sărăcia este o altă formă de captivitate. Mai întâi, sclavul Beydari nu și-a dorit o astfel de eliberare subită și sumar pregătită. Dar eliberatorul s-a arătat persuasiv încât, în final, cu ajutorul lui Tierno Bokar, a ajuns să-i asculte motivația. După ce l-a înzestrat, Hampaté Bâ scria: „Conform uzanței, trebuia să-i dau eliberatului un nume nou care să-l înlocuiască pe cel vechi. Am ales «Zeydi«, numele primului eliberat al Profetului Mohamed. Beydari a semnat actul cu noul său nume, «Zeydi Hampaté«, sub care, pe mai departe, a rămas cunoscut în țară" (*Oui, mon comandant*, pp. 483-487).

La trei zile după plecarea mea din Bamako, mă aflam la granița dintre două lumi: de-o parte ținutul Dogon, cu vestigiile sale de paradis terestru pe care turiștii nu au reușit încă să-l distrugă, dincolo, ținutul Bambara, începând dincolo de intersecția Djenné-Mopti. Clădit pe cele două brațe ale fluviului Niger, Mopti oferă imaginea unui oraș vechi ce a înlocuit fastul trecutului cu turpitudinile prezentului. Este metropola ce oferă călătorului șansa de a se odihni o zi-două înainte de a ataca platoul. Pe 31 decembrie 2006, am decis să pornesc către Tombouctou, în ciuda numeroaselor avertismente ale autohtonilor: nu era suficient că sărbătoarea Tabaski se prelungise pe mai multe zile, dar mai era și Anul Nou, care-i convinsese pe toți șoferii să nu-și părăsească familiile.

La 7 dimineața mă aflam deja lângă coliba sărăcăcioasă ce ținea loc de autogară pentru automobilele Land-Cruise de pe linia Mopti-Tombouctou. Șoferul o făcea pe surdul: nu voia să-și întrerupă sărbătoarea. Administratorul parcului de vehicule încearcă să-l convingă să ne ducă la Tombouctou. Nu eram încă suficienți; trebuia să fim zece-doisprezece pasageri ca să decidă să trimită o mașină la drum. Pe la 10, micul nostru grup de străini s-a colorat subit și s-a înmulțit: un cuplu malian și copilul lor de un an ni s-au alăturat. El, Abdullahi, era profesor de arabă la Tombouctou, adică

un învăţat. Ea era secretară la o administraţie. Amândoi respirau o modernitate calmă şi arborau ţinuta senină a celor care se încredinţează cu totul lui Dumnezeu. Fără voal, cu un aer perfect autonom, tânăra din Mali s-a aşezat lângă o occidentală venind de la Paris, pe a doua bancă, în timp ce soţul ei a trecut în spate, lângă ceilalţi malieni. Abdullahi îmi explică:

„*Tim* este puţul pe care sfânta noastră patroană legendară, Bouctou, l-a săpat şi l-a protejat. Ştiţi, apa e sacră aici! Bouctou este cea mai de preţ dintre toţi sfinţii, căci a ştiut să apere apa."

Într-o arabă perfectă, mi-a vorbit îndelung despre oraşul lui, *Tim-bûc-tû*, un miracol ivit din întâlnirea dintre o sfântă şi o apă, devenit, prin francizarea numelui, Tombouctou.

În momentul plecării, prin nu ştiu ce minune, vehiculul era înţesat. Cei din Mali nu au plătit acelaşi preţ ca şi noi, pe drept cuvânt, căci condiţiile în care călătoresc ei sunt deplorabile. Călătorim cu ferestrele larg deschise. „Le lăsăm coborâte, îmi spune şoferul, din cauza prafului. Altfel, ar intra peste tot şi ne-ar acoperi din cap până-n picioare într-o oră!"

Am petrecut peste şapte ore în maşină. Noaptea căzuse deja de câteva ore când am ajuns la debarcaderul de la Niger. Dar bacul era deja departe, ajuns, fără îndoială, la destinaţie. Trebuia, totuşi, să traversăm fluviul. De jur-împrejurul nostru, foşti sclavi eliberaţi. Fără îndoială că, acum aproape două secole, René Caillé îi descrisese pe strămoşii lor în *Voyage à Tombouctou et à Jenné* (1830): „Sclavii negri au tras ambarcaţiunea cu o parâmă. Cu toţii Bambara, bărbaţi şi femei, sclavii începură să ţopăie, să danseze şi să se distreze..." Situaţia noastră părea mai degrabă disperată: cum bacul nu se mai întorcea, nu ne rămâneau decât două soluţii, la fel de dezagreabile. Prima era să dormim în maşină până la răsărit, cealaltă, să încercăm o traversare cu piroga. „O să luăm bacul în zori", îmi zise Abdullahi, profesorul de arabă cu care mă împrietenisem la Mopti. Adăugă: „Primul bac este la ora 6." Văzusem deja cât de elastic era timpul pe aici, aşa că îl ascultam cu o ureche, iar cu cealaltă eram atent la alte propuneri. În fine, se făcuse deja târziu şi majoritatea malienilor ce călătoriseră cu noi, inclusiv şoferul, se deciseseră să doarmă acolo, sub cerul liber, la adăpostul colibelor rudimentare. Călătorii occidentali nu au atâta răbdare încât să le urmeze exemplul. Decidem să trecem! Un conducător de pirogă (nuit aici *pinassier*), mai întreprinzător decât ceilalţi, ne hărţuieşte cu propunerile, dar luntrea lui nu pare a fi într-o stare tocmai bună: apa se prelinge pe pereţi şi se adună pe fund, aşa că ar fi tocmai bune nişte crengi ca să „călăfătuim" fundul şi să ne păstrăm uscaţi.

Într-o ultimă tentativă de a ne convinge să renunţăm, unul dintre tovarăşii lui ne şuieră la ureche: „Fiţi atenţi la crocodili, fluviul e plin. Trebuie să vă puneţi

speranța că hula nu va fi prea puternică, fiindcă riscați să vă răsturnați și să vă târască curentul!" Ne-au trecut fiori de spaimă, dar nimeni nu i-a răspuns. Într-un soi de înțelegere unanimă, ne-am îngrămădit fără să crâcnim pe fundul bărcii. Spaima se putea citi pe fețele tuturor. Am fi vrut atât de mult să ne petrecem noaptea de Anul Nou într-un pat, oricât de sărăcăcios ar fi fost!

Pinasa părăsi țărmul destul de rapid și alunecă în liniște pe apa în care se răsfrângea o lumină rece. Luna apărea și dispărea. O fi vrând și ea să ne avertizeze asuprea pericolelor ce ne pândeau? În depărtare, câteva lumini ne făcură pentru câteva clipe să credem că nu mai avem mult până la liman. Dar ghinionul ne urmărea – fără îndoială că, rămas pe uscat, Abdullahi o fi dat ceva daruri vreunui marabu și ne-a făcut un descântec! Motorul pinasei a făcut pană. Bietul luntraș trăgea ca un diavol de sfoara motorului, dar fără folos. Motorul nu mai răspundea. „S-a înecat", mormăia el neîncetat, aruncându-ne priviri vinovate. „N-o putem repara decât pe uscat", adăugă el când privirile noastre neliniștite se întâlniră cu a lui. Nu aveam noroc; trebuia să rupem vraja ce se abătuse asupra bărcii identificându-l pe cel vinovat cu deochiul. Am început să înțeleg profeția celor care spun batjocoritor. „Tombouctou, orașul unde nu ajunge nimeni, niciodată..."

Cinci minute, zece, s-a scurs un sfert de oră. Începusem să plutim lent, în derivă, înconjurați cât vedeai cu ochii de o apă neagră în care nu trebuia să te încrezi. Tocmai când călăuza noastră era pe punctul de a-și pierde speranța, a avut strălucita idee de a ridica motorul și, iată-l din nou radios, arătând înspre vinovat: o plasă de pescuit se înfășurase ca o algă în jurul elicei. Am făcut apel la femei: „Aveți o foarfecă, o pilă de unghii?" Și către bărbați: „Aveți vreun briceag?" Am reușit să eliberăm elicea, așa că a pornit și motorul.

În mai puțin de o jumătate de oră am acostat în portul Korioume. Termenul „port" era, desigur, exagerat, căci nu exista nici un chei unde s-ar putea adăposti ambarcațiunile.

Am aflat că Tombouctou se afla la peste doisprezece kilometri și că, în acest port de la capătul lumii nu exista nici un vehicul cu motor. Cum trebuia să ne apropiem cu orice preț de destinația noastră, am luat o altă pirogă pe care am plătit-o mai scump decât pe prima. Mafia fluviului se îngrașă cu fiecare grup de străini care eșuează aici. Felul ei de a înhăța călătorul aflat la ananghie a rămas neschimbat de secole. René Caillé vorbea despre acest lucru ca despre o fatalitate locală. Am cedat: dorința de a ajunge era mai puternică. Trebuie să spun că, cu toată foamea care nu ne dădea pace și cu toată oboseala ce ni se citea pe chip, ideea de a petrece un Sfânt Silvestru vesel la Tombouctou ne părăsise. Trebuia să ajungem cu orice preț la Kabara, la doar șapte kilometri de oraș. „Acolo sunt mașini", ne promitea vag însoțitorul nostru.

Între timp, grupul s-a înmulțit și ni s-a alăturat o altă ambarcațiune. Acum eram doisprezece călători, toți visând la orașul mitic. Am acostat din nou; debarcaderul era mai bine amenajat decât primul. Puțin mai târziu, o mașină zgâlțâindu-se din toate încheieturile ne-a dus pe toți la Tombouctou, depunându-le la *Bouctou*, hotel turistic prin excelență. Confortul lui cât se poate de sumar nu oferă călătorilor extenuați nici o șansă de recuperare.

I-am cerut lui Frédéric, un alt coechipier cu care m-am împrietenit, să mă însoțească la restaurantul de peste drum, căci leșinam de foame. Belgian, lucrând la o ONG umanitară din Dakar, biolog, Frédéric era versat în prevenție și a rămas, pe tot parcursul acestei călătorii, îngerul meu păzitor și medicul personal – m-a făcut să înghit o cantitate considerabilă de pastile împotriva intoxicațiilor alimentare, a febrei și a paludismului.

Iată-mă, dar, la Tombouctou, orașul sfânt din Mali, punctul de pornire al caravanelor ce mergeau odinioară să caute sarea din minele de la Tuadeni și aurul din Sudan. Legenda locală pretinde că este opera unei femei. O femeie și un puț: ca și Hadjar și Zemzem, la Mecca. Hadjar, sclavă a Sarei și concubina lui Abraham, i-a dat celui din urmă un fiu, Ismael – strămoș eponim al arabilor –, apoi a fost abandonată în deșert. Rătăcind mai multe săptămâni, ea s-a reîntors la Mecca; pierit de sete, Ismael era aproape mort. Panicată, Hadjar a alergat de colo până colo, lovind pământul cu piciorul, până ce a izvorât un firicel de apă. Acest izvor era Zemzem, apa sacră a pelerinajului musulman. Nu cred decât parțial în aceste legende dar, de vreme ce visul este suficient pentru unii, de ce ar căuta un adevăr ce riscă să-i decepționeze?

Bouctou de aici era sclavă sau aristocrată? Legenda nu spune dacă a fost alungată de stăpân și, refugiindu-se în regiune, ar fi săpat faimosul puț. În acea zi a lui 2007, la 12 kilometri de malurile Nigerului, ale cărui ape s-au retras departe de zidurile orașului, eu aveam impresia că mergeam pe urmele călătorilor medievali arabi. Mă refer aici la Ibn Battuta (1304- cca 1377), un globe-trotter timpuriu ce a petrecut peste douăzeci de ani cutreierând în lung și-n lat pământul Islamului. Dacă Egiptul și Mecca au fost primele lui destinații în pelerinajul obligatoriu la Locurile Sfinte, curiozitatea a fost cea care l-a împins către Siria, Persia, Rusia, India, Afganistan, Bengal, China, Maldive, Ceylon, până la puzderia de insule din arhipelagul indonezian.

În ce an a făcut escală în această moschee din Tombouctou? Exista, deja, pe vremea lui faimoasa Bibliotecă a deșertului? Ce părere avea despre sclavie? Sunt tot atâtea întrebări la care el nu a răspuns deschis în *Relatări de călătorie (Rihla)*, ci doar indirect.

Povestea lui Ibn Battuta este presărată cu informații despre sclavie și despre interesul pe care-l arătau cei puternici față de supuși. Cum era și de așteptat, autorul nu a părut interesat de condiția servilor, cel puțin nu atât încât să denunțe tratamentele inumane rezervate sclavilor de ambele sexe care erau cu miile: „În fața sultanului au ieșit muzicanții, ținând în mâini *kanâbirs* [instrumente muzicale tradiționale] de aur și de argint. În spatele lui sunt cam 300 de sclavi înarmați..." Ibn Battuta menționează în trecere că regimul matrimonial din Mali era unul excesiv: „Comandanții, judecătorii și propovăduitorii se așază conform obiceiului. Dougha, interpretul, sosește însoțit de cele patru soții legitime ale sale, de concubine și de sclave, vreo sută la număr." Acest Dougha era foarte puternic dar, în calitate de curtean al sultanului, trebuia să-i aducă mereu osanale. Așadar, spune Ibn Battuta, când recita un ditiramb era însoțit de toate soțiile și sclavele. La acest cor s-au alăturat curând „vreo treizeci de sclavi băieți". Când sultanul s-a decis să-și repudieze prima dintre soții, a chemat ca martoră împotriva ei pe propria sclavă: „Atunci a chemat-o pe una dintre tinerele sclave cu lanțuri la picioare și mâinile legate de gât și i-a poruncit: «Spune ce știi!» Sclava se execută și povesti cum prima doamnă a statului a uneltit o lovitură de stat împotriva soțului ei." Autorul observă că sclavele sultanului erau foarte numeroase și umblau goale, fără nici o bucată de pânză pe ele: „Toate femeile care intră la suveran sunt goale și nu au pe chip nici un văl; la fel și fetele. În a douăzeci și șaptea noapte a lunii ramadanului, am văzut vreo sută de femei sclave ce ieșeau din castelul sultanului, și erau toate goale..." (*Relatări de călătorie*, vol. 3: *Călătorie în Sudan și în Mali*).

Astăzi, la șase secole distanță, Tombouctou este tot acolo, ceea ce ține deja de domeniul miraculosului, dacă luăm în calcul disparițiile programate ale orașelor din deșert. Este anemiat – acum sunt câteva zeci de mii de locuitori față de sutele de mii din secolul al XIV-lea –, dar încă viu. Desigur, din marile biblioteci ale trecutului au fost furate cele mai bune manuscrise, iar cele rămase sunt în descompunere. „Praful este devorator", mi-a spus unul dintre conservatori, „trebuie să-l cureți zilnic, să veghezi la grăunțele de nisip ce se strecoară printre pagini, le macină, le fărâmițează. În plus, aceste foi îngălbenite sunt o pradă ușoară pentru prădătorii de la exterior. E ca un fagure!"

Al doilea călător arab al cărui nume mi-a venit în minte când am ajuns în marea moschee de la Tombouctou a fost al lui Juan-Leon Africanul (cca 1483-1554, p. 182), pe care l-am menționat în precedentele capitole ale cărții, autorul unei *Descrieri a Africii*, cunoscut sub numele de convertit creștin, deși se născuse musulman și pe atunci răspundea la patronimul Al-Hassan ibn Mohamed al-Wazzan az-Zayati. Răscumpărat și eliberat de papa Leon, a fost botezat în biserica Sfântul Petru din Roma, în 1520. Și-a părăsit țara, care fusese definitiv recucerită de Regii

Catolici, și s-a oprit la Fès, unde a studiat Coranul și a aprofundat cunoștințele de arabă în asemenea măsură încât s-a asimilat orașului, de unde și supranumele ce i s-a atribuit atunci, el-Fassi. Juan-Leon Africanul a călătorit pretutindeni în Maghrebul arab, până în ziua în care a fost capturat de marinarii sicilieni ce se aprovizionau cu sclavi de pe coastele libiene.

Ce diferențe sunt între călătoriile lui Juan-Leon Africanul, a lui Ibn Battuta, și a mea? La drept vorbind, aproape nici una! Desigur, Tombouctou; faimoasele biblioteci evocate mai sus au fost înghițite de deșertul ce nu a lăsat tefere decât câteva manuale roase de vreme. Mijloacele de locomoție – odinioară catâri, acum Land-Rover, taxi-brousse sau avion – au schimbat, desigur, condițiile, dar demersul a rămas același: vii la Tombouctou să cauți un anumit mod de a vedea lumea. Același lucru îl spunea cu ocazia uneia dintre călătoriile sale, cea din 1828, și René Caillé, spunând despre acest oraș că devenise „țința permanentă a tuturor gândurilor sale".

Pe mine, însă, m-a adus aici condiția sclavilor. Sunt legați cu lanțuri și astăzi de picioare ca vitele și expuși răzbunării populare? De la Caillé am primit altă mărturie: „La 30 iulie a sosit la Sambatikila o caravană de negustori de etnie Saracolet ce mergea la Foulou să cumpere sclavi pe care să-i revândă mai apoi în Fouta sau în Kankan. Toate mărfurile vândute în comptoarele europene sunt destinate comerțului infam cu sclavi care, în realitate, nu sunt exportați, dar nici nu sunt mai fericiți." Și mai este și această teribilă frază: „Europa civilizată poate aboli sclavia, dar africanul, sălbatic și interesat, va mai păstra multă vreme obiceiul barbar de a-și vinde semenii" (*Voyage à Tombouctou*, vol. 1, p. 359).

Sunt aproape două secole de când René Caillé a redactat febril aceste rânduri și de când și-a riscat viața dându-se drept musulman.

Tombouctou este unul dintre centrele din deșertul malian unde, e deja amplu demonstrat, sclavajul s-a practicat la scară largă, inclusiv de către locuitorii vechiului oraș. Henri Barth o confirma și el, după o vizită făcută la Tombouctou în 1853. Astfel de scurte expediții, dintre care unele aveau interese de spionaj, au sfârșit prin a conferi un real avantaj Franței, care căuta să-și extindă puterea dincolo de sudul algerian. Astfel, Tombouctou a rămas ocupat în perioada 1893-1960.

După estimările făcute în 1963 de Institutul Francez al Africii Negre (IFAN), al cărui sediu se află la Dakar, așa-numiții *bella*, sau *karratine*, sclavii eliberați, erau mai numeroși în Kourmina, la nord de paralela de 15°, adică într-un imens sector situat între Niafounké, Goundam, Tombouctou, Bourem și Gao. Acest teritoriu, cu o suprafață de două ori cât Franța, aparține tuaregilor și maurilor. În partea nordică se contopește cu teritoriul peulilor, mai puțin sclavagiști. Conform IFAN, actualmente ar exista 15 000 de *bella* la 7 000 de tuaregi, adică puțin peste dublu.

Studiul arată, totuşi, că toate aceste etnii – bella, tuaregi, mauri –, în parte devenite tuaregizate, trăiesc într-o oarecare simbioză.

Ne-ar putea mira persistenţa unei realităţi atât de sordide cum este sclavajul în ciuda faptului că, deja de un secol, se manifestă tendinţa de eliberare generalizată. Cred că un cod secret acţionează în paralel cu toate campaniile vizând abolirea, un cod de inspiraţie religioasă. Dacă sclavul ar fi fost aservit stăpânului exclusiv pe plan juridic sau economic, atunci ar fi trebuit ca statutul lui să fie demult învechit. Rămânea, însă, legătura „sacramentală", cea a înfeudării religioase a sclavului de către stăpânul care, adeseori, se prezenta ca un şeic carismatic, ca marabu sau griot. Desigur, Islamul dezaprobă sclavia, mai mult sau mai puţin, dar nu prevede nici o clauză cu efect imediat în acest sens. Or, când te aureolezi cu titlul de *hajj* („pelerin") şi când revii de pe pământurile ancestrale, tentaţia de a accepta să fii servit de o mulţime de omuleţi care încearcă să se înnobileze cu har proaspăt în vecinătatea unui marabu este mare. Funcţia mistică a acestui guru al deşertului, care era acest *hajj* sau *sheik*, nu era recunoscută decât când se invoca vreun motiv misterios, sau vreo putere miraculoasă. La razie, care îmbogăţea confederaţiile tribale cu forţe noi şi diversificate, în special sclavi, se adăuga şi supunerea de ordin spiritual. Fenomenul era atât de bine ancorat în mentalitatea elitelor deşertului – ca, de altfel, şi în unele ţări dinastice precum Maroc, Arabia Saudită, ţările Golfului –; nu e lucru rar să găsim genealogii gata făcute pe care seniorii deşertului le exhibă la fiecare vizită a autorităţilor oficiale.

În studiul său despre islam şi despre triburile din Sudan, Paul Marty citează genealogia lui Ahmed Baba, judecător tradiţional din Tombouctou, un cadiu presupus a descinde direct din Profetul Mohamed: Ahmed Baba, fiul lui Abul-Abbas, fiul lui Moulay Omar, fiul lui Ziyan, fiul lui San Mohammed, fiul lui Zoubayr, fiul lui Ahmed Saqli menţionat în *Tarikh es-Soudan (Istoria Sudanului)* şi care purta numele de Fettach, fiul lui Ali, fiul lui Aissa, fiul lui Ziyan, fiul lui Abd el-Aziz, fiul lui Abd Allah, fiul lui Mohamed, fiul lui Manadj, fiul lui Ali, fiul lui Andas, fiul lui Mansour, fiul lui Aissa, fiul lui Abd er-Rahman zis Yala, fiul lui Ishaq zis Abd El-Ala, fiul lui Ahmed, fiul lui Mohamed, fiul lui Idris II, fiul lui Idris I, fiul lui Abd Allah al lui Hassan, suveran al tinerilor ce trăiesc în Paradis, fiul stăpânului nostru Ali, soţul Fatimei şi ginerele Profetului!

Cu atât mai rău dacă doctrina respectată în această regiune era malikită, deci sunnită, căci ascendenţa relevată de acest arbore genealogic este şiită, via Hassan, fiul lui Ali! Exemplul este tipic, o imitaţie a arborelui genealogic pe care îl putem găsi în numeroase arhive familiale. Imprecizia este o regulă: în cazul de faţă nu este vorba să descinzi direct din Profet, ci să-i convingi pe adepţi să creadă acest lucru şi să cadă imediat în genunchi!

În Maroc şi în alte părţi găsim genealogii strict sunnite care, datând din secolul al VII-lea, fac o misterioasă translaţie pentru a deveni şiite, căci oricine ştie că Profetul nu a lăsat nici un descendent bărbat, ci doar o descendenţă indirectă, prin Fatima...

Sclavii sunt, evident, ultimii care ar putea controla genealogia stăpânilor coranişti şi a unor *hajj*, înainte de a crede şi a se supune. Iată de ce, supunerea sclavilor rezultă, în mare parte, dintr-o proastă interpretare a Cărţii. Se întâmpla şi ca interpretul Coranului – imamul, şeicul – să se dedea cu bună ştiinţă la aşa ceva pentru a obţine de la sclavagist avantaje materiale sau concesiuni (*iqta'*). Această proastă interpretare a sfârşit prin a crea în sufletele sclavilor nişte confuzii redutabile. Cum dar, se întrebau ei, s-ar putea înşela imamul nostru, sau să interpreteze greşit Coranul? Lucrul li se părea de neconceput, mai ales în această regiune a lumii musulmane în care cadiul, *hajj*, sau guru-ul spiritual, sunt renumiţi că deţin o bucăţică de divin.

11

TUAREGII „AMAZIGH" CU SANDALELE DE VÂNT

*Oameni liberi (*Amazigh*), aristocraţi, sau vajnici sclavagişti? Nu există unanimitate în privinţa tuaregilor, populaţie puternic ierarhizată şi scindată, totodată. Cei pe care etnologii îi numesc „Fii ai vântului", „Războinicii absolutului", „Fiii norilor şi ai Antineei", caută astăzi un nou punct de pornire în cadrul identităţilor multiple consacrate de dispersarea lor în cinci state independente: Algeria, Libia, Mali, Niger şi Burkina Faso.*

După exemplul kurzilor, răspândiţi în mai multe ţări, tuaregii, numiţi şi Kel Taguelmoust, „oamenii cu văluri", şi Kel Tamacheq, „cei ce vorbesc tamacheq", constituie o puternică minoritate în cinci ţări limitrofe Saharei. Există şi câteva grupuri răzleţe, dar numai în perioada transhumanţei, în Ciad, Mauritania, Sahara Occidentală. În Mali, ei coboară până la graniţa cu ţinutul Dogon şi se amestecă cu negustorii din bazarurile din Tombouctou, Gao şi Mopti.

În ţinutul tuareg, sclavia este percepută ca un fapt cultural legat de tradiţie, atât de veche încât a devenit structurală. În mitologia occidentală, tuaregul are ceva seniorial, şi asta pentru motive temeinice: încă din vremuri imemoriale, tuaregul se percepe şi acţionează ca o fiinţă nobilă. Drapându-se în acel *taguelmoust* albastru, turbanul vopsit cu indigo, el devine mai misterios decât însăşi regina Saba, făcându-le pe femei să aibă fantasme şi cucerindu-i, prin atitudine, pe călătorii aflaţi în trecere! Nu a existat scriitor, jurnalist sau misionar, nici un militar din trupele de la Tibesti, care să nu fi cedat farmecului enigmatic al seniorilor deşertului şi care să nu-i sublimeze frumuseţea intrinsecă, ţinuta, istoria şi, de curând, statutul de minoritate într-o regiune presupusă a-l exclude sau oprima. În cazul de faţă, autorii nu au ezitat să înfrumuseţeze o realitate ce nu avea nimic poetic. Vorbesc, din propria perspectivă, despre triburile rustice ce par să apere cu orice preţ o civilizaţie imemorială pe cale de dispariţie. În acest timp, tinerii tuaregi nu visează decât un lucru: să scape de ridicolele greutăţi ale tradiţiei, să lucreze în cadrul companiilor străine, sau să migreze spre nord.

Nici un tuareg nu străbate astăzi mai mult de 100 de kilometri fără o Toyota solidă, fără suficient carburant și fără apă, plus un utilaj care să îndepărteze nisipul. Restul e nostalgie! Amintire sunt și „stăpânii", *aménokal*, ai tuaregilor algerieni, *illan* la tuaregii malieni, dar nu și cea a sclavilor capturați în timpul expedițiilor de supraviețuire în care tuaregul se aproviziona cu cămile, cu vite și cu *iklan* – termenul îi desemna pe captivii și pe sclavii negri capturați din rândul populațiilor sedentare din Ciad și Sudan.

Nimeni nu va putea rezuma în cuvinte măreția șefilor tuaregi, convingerea lor că sunt o rasă superioară, sectarismul lor. Nimeni nu va putea mărturisi îndeajuns că societatea lor este profund lipsită de egalitate și inică. Sistemul sclavagist este în vigoare în această imensă și dezolantă regiune încă din Antichitate. E dificil să intrăm în detaliile multiplelor dependențe pe care le-a traversat societatea tuareg, cu toate ramificările sale locale și, de curând, și naționale. Să ne mulțumim a spune că cele două pături sociale inferioare sunt meșteșugarii și prizonierii. „Grupul meșteșugarilor fierari (*inhadan*)", consemna Pierre Boiley, „se ocupa cu lucrările industriale. Dependenți de un *tawset* (trib cu bază de rudenie liniară), ei se aflau în serviciul lui, dar nu erau considerați nici captivi, nici tributari. Statutul lor ambiguu îi afilia la o castă. Parțial intangibili și, uneori, disprețuiți, stârneau totuși frica, prin dimensiunea magică a industriei lor, iar ceilalți trebuiau să-i protejeze sau, măcar, să nu-i atace, fiind amenințați să-și piardă onoarea (...) La baza ierarhiei sociale, servitorii și captivii (*iklan*) erau și servitorii permanenți ai taberei (captivi de cort), dar și păstori, trăind singuri cu turmele (captivi de dune). Se pare că servitorii nu erau foarte numeroși la Kel Adagh (în Mali), având de suferit de pe urma numeroaselor incursiuni fulgerătoare" (*Les Kel Adagh et la colonisation*, p. 237).

Boiley a utilizat termenul „intangibil": este vorba despre același tabu pe care îl aflăm și în India? Merită să ne punem întrebarea cu atât mai mult cu cât detaliul singular este adeseori mai grăitor decât marile explicații. Iată un exemplu: când cineva străin de grupul fierarilor avea un contact carnal cu una dintre femeile acestora, o *inhaden*, el nu se putea reintegra în grupul de origine decât dacă se spăla de șapte ori pe organele genitale.

Chiar și cel eliberat (*éderef*) continua să suporte ostracizarea venită din partea seniorilor. În dicționarul său tuareg-francez (1910-1916), părintele Charles de Foucauld, totuși binevoitor față de cultura tuareg, spunea cu sinceritate: „În prezent, în întreaga Sahară algeriană, marocană și tripolitană, din ziua în care un sclav (adică un negru, deoarece nu există alți sclavi) este eliberat, el primește numele de *hartani*, face parte din clasa *hartani*, și este considerat drept unul dintre ai lor din toate punctele de vedere; populația *hartani* primește astfel, permanent, provizii proaspete de sânge negru. *Hartani* sunt liberi, dar formează clasa cea mai de jos a oamenilor liberi" (vol. II, p. 632).

Fondată pe legea sângelui, ereditatea tuareg㠠îi trecea în servitute pe cei care nu au avut șansa de a se naște în casa unui stăpân. Nașterea unor astfel de sclavi le pecetluia destinul pentru totdeauna, căci destinul făcea din ei niște „damnați ai pământului", ca să folosim expresia lui Franz Fanon (1925-1961), psihiatrul antilez care a poposit la Blida (Algeria) – expresie pe care Roger Botte a reutilizat-o în 1999 spre a descrie condiția categoriilor „riimaybe, haratini și iklan"

Până în zilele noastre, căpeteniile tuarege și-au văzut confirmată superioritatea ereditară de către toate regimurile în funcție ce le aminteau de gloria lor trecută. Măcar, fiind atât de aplecați către vremurile idilice, rămâneau liniștiți! Nici unul dintre cele cinci state vizate de acest romantic nomadism nu a repus în discuție statutul elitelor tuarege, perpetuând, astfel, divizarea instaurată aici din timpuri imemoriale și pe care sistemul colonial francez s-a străduit atât de mult să-l supună. În anul 1980 am văzut apărând o serie întreagă de opere scrise de autoare occidentale căsătorite cu tuaregi, în care existența tuareg㠠era ridicată la rangul de epopee grecească. Din aceste lucrări de microsociologie, cititorul păstrează impresia că deșertul a împins toată populația tuareg㠠de partea Binelui, pe când restul societății a fost alungat dincolo de linia de demarcație, de partea Răului. Dualismul respectiv este foarte la modă printre elogiatorii oamenilor albaștri și printre cei interesați.

În realitate, tribul tuareg este strict ierarhizat. La Kel Tamachaq din Hoggar și din Air (numiți și Tamajaq sau Tamahaq), grupul oamenilor liberi, ce guvernează pe principiul eredității, este *illelan*. În fruntea lor se află un *aménokal* ales din triburile considerate nobile, *imajaghen*. Statutul de „superioritate" le impune să vegheze la securitatea claselor sociale ce depind de ei, începând cu *imghad* și *tilaqqiwin* – liberi la origine, dar decăzuți la servitute –, *inhadan* (grupul meșterilor fierari), *inesleemen* sau *alfaqiten* (marabu, personal de cult) și *iklan*, servitorii sau captivii, dintre care unii aveau acest statut de generații întregi.

Deși colonizarea franceză a destabilizat un sistem ce nu mai este la fel ca în trecut, mentalitățile nu s-au schimbat, iar tinerii sclavi (*askiouen*) sunt încă mulți. La începutul secolului al XX-lea, unii tuaregi erau la fel de sclavagiști ca și strămoșii lor din secolul al X-lea, cei atât de bine descriși de călătorii arabi. Unul dintre acești călători, El-Bekri (cca 1028- cca 1094) menționa că în regiune „existau indivizi care dețineau, fiecare, câte 1 000 de sclavi [*raqîq, khadîm*], și chiar mai mult" (p. 317).

Am făcut în 1985 o călătorie la Tamanrasset și Djanet. La Tamanrasset am fost întâmpinat de autoritățile din *wilaya* ce mi-au oferit ospitalitate într-o reședință rezervată oaspeților temporari, în special celor veniți din Alger. În fapt, această „vilă de oaspeți" era o simplă casă pătrată, spoită cu var, cu o curte interioară în care câțiva

arbuști scheletici încercau să reziste la dogoarea sufocantă a marelui Sud. Într-o zi, când mă întorceam la căderea nopții dintr-un periplu având ca scop direct muzica tuareg prin care geniul acestui popor atinge sublimul, am dat nas în nas, spre marea mea surpriză, cu o familie de sclavi malieni ce fugiseră de seceta din 1970 și ajunseseră la Tamanrasset, unde și-au găsit un serviciu fastidios, dar nesperat pentru o familie de refugiați. Locuința cu apă curentă reprezenta pentru ei Kawtharul, acest fluviu mitic al paradisului musulman!

Din discuțiile cu această familie și cu tuaregii algerieni am aflat că sistemul castelor era încă în vigoare, deși formele sale cele mai evidente erau înecate în pseudo-socialismul pe gustul vremii. Mi-am ascuțit, totuși, auzul la o remarcă a ghidului meu care m-a avertizat în privința diferențelor vestimentare, în special între turbanele tuarege.

Ne aflam pe atunci la Djanet, la câteva sute de kilometri la est de Tamanrasset. Ghidul meu, văzând că sosea un tuareg, îmi spuse: „Recunosc nobilul după turbanul lui. Cei de condiție modestă încearcă să se dea drept Kel Tagelmoust (textual «cei care poartă tagelmoust»), Oamenii Vălului, dar prețul prohibitiv al vălului indigo îi face să comită unele greșeli. Amestecând culorile, ei își dezvăluie originea. Cât despre așa-numiții *bella*, sclavii trăind liber în ținutul tuareg, ei au purtat multă vreme bucăți de împletituri de piele, veșminte de căpătat, sau pânzeturi din bumbac."

Conform opiniei lui Maurice Lombard, care a studiat evoluția textilelor în lumea arabo-musulmană în timpul primelor cinci secole islamice, arabii au introdus straiele alese în Africa, din mătase și bumbac în special, mai ales în zona subsahariană. Călătorii ce au descris Țara Negrilor, *zandj*, erau oripilați să constate că locuitorii de pe toată fâșia saheliană, din Sudan și din Cornul Africii, trăiau goi. Pe acest subiect este bine să amintim că țările furnizoare de sclavi erau cele unde se purta goliciunea. Țările exploatatoare de sclavi erau chiar cele care făceau comerț cu bumbac și cu mătase. O graniță discretă separa țările exploatatoare de cele exploatate, dar nu era suficientă pentru a le separa riguros căci, chiar după ce ai adaptat costumul musulmanului sau al colonului portughez, sclavul rămânea marfa cea mai de preț a negustorilor.

Așa-numiții *hartani*, ca și exilații din Mali și din Niger, care își părăseau seniorii în timp de război (în timpul revoltei Azawag), de mizerie, de secetă, toate atrocitățile pe care le suportau sclavii și pe care noi le uităm ca și numele pe care îl purtau ei, erau folosiți în general la muncile cele mai grele. Stăpânii le încredințau corvezile la care un notabil nu s-ar fi pretat niciodată, nici cu riscul de a fi îngropat sub mizerie: întreținerea drumurilor, curățarea canalelor, construirea și restaurarea permanentă a clădirilor, îngrijirea și păzirea vitelor și, în special, cum bine a precizat Charles de Foucauld, lucrările agricole.

Astăzi situaţia a evoluat simţitor, cu atât mai mult cu cât politizarea islamului a aruncat o lumină crudă asupra atavismelor locale. Oricât de puţin musulman ar fi, un sclav al tuaregilor îşi câştigă demnitatea pe altarul credinţei pe care o afişează: va fi un sclav „pur". Nici un tuareg nu va cuteza să-l trateze nedemn, căci ar risca să fie el însuşi exilat din comunitatea credincioşilor. În măsura în care legăturile tribale rămân destul de puternice, această situaţie nu-şi are locul, în orice caz, nu făţiş. În fond, cutumele sunt singurele care pot încă impune legea. Pentru a înţelege lentoarea cu care autohtonii şi-au luat soarta în mâini, este suficient să părăsim o mare metropolă occidentală, cu ritmul ei de viaţă ameţitor, şi să poposim pentru câteva zile în ţinutul tuareg: aici nu se schimbă fusele orare, căci decalajul este filosofic. Timpul se scurge fără ca cineva să-l măsoare. În rest, tuaregii înşişi o spun: „Puteţi pleca dintr-un punct A chiar cu douăsprezece ore întârziere faţă de ora prevăzută şi este aproape sigur că veţi ajunge la punctul B acceptând să pierdeţi douăsprezece ore din timpul vostru, poate şi mai mult." Acest timp relativ – care pare scos din *Elogiul încetinelii* – a marcat şi continuă să marcheze abolirea sclaviei şi eliberarea ultimului lot de servitori. Mai poate dura câteva secole, voinţa fiind inexistentă în acest caz.

Pentru a veni în ajutorul sclavilor care doresc să scape de închistarea cutumiară, trebuie să le oferim posibilitatea de a schimba peisajul, să-i îndemnăm să migreze către nord pentru a-şi făuri o viaţă nouă. În rest, tuaregul este mereu gata să vă primească în cortul lui, să vă ofere ritualul celor trei ceaiuri, apoi să vă conducă în linişte cu un surâs enigmatic lipit de buze, ce pare şi el o rămăşiţă neolitică.

12

MAURITANIA: ŢARA „ALBILOR" FĂRĂ CUSUR

Din toate ţările pe care le-am vizitat pe parcursul acestei anchete, suferinţa ce însoţeşte sclavia mi s-a părut a fi fost cea mai puternică în Mauritania. Pe de o parte, fiecare mauritanian jură pe toţi zeii că această practică este inexistentă (sau nesemnificativă); pe de altă parte, o linişte plină de vinovăţie învăluie chestiunea sclaviei, inclusiv în rândul elitelor apropiate Puterii. După mărturiile interlocutorilor mei, de vreme ce sclavajul este rezidual, nu încape nici o controversă, cu atât mai puţin vreo critică. Dezbaterea este încheiată înainte de a începe.

Înţeleg că această atitudine derivă din strategia naţională care constă în a colmata toate faliile unei identităţi bifide ce nu reuşeşte să anihileze toţi fermenţii divizării. Există două indicii ce nu înşală: în această ţară sunt numeroase asociaţii de sclavi eliberaţi care încearcă din greu să dea acestei chestiuni o dimensiune politică; tot în această ţară, ele sunt cel mai puţin ascultate.

Recent ales, actualul preşedinte al Mauritaniei ar trebui să se străduiască, totuşi, să facă din sclavie o chestiune naţională, ceea ce ar avea ca efect – de durată – consolidarea identităţii multiple a naţiunii mauritaniene.

Până atunci, fiecare cămin de beidane *(albi) întreţine* harratine *negri, fii ai foştilor sclavi cărora li se dă numele de „servitori", cam cum se proceda odinioară în Barbados, unde erau pudic gratificaţi cu numele de „ucenici" sclavii proaspăt eliberaţi din lanţurile lor.*

Nu pot folosi aici decât iniţialele persoanelor, căci a le numi ar însemna să le aduc prejudicii: „M. M. M." Când amicul meu mauritanian şi-a deschis site-ul web ca să-mi arate ce resurse avea, la început nu m-am simţit prea interesat. Dar, de la primele pagini de primire mi-am dat seama că era tocmai ce căutam: părerile pe care autohtonii înşişi le aveau despre sclavie, fenomen cu siguranţă complex, dar care părea a pune la grea încercare nervii tuturor celor interesaţi. Cum percepe un mauritanian cultivat această practică? Cum o judecă? Are el vreo idee exactă despre

modul în care se poate eradica acest fenomen rezistent? Am ciulit urechile şi m-am pregătit să asist la demonstraţie.

„Aveţi date despre sclavajul din Mauritania?"

Severitatea cu care pusesem întrebarea mă uimi şi pe mine. Descumpănit, interlocutorul meu bâigui un răspuns de neauzit.

„Sclavajul în Mauritania", am reluat, „te-ai gândit să deschizi o pagină web pe tema asta?"

Încercă o manevră de diversiune:

„Să vedem. Intrăm în «Sclavie».

Tastează „sclavi", „sclavie"; nu găseşte nimic. Încearcă „servitute" Calculatorul rămâne impasibil. „*Abîd*" (sclav în arabă)? Nimic. Îi şoptesc: „*harratine*" sau „*hartani*" M. M. M. se revoltă, şocat că pot să-i cer aşa ceva frumosului său computer Toshiba.

„*Hartani* e la noi un termen peiorativ", zise el aproape excedat.

Înţelege prin asta că termenul nu aparţine vocabularului elevat al cercetării ştiinţifice. În fond, nu e el director de laborator şi, cu acest titlu, nu trebuie să dea un exemplu?

Iar computerul îi dă dreptate.

„«Eliberat»?

— Ah, da! «Eliberat» mi se pare a corespunde cu spiritul locului. Să eliberezi e mai nobil decât să aserveşti.

Dar, pentru a nu ştiu câta oară, calculatorul nu dă nici un răspuns. Mă mâhneşte mult să văd dezamăgirea zugrăvită pe chipul interlocutorului meu, dar faptul că un computer face nazuri la a răspunde unor astfel de întrebări mă consternează şi mai mult. Este adevărat că acest sclav electronic nu este stăpân pe actele lui; nu oferă decât ce a fost programat să ofere.

Prietenul meu explică:

„Site-ul e încă tânăr, nu poate acoperi tot."

Rămân perplex la atâta simplitate. Trecem la masă; o masă frugală, dar gustoasă, servită de soţia lui M. M. M., tot cadru superior. O intelectuală. Nu îndrăznesc să împing interogatoriul mai departe de teamă să nu-mi supăr gazdele.

Dar ce nu ştie M. M. M., sau se preface că nu ştie, este că e de bună-credinţă. Această „inhibiţie" este sistematică în Mauritania. Nimeni nu răspunde la întrebări despre sclavie, căci sunt prea stingheritoare: secret de stat, afacere de securitate internă. Când un cercetător curajos îndrăzneşte să facă pasul, nu o face decât în şoaptă. Şi pe bună dreptate: sclavia nu mai există oficial în Mauritania de două decenii. A fost abolită în 1980. E deja istorie.

Refuzul este în primul rând unul oficial. Nici o statistică pertinentă nu este disponibilă. Nimic, sau aproape nimic la Biblioteca Naţională, exceptând nişte relicve

datând din 1950. Nimic evident nici în jurnalele oficiale. Nimic la televiziune. Nici o carte care să ofere niște chei de înțelegere a servituții. Mai multe lucrări despre Mauritania redactate în Franța în anii 1970 și 1980 omit să menționeze sclavia, atât în corpul textului, cât și în bibliografie sau la index. Mă gândesc mai ales la lucrarea colectivă *Introduction à la Mauritanie*, publicată în 1979 de CNRS, care a reunit lucrările a cincisprezece profesori și specialiști francezi și mauritanieni. În ea sunt abordate toate capitolele sociale mai sofisticate, exceptând sclavia. Cercetătorii nu au ezitat să răspundă că este vorba doar de dependență, nu de servitute, sclavul fiind liber să dispună de el însuși. De altfel, primul articol de lege referitor la abolirea sclaviei, al cărui text îl reproduc în anexe, este evaziv și nu utilizează cuvinte supărătoare:

„În pofida definițiilor prevăzute de tratate și de convenții internaționale referitoare la Drepturile Omului, ratificate de Mauritania, expresia «comerț cu persoane» desemnează înrolarea, transportarea, transferul de persoane cu forța sau prin recursul la forță sau amenințare, sau la alte forme de constrângere prin răpire, înșelăciune, abuz de autoritate sau exploatarea unei situații de vulnerabilitate, oferirea sau acceptarea de bani sau de avantaje pentru a obține consimțământul unei persoane având autoritate asupra alteia în scopuri de exploatare. Exploatarea se referă, cel puțin, la munca neremunerată, munca sau serviciile forțate, ca și la practicile analoge, prelevarea de organe în scopuri lucrative, exploatarea prostituției, sau alte forme de exploatare sexuală."

*

Cine ajunge pentru prima dată în Mauritania este șocat de fizionomia negroidă a populației. Sunt membrii aceleiași societăți hibride capabili, aici mai mult decât altundeva, să se amestece și să creeze metisaje, pe când elementul cu adevărat „arab", maurul islamic (sub denumirea nobilă de *beidane*, textual „alb") s-a amestecat de mult cu elementul autohton, barbarul islamizat? Până și componenta neagră este multiplă: soninké, toucouleur, sarakolé, bambara, wolof – pe când seniorii albi se disting atât prin frumusețea veșmintelor („Hainele nu-l fac pe călugăr, ci pe imam", spune o expresie din Dakar și Bamako) și prin statura lor zveltă, prin ținuta demnă și gesturile măsurate. Toate aceste etnii au avut timp, de mai multe secole, să se instaleze în ținutul dintre brațele fluviului Senegal și să coabiteze pașnic.

La această primă sursă a complexității se adaugă o alta: credința și, mai presus de toate, apartenența. Ziceți că sunt africani? Dar vorbesc araba, sunt nomazi sau seminomazi, iar unii dintre ei se cred chiar marocani! Sunt *beidane* sau *baydâne*! Arabi? Dar aparțin unei țări-fantomă, cea a așa-numiților *harratine* sau a sclavilor eliberați, o țară ce nu e maghrebină decât prin misteriosul capriciu al istoriei, o țară

azvârlită acolo ca din întâmplare și care, în antichitatea ei târzie, a fost leagănul marii dinastii musulmane a almoravizilor (Al-Murabitun)!

Cu toate acestea, o linie invizibilă separă între ele comunitățile. Trebuie să fii *beidane* (*baydâne*) ca să identifici un servitor (*'abîd*), sau un eliberat și, la fel, trebuie să fii *harratine* ca să identifici dintr-o privire un alt sclav eliberat și să distingi într-un grup care a fost sclav și care nu, lucru ce nu se citește în gene, ci în atitudine.

Ilustrativă este experiența pe care am trăit-o cu un șofer de taxi mauritanian. Acest bătrân plebeu al volanului se plângea de patronul lui exploatator care-i ceruse să plătească mai multe sute de *ouguiyas* pe zi pentru a-și putea păstra taxiul. I-am cerut să mă ducă în cartierul de magherniță din Nouakchott, literalmente „Depozit de murdării" (*Kebba*), apoi în port, apoi în târgul ce se ținea în împrejurimile orașului. Maestrul-Taxi era volubil. Mi-a vorbit despre mizeria în care vegeta țara, de absența perspectivelor pentru cei tineri, de lipsa educației. L-am întrebat dacă, după câte credea el, mai existau sclavi. Mi-a răspuns fără ezitare:

„Patruzeci la sută dintre mauritanieni sunt sclavi!

— De unde ai scos cifra asta?

— E o impresie pe care mi-am făcut-o uitându-mă la *harratine* ce rătăcesc pe străzi, care sperie oameni, care șterpelesc."

Se făcuse liniște în mașină. A mai luat alți trei pasageri, deși se presupunea că taxiul lui n-ar fi trebuit să mai ia pe cineva. Niște docheri sinistri, foarte agresivi. Era sistemul D, în Africa, și nu mă interesa. Dar nu-mi convenea ocolul pe care ne-au obligat să-l facem. Au coborât, în sfârșit, și ne-am reluat discuția despre sclavi.

„Da, îmi zise el, când nu rămân în satele lor devin *harratine* la oraș."

Mașina traversa lent cartierul de magherniță. Mizeria era palpabilă. Mândru, Maestrul-Taxi îmi zise:

„E mai bine decât în Brazilia! Ai văzut *favellas* de la ei? Aici, cel puțin, nu plouă, n-avem noroaie care să curgă pe dealuri...

Brusc, întinzând arătătorul drept în fața lui, reia:

„— Iată-i!

— De cine vorbești?

— De *harratine*! Nu voiai să-i vezi? Toți cei de colo sunt *harratine*. Acum sunt muncitori. Sunt majoritatea săracilor din această țară, nici cu adevărat liberi, nici cu totul sclavi."

Cățărați ciorchine pe camioane, săracii se agață de draghine.

„— Pleacă la muncă.

— Așadar sunt muncitori? Agricoli sau în construcții?

— Nu, nu! Sunt *harratine*, insistă șoferul meu. *Harratine* ți-am zis! Sunt foarte mulți aici."

Se estimează că numărul sclavilor din această țară este de peste 100 000, să zicem între 100 000 și 150 000. Acești mauritanieni de ascendență neagră se repartizează în două subgrupe: sclavii și eliberații. Pentru moment, cei care sunt sclavi n-au nici o șansă să iasă din starea aceasta. Majoritatea se află în deșert, iar o altă parte pe valea fluviului Senegal. Numiți *adabai*, ei se află în proprietatea a cinci triburi din țară, Trarza la nord-est de Nouakchott, Tendgha, Awlad Ebyeri, Idaghzeynbû, triburi stabilite în Brakna, la est de capitală, între lacul Aleg și masivul Assaba.O parte dintre *harratine* supraviețuiește și în valea Gorgol, la sudul ținutului maur; acest imens teritoriu este guvernat de un cod funciar ce favorizează supunerea durabilă a sclavului față de fostul stăpân.

Patru alte confederații tribale din interiorul țării dețin numeroși sclavi: Ahl Barik-Allah, care fac parte din confederația Idayqub din Akjoujt, pe traseul Atar-Chinguetti, la nord de Nouakchott; Idablahsen; Awlad; Dayman, Tadjakant.

Când însemnăm pe hartă aceste prezențe, ne dăm seama că întreaga Mauritanie era, până de curând, o țară de stăpâni și de sclavi. Stăpâni erau maurii albi ce descindeau direct din triburile războinice din trecut, în Trarza și în alte părți. Musulmani cu drepturi depline, totuși sunt sclavagiști pe de-a-ntregul. Erau moștenitorii seniorilor, șeici, imami sau războinici, care dețineau Gao, Tombouctou, Goundam, Niafounké, Néma, 'Ayoun al-Atrouss, Nioro din Sahel, Kayes și Tamchakett. Mai la est, în Niger, fortărețe precum Katsina, Zinder și Sokoto erau ale lor.

Este clar că toate marile metropole ale deșertului, situate la nord de Segou, de Bamako și de fluviul Senegal, au avut un trecut sclavagist. Sarea era bunul cel mai de preț și constituia o rezervă esențială. Cât despre „bibliotecile deșertului", patrimoniu universal protejat de UNESCO, care constau în câteva colecții de manuscrise arabe, acestea erau, de fapt, biblioteci private ale foștilor stăpâni almoravizi, capi de familii sclavagiste.

Cifra avansată anterior, de 100 000-150 000 de sclavi încă în viață, este nu doar plauzibilă, ci și moderată. Confirmată de Anti-Slavery International – o ONG care militează pentru eliberarea ființelor asuprite –, trebuie, cu siguranță, revăzută, luându-se în considerație și nașterile. În studiul său despre sfârșitul sclaviei (*Ending Slavery: Hierarchy, Dependency and Gender in Central Mauritania*), V. P. Ruf semnala că eradicarea sclaviei din Mauritania nu s-a desăvârșit (*not yet been accomplished*). În tot cazul, este iluzoriu să cauți statistici pertinente. Nu numai că nu există voința politică, dar dificultatea a devenit obiectivă: cine e stăpân? Cine sclav? Adeseori, sclavii eliberați rămân pe pământurile stăpânului care i-a capturat, pe ei sau pe strămoșii lor, le cultivă și varsă în punga celui din urmă o sumă forfetară anuală. Dacă avuția stăpânului este constituită dintr-un șeptel, măcelăriile din oraș constituie piețele de desfacere firești. Tot foștii sclavi țin și măcelăria, mână vitele, le ucid, le vând.

Rare sunt, de altfel, cazurile în care stăpânii locuiesc pe pământurile lor. Trăiesc în marile oraşe, la Nouakchott în speţă, unde ocupă funcţii bune în administraţie, în partidele politice, inclusiv în legaţiile străine. Merg regulat cu maşinile lor 4x4 ca să-şi inspecteze bunurile, animalele, pământurile, sau sclavii.

Pe bună dreptate, la piaţa din Atar, sclavii sau descendenţii lor pretinşi a fi eliberaţi sunt puzderie: fiinţe substituibile, transparente, cu toate astea vii. Unul dintre ei m-a urmat. Îl cheamă Mabruk. Vrea să-mi care geanta în care am toate actele de călătorie, paşaportul, biletul de avion, banii. Apoi vrea să-mi şteargă de praf hainele şi încălţămintea, apoi se oferă să-mi facă de mâncare. E dificil să-l fac să înţeleagă că nu am nevoie de un sclav şi că nu cunosc gustul raziei. Băiatul are ochii negri atât de mari încât par că-i mănâncă faţa. Câţi ani are? Îl întreb. Înţelege cu greu. Număr pe degete: zece, unsprezece, doisprezece? Are paisprezece ani şi pare de douăzeci.

Îmi înţelege ezitarea, căci geanta mea e foarte preţioasă: nu pot să mă despart de el fără să tremur. Îmi cere o monedă. Sunt stingherit. Îi ofer un sandvici ca cel pe care-l mâncasem: ouă ochiuri, câţiva cartofi, sare din zonă. Mă refuză cu un gest al capului. Refuzul lui mă intrigă. Înşir întrebările: Unde locuieşte? E născut la Atar? Îmi răspunde cu o voce monotonă şi nazală. Se pare că se născuse în *wilaya* Atar, la vreo şaptezecu de kilometri în interiorul ţinutului. Acum locuia la periferia oraşului. Îmi spune un nume de oraş pe care l-am uitat imediat. Are părinţi? Cu ce se ocupă ei? Mă face să înţeleg că părinţii lui sunt crescători de vite şi că lucrează de multă vreme pentru un anume Mohamed. Turmele le aparţin? Este turma unui bogătaş care a făcut avere la Atar, Sheikh Hassany. „Este un om sus-pus", îmi zice Mabruk cu o asemenea convingere în voce pe care n-o pot traduce în cuvinte, eu fiind, oarecum, oaspetele lui: chiar dacă pământul mauritanian nu-i aparţine, ar putea să invoce posesiunea lui morală, şi asta ar fi de ajuns să mă lase fără replică.

Se îndepărtă un pic, manifestându-şi dorinţa de a vorbi:

„Este un om bun, Sheikh Hassany. Ne face daruri la sfârşitul fiecărei luni de post, la *tabaski* (de fapt el se referea la o mică sumă de bani pe care fiecare om cu avere trebuie s-o ofere în acea zi a anului sau la sfârşitul ramadanului). Sheikh Hassany ne oferă *zakat* (milostenia) şi multe haine de la familia lui. Haine vechi...

Mabruk mă însoţeşte multă vreme. Ştie de unde vine; am încercat să văd împreună cu el unde merge.

Ce face statul? Mai întâi de toate, poate face faţă cristalizării reflexelor celor mai conservatoare? Legea din 1980-1981 a rămas literă moartă. Cea din iulie 2003 nu a avut nici ea efecte. Într-o ţară ce rămâne sub-administrată, trebuie

să se pună întrebarea eficacității textelor, mai ales când se urmărește combaterea unui comportament colectiv destul de vechi. De altfel, sclavia este privită ca o dimensiune naturală a raporturilor dintre oameni, unii mai bogați decât alții, sau mai puternici, sau mai frumoși, sau mai albi, etc. În ediția din februarie 1997, *Le Monde diplomatique* amintea deja absența voinței manifeste de a eradica această plagă. Autorul articolului, Bruno Callies de Salies invoca opinia unui sociolog avizat: „Absența unei voințe politice și administrative și mentalitățile [în vigoare] asigură continuitatea sclaviei, mai ales în sud-estul țării" („La Mauritanie cernée par les conflits", p. 6). Pe parcursul ultimei jumătăți de secol, situația s-a agravat din cauza secetei endemice pe care o suportă țara, din cauza conflictelor regionale cu puternică rezonanță etnică sau socială, a sărăciei, a absenței perspectivelor politice sau economice pentru cei defavorizați. De aceea sclavul consideră adeseori că este preferabil să rămână la stăpânul lor, iar pentru acesta din urmă este o ocazie să prelungească servitutea foștilor sclavi într-o formă mai puțin convențională, dar la fel de profitabilă.

„Unii nu sunt nici măcar sclavi", mi s-a spus adeseori. Asta însemna că erau mai nefericiți decât sclavii?

Un an mai târziu, situația a reținut din nou atenția aceluiași jurnal. Sub semnătura lui Amel Daddah, articolul pune în introducere întrebările importante: „De ce stăpânii și sclavii soninké nu pot fi îngropați în același cimitir? De ce sclavii halpulareni beneficiază atât de puțin de accesul la pământ, principala sursă de emancipare economică în sânul comunității? De ce, într-una sau cealaltă dintre aceste două etnii, principalele componente ale minorității afro-mauritaniene, ar continua să fie considerat scandalos, indecent, ca un om de origine servilă să pretindă a se căsători cu o femeie ce nu aparține castei?" („Mauritanie, les héritiers de l'esclavage», *Le Monde diplomatique*, 1998, p. 13).

Mi-am amintit o frază a lui Louis Garneray din *Le Négrier de Zanzibar*. Căpitanul navei *Doris* ce transporta negri, un anume M. Liard, „arab ca un evreu", altfel spus, avar și prea puțin simțitor la soarta încărcăturii sale de „lemn de abanos", îi spunea lui Louis Garneray, care-i împărtășea dezgustul pe care-l simțea văzând „cum oameni liberi erau răpiți spre a fi aruncați într-o monstruoasă sclavie, deși nu vă erau dușmani", că soarta acestora din urmă era mai bună decât a multora dintre țăranii săraci ai Europei. Celălalt argument șocant pe care-l utilizează toți negustorii de negri pentru a-și amuți glasul conștiinței este următorul, emis de Liard lui Garneray: „Foarte bine!... Trebuie ca dumneavoastră să fi fost, în consecință, martorul profundei disperări, care merge până la sinucidere, pe care-o trăiește negrul

condamnat la libertate... Plânge, geme, se târăşte în genunchi, cere îndurare, promite supunere... este nebun de durere, e adevărat?" (*Le Négrier de Zanzibar*, p. 98).

Astfel de păreri am auzit repetându-se pe tot parcursul călătoriei mele. După interlocutorii mei, era mai bine să fii un sclav bine tratat decât un muncitor strivit de sistemul capitalist şi privat de toate bunurile, inclusiv de suflet.

Încă un exemplu pentru a ne convinge: l-am găsit în relatarea lui Sir Samuel White Baker, cu care ne-am mai întâlnit şi anterior. Deşi în ansamblul textului părea afabil şi orientat către eliberarea firească a sclavului, i se întâmpla să strecoare ici-colo fraze precum aceasta:

„Istoria negrului a dovedit altruismul teoriei mele. Odată stăpân pe propria viaţă, sclavul a retrogradat întotdeauna. Ca şi caii liberi, se sălbăticeşte; puneţi-l în frâu, şi nici un animal nu este mai util. Concluzia aceasta este, din nefericire, contrară opiniei publice din Anglia, unde *vox populi* îşi asumă dreptul de a decide în ultimă instanţă asupra lucrurilor şi oamenilor pe care ea nu-i cunoaşte în nici un fel. Englezii vor doar ca sistemul lor de greutăţi şi de măsură să determine excelenţa speciei umane şi, în consecinţă, cei mulţi, ce nu cunosc nimic despre negri, au decis că negrul este un frate maltratat, că este un membru demn al familiei umane redus la o poziţie inferioară de prejudecăţile şi de ignoranţa albilor, al căror egal ar trebui să fie din toate punctele de vedere" (*Découverte de l'Albert N'Yanza, nouvelles explorations des sources du Nil*, p. 202).

Rândurile ce urmează vor finaliza descrierea stării unei părţi a mentalităţii europene de la mijlocul secolului al XIX-lea:

„Negrul a fost şi este încă necunoscut. Oricât de aspru am putea condamna oribilul sistem al sclavagismului, nu este mai puţin dovedit, conform rezultatelor emancipării, că negrul nu apreciază binefacerile libertăţii; nu arată nici cel mai mic semn de recunoştinţă faţă de cel care l-a eliberat din lanţuri. Cu inteligenţa lui limitată, nu poate înţelege sentimentul de pură filantropie ce a determinat Anglia să ia iniţiativă împotriva sclavajului, iar el priveşte mişcarea aboliţionistă ca pe o dovadă a propriei importanţe. Orizontul său restrâns nu-l include decât pe el, negrul, şi prin urmare vanitatea lui îl face să creadă că lumea întreagă se războieşte din cauza chestiunii negrilor. Rezultă de aici că el se percepe drept singurul personaj important în lumea inferioară; este mult prea distins ca să lucreze. În special asupra acestui punct, negrul lasă să i se vadă adevărata natură. Nimeni nu poate exercita vreo autoritate asupra lui; odată liber, prima grijă este să se poarte ca de la egal la egal cu cei pe care-i servea odinioară şi să uzurpeze o demnitate, adică are nişte pretenţii ce au dezgustat dintotdeauna societatea albă..." (*ibid.*).

Acelaşi discurs mi l-au ţinut şi acei mauritanieni conformişti ce trăiau la Paris, vorbeau fără să fie ascultaţi de nimeni la UNESCO, îi apărau pe orfanii şi pe

văduvele din țări africane și mai săracă decât a lor, Mali, Burkina, Ciad, dar uitau sistematic să deschidă dosarul gros al sclaviei de la ei[2]. Unii erau ei înșiși sclavagiști, nu la modul sporadic și mascat, după modelul angajatorilor de forță de muncă la negru – „sclavagiștii la negru", după sintagma „muncitor la negru"! –, ci în mod firesc, ceea ce era de notorietate publică.

Sclavii înșiși, odată eliberați, nu mai vroiau să audă vorbindu-se despre condiția lor originară. Dacă puteau părăsi locul de baștină, o făceau fără ezitare. Unii au căpătat o poziție oarecare în rândul administrației sau în vreo firmă privată. Nu ar mai putea înfrunta vreodată privirea foștilor stăpâni, căci le-ar învia vechile răni. Trebuie să spunem că, pentru ei, drumul este lung și periculos. Criza de identitate nefiind întotdeauna sinonimă și cu o criză de conștiință, se întâmplă ca fostul sclav să se poarte violent față de semenii lui rămași la sat și care, în viziunea lui, zac în indolență și în nepăsare. Tentațiile orașului sunt foarte puternice. Așadar, pentru descendenții sclavului este ușor să intre în pielea unui *beidane* veritabil, să-l imite în toate, inclusiv în dorința de a păstra secretă această mârșăvie. În sfârșit, am avut ocazia de a mă întâlni cu unul sau doi descendenți ai sclavilor care, ajungând în capitală, s-au transformat în notabili.

Apologia sclaviei ia uneori turnuri inedite. Astfel, unii nu au ezitat, în solilocviile lor, să-mi amintească despre „revolta din Barbados" din 1830. În această insulă pașnică din Antilele Mici, care nu și-a obținut independența decât în 1966 și a cărei capitală este astăzi Bridgetown, două sute de negri, bărbați și femei, s-au revoltat împotriva unei hotărâri luate în martie 1830 ce prevedea eliberarea lor. Odată eliberați, sclavii, care în mod firesc ar fi trebuit să se bucure, nu au văzut decizia cu ochi buni. Au mers la fostul stăpân, un anume Glenelg, ca să-l convingă să-i reprimească drept sclavi. Un pastor anabaptist a redactat pentru ei un registru cu doleanțe pe care l-au prezentat plantatorului. Au avut loc discuții îndelungate pe plantație dar, legea fiind lege, Glenelg a refuzat să dea satisfacție foștilor sclavi. Situația a degenerat în încăierare. Sclavagistul a căzut răpus de lovituri, ca și familia lui. Au fost forțate lacătele și fiecare sclav și-a ocupat din nou coliba. A doua zi, conform unui ritm ancestral, sclavii de bunăvoie și-au reluat muncile zilnice pe pământuri și în ateliere. Dar soarta lor era pecetluită, căci guvernatorul Mac Gregor nu era omul care să cedeze la astfel de șantaj, iar eliberarea sclavilor a avut loc în Barbados cu același titlu ca și în restul imperiului colonial.

[2] Când editorul trimisese cartea la tipar, am aflat că Adunarea Națională Mauritaniană adoptase, miercuri 8 august 2007, o lege ce incrimina pentru prima dată sclavia. Conform acestei legi, votată în unanimitate, persoanele dovedite a practica acte de sclavagie riscau o pedeapsă cu închisoarea între 5 și 10 ani. Textul mai interzicea și orice producție culturală sau artistică ce ar fi făcut apologia sclaviei, pedeapsa fiind de 2 ani de închisoare.

13

SENEGAL: POLITICI CONFRUNTATE CU UITAREA

Locul Senegalului în periplul meu nu a fost unul oarecare. Această țară are o istorie veche, bogată și frământată. Legăturile ei cu lumea arabă și cu Islamul sunt cunoscute, în special cele conflictuale, dar frecvente, pe care le-a întreținut cu Marocul și cu Mauritania. Nu mai există sclavie în această țară de când Franța i-a pus capăt, la începutul secolului al XX-lea, dar relațiile de supunere au continuat să existe, astfel încât, astăzi, nimeni nu ar putea afirma că dependența numeroșilor copii față de angajatorii lor din orașe nu seamănă cu o servitute în toată legea.

După o lungă perioadă de ezitare, într-un final, Senegalul a fost luat în vizor și s-a denunțat comerțul atlantic cu sclavi rămas multă vreme singurul cunoscut și studiat. Este vorba despre o disculpare a negustorilor locali de negri sau, dimpotrivă, de o acuzare? „Nici vorbă despre așa ceva", spun cu mărinimie responsabilii muzeelor, dar și elita conducătoare. „În primul rând este o restituire a memoriei celor ce și-au pierdut-o din cauza masivelor deplasări a tinerilor negri de pe continentul african către Antile, SUA, și chiar Europa."

Nu mă voi întoarce pe insula Gorée, în largul Dakarului. Cel puțin nu imediat. Am vizitat-o acum câțiva ani cu ocazia unei călătorii private în Senegal. Casa Sclavilor de acolo este un pic cam prea restaurată pentru gustul meu. A găzduit cu adevărat un asemenea comerț? Sper că, de la ultima mea vizită, timpul și-a desăvârșit lucrarea, așa c-o voi revedea mai reală, sau măcar oferind această iluzie. Cu toate acestea, pentru că spiritul locului și-a făcut efectul, în ciuda pereților dați cu var, a frumoaselor frize, a culorii aurite a scării răsucite, impresia de dezolare pe care am trăit-o acolo, impalpabilă și puternică totodată, s-ar putea să mă convingă să nu mai calc vreodată pe acolo. Văd încă trapa din incintă prin care sclavii erau îmbarcați direct pe fundul calei, iar imaginea îmi dă încă fiori. Deși locul nu a mai servit la îmbarcarea sclavilor din 1823 sau 1824, ne dăm seama că traficul cu sclavi nu lasă pe nimeni indiferent, nici pe vizitatori, nici pe gardieni, nici măcar pereții,

care par încă a reverbera strigătele miilor de nefericiți pe care soarta îi lovise și care încercau să se agațe de ziduri înainte de a face marele salt.

Un trafic puțin cunoscut, fiind minoritar, a fost cel cu africani musulmani, accidental meghrebini, capturați sau răpiți în timpul marelui comerț cu negri, cel din Atlantic. Unii dintre ei erau ostaticii ordinelor creștine din Europa, alții se trezeau pe fundul calelor împreună cu alți nefericiți cu destinația Brazilia. Mărturisiri lacunare pretind că acești sclavi musulmani continuau să-și respecte riturile religioase, printre care rugăciunea (*salât*), făcută atât în cala vaporului, cât și pe plantațiile de trestie de zahăr unde erau folosiți.

La mijlocul secolului al XX-lea, în *Maîtres et esclaves*, cartea care l-a făcut celebru, Gilbert Freyre arăta pe mai multe pagini complexitatea acestor schimburi dintre orașele Europei – aici Spania și Portugalia – și maurii și alți mozarabi ce fugiseră de persecuțiile din timpul Reconquistei: „Sclavajul la care au fost supuși maurii și chiar mozarabii după victoria creștină a fost mijlocul prin care portughezii au suportat influența decisivă nu numai din partea maurului, a mahomedanului, a africanului, ci și, la un mod mai general, a sclavului" (p. 176). Ce răsturnare de situație! Autorul explică faptul că, de cealaltă parte a Atlanticului, acești sclavi mauri și mozarabi și-au impus numeroasele deprinderi manuale și modul lor de viață, inclusiv în materie de igienă. La acea vreme, populația din zonele semiaride braziliene era alcătuită din noi coloni cărora le lipsea totul, începând de la educația și rafinamentul andaluzilor. Blândețea stăpânului față de sclav ar fi fost, în primele momente ale colonizării Braziliei, o rămășiță musulmană. La fel se întâmpla și cu unele trăsături fizice, cu legende și elemente de mitologie, cu basmele.

Chestiunea religiei i-a preocupat puțin pe istorici și nu i-a îngrijorat mai mult nici pe jurișrii musulmani. Acest aspect ține, desigur, de faptul că un sclav nu putea cumula puterea de muncă, pe de o parte, și credința și practicarea ei de cealaltă parte. Doar pentru islamul strict păgânul era un sclav perfect, putând fi convertit. Pe acele vremuri, nici creștinismul, nici legea islamică nu se instalaseră definitiv în rândurile populației în cea mai mare parte animistă. Chiar unii berberi crescuți în Spania descopereau existența islamului doar pe vapoare.

În timpul comerțului atlantic cu sclavi, fiecare captiv trebuia să fie supus unei îndoctrinări religioase destul de puternice pentru a-l împiedica să revină la credințele lui primitive și la vrăjitorie. Codurile în vigoare erau foarte clare: „Toți sclavii ce vor ajunge pe insulele noastre – reamintea M. Petit cu ocazia unei promulgări a ordonanței regale din 1685 cu referire la disciplina negrilor sclavi de pe insulele din America – vor fi botezați și instruiți în religia catolică, apostolică sau romană." Și mai departe: „Se interzice orice exercitare în public a unei alte religii decât cea

catolică, apostolică și romană" (*Traité du gouvernement des esclaves*, vol. 1, p. 11). Mai târziu, revoluția franceză abolea această clauză; ea nu-l considera pe sclavul din colonii decât ca supus, nu ca un coreligionar.

După eliberarea lor, numeroși sclavi negri au rămas pe plantații prin mijlocirea unei schimbări de statut pentru cei mai norocoși. Primii proletari ai timpurilor moderne, această mână de lucru ideală a fost, în realitate, bună de exploatat. Pentru plantatori, acest regim prezenta toate avantajele fostei servituți, fără conotația degradantă. Sclavajul era, în concluzie, moralizat. Conform unor numeroase mărturisiri franceze, condiția sclavilor sub administrația spaniolă era și mai severă decât pe domeniile franceze de dincolo de Atlantic. Acești mauri și negri suportau biciul *alguazil*-ului (ofițer de poliție), lucrau și dormeau în condiții inimaginabile. Când era prins vreun fugar, era pus în lanțuri. Era numit „negru fugar" orice sclav denunțat ca fugar de către stăpânii săi și recunoscut ca atare de către autoritățile locale.

Chiar și la Maghreb, la începutul colonizării, se folosea un cuvânt străin, *„sarrasinage"*, pentru a califica unele tipuri de delict, o violență, sau fuga unui indigen. Conform părerii lui Vincent Monteil, cuvântul era încă în vigoare înaintea Primului Război Mondial, în special la membrii consiliului de conciliere a conflictelor de muncă.

În Senegal predomină o bonomie care cadrează prost cu amintirea tragediei comerțului cu negri, cu efectele sale devastatoare. Cine-ar putea crede că acolo s-a orchestrat una dintre cele mai ample deplasări de populație din istoria omenirii? Printr-o bizarerie nemaipomenită, până și a părăsi această țară și Africa trădează o predispoziție către sclavie: rostind un simplu „Ciao!", o invocăm din nou, prin acest cuvânt sonor care șuieră în vânt și care nu este altceva decât forma contractată a italianului *schiavo*: „Sunt sclavul tău"

14

MAGHREB, ALT CONTINENT NEGRU

În mod tradițional, Maghrebul este perceput de către orientali, singurii ce pot pretinde cu adevărat numele de „arabi", drept o „rezervă africană" atât prin populație, cât și prin limbă și chiar prin religia încă „neepurată", după părerea lor. Nu sunt ei barâbar (berberi), *adică „barbari" sau „primitivi"? La fel se întâmplă și cu livrările de sclavi din care această regiune își făcuse o specializare în Evul Mediu. Imediat ce erau satisfăcute nevoile locale,* nakhâssîn (*sau* jallabas, *sau* dawabîn), *susținătorii hoțului sau ai negustorului, căutau să-și canalizeze surplusul de șeptel uman către marile orașe din Machreq. Reluând o informație oferită de Ibn Hawqal, Hady Roger Idris scria: „Ifriqiya și celelalte regiuni ale Maghrebului furnizau Orientului mulatre frumoase* (mûwalladate), *sclavi frumoși și eunuci sudanezi* (aswâd, plural sûd) *sau sclavini* (rûm)." *Putem adăuga că fiecare ținut avea specificitățile lui.*

Algeria era țara corsarilor. Frații Barbarossa au făcut să tremure Biserica creștină și toate țările din jurul Mediteranei. Sătui de lupte, emisarii Romei au fost nevoiți să negocieze timp de zeci de ani răscumpărarea captivilor lor, dintre care unii ne-au lăsat cronici edificatoare despre popasul lor în infernul din Alger – este ceea ce rezumă și ilustrează perfect și cartea lui Robert C. Davis, Esclaves chrétiens, maîtres musulmans, *apărută în Franța în 2006.*

Acolo s-a născut khulugli, *descendentul uniunii dintre turcii din Alger și femeile băștinașe, în ciuda puținei aprecieri pe care turcii o acordau arabilor. „Turcii îi considerau pe mauri niște canalii josnice, sau cam așa ceva", scria în secolul al XVI-lea benedictinul spaniol Diego de Haëdo. Și astăzi, dincolo de denumirea de* khulughli *sau* khouroughli, *în Algeria poți găsi numeroși descendenți ai acestor uniuni dintre militarii otomani și concubine, sau africani metisați. Unul dintre cei mai iluștri a fost Hassan ben Kheir-Ed-Din, aflat de mai multe ori în fruntea Algerului, născut din căsătoria tatălui său cu o „moriscă" La fel s-a întâmplat mai târziu cu Ahmed, bei în Constantinopole, și el un* kulughli. *Numele Aberkane, folosit curent în această țară, traduce și el bogăția originilor. În sfârșit, în această țară „consumatoare", sclavajul transsaharian a fost, de asemenea, responsabil și cu înnoirea consecventă a sângelui negru provenind, în principiu, din Sudan și din Mali.*

Situat pe axa ţinuturilor ocupate de militari în Africa de Nord, Tunisul păstrează încă reminiscenţe cu arome de beilic, cu vilele sale înstărite, cu aroma de ceai, cu mimozele şi iasomiile îmbălsămând aleile cu borduri albite cu var. Acest farmec discret al burgheziei tunisiene exală un rafinament provenit de nu se ştie unde, până când descoperi că, în parte, datează de pe vremea otomanilor. Via Kairouan, fosta capitală spirituală, Tunisia a atâţat vreme îndelungată apetitul nobililor sau mai puţin nobililor suverani musulmani. Într-un trecut mai puţin îndepărtat, pe vremea Sfântului Ludovic, Tunisia a fost percepută şi ca un prestigios partener al regatelor europene. De unde şi mânia creştinilor care au fost cercetaţi acolo mai înainte ca unii dintre ei să se şi instaleze durabil. Prin definiţie, într-o ţară mixtă din punct de vedere social, prestigiul unora nu merge fără servitutea altora. Dincolo de sclavia din timpul zirizilor, al dinastiei Mouradi şi al beilor din Tunis, vom menţiona influenţele moderniste ale unora dintre aceştia, Ahmed Bey în special, şi supravieţuirea „domesticităţii" în sânul familiilor la multă vreme după abolirea precoce a sclaviei din această ţară (1840-1846).

Însă Marocul a fost „marea putere" sclavagistă din regiune. Dincolo de acest trecut de aservire, studiat şi denunţat astăzi de înşişi cercetătorii marocani, regatul prinţilor arabi a suferit un fenomen contemporan, cel al unei „domesticităţi" excesive. După evaluările făcute chiar de autorităţi, au existat între un milion şi un milion şi jumătate de servitori şi de persoane aservite. Ca şi în Brazilia, în India şi în alte ţări ce prezentau enorme contraste sociale, semnul luxului afişat de marocanii din Fès, din Rabat, din Marrakech sau Casablanca este femeia bună la toate, boy*-ul sau servitorul. Mai grav: trebuie adăugată munca prestată de copii şi prostituţia, atât a fetelor, cât şi a băieţilor.*

Dispunem de informaţii fragmentare despre situaţia sclaviei în Africa de Nord în timpul marilor regate berbere. Roma şi Cartagina nu au încetat să-şi apere visele de putere cu arma în mână, iar această regiune proconsulară, care se întindea din Libia până în Tunisia, apoi în Algeria şi în Maroc, în Numidia şi în Mauritania Tingitana, a văzut înmulţindu-se tulburările, conflictele, ocupările, rezistenţele homerice. Dar, pe tema sclaviei nu există studii, sau sunt puţine. A existat o arhitectură socială echivalentă celei din Roma, în plus cu umilinţele pe care le sufereau sclavii ferecaţi în temniţele lor? Au existat lupte cu mâinile goale între sclavi, aşa cum se întâmpla în arenele lumii greco-romane? Ce se cunoaşte despre servitutea feminină (gineceu), despre condiţiile arendării, despre soarta plebeilor, despre cea a sclavilor militari? La acest soi de întrebări, istoricii antici au rămas muţi sau prea puţin vorbăreţi, fără îndoială că din cauza raritătii documentelor pe care să lucreze.

Este dovedit că, în ajunul islamizării Africii de Nord, în secolele al V-lea şi al VI-lea, situaţia socială era destul de tulbure şi puţin organizată. Pentru secolul al

VII-lea, spre exemplu, nu este cunoscut nici un conducător cartaginez, sau roman, sau vandal, capabil să unifice rezistența autohtonilor în triburi musulmane. Doar unul sau două triburi Aurès, sub sceptrul vreunei binefăcătoare cu numele de Kahina (textual „Ghicitoarea"), au putut organiza o revoltă ce a făcut oarece vâlvă. După aceea au fost ibadiții ce au opus o oarecare formă de rezistență, circumscrisă însă spațiului și timpului, împotriva generalilor musulmani Okba ibn Nafa' (mort în 683) și Musa Ibn Nusair (640-717).

Începând din secolul al VIII-lea, *lingua arabica,* care a escortat propaganda religioasă a islamului, a impus o unitate de fapt acestui imens teritoriu. Care era pe atunci soarta sclavului? Cea a tributarilor cu care se „dotau" musulmanii în timpul numeroaselor victorii pe care le repurtau destul de rapid, în special pe parcursul incursiunilor în Mediterana. Au fost necesare trei secole pentru ca romanii să supună marile provincii africane, deși dominația lor era încă parțială; trupelor musulmane le-au trebuit doar treizeci de ani pentru a parcurge Ifriquiya de la est la vest și pentru a se impune durabil. La sfârșitul secolului al VIII-lea, deja, bătăliile cele mai importante avuseseră loc între facțiunile musulmane, în vreme ce mici dispute mai aveau încă loc între cele din urmă și triburile berbere recalcitrante.

Tunisia

Cunoscând toate aceste invazii, Tunisia poate, pe drept cuvânt, să se prevaleze de o lungă experiență de coabitare între ocupanții străini și autohtoni, între bogați și săraci, între stăpâni și sclavi.

Au trecut secole. Dinastiile musulmane s-au succedat. Unii, precum zirizii (secolele X-XII), au folosit sute de mercenari – sclavi în realitate – spre a se război cu toți regii mărunți care, timp de un secol, le-au contestat supremația. Există, totuși, cineva care mărturisește că trebuie să fi existat un comerț cu sclavi sau cu sclavini europeni. În studiul său, *La Berbérie orientale sous les Zirides,* Hady Roger Idris îl considera activ la Kairouan, unde exista piața de sclavi numită Birka, la fel ca la Mahdia, și chiar în Tunis. De atunci, termenul *barka* servește pentru a desemna orice sclav tunisian. La aceste piețe poate fi adăugat Djerba; poziția lui geografică făcându-l o escală importantă pentru caravanele și negustorii de sclavi ce veneau din Kanem, rezervorul de vite umane din inima Africii și din Sudan. Profitând de absența lui Bulûghîn (mort în 984), stăpânul plecat să se războiască în Maghrebul Central, un anume 'Abd Allah Mohamed Ibn Al-Katib a profitat de situație pentru a reorganiza complet trupele sale achiziționând mai multe mii de sclavi sudanezi pe care i-a instalat la Mansuriyya (Idris, *op. cit.,* vol. 1, p. 54). Acest Bulûghîn, din tribul Sanhadja, era foarte puternic: la moartea lui deținea două castele și o

mulțime de concubine, poate patru sute. Istoricii, neputând fi întotdeauna exacți, au pretins că numărul soțiilor era atât de mare încât, în unele zile, se anunțau și câte șaptesprezece nașteri.

Mai târziu, tot la zirizi, se vorbește despre o gardă neagră alcătuită din 20 000 de *'abîd* (30 000 după alte surse), numiți mameluci în accepția banală a termenului, adică „posedați" sau „captivi"

Toate aceste cifre au fost confirmate de Ibn Khaldun (1332-1406), istoric tunisian care, la sfârșitul secolului al XIV-lea, a reușit să completeze tabloul dinastiilor maghrebine adăugând informații strânse de-a lungul mai multor secole.

Cea de-a treia mențiune nu este și cea mai neînsemnată: ura care, se pare, exista între cei din Kairouan și soussieni provenea din faptul că „primii locuitori din Sousse erau sclavii (*'abîd*) kairouanezilor" (Idris, *op. cit.*, vol. 2, p. 444). Explicația o dă Ibn Saraf, poet și jurist: în condițiile în care kairouanezii își instalaseră sclavii pe coastă cu misiunea de a-i apăra împotriva almoravizilor (Al-Murabitûn), *rûm*-ii au profitat de această nouă vecinătate pentru a se elibera de sub tutela stăpânilor, pactizând cu inamicul.

Ar fi necesar un întreg volum pentru a evoca, secol după secol, dinastie după dinastie, situația sclavilor și evoluția statutului lor. Pentru a face legătura cu epoca modernă a fost suficient să descriem condiția captivilor din timpul dinastiei Murad (1613-1702). Nu erau mulți, câteva mii, față de traseul algerian al cărui volum era, în general, de ordinul zecilor de mii. Dar, prezența lor pe străzile din Tunis era o realitate fizică a peisajului urban, ceea ce tunisienii „de matcă" o constatau zilnic: „Sosirea lor în La Goulette, în lungi convoaie, punerea lor în vânzare în centrul orașului, circulația lor în oraș, chiar existența temnițelor unde locuiau cei mai mulți, nu treceau neobservate" (A. Raymond, *Tunis sous les Mouradites*, p. 116).

În secolul al XIX-lea, în sfârșit, chiar înainte de întreruperea sclaviei, regența din Tunis își avea încă piața de sclavi, suficient de prosperă, după cum spune Louis Frank care a studiat-o (*Tunis, description de cette régence*, p. 117), spre a servi drept legătură cu Levantul. Cele două trasee principale ce alimentau pe atunci piețele din Kairouan și din Tunis erau cele care legau fostul bazin Fezzan de Gadames, la sud-vestul actualei Libia, apoi, de acolo, printr-o primă bifurcație, la Tataouine, Djerba și Gabès și, prin a doua, de-a lungul frontierei tuniso-algeriene, ținutul Nefzaoua, apoi Gafra și Kairouan: „Gadames și Ghat", scria Jean Despois, „jalonează o foarte veche rută transsahariană ce leagă Sudan, Aïr și Agadès, de Tunisia și Tripoli. Această cale aparținea aproape în întregime ținutului tuareg. Se leagă, prin Ghat, de drumurile transfezzaniene cu care a rivalizat. Dar declinul traficului transsaharian și sechestrarea de către turci a celor două oaze (1875), au fost fatale activității lor" (*Algérie et Sahara*, p. 364).

Sclavajul este o însușire intrinsecă islamului. La Maghreb, ca și în alte părți, era cultivat fără reținere. Agricultura, domesticitatea abundentă în păienjenișul urban cu care Tunisia era înzestrată încă demult, demonstrau că sclavul avea multe de făcut în această țară foarte veche care, întotdeauna, a oferit impresia că e ultima născută. Dar la ce țară se gândea Victor Schoelcher (1804-1893) când, redactându-și în 1847 apelul pe șaptesprezece puncte în favoarea interzicerii totale și definitive a sclaviei, scria: „pentru că prinții barbari au proscris deja sclavajul din statele lor" Să fi fost Tunisia, care a interzis-o între 1840 și 1846? Sau Algeria, care a pus capăt transporturilor de sclavi imediat după ce a fost ocupată de Franța?

Ahmed, bei al Tunisului, aflat la putere între 1835 și 1855, a promulgat un decret în care sclavii erau declarați liberi, iar orice practică manifestată împotriva acestei măsuri cădea sub incidența legii. Asemenea act fondator i-a umplut de mândrie pe tunisieni care, o dată în existența lor, au intrat în ritm cu țările moderne. În același an (1846), piețele cu sclavi turci au fost puse sub sechestru. Deși Schoelcher și alți abolиționiști francezi se luptau încă împotriva intereselor economice ale societăților sclavagiste, abolirea din Tunisia s-a simțit abia din 1847. Totuși, nici un istoric serios nu ar putea afirma că sclavajul real a dispărut în elanul decretului dat de bei. Dimpotrivă, totul arată că servitutea ordinară a fost multă vreme substituită sclaviei și că numeroase familii tunisiene, adeseori de bună credință, au întreținut în acest scop, sub acoperișul lor, băieți și fete, până la maturitate. Căsătoria acestor servitori – „trăind printre noi și considerați drept frații și surorile noastre" – punea capăt domesticității lor și consfințea începutul eliberării.

Dacă ar fi să-i credem pe unii dintre cercetătorii tunisieni, ar exista și astăzi sate întregi de foști sclavi, în Sud. S-ar putea chiar distinge o frontieră discretă ce le separă de satele foștilor stăpâni, unde continuă să trăiască descendenții acestora. Aceste sate, în care ar locui mai multe sute de familii, poartă numele colectiv pe care stăpânii îl dăduseră sclavilor. În Tunisia se folosește termenul *'abîd* (sclavi) ca să desemneze un negru. Un cercetător tunisian, el însuși negru, mi-a povestit experiența trăită la piața de legume unde, pentru a-l identifica, o vânzătoare l-a strigat de departe: „Hei, tu, *al-'abîd!*" În viziunea lui, această femeie onorabilă nu știa ce înseamnă, deși cuvântul pătrunsese încă demult în limba țării, folosit ca sinonim pentru „negru"

Algeria

De-a lungul mai multor secole obscure, sclavia a fost curentă în Alger, chiar dacă informațiile privitoare la piețele cu sclavi și la comerțul organizat cu sclavi ne lipsesc (exceptând piețele din Touat și din Souf). În ciuda a ceea ce ne mărturisește

frumoasa gravură a lui Karl-Wilhelm Gentz (1881), în care se poate vedea o caravană transsahariană în mers, cu negustori biciuind sclavii, deșertul a constituit un obstacol pentru caravanele venind din Sudan. Decât să înfrunte cei 2 000 de km din cel mai inospitalier deșert de pe planetă, negustorii o luau oblic, fie pe ruta libiană, fie pe cea marocană. După alți istorici, Ouargla, în sudul Algeriei, ar fi servit drept „centru de repartizare" a acestor sclavi sosiți din vastul Sudan. După numărul redus al celor ajunși la Ouargla, se pare că *dey*-ul din Alger primea – „ca omagiu" –, o rată anuală de treizeci de sclavi, după cum spun François Renault și Serge Daget (*Les Traites négrières en Afrique*, p. 28) care se sprijină pe *Descrierea Africii* de O. Dapper, apărută la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Ca și în restul Imperiului Otoman, practica sclavajului era acceptată fără a fi autorizată explicit, nici condamnată, de altfel. În realitate, regula aplicată de beii din Alger a fost deținerea, exploatarea, vânzarea și cumpărarea cât mai multor sclavi posibil. Conform unei reguli nescrise, dar cunoscute de toți, „marfa" servilă era „necredincioasă" (*kafira*), sau fără religie („animistă", *awthânia*), iar proprietarul de sclavi nu putea să primească pedepse legale, nici măcar mustrări din partea imamului.

Ceea ce era permis în sclavajul terestru trebuia să fie la fel și pentru ruta mediteraneană. Aceasta beneficia de un imbold suplimentar: fiind creștini, viitorii sclavi erau văzuți ca niște dușmani ai islamului. Traseul a funcționat peste o mie de ani și a acoperit întregul secol XVI. În *Histoire des rois d'Alger*, istoricul spaniol Diego de Haëdo (sfârșitul secolului al XVI-lea–începutul secolului al XVII-lea) evoca modul în care unii dintre ei, Hassan Pașa spre exemplu, pretindea cei mai buni sclavi înainte de a-și da acordul de începere a vânzării sau a trocului cu sclavi. „În plus, el [Hassan Pașa] nu permitea să fie vândut vreunul dintre captivi, nici în public, nici la mica înțelegere, nici vreunul dintre acești sclavi nu avea voie să se răscumpere, fără ca mai înainte să fie adus înaintea acestuia; și, dacă i se părea că nu putea câștiga decât treizeci de scuzi, îi plătea stăpânului sclavului și-l dobândea și, după aceea, nefericitul captiv trebuia să depună mii de scuzi în buzunarul beiului spre a se răscumpăra" (p. 181). Acest Hassan Pașa, mai degrabă veros și cinic, îndată ce a ajuns în Alger, la 29 iunie 1477, a început prin a jefui sclavii de acolo, uneori extorcându-i pur și simplu de la proprietarul lor. Dacă stăpânul era suficient de puternic, îi propunea o sumă de bani modică la schimb. Astfel, așa-numiții *raïs* locali, burghezii turci, maurii, și chiar câteva pașale de mai mică importanță, precum Rabadan Pașa, s-au văzut spoliați de bunurile lor cele mai prețioase.

Pentru a ilustra amploarea comerțului în Mediterana, să evocăm peripețiile lui Miguel de Cervantes (1547-1616). Celebrul scriitor spaniol a luat parte la bătălia de la Lepanto (7 octombrie 1571) dusă împotriva puterii otomane, apoi la ciocniri

cu corsarii algerieni. A fost capturat de unul dintre aceștia, Dali Mami, când se întorcea în Spania după cucerirea orașului La Goulette. A urmat o ședere de cinci ani în Alger, timp în care Cervantes a cucerit prin cunoștințele sale autoritățile turce ale vremii. A încercat de patru ori să scape, și de patru ori a fost prins de zbirii *dey*-ului din Alger, Hassan Pașa, care l-a răscumpărat de la beiul din Mascara. După numeroase tratative, Cervantes a fost din nou răscumpărat de călugării trinitari, care i-au redat libertatea la 24 octombrie 1580 pe când, se spune, stăpânul lui se întorcea în Turcia cu toți sclavii. Mai târziu, în amintirea captivității la Alger, Cervantes avea să redacteze două texte savuroase, *Tratamentul din Alger* (1854) și *Temnițele din Alger* (1615).

Deși această poveste s-a terminat mai degrabă cu bine, ținând cont de personalitatea părintelui lui *Quijote*, câți alți captivi anonimi au fost abandonați în temnițele umede, molestați, violentați, vânduți, sau exploatați de stăpânii lor? În 1631, situația era de așa manieră încât un englez, pe nume Francis Knight, spunea despre Alger că era „fatal pentru toți creștinii" și-l califica drept „abatorul umanității".

Prezența corsarilor algerieni a fost cu iscusință exploatată de grupul de presiune colonialist, înlocuit de propaganda oficială de la mijlocul secolului al XIX-lea, totuși anti-sclavagistă declarată. Scopul era să se demonstreze că regiunea era împânzită de hoți și de mercenari periculoși, motiv suficient pentru a justifica o expediție punitivă și, după caz, pentru ocuparea ținuturilor.

Urmărind docil cuvântul de ordine, literatura a brodat multă vreme pe marginea presupusului primitivism al arabilor. De-a lungul acestei perioade, imaginea autohtonului algerian – „indigenul", cum era numit atunci – a fost pusă în scenă indirect. Numeroase gravuri ce-l reprezintă, apărute între 1830 și 1860, sunt un indiciu elocvent în acest sens, dar exemplul cel mai sugestiv rămâne *Iconographie de l'Algérie*, de Esquer. Acolo este cu strălucire valorificat interesul pe care toată această generație îl nutrea față de ținuturile virgine, uneori sălbatice, din nordul Africii. Găsim mai multe gravuri dezvăluind martiri creștini, sclavi vânduți în piețe deschise, ocnași. Chestiunea sclaviei a rămas în suspans timp de o jumătate de secol după 1830, data debarcării francezilor în Algeria. În acest timp, ideile vehiculate în metropolă se regăseau aproape identice și pe celălalt țărm al Mediteranei. Unii umaniști francezi erau partizanii abolirii, un mod de a se conforma progresului social, așa cum era el perceput în Franța, și de a respecta legea abolirii din 1848. Alții, precum baronul Baude, Ausone de Chancel, și chiar Bugeaud, pledau pentru menținerea unei forme de sclavie cu riscul de a le face pe valoroasele căpetenii tuarege niște subperceptori cu capacitate egală de a importa negri, zișI și „negri liberi", pentru a crea coloane de penetrare în serviciul misiunii de pacificare a Franței: un soi de mână de lucru

liberă provenită din Touat, din Tidikelt, din Sudanul francez, din Tombouctou, din Sahara, ce avea să tranziteze prin taberele nomade situate la porţile deşertului şi care ajungea pe plantaţiile de portocali din Mitidja, pe câmpurile de grozamă dinspre Bou-Saada şi dinspre Sidi Bel Abbes sau, în cazul celor mai norocoşi, în vreo casă mare de mauri din Alger sau din Blida.

Alt avantaj declarat: cel de a înfrânge rezistenţa grupurilor mici de „indigeni" din Nord ce aveau mania de a se opune tuturor iniţiativelor de valorizare a pământurilor luate de coloni pe câmpiile de coastă. În cartea sa, *L'Algérie, histoire, conquête et colonisation*, Paul Gaffarel – unul dintre cei mai buni reprezentanţi ai acestei doctrine – traduce fără vreo pasiune excesivă, dar cu convingere, voinţa politică a Franţei faţă de Algeria înainte de colonizare. Chestiunea sclaviei nu este pusă explicit în cele câteva pagini foarte instructive pe care autorul le consacră traseelor piraţilor algerieni şi galerelor. Paul Gaffarel dezvăluie, în realitate, tentativele de alianţă dintre cele două state şi mişcările ambasadelor de-o parte şi de alta a Mediteranei. Vorbeşte, de asemenea, despre deziluzii, erori, încălcări ale cuvântului dat, ce au sfârşit prin a transforma marea păcii într-un pojar sângeriu. Şi prin a instala colonizarea.

Care era situaţia sclavajului în acest context? Existase, înainte de dominaţia Franţei, un comerţ cu sclavi autohtoni, adică algero-algerian sau, după caz, algero-african? Şi cum avea să-l gestioneze metropola? Da, la M'zab nu exită îndoială, dar şi la Kénadsa, la Sijilmassa şi pe toată lungimea frontierei algero-marocane, dacă ar fi să ne luăm după mulţimea de autori europeni precum Daumas, Lefèbre, Aucapitaine, Rozet, Lespès etc., care au însufleţit coloanele *Revistei africane*. Aceasta a apărut la fiecare două luni, începând din 1856, şi a tradus punctul de vedere al Societăţii Istorice Algeriene. Aceşti noi istorici avansau ideea că unul dintre motivele ce determinaseră Franţa să supună aceste pământuri unor reglementări comune era comerţul cu sclavi, pentru care M'zab a fost unul dintre centrele cele mai puternice, până la sfârşitul secolului al XIX-lea. În 1872, într-un articol semnat de un cunoscător, Lois Charles Féraud, principala interpretă a părerilor armatei, *Revista africană*, publica mărturisiri ale „sclavilor negri eliberaţi în sudul provinciei Constantinois" Autorul evoca experienţa unui anume general Lacroix, care ar fi interceptat, nu departe de oraşul algerian El-Oued, sclavi provenind din sud, fie din Mali, fie din Niger. Unul dintre aceşti fugari povestea: „Am mers vreo douăzeci şi cinci de zile ca să ajungem de la Agadès la R'at, şi nouăsprezece de la R'at la R'damès. Ne-au vândut pe piaţa din R'damès (coasta tunisiană); m-a cumpărat de un anume El-Hadj el-Imam, negustor de sclavi în acest oraş care, cam la o săptămână, m-a expediat în Souf (algerian), la unul dintre prietenii săi, împreună cu două tinere negrese devenite şi ele sclave" (Féraud, *Déliverance d'esclaves nègres...*, p. 174). S-a văzut deja că Ghadamès şi Ghat erau etape importante în care se opera joncţiunea

între traficul făcut în centrul Africii, în special la Agadès, și coasta mediteraneană, în special Tunis și Tripoli.

Conform estimărilor captivilor, în pentapolul din M'zab ar fi existat cam 1 200 de indivizi aserviți ibadiților, seniorii regiunii. Conform lui Émile Dermenghem, care și-a popularizat calculele și le-a dat credit, în 1837 existau 327 de sclavi și 960 de eliberați. Când au fost eliberați au rămas în sânul familiilor care le exploatau, chiar dacă unii s-au căsătorit cu femei libere și și-au întemeiat cămine. Cu timpul, au format o castă metisă, *homria*, ce avea ca semn distinctiv tenul roșcat. Dar, conform doctrinei ibadite, nu puteau accede la posturi de responsabilitate și nici să îndeplinească sarcini spirituale.

Ibadiții din M'zab nu erau singurii care întreținеau un negoț cu sclavi. Burghezii din Alger, cei din Oran, din Biskra, din M'sila și din Bou-Saada participau și ei la traficul pe care ultimii vasali otomani din Tell îl încurajaseră fără rușine. Sclavii bărbați erau destinați sarcinilor grele, folosiți ca fabricanți de rogojini, zidari, văruitori, gunoieri, pe când femeile erau doici, servitoare, maseuze sau bucătărese. „La Alger", consemna Émile Dermenghem, „ar fi existat, în 1830, nu mai puțin de 2 000 de negri, la o populație de 30 000 de suflete. Turcii organizaseră *berraniya* (străine în oraș) în patru corporații: *beni mzab, biskris, laghouatis, ouaçfane* sau *negri*" (*Le culte des saints dans l'islam maghrébin*, p. 256).

Alt element de apreciere: până la începutul secolului al XX-lea existaseră mai multe piețe de sclavi negri aprovizionate regulat de transporturile din Tafilalet. Cei din Médéa și din Chellala erau cei mai activi, căci se aflau pe tot parcursul rutei caravaniere venind de la Figuig și legând Aïn Sefra, El Baydh și Tiaret. În aceeași epocă, un autor precum Isabelle Eberhardt (1877-1904), ce a fost trimisă special de *La Dépêche* în regiunea Kenadsa, descria pe scurt activitatea sclavagistă a șefilor locali ai așa-numitelor *zawiyas*, modeste confrerii religioase ce-și fondaseră bogăția pe darurile oamenilor de rând, pe comerț și pe creșterea vitelor. Citez în anexe textul lucid al călătoarei elveției care declara, mai ales, că „ar fi interesant de scris un studiu despre sclavii ce trăiesc aici", căci ei duc o viață dublă, de sclavi și de oameni liberi.

Nu demult, atât în Algeria cât și în Tunisia – Marocul, vom vedea, avea o situație ușor diferită –, servitutea agricolă era omniprezentă la țară. Se asocia cu statutul așa-numiților *khammès* (colon obligat să dea o cincime din venituri) și caracteriza condițiile de producție cele mai arhaice. Conform părerii unor cercetători, precum Inès Mrad Dali, spre exemplu, această situație nu era altceva decât o aservire în sensul clasic al cuvântului: moștenitori ai foștilor stăpâni – latifundiari – continuau să-i exploateze pe descendenții sclavilor sub un ingenios aranjament. Deși situația

marca un ușor recul față de trecut, Inès Mrad Dali pretindea că nu este vorba decât de o stratagemă, ca atâtea altele, pentru a se „eschiva de la interdicțiile impuse de abolire și pentru a satisface nevoia de mână de lucru" (*De l'esclavage à la servitute*, p. 936).

Maroc

Cazul Marocului este învăluit într-o atitudine occidentală aparte, izvorâtă dintr-o evidentă omisiune. Punând pe primul plan afabilitatea populației sale și rafinamentul elitei, lumea se face că uită avatarele manifeste ale unui sclavagism datând de mai multe secole. Autorii englezi și francezi fideli makhzenului (guvernarea sultanului) chiar din clipa când au păsit pe pământul șerifului –, nu au văzut arhaismul pronunțat al unor cutume marocane, ci aspectul lor încântător, inspirația din *1001 de Nopți*. Ceremonialul a devenit o fațadă destul de propice pentru un compromis pitoresc prin care să fie redusă la tăcere conștiința umanistului, oricât de atent. Este descris în detaliu, fără a se omite nimic, nici culorile, nici fluierele, nici harnașamentul cailor, nici marea umbrelă makhzeniană. Se vorbește despre burnuzuri imaculate, grădini minunate, stropitori cu apă de trandafiri. Dar șerifii (sau *chorfas*), protejați de ascendenții lor, „nobili religioși", nu sunt niciodată întrebați despre servitorii lor, nici despre tratamentul pe care-l aplică sclavilor, eunucilor, concubinelor, maseuzelor, pentru *dada* (bătrână guvernantă) și *ouçifate* (*waçifate* sau *waçfân*, doici).

„Nu trebuie să vezi dincolo de oglindă", scria Dominique Torrès acum câțiva ani în articolul său polemic: „Sclavi; 200 de milioane de sclavi astăzi." Ea îi rezervă Marocului un capitol crud în care pune accent pe opacitatea societății, călcâiul lui Ahile. Au fost inutile diversele inițiative ale creatorilor marocani, precum cineastul Hakim Nouri, cu filmul *Copilărie furată*, care au încercat să împrăștie somnolența ce îi copleșise pe notabili. Aici „servitoarea" este semnul distinctiv al parvenitului, cap de familie sau stăpână. O familie care nu are servitoare este considerată strâmtorată. Bijutieri, comercianți, funcționari, universitari, medici, avocați – nici un sector profesional nu se lipsește de sclavii familiari. Ritmul de viață al unui scriitor, al unui cercetător, al unui jurnalist sau al unui om de afaceri, nu se măsoară după criteriul productivității, ci după numărul de servitori care-l slujește. Străinii ce locuiesc în țară fac la fel, după îmblânzirea umanismului revoluționar de care se agață în primele săptămâni. Glumeți, autohtonii îi privesc ca pe niște ființe sensibile ce urmează să se integreze rapid. Sufletele milostive explică faptul că această domesticitate nu are nimic de-a face cu sclavia în sensul comun al termenului; este vorba despre un tutorat, respectiv de o formație în spiritul riturilor citadine de primire și de servire.

Totuși, indecența nu este departe. Femeile servitoare sunt recrutate de foarte tinere, cumpărate din vreun *fondouk* ferit vederii, la furnizor, *samsarul*, apoi expediate într-un cămin al cărui semn exterior de bogăție este tocmai să aibă o servitoare. Cele mai norocoase sunt, totuși, educate, hrănite și adăpostite confortabil; altele sunt chiar bine plătite, între 400 și 1 500 de dirhami, ceea ce nu e deloc puțin. Evident, nu pot spera la un contract de muncă, nici la zile de odihnă, dar nu asta este esențial. Poliția închide ochii, la fel și agentul de fisc; bacșișul e prevăzut. Fără a se ține seama că turismul este la început, regulile lui rămân imprecise. Se pot invoca bricolajul, amatorismul, rămășițele unei tradiții seculare. Unul dintre articolele de lege aflat încă în curs de elaborare la Secretariatul General al guvernării stipulează că orice servitoare trebuie să aibă un contract de lucru, să fie plătită și să primească 21 de zile de concediu pe an...

Documentația cea mai pertinentă și mai abundentă asupra sclaviei am găsit-o aici, în Maroc. Trebuie să spunem că fenomenul era atât de răspândit în cursul secolelor trecute, iar rezistența la schimbare atât de puternică, încât nici lingușitorii regimului nu puteau face nimic. Un cercetător recent, John Wright, a sfârșit prin a pune întrebarea: *„Morocco: The Last Great Slave Market?"*; la care a răspuns afirmativ. Numeroși marocani au deschis, de altfel, acest dosar spinos, în numele unei memorii ce trebuia restabilită cu orice preț.

Principiul monarhic presupune ca la palat să existe două categorii de rezidenți: stăpânii și sclavii. Primii sunt instruiți și cultivați, practică artele și literele, sportul, călătoresc și fac zaiafeturi atunci când se întâlnesc; ceilalți formează masa cea mai obscură, o masă bună de exploatat după bunul plac, alcătuită din umbre inculte, cu origini tulburi și care nu ar putea participa la duelurile descendenților makhzenului. Ea servește, deservește și tot așa. Aleargă. Așteaptă. Tace. Dacă se constată cea mai mică greșeală, lovitura șefului de echipă pleacă rapid. Se concediază pe capete, se lovește fără reținere. Societatea marocană este scindată: fiecare trebuie să rămână la locul lui.

Să începem un tur al Marocului dintr-un oraș astăzi dispărut, sau aproape: Sijilmassa. Situat la frontiera maroco-algeriană, dar și la granița cu deșertul, a avut o nesperată putere grație poziției sale strategice pe ruta sclavilor provenind din Sudan, dar și pe cea a celorlalte mărfuri tranzitând acest oraș de răspântie la care până și numele suna a promisiune. La mijlocul secolului al X-lea, deja, geograful Ibn Hawkal (mort după 977) semnala prezența la Sijilmassa a negustorilor din Koufa, Bagdad și Bassorah, dornici să-și extindă influența comercială și să dea ajutor opozițiilor șiite locale. La acea vreme, Karidjiții erau puternici în orașul pe care îl ocupaseră de suficientă vreme pentru a oferi ospitalitate tuturor sultanilor, emirilor, sau califilor alungați din Maghreb și Machreq. La sfârșitul secolului al X-lea, Ibn

Hawkal însuși, fin observator și călător neîntrecut, a fost bănuit că era negustor, misionar și propagandist laolaltă, acționând în favoarea ismaelienilor.

În secolul al XI-lea, Abou Obeid el-Bekri (1028-1094), mare călător andaluz, autor al unei *Relatări de călătorie* lăudată pentru exactitatea informațiilor, vorbea despre fapte interesante pentru regiunea Meknès (Miknaça). Când a murit prințul Saleh ibn Said, în 803 sau 804, Said, fiul mezin, l-a înlocuit la conducerea Nokour. Abia instalat, sclavinii aparținând de drept familiei sale l-au căutat și i-au cerut eliberarea colectivă. „Sunteți miliția și servitorii noștri", le-a răspuns el, „sunteți ca și liberi, de vreme ce nu vă numărați printre lucrurile ce se transmit prin moștenire și nu vi se aplică legea ce reglementează împărțirea succesiunilor. Așadar, de ce vreți să fiți eliberați?" (El-Bekri, *Description de l'Afrique septentrionale*, pp. 187-188). Dar nu s-au respectat spusele lui: teologii, cadiii, juriștii și fețele bisericești, precum Ahmed Al-Wancharissi (mort în 1508), au umplut lacunele juridice și s-au hazardat să emită interpretări coranice sterile. Discursul noului sultan nu a avut nici un efect asupra sclavilor. La rândul său, nici acesta nu voia să cedeze la somațiile lor. La palat a izbucnit o rebeliune, iar majoritatea sclavinilor au trecut de partea lui Obeïd Allah, fratele tânărului Said, la fel ca și un unchi numit Abou Ali Rida. A urmat o bătălie desfășurată pe mai multe zile. Sătui de luptă, expulzați din oraș de populația ce trecuse de partea sultanului, sclavinii s-au refugiat într-un sat numit Qariyat as Saqaliba, „satul cu sclavi", apoi au fost alungați de către Said după o săptămână.

De la invazia marocană din teritoriile din Sud, situată în 1591 și care a fost atribuită lui Djouder, această țară a întreținut un raport mai degrabă „domolit" cu sclavia, în asemenea măsură încât istoricii nu mai acordă atenție „haloului de sclavi negri (*'abîd*) și de clienți (*wusfân*) care-l înconjoară pe rege", ca să reluăm o expresie a marelui geograf Al-Omari, mort în 1349. Marocul și-a înregistrat primele victorii pe seama regatelor tipic africane, precum vechiul regat Ghana, ce avea și el pretenții hegemonice, sau a poporului Songhai.

La începutul secolului al XVI-lea, Juan-Leon Africanul, care cunoștea bine regatul Fès, scria: „Servitorimea regelui este alcătuită în cea mai mare parte din negrese sclave. Cameristele și servitoarele sunt din această categorie. Mai există și câteva sclave creștine; spaniole sau portugheze. Toate femeile sunt păzite de eunuci, sclavi negri totodată" (*Descrierea Africii*, vol. 1, p. 238).

În cursul secolului al XIX-lea, toate marile orașe africane erau prevăzute cu piețe de sclavi. Cea din Marrakech era cea mai importantă deoarece primea caravanele sosite din Sudanul Occidental și din interiorul Africii, dar nu mai puțin active erau piețele din Rabat, Fès, Meknès și Salé. Juan-Leon Africanul o semnalase și pe cea din Tadla, în circumscripția Marrakech. Alții istorici au pus accent pe zona frontalieră

algero-marocană, pe oazele din jurul Dra și din Tafilalet, care au rămas active până la începutul secolului al XX-lea. Traseele folosite de caravanele transsahariene ne sunt deja cunoscute. Unele erau protejate de „apărarea secretă" a marilor negustori ce se temeau de razii și de atacurile-surpriză.

Arhivele marocane examinate de diverși cercetători englezi și marocani au stabilit curba taxelor și a dărilor obligatorii – deci ordinare – în vânzările de sclavi. Pe aceste grafice apar și variațiile lunare, sosirile încărcăturilor, prețurile, densitatea comerțului transsaharian. Aflăm, astfel, că se vindeau mai mulți sclavi în lunile calde, față de lunile de iarnă, fără îndoială că din cauza dificultăților create de întreținerea marilor case, de aprovizionarea cu apă, de muncile la câmp, de păscutul animalelor. Într-o scrisoare trimisă de ministrul plenipotențiar englez ministrului marocan al Afacerilor Străine, sayyd Mohamed Bargash, se poate citi un fragment extraordinar de clar pe acest subiect:

„În cursul lunii august trecute, Mr White, însărcinat cu supravegherea legației în absența noastră, a adresat, la ordinul guvernului nostru, după cum știi, un înscris către vizir, care să-l aducă la cunoștința sultanului. Subiectul era deținerea de sclavi. Menționa în el că această practică a fost abandonată în toate țările civilizate, printre care și statul turc și Egiptul. Guvernul Marii Britanii a abolit sclavia de cincizeci de ani, în întreg statul, și a depus, cu titlu de despăgubire, o sută de milioane de riali pentru proprietarii de sclavi. Domnul White a insistat cu înflăcărare pe lângă sultan, să-l ajute Dumnezeu, și pe lângă viziri, ca să depună eforturi spre a urma exemplul altor sultani mahomedani. Este în interesul Maiestății Sale să acționeze în acest sens, căci menținerea proprietății asupra sclavilor într-o asemenea țară precum Marrakech (Maroc), care se află aproape de Europa, provoacă o profundă nemulțumire și lasă loc comentariilor numeroase în gazetele din Marea Britanie și ale altor națiuni (...). Răspunsul sultanului, prin mijlocirea vizirului, pe această temă, a fost notificat către guvernarea britanică ce a dobândit certitudinea dificultății abolirii imediate a sclaviei (...). De altfel, ți-am enumerat de mai multe ori toate păcatele pe care și le imaginează supușii străini rezidenți, sau oamenii de condiție bună ajunși la Tanger, când văd vânzările de sclavi cu strigare publică și că se întâmplă adeseori ca mama să fie vândută unuia, iar fiul altuia, ceea ce este insuportabil de văzut, date fiind lacrimile mamei despărțite de copilul ei. Ți-am cerut să pui capăt acestei forme de vânzare a ființelor umane prin licitație publică, ca niște vite (...). Pe de altă parte, s-a spus în gazetele europene că numeroși copii negri, cu vârste fragede, au fost importați aici din Sudan (Africa neagră vestică) de către traficanți, și castrați pentru a fi folosiți pe lângă femei. Această practică este o josnică infamie, mai ales că unii dintre ei au murit în urma acestei operații, într-un mod pe care nici Dumnezeu, nici slujitorul lui nu l-ar aproba. Dacă e adevărat, atunci e totuna cu o crimă împotriva

făpturilor lui Dumnezeu... (citat de Ben Srhir şi Ennaji, *La Grande-Bretagne et l'esclavage au Maroc au XIXe siècle*, pp. 256-257).

Într-o carte publicată la Londra în 1921 (şi tradusă în franceză în 1929), intitulată *Morocco that was*, devenită în franceză *Le Maroc au temps des sultans*, presărată de anecdote despre viaţa intimă a lui Mulai Hafid, a lui Mulai Abd El Aziz şi a lui Rai Souli, un soi de „căpetenie de hoţi" devenit erou popular datorită opoziţiei pe care a manifestat-o faţă de sultan, autorul, Walter B. Harris (1866-1933), corespondent la *Times*, menţiona ici-colo prezenţa sclavilor în jurul sultanului, pe care el îi numea „mulţimea de militari", chiar şi de contingentele luate de sultan de la triburile supuse după unele razii, pentru a înfrunta alte triburi, şi care aminteau, în speţă, de ienicerii turci; dar nu a insistat. Când sultanul se deplasa, nota el, era „însoţit de numeroasele sale femei, de toţi vizirii şi familiile şi suitele lor, dar mai avea pe lângă el şi vreo zece mii de soldaţi şi numeroşi servitori". Admitea, totuşi, că, la acea vreme, Marocul era încă un ţinut necunoscut „şi, atâta vreme cât acţiunile sultanului nu iscau conflicte internaţionale, îi era permis să acţioneze după voie", cel puţin în interiorul frontierelor. Evident, sclavii erau cantitate neglijabilă, iar autorul nu vorbeşte despre ei decât ocazional şi pentru a le evoca necinstea. De fiecare dată când era invitat la palat, ne spune el, era uşurat de câte ceva de către sclavi, chiar şi de cal: „Ajungând la poarta palatului, sclavii luau calul; când ieşeai din palat erau tot acolo, dar nici urmă de cal" (p. 305).

Mai mulţi autori europeni au descris această lume a servituţii fără să manifeste vreodată ceva mai mult decât uimire. La sfârşitul anului 1920, doi dintre ei, fraţii Jérôme şi Jean Tharaud, ce călătoreau împreună, notau: „În aceste case [din Fès], ceea ce şochează mai întâi privirea unui străin este mulţimea de sclavi" (*Fès ou le bourgeois de l'Islam*, p. 25). La acel moment, comerţul cu femei avea mai ales finalitate domestică. Fetele ce ajungeau în haremurile din Fès sau din Mèknes erau aduse din Souss şi din jurul Marrakech-ului. Erau „spălate" înainte de a fi prezentate, *via* un circuit bine pus la punct, dar invizibil, unor bogaţi negustori din Nord. Cele mai nefericite aterizau în cel mai apropiat bordel.

Sclavajul din Maroc datează din timpul când această ţară era o mare putere regională. În timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea, saadienii au reuşit să elimine ultima ramură a wattasizilor şi să impună întregului Bilâd al-Makhzen (ţinutul sultanului) autoritatea şefului lor, Mohamed Al-Mahdi al-Qa'îm bi-amr Allah. Însă lui Ahmed Al-Mansur i se datorează ocuparea oraşului Tombouctou, după ce a distrus regatul Gao, situat pe fluviul Niger, şi a supus la impozite toate triburile din Balad as-Siba (Ţinutul războiului). O vreme, puterea lui s-a întins din

Senegal până la Bournou, când regatul Maroc a cunoscut extinderea maximă. În acest fel, controla și traseele de caravane care, venind din Africa subsahariană, urcau către Nord. Se pare că, sub domnia lui Mulai Ismail, sultan aluit aflat la putere între 1672 și 1727, s-a hotărât introducerea oficială (în 1697-1698) a unui corp de sclavi (*'abîd*). Conform opiniei istoricilor, amploarea acestei „armate negre" ar fi atins la un moment dat cifra de 150 000 de persoane; a constituit coloana vertebrală a puterii sale militare. Acești mercenari sclavi erau recrutați din toate posesiunile africane ale Marocului, din Marrakech până la fluviul Senegal și la cotitura Nigerului, într-o zonă pornind de la Tafilalet până la Tombouctou și Gao, în Mali, trecând prin ceea ce pe atunci se numea Sudan și depășea cu mult Sudanul (și Mali) de astăzi. La vremea aceea, populațiile maure îl luaseră pe sultanul Marocului drept călăuză spirituală, șeriful căruia îi datorau respect și supunere. În fapt, oamenii gărzii naționale, cei din miliția privată a sultanului, și toți mercenarii armatei regale erau sclavi negri proveniți din aceste regiuni retrase, numite mai apoi *'abîd el-Bokhari* (și *bwakhar*), pentru că depuseseră jurământ pe culegerea de tradiții islamice reunite de acest mare erudit al Islamului; teologul al-Bokhari (810-870) este, de fapt, autorul celei mai importante culegeri sunnite ale spuselor Profetului (*hadith*): intitulată *Sahih* (*Autentica*), opera lui a fost tradusă în franceză la începutul secolului al XX-lea.

Sclavii bărbați erau educați în cadrul unităților militare de la palat; femeile primeau o educație paralelă, înainte de a fi căsătorite cu sclavi-soldați cu scopul de a crea în cadrul apărării țării un amestec între diferitele unități – „Tânărul cuplu se constituia pe cheltuiala vistieriei imperiale" (G. Hardy, *Histoire du Maroc*, p. 242) –, iar copiii născuți din aceste uniuni erau crescuți pentru a se dedica trup și suflet apărării lui Mulai Ismail și a societății sale.

În secolul al XX-lea, Marocul a pornit pe calea modernității. Expus gloriosului său trecut, el lucrează să-și îmbunătățească imaginea. Percepția pe care o au europenii despre el este esențială pentru soarta lui. De aceea trebuie să-și disimuleze aspectele cele mai șocante ale dispozitivului sclavagist. În 1905 și 1910, Edmond Michaux-Bellaire, care a iubit Marocul și a locuit acolo multă vreme, descria sistemul în paginile sale intitulate *Une histoire de rapt*, în care se poate citi cum tinerele erau furate prin viclenie pentru a fi revândute triburilor vecine, Jbala. Uneori, însăși supușii potentatului local aveau sarcina de a fura aceste tinere ce urmau să fie oferite ca dar de nuntă unui cuplu tânăr din clanurile prietene, sau unui general de armată proaspăt avansat. A fost o vreme în care prințul din Ouezzan a servit drept intermediar în răscumpărarea șeptelului feminin, asupra căruia și marabuul avea ceva de spus. În 1907 sclavia era încă înfloritoare în Maroc, chiar dacă străduințele de a ascunde acest lucru de ochii străinilor erau din ce în ce mai mari. Michaux-Bellaire dezvăluie că existau mai multe categorii de sclavi: rurali și citadini, bărbați și femei,

negri și albi. A tradus mai multe scrisori în care se vorbea despre acest troc ordinar cu privire la care nici o autoritate nu atrăgea încă atenția.

Nu demult aceste practici găseau un teren favorabil înfloririi lor în trei mari orașe ale țării: Fès, Marrakech și Mogador (fosta denumire pentru Essaouira). Burghezii din Fès erau considerați cei mai vechi sclavagiști din Maroc, urmați îndeaproape de cei din Marrakech. Ne întrebăm dacă nu cumva Fès a păstrat câțiva sclavi pe care proprietarii lor îi numesc astăzi „personal" sau „oameni în casă" Marrakech, care în 2069 va sărbători primul său mileniu de existență, este un oraș ce a jucat întotdeauna rolul de placă turnantă în comerțul cu proveniența Sudan având, cum spune Gaston Deverdun, „două lungi prelungiri către văile Dra și Dadès" (*Marrakech des origines à 1912*, vol. 1, p. 581). A fost și cazul aurului, al fildeșului, al penelor de struț, al cafelei, al ceaiului, al zahărului și al lumânărilor. Sclavii dețineau un loc de cinste în acest comerț, chiar la multă vreme după abolirea din 1912. În 1789, medicul de curte William Lemprière propunea o cifră medie de 4 000 de sclavi sosiți anual la Marrakech. Potentatul local își oprea câte unul la fiecare douăzeci de sclavi. După opinia lui Godard, regele își aroga dreptul de a alege cea mai bună „marfă" Lucru uimitor, fixa el însuși suma pe care trebuia s-o dea proprietarului. Dacă cel din urmă își manifesta nemulțumirea față de acest procedeu, își pierdea imediat licența de importator.

Istoricii Marrakech-ului, printre care Gaston Deverdun, semnalează existența a două piețe de sclavi, *suk al-'abidine*, fără îndoială că cel mai bine aprovizionate din regat. Una se afla nu departe de actuala piață Jama' al-Fna, mai exact între bazarul as-Samarîn și Derb'arjân. Prin tăcerea lor, autoritățile religioase din Koutoubia, faimoasa moschee ce străjuiește cu umbra ei piața Jama' al-Fna, au acoperit acest odios trafic (cf. foto). Cealaltă piață se afla în centrul unui grup de case numite Forum sau bazarul Rahba. Vânzările se derulau în general marțea și joia, chiar după rugăciunea *fajr* (rugăciunea din zori) și înainte de expunerea altor „mărfuri" Exista și un depozit, pe care un cunoscător din Marrakech, precum Mohamed Oujamaa, istoric și universitar, îl situa la începutul străzii Riad Zitoun, în locul actualului cinematograf *Eden*. Astăzi, locul unde se ținea această piață poartă cochetul nume de Piața cu Gazele (*Rhabt Elghzayel*).

La peste treizeci de ani după Lemprière, la 11 iulie 1821, Abraham Bendelac, consul interimar al Olandei, nota în jurnalul său: „Doi curieri veniți de la Rabat au adus vestea că fratele Maiestății Sale, Mulai Moussa, sosise în acest port [Tanger] de la Marrakech, însoțit de 500 de călăreți negri în calitate de ajutoare ale suveranului" (*Chronique de Tanger*, p. 57). Mai departe spune: „Sultanul a ordonat celor 300 de soldați negri din cavaleria de la Mèknes să facă tabără în fața orașului Tétouan și a trimis 5 000 de ducați la plecarea armatei" (*idem*, p. 86).

Recurenţa mărturiilor stabileşte evidenţa: Marocul nu a încetat niciodată să întreţină o armată impozantă de sclavi negri. Şi astăzi, oamenii Gărzii regale, jumătate din locuitorii din Marrakech şi din oraşele din Sud, se pot revendica din această îndepărtată moştenire ce a dat ţării câţiva suverani.

Celălalt fenomen ce trebuie semnalat ca să scap de teama de a nu fi incomplet, şi care astăzi este aproape o replică a sclaviei, este existenţa menajerelor marocane, numite şi *garsûna*, textual „fată emancipată" şi pe care Nasima Moujoud şi Dolorès Pourette, ce au studiat problema transporturilor de femei marocane în migraţie, le descriu ca furnizoare ale „unei munci invizibile, neremunerată şi nerecunoscută ca muncă", fiindcă „era săvârşită în sfera privată" (*Traite de femmes migrantes, domesticité et prostitution*, p. 1095). Toate marile familii se foloseau de „micuţele lor servitoare", adeseori ţărănci şi/sau negrese, la muncile cele mai umile, şi asta în cea mai totală indiferenţă faţă de edictele religioase sau faţă de morala universală. În rest, cei mai buni avocaţi ai acestui sistem nu erau familiile angajatoare, ci familiile furnizoare, nimic altceva decât familii de traficanţi. Astfel de comerţ cu fiinţe umane este acum denunţat chiar de autorităţi.

La începutul anului 2007, a fost lansată o campanie de sensibilizare, de către Secretarul de Stat însărcinat pe probleme de familie, de copii şi de persoane cu handicap. Această operaţiune, numită *Inqât* (Salvarea), venea după mai multe tentative oficiale de a reprima fenomenul. Totuşi, demersul a revelat că fenomenul avea amploare naţională. O hartă geografică este în curs de elaborare, căci nu există decât Marrakech, Fès, Meknès, Rabat sau Tanger ca centre ce întreţin acest trafic. Peste 600 000 de servitori (băieţi şi fete) au fost recenzaţi în 2004, ceea ce înseamnă 11% dintre copiii cu vârste între 7 şi 14 ani. Vânduţi de propriile familii pentru sume derizorii variind între 500 şi 3 000 de dirhami (50-300 de euro), aceşti copii ajung în dependinţele vilelor bogate ce împânzesc regatul. Psihologii marocani au inventat un neologism, „părinţi fugiţi", pentru a califica femeile care, forţate de sărăcie şi disperare, îşi abandonează copiii înainte de a părăsi satul, spre a merge către altundeva şi a găsi un anonimat provizoriu. Alţii sunt furaţi de traficanţi spre a fi vânduţi pe pieţele paralele. Toate indiciile arată că cifra oficială nu traduce decât parţial o realitate imprecisă şi difuză, căci copiii care lucrează urmând un simulacru de şcoală nu sunt incluşi în socoteli. Or, unii dintre aceşti tineri marocani merg la şcoală un număr redus de ore, apoi se întorc la angajatorii lor pentru a efectua tot atâtea ore de menaj. Cu totul, estimările oferă o cifră de 2 sau 2,5 milioane de copii marocani care lucrează, deşi nu au încă vârsta potrivită. Biroul Internaţional de Muncă a decis să se alăture

operaţiunilor vizând extirparea acestei practici, în timp ce autorităţile par acum decise să-l stopeze.

Când mă aflam pe punctul de a opri această anchetă, am aflat de la Anne Remiche-Martinow, producătoare la RTBF, care a realizat un reportaj despre sclavie la care am apreciat munca depusă, că se pregătea un colocviu despre sclavie în Maroc. Plasat sub egida UNESCO, ce a avut iniţiativa şi l-a finanţat, acest colocviu trebuia să se ţină la Rabat în zilele de 17, 18 şi 19 mai 2007. Am decis să iau fără întârziere legătura cu responsabilul colocviului, M. Ali Moussa Iye, preşedintele secţiei de Istorie şi Cultură pe lângă Departamentul de Politici Culturale şi de Dialog Intercultural din cadrul organizaţiei şi cel care a conceput programul „Drumul sclavilor". De obicei nu am încredere în subdiviziunile UNESCO pentru că, adeseori, sunt nişte nişe în care prosperă diplomaţi îndepărtaţi de pe scena politică din ţara lor şi care găsesc aici locuri propice unde să-şi încheie în linişte cariera. După un schimb de mailuri, am obţinut programul colocviului axat pe „Interacţiunile culturale rezultate din comerţul cu negri şi sclavia din lumea arabo-musulmană". Nu puteam decât să fiu entuziasmat de această formulare ce părea să corespundă perfect cu ceea ce întreprinsesem eu. Dincolo de asta, majoritatea ţărilor pe care le străbătusem pentru această anchetă erau reprezentate acolo.

Cuvintele organizatorilor erau fără echivoc: „Acest colocviu, organizat în strânsă colaborare cu biroul UNESCO de la Rabat, va reuni între 20 şi 25 de cercetători provenind din următoarele ţări: Algeria, Egipt, Emiratele Arabe Unite, Etiopia, India, Iran, Irak, Libia, Oman, Maroc, Mauritania, Sudan, Somalia, Siria, Tunisia, Turcia, Yemen." Totuşi, mă chinuia o neliniştе. Formularea broşurii preliminare avea ceva. Am vrut să am inima uşoară şi am recitit documentul. Mi-am dat seama că orientarea aleasă de organizatori era, în fond, la antipozii părerii mele. În fapt, scopul colocviului nu era să denunţe ororile sclaviei, ci să arate că urmările ei nu au fost atât de dezastruoase precum se pretindea! În realitate, întâlnirea de la Rabat urmărea să pună în valoare „avantajele secundare" ale sistemului sclavagist instaurat în ţările arabe şi musulmane aproape cu acordul statelor africane afectate. Această orientare era, de altfel, anunţată ca premisă: „Specificitatea contextului istoric, sociocultural şi religios al lumii arabo-musulmane a favorizat deschiderea unor spaţii ce au permis sclavilor proveniţi din traficul cu negri să-şi afirme competenţele în unele domenii ale vieţii sociale şi să-şi lase amprenta asupra culturilor acestor societăţi. De asemenea, un anume sincretism cultural, religios şi artistic, s-a manifestat în această parte a lumii, dând naştere unor expresii încă foarte vii astăzi."

Ei, poftim! Mă vedeam confruntat cu o acţiune de regularizare morală a sclavului arab! De altfel, pentru a ilustra această idee, organizatorii propuneau cercetătorilor participanţi să facă o deplasare la Marrakech şi să asiste la o serată

gnaoua. Se știe dintotdeauna că *gnaoua* este o confrerie marocană de dansatori cu trăsături negroide și pielea foarte închisă. Ei practică, în schimbul banilor, transa de inspirație africană ce ilustrează, numai ea, anticul metisaj dintre stăpâni și sclavi din timpul în care Marocul se întindea de la Sevilla la Tombouctou. Ceremonia *gnaoua* era, astfel, un soi de *protest song* marocan, similar bluesului american și jazzului din New Orleans și Chicago. Cultura negrilor din Sudan s-a impus la Nord așa cum a făcut-o, la vremea ei, cea a negrilor din Guinea, din Coasta de Fildeș și Ghana? În viziunea organizatorilor întâlnirii de la Rabat, lucrul era evident. Se alăturau, astfel, opiniei curente la Maghreb conform căreia toare ședințele de extaz și de magie ținute de confreriile *gnaoua*, *aïssaoua* și altele, nu erau decât un catharsis al situației de criză a strămoșilor, manieră specifică de a se elibera de o energia negativă moștenită fără a fi asumată.

Toate astea pentru a ajunge la o unică constatare, nemărturisită: sclavajul arab nu a desăvârșit depersonalizarea sclavului, așa cum a fost în cazul traficului din triunghiul Africa-America-Europa! În fond, o parte a organizatorilor acestei manifestări, printre care Aïsha Bilkhair-Khalifa, din Emiratele Arabe Unite, o cercetătoare pasionată, descindea ea însăși din sclavi eliberați, ceea ce demonstrează că natura sclaviei orientale nu seamănă deloc cu omoloaga occidentală, încât să se tragă concluzia că legea islamică a jucat rolul de liant, făcând din sclav stăpânul proprietarului său și din proprietar un filantrop ce nu are conștiința propriei valori!

În ciuda rezervelor pe care le-am formulat, am decis să-mi continui călătoria marocană și să rămân receptiv la toate vocile, inclusiv la cele mai discordante. Nu am fost dezamăgit.

Numeroșii cercetători care s-au deplasat acolo s-au dovedit nuanțați, inclusiv critici, ceea ce era un fapt excepțional într-o țară cultivând un discurs cum nu se poate mai discret în materie de sclavie. Sinceritatea cu care au îmbrățișat un subiect ce-i afecta îndeaproape i-a încurajat să se revadă mai târziu, într-o altă țară, Senegal, Kenya, sau Tunisia. Alegerea era greu de făcut de vreme ce nu există nici o țară în Africa Centrală care să fi avut un trecut fără sclavi. În final, comitetul de organizare a cerut „organizarea unei rețele de cercetători și de instituții competente" pentru a ridica tabuul ce apasă asupra comerțului cu negri la arabi, dar și pentru a lumina dintr-o altă perspectivă aporturile marcante ale acestei interacțiuni culturale la scară largă. Excelente inițiative pe care ar trebui să le proiectăm pe termen lung, în special pentru capacitatea lor de a depăși nivelul experților și de a se adresa marelui public!

15

Córdoba musulmană şi Europa înspăimântată

Fără îndoială că trebuie să relativizăm părerea lui Ibn Hawkal, autorul unei excelente Configuraţii a Pământului (Kitab sûrat al-ard), *care consemna că „toţi eunucii slavi – adică albi – care se aflau pe suprafaţa pământului proveneau din Spania" (vol. 1, p. 109). Dar este posibil ca Spania musulmană, cu capitala ei, Córdoba, oraş al toleranţei religioase şi al dezbaterilor filosofice, chiar cea care l-a văzut născându-se şi pe Maimonide şi pe Ibn Rushd (1126-1198), să fi fost un oraş sclavagist? Pare puţin credibil... Şi totuşi, în ciuda tăcerilor vinovate ale specialiştilor Spaniei musulmane, trecutul sclavagist al Córdobei pare stabilit acum, cel puţin în măsura în care Córdoba de atunci, cu aşa-numiţii* saqâliba *(sclavini) ai ei, concentra puterile politice, economice şi religioase. Nivelul de viaţă era atât de ridicat acolo, iar fastul atât de larg răspândit, încât era nevoie de efort pentru întreţinerea acestui dispozitiv. Dar ceea ce a justificat cel mai bine recrutarea sclavilor era postura defensivă predicată de sultanii cuceriţi de profit şi de divizare.*

În rest, Spania musulmană a epocii era percepută şi ca un loc de origine al sclavilor europeni. La fel, dincolo de cazul Córdobei, ar fi interesant să extindem ancheta chiar aici, în Europa, în special în Italia, pentru a evalua importanţa traficului cu sclavi albi.

O cifră: 10 000 de slavi! E suficient să stabilim că omeyyazii din Occident, aflaţi la putere între 756 şi 1031, au folosit şi ei numeroşi *saqâliba*, acei „sclavi albi" ce au populat Andaluzia începând din secolul al IX-lea – asta împotriva dezminţirilor celor îndrăgostiţi de Andaluzia, precum Henri Pérès, ce pretindea că numărul indivizilor aserviţi pe vremea Spaniei andaluze era derizoriu. Nimeni nu-şi mai imaginează astăzi că marea moschee de la Córdoba, Giralda din Sevilla, Madinat az-Zahra sau, mai târziu, Alhambra, din Granada, au fost construite fără a se recurge masiv la forţa de muncă a sclavilor. Într-o epocă în care muncitorul salariat, cu asigurare socială şi zile de odihnă nu era la modă, este foarte probabil, ba chiar sigur, că majoritatea lucrărilor de amploare au fost încredinţate sclavilor,

fie că se numeau *'abîd*, fie *khâdim*, „angajat" (plural *khaddamîn*) și mai ales *saqâliba*.

Contează mai puțin că acești sclavi au fost albi, negri (*zanj*), mai sigur berberi (*barabâr*) sau turci (*atrâk*). Într-adevăr, îndată ce principiul a fost omologat de diferiți suverani fondatori, apoi confirmat printr-un *fatwa* emanat de autoritatea religioasă, se adevereşte că practica devenise curentă. Lui Evariste Lévi-Provençal (1894-1956), unul dintre cei mai buni cunoscători ai Andaluziei musulmane căreia i-a consacrat numeroase lucrări, i se datorează faptul de a fi făcut cunoscut un *Tratat al pieţelor*, pe care un anume Sakati din Malaga l-ar fi redactat în vederea instruirii contemporanilor despre diferitele manevre delatorii ale samsarilor: „Negustorii de sclavi", prevenea Sakati, „au femei ingenioase și înzestrate cu o frumuseţe remarcabilă, care stăpânesc la perfecțiune limba romanilor și știu să se îmbrace ca niște creștine" (citat de Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane*, p. 192).

Asta ne face să ne gândim la acele „call-girls" despre care vorbea Al-Jahiz într-o epistolă a sa despre sclavele-cântăreţe, faimoasele *qayînate* ce populau odinioară nopțile de la Bagdad și Bassorah: „*Qayna* nu poate fi sinceră și loială în dragoste căci, prin educația ei și temperament, este făcută să întindă capcane și să arunce plase galanților ca să-i prindă în laţul lor" (*Les Esclaves-chanteuses*, p. 142).

Marele trafic cu sclavi a fost definitiv atestat la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea. Astfel, Ibn al-Faqih al-Hamadani (mort în 903) consemna că această regiune – adică Spania – producea, pe lângă pieile de castor și de zibelină, parfumuri, stirax, guma de mastic, coralul roșu, și „eunuci slavi, tineri sclavi [*ghilman*] greci și francezi, și sclave andaluze" (*Abrégé du Livre des pays*).

Prin poziția sa geografică, Andaluzia a fost un excelent popas între Africa apropiată – mai ales Maroc – și Europa Meridională. Am spus anterior cât ar fi fost de interesant să urmăm această cercetare și să analizăm, așa cum a făcut recent UNESCO pentru traficul negro-arab (Rabat, mai 2007), influențele pozitive sau negative pe care le-au avut cohortele de sclavi albi ce au participat de voie sau de nevoie la islamizarea Peninsulei Iberice. Asemenea studiu ar trebui să includă mai multe capitole, începând cu acești interesanți Abderrahman I (731-788), emirul omeyyad care a fondat Córdoba, și Abderrahman al III-lea (890-961), fondator al emiratului Córdobei în care numărul de sclavi albi se ridica, după considerațiile specialistului arab al Andaluziei, Al-Maqqari (mort în 1632), la peste 13 000 de suflete (cf. Lévi-Provençal, *L'espagne musulmane*, p. 30).

Am aflat multe despre această sclavie, fie că a fost albă sau neagră, urbană sau rurală, masivă sau sporadică, și despre integrarea ei în arhitectura socială. Am putea să evaluăm mai bine efectivele ce au circulat pe pieţe (*ma'arîd*, textual „expoziție") și

despre cele furnizate de „fabricile de eunuci", cum a fost cazul, în special, în nord-vestul Siciliei, după cum amintea Ibn Khurdadbah în *Livre des routes et des provinces*, pe lângă „numărul de sclavi prevăzuți de *bakt*".

Ultimul apendice al acestui dosar: sclavia „creștină" în Spania. Ne amintim că Cristofor Columb – care „a deschis sclaviei două continente" (Malcolm Cowley) – a adus 500 de indieni din America pentru a-i vinde la Sevilla (cf. *Introduction aux confessions d'un négrier*, p. 13). O asemenea practică atribuită spaniolilor a trezit, se pare, un val de indignare la englezi care au fost, în timpul acestor întunecate secole, „capitaliștii comerțului cu sclavi", apoi au revenit la sentimente mai bune în materie. În sfârșit, dar chestiunea rămâne să se confirme, se pare că Bartolomé de Las Casas, vajnicul apărător al indienilor din America de Sud, a fost cel care, șocat de tratamentul pe care *conquistadores* îl aplicau indienilor, i-a sugerat lui Carol Quintul să înlocuiască aceste suflete pe cale de convertire cu un număr egal de negri animiști. Soluția a părut suficient de atrăgătoare spre a primi adeziunea suveranilor europeni care s-au năpustit cu mâinile întinse către Continentul Negru.

Dacă ne luăm după pictorul francez Alfred Dehodencq, în *Les Adieux de Boabdil à Grenade* (1869, cf. copertei actualei lucrări), pânză conservată astăzi la Muzeul Orsay, chiar ultimul rege musulman al Spaniei – pe numele adevărat Abu Abd Allah – nu a luat nimic cu el când, în 1492, a trebuit să-și părăsească precipitat regatul, cu excepția notabilă a calului său alezan și a sclavului său negru!

16

INDIA: MAHARADJAHI ŞI PARIA

Ţara castelor şi-ar fi pierdut faima de gigantism dacă n-ar fi avut una dintre cele mai vechi tradiţii sclavagiste, mai ales în timpul uneia dintre dinastiile musulmane, cea a „sultanilor-sclavi", ce au guvernat în nordul ţării începând din 1090. Clasă de eliberaţi de origine turcă, sultanii-sclavi (sau regii-sclavi) i-au servit mai întâi cu docilitate pe foştii lor stăpâni, înainte de a se înălţa puţin câte puţin la puterea pe care au păstrat-o apoi timp de mai multe decenii.

Pakistanul, care a făcut parte din India până la mijlocul secolului al XX-lea, are un profil identic cu al provinciei Rajahstan. Nu mă voi opri prea mult asupra acestui caz, dar nici nu pot rezista ocaziei de a prezenta două aspecte: cel dintâi se referă la munca depusă de copii, plagă ce afecta întreaga Asie; cel de-al doilea este specific ansamblului tribal Afganistan-Pakistan: nu mai departe de primăvara anului 2006 – deci e un fenomen ce persistă –, au avut loc nişte căsătorii, practic incestuoase, înlesnite de bani, între bătrâni munteni bolnavi la pat şi fetiţe de 10-12 ani pe care familiile doreau cu orice preţ să le plaseze. Fie că s-a recurs la numeroase eufemisme pentru a masca acest trafic cu carne juvenilă, fie că s-a invocat o pseudo-cutumă ancestrală, asta nu a schimbat cu nimic situaţia: în speţă, sclavia îmbracă mai multe înfăţişări pentru a disimula viciile umane.

Trei motive m-au determinat să merg în India. Cel dintâi: voiam să verific la faţa locului dacă „paria", rebotezaţi de Mahatma Gandhi (1869-1948) „copiii lui Dumnezeu" (*hijras* sau *harijan*), pe care englezii îi numeau *scheduled castes* (clase anexe sau caste), ca şi „hors-caste", aborigenii indieni, au fost mereu aceeaşi clasă blestemată pe care o descria William Dabymple, în *L'Âge de Kali*. În al doilea rând, o să încerc să regăsesc urmele dinastiei sultanilor-sclavi care au domnit în zona Indusului şi a Sindului pe tot parcursul secolului al XIII-lea. Al treilea: trebuia să înţeleg cum, în secolul al XVII-lea, Shah Jahan a putut începe construirea fastuosului Taj Mahal, reuşind să clădească o „locuinţă eternă" pentru defuncta lui soţie, fără a recurge la munca sclavilor.

Pentru a elimina orice umbră de îndoială, am pornit cu avionul, la 2 mai 2007, către Delhi, unde am ajuns târziu în noapte. Periplul meu în India musulmană a început dintr-un oraş de talie medie – „medie" pentru India, pentru care gigantismul constituie o regulă – numit Alugarh. Acest oraş lipsit de farmec a fost, în trecut, un centru activ al reformismului musulman. Universitatea de aici, Aligarh High School, datând din 1920, era iniţial un „colegiu" organizat pe modelul englez, Aligarh College, fondat de sir Sayyid Ahman Khan în 1875 – care a fost înnobilat de Coroana Angliei. Instituţia era suficient de prestigioasă pentru a atrage studenţi musulmani din toată India, şi chiar din ţările învecinate. Umbrele primilor reformatori ai Islamului, care au fost Sayyid 'Amr Ali (1849-1928) şi Mohamed Iqbal (1873-1938), planează încă asupra locului.

Majoritatea autorilor insistă, totuşi, asupra aşa-zisei perioade islamice a Indiei, cea a sultanilor-sclavi. Într-un studiu substanţial despre India contemporană, condus de Cristophe Jaffrelot, au putut fi citite recent fraze ce ne confirmă impresia: „Există, în realitate, o suprastructură islamică, în care prim-planul este ocupat de descendenţii cuceritorilor sau de imigranţi ce au adus islamul în India; în ordinea descrescătoare a ierarhiei, acestea au fost persoanele de origine arabă (numite Sayyid şi Chaikh în Nord, Thangal în Sud), turcii (numiţi Mughel) şi afganii (numiţi Pathan)" (*L'Inde contemporaine, de 1950 à nos jours*, pp. 601-602). Aflăm de aici că indivizii de condiţie inferioară, sau *ailaf*, erau folosiţi, în funcţie de castă, ca agricultori şi grădinari, filatori, ţesători, în fine, la „meserii josnice", precum cele din vopsitorii, spălătorii, călcătorii.

Ce cunoaştem cu exactitate despre India musulmană, despre ponderea ei în sânul statului federal, despre numărul locuitorilor, despre originea ei politică? Un văl gros acoperă istoria nordului subcontinentului indian, pământ ales de cei pe care istoria i-a numit „sultanii-sclavi" ce au ocupat acum multă vreme ţinutul cu numele Ghaznevizilor, o dinastie turco-afgană. Teritoriul lor se întindea, la început, între diferitele braţe ale Indusului, în jurul Multanului şi Mansurahului, înainte de a ocupa un imens teritoriu la nord-vestul Indiei, echivalând cu Franţa, Belgia, Luxemburg, Elveţia şi Germania la un loc. Această dinastie a păstrat puterea pentru o perioadă cu puţin peste optzeci de ani, din 1206 – data la care s-a desprins de tutela afgană – până în 1290. Trei dintre suverani erau de origine servilă: Qûtb ad-Dîn Dybak, adevăratul fondator, ajuns la putere în timpul vieţii stăpânului său turc Mu'izz ad Dîn (mort în 1206), înainte de a pune mâna pe cheile domeniului care, totuşi, nu a domnit decât patru ani. La un an după moartea lui, fiul său, Shams-ud-Dîn Iltutmish, a ajuns în fruntea regatului pe care l-a condus până în 1236. Iltutmish a strâns în jurul lui un grup influent de patruzeci de sclavi turci,

printre care şi propriul său succesor, generalul Ghiyas ad-Dîn Balban, care a hotărât destinul sultanatului până la moartea lui, în 1287.

Cum s-a întâmplat adeseori în ţinuturile islamice, sultanul a început prin a se supune autorităţii imperiale – aici abbasidă – înainte de a zbura cu propriile aripi, în momentul în care autoritatea suzeranului său a început să se fisureze. Este imprudent să disociem perioada de veritabilă autonomie, pe care a cunoscut-o această regiune, înainte de jefuirea Bagdadului în 1250.

În India, pe vremea când sultanii erau atotputernici, sclavii se numeau *habachi* („abisinieni") şi constituiau coloana vertebrală a puterii stăpânilor. Aceştia au procedat precum mamelucii egipteni, ocupând funcţii strategice şi revendicând pentru ei o autonomie pe care autoritatea centrală nu era în măsură să le-o refuze. Numele colectiv de „regi-sclavi" sau de „sultani-sclavi" a fost atribuit foştilor sclavi de pe pieţele orientale ale Imperiului Musulman, în India gangetică.

Între 1206 şi 1290, apoi sub diverşi succesori până în 1555, aceşti sultani au guvernat la Delhi făcându-şi ireversibilă eliberarea. Le-au urmat progeniturile: astfel, Jalat Ad-Din Radya Begum, fiica unică a lui Iltutmish (numele ei este transcris adeseori ca Rasiya sau Raziya) a urcat pe tron în 1236 recurgând la unul dintre favoriţi, un sclav negru (*habachi*), cu numele de Jamal Ud-Din Yaqût (textual „hiacint"). Dar domnia ei ca sultană a fost perturbată de mai multe revolte, iar ea a murit asasinată în 1240. Mu'izz ad-Din Kay-Qubadh, care a preluat ştafeta, era nepotul lui Balban, ultimul „rege-sclav" al Indiei musulmane; a murit în 1290. Cei alţi şase regi ai dinastiei nu erau sclavi, nici sclavi eliberaţi, aşa că îi putem cu greu încadra în categoria „regilor-sclavi" din Delhi. Acest lucru deriva din faptul că sclavul „pur" din acea epocă putea, ca şi în timpul Profetului, să eludeze părerea comună şi să domnească, folosind pe rând seducţia, viclenia şi forţa.

Se pare că negustorii indieni au finanţat negoţul unor armatori arabi – în general omanezi – care străbăteau Oceanul Indian pentru a-şi obţine încărcăturile de sclavi. Fără banii pe care negustorul indian îi dădea traficantului de negri arab, comerţul acestuia din urmă nu ar fi avut fundamentul necesar spre a se dezvolta. Ce a fost, de fapt?

*

Imediat ce am debarcat în India m-am văzut permanent înconjurat, fie că era pe stradă, fie în pieţe, fie în restaurante. Solitarul în căutarea liniştii nu trebuie să vină aici, unde totul pare să aibă câte o poveste de spus.

Măsurând străzile din Delhi, pe o căldură sufocantă, m-am surprins comparându-i pe paria cu *négrilles* care, sub tutela Batékés, defrişau exploatările forestiere din Congo. Sunt evocaţi în *Afrique ambiguë*, de Georges Balandier, cel care-şi

însuşeşte date oferite în anii 1950 de către alţi etnografi. Era universală supunerea omului de către om? Paria şi sclavi: aveau aceeaşi manieră de a fi şi de a acţiona? *'Abid* (denumirea cea mai folosită pentru sclav) şi *harijan* (paria): era vreo diferenţă?

Aşă-numiţii *harijan*, ce reprezentau a zecea parte din populaţia indiană (unii spun că 15%, în jur de 180 de milioane), erau expuşi unui ostracism ce venea dintr-o altă epocă: „Dacă *hijra* (paria) dorea să scoată apă dintr-o fântână publică, o persoană din castele superioare trebuie să vină s-o facă în locul lui. Paria nu are voie să se atingă de rezervorul cu apă. Acelaşi lucru se întâmplă în toate domeniile. La casa ceaiului din sat, ceştile *harijan*-ului se aşază separat de cele ale aparţinenţilor la alte caste. Dacă este o reuniune publică, *harijan* nu pot împărţi acelaşi *duree* (covoraş) sau acelaşi *charpoy* (hamac) cu *rajputs*. Dacă unii copii *harijan* sunt admişi la şcoala primară, aceştia trebuie să stea direct pe pământ" (C. Jaffrelot, *L'Inde contemporaine*, p. 136). Toate aceste tabuuri relevă o cultură în care supranaturalul şi misticul se dispută cu logica sănătoasă. Poate că opera lui Lucien Lévy-Bruhl (1857-1939) a fost eliminată după ce a fost prost citită (sau prost înţeleasă), aşa că trebuie să ne întoarcem la ea pentru a reînnoda legăturile pe care autorul le găsise în analiza funcţiei supranaturalului, în tabuurile atingerii şi cele sexuale.

Deşi astăzi ni se pare intolerabil sub aspect filosofic, problema fenomenului paria este, vai, foarte veche. Asta înseamnă că s-a încrustat în mentalitatea rurală şi în fracţiunea conservatoare a populaţiei urbane. Toţi istoricii Indiei pe care i-am consultat fie direct, fie indirect, în special Sunil Khilnani, S.A.A. Rizvi, John Keay sau Romila Thapar, sunt unanimi: chestiunea cea mai arzătoare este paria, căci aceştia sunt sclavi ereditari, aşa cum alţii sunt plantatori de cacao, bijutieri, comercianţi sau oameni ai puterii. Şi când statutul actual coincide cu determinismul originilor, este adeseori dificil să faci să evolueze reprezentarea sclavului, statutul lui, însăşi esenţa lui. Astfel se explică în parte de ce, începând de la Mahatma Gandhi, mecanismele vizând abolirea condiţiei sale au eşuat parţial.

Pe parcursul unei discuţii pe această temă cu doi indieni din Jaipur, Harish şi Ajoiy, unul dintre ei mi-a declarat că problema indivizilor paria devenise greu de abordat, statul federal permiţându-le să acceadă la funcţii în interiorul administraţiei, iar legea interzicând orice urmă de condescendenţă în privinţa lor. „India este o ţară progresistă", trage el concluzia. „Barierele seculare ce existau înainte între stăpâni şi sclavi au tendinţa să se estompeze." Conform părerii interlocutorilor mei, aceste progrese sunt foarte recente. În fond, nu demult, propriii părinţi le interziceau să iasă cu o fiică de paria. Era o ruşine pentru clan, o ştirbire a valorii.

Dar cum puteau să-i distingă? Au paria nume aparte, sunt marcaţi fizic?

„Am ajuns să-i deosebim perfect", a spus Harish ridicându-se, parcă în sfidare. „Sunt numele, bineînţeles, dar şi gesturile, privirea, vestimentaţia, şi în anume fel

de a se strecura. Acum folosesc tot felul de porecle și, când au posibilitatea, părăsesc satele unde s-au născut. Dar se reîntorc acolo ca să moară."

În anii '80 existau 600 000 de astfel de sate. Astăzi trebuie să fie mai multe. Gandhi ar fi spus că adevărata Indie era cea de la sate. Provocarea nu poate fi decât și mai constrângătoare, căci cum să te eliberezi de un apartheid social de mai multe sute de mii de indivizi legați de pământuri sau de structuri feudale fără să aduci atingere organizării societății indiene, bazei sale celei mai solide?

Ce fac paria în aceste sate? „Se ocupă de muncile degradante pe care brahmanii nu vor să le facă și pe care le dau în sarcina castelor sociale mijlocii, care nu și le asumă nici ele și le pasează categoriei paria."

Am vrut să știu dacă hainele verde-pal ale muncitorilor din Compania Feroviară ar putea fi un înlocuitor pentru zdrențele purtate de paria pe pământurile stăpânilor. „Desigur", îmi răspunde Ajoy, ai cărui ochi de un verde frumos îi dădeau un aer oarecum italian. „Asta îi face mai comuni, îi banalizează. Nu se mai vede originea, ci funcția. Într-adevăr, India a făcut un imens progres de acum treizeci de ani. El însuși avea 29 de ani.

Există două moduri de a aborda marile realizări musulmane în India, aceste palate faimoase precum Taj Mahalul, precum „forturile roșii" (Red Forts), precum palatul din Agra, ca și cel din Delhi, sutele de palate rajput mari și mici. Primul constă în a te extazia la vederea fastului în care au trăit marii moguli, la moștenirea florentină pe care au lăsat-o, la frumusețea copleșitoare a locuințelor din Rajahstan („ținutul rajahilor"). Fără îndoială că asta caută, și găsesc, vizitatorii veniți de departe: o călătorie în timp pe conturul unui triunghi isoscel ce pornește de la Srinagar, la nord, până la Bombay, la sud, trecând prin orașe onirice precum Udaipur, Jodhpur, Jaipur, Gwalior sau Agra. Cât despre Taj Mahal care este, desigur, una dintre minunile arhitecturale ale omenirii (cf. foto), se spune că ar fi servit pentru mii de femei neiubite ce și-ar fi găsit aici un soi de pace interioară, o speranță. Cât despre bărbați, ni-i putem încă imagina, pe lângă maharadjah sau sayyid, în măsură a satisface așteptările soțiilor lor înlăcrimate. Dualitatea Indiei musulmane trece, fără îndoială, prin această axă, alianță simbolică a dragostei eterne și a morții, imediat contrazisă de o alta, mizerabilă și furioasă, care vorbește despre sclavi, despre posesori, călăuzitori, servitori.

Al doilea mod a fost să descopăr ce era dincolo de decor, părăsind o clipă „elegia marmoreană" despre care vorbește atât de clar *Guide Bleu* atunci când evocă Taj Mahalul, depășind metafora dăruirii de sine din jurământul regelui Jahan de a-și imortaliza dragostea pentru Mumtaz Mahal („Aleasa căminului"). Căci dincolo de oglinda cu ciocârlii, dincolo de luminozitatea vaporoasă a Taj Mahalului, există fața

obscură şi nedorită, chiar cea a construirii mausoleului. Mai trebuie să ne întoarcem într-un timp în care problema luptei de clasă, în sensul marxist al termenului, nu era nici teoretizată, nici măcar pusă, şi în care sistemul Taylor şi mecanizarea nu pătrunseseră în manufacturile indiene. Rămânea atunci doar soluţia sclaviei, cea mai rea din punct de vedere uman, dar singura capabilă să rezolve ecuaţia în timp record.

Aici, la Agra, la Delhi, la Gwailor, dincolo, la Roma, în Egipt, în Mexic, cine a furnizat energia necesară, mâna de lucru tăcută şi nesindicalizată, cea a tăietorilor de piatră, a hamalilor, toată armata de braţe care se străduia să transforme visul prinţului înlăcrimat într-un sipet de lumină admirat pentru armonia imaterială? Pretutindeni acelaşi răspuns: sclavii.

Or, despre acest lucru, nici o vorbă! Puţine studii ştiinţifice de necontestat, puţine investigaţii, foarte puţine arhive. În meandrele vreunei lecturi descoperi câte o frază sibilinică, o gravură, un detaliu, o reflecţie. Aşa este şi această miniatură extrasă din *Babur Nameh* (memoriile fondatorului Imperiului Mogul, Babur [1483-1530] şi conservată astăzi la Victoria and Albert Museum din Londra, ce reprezintă numeroşi oameni lucrând la construirea fortului din Agra, în 1565. Lucrarea este colectivă, magnifică, cu detalii ce arată că destinatarul şi comanditarul operei erau una şi aceeaşi persoană: însuşi Babur. Căci, cum s-ar putea explica altfel faptul că toţi meşteşugarii sunt îmbrăcaţi atât de elegant, pe când într-o reprezentare realistă i-am vedea scăldaţi în sudori şi în sânge? În plus, absenţa elefantului, animal de povară indispensabil la asemenea construcţii faraonice, confirmă ideea că viziunea miniaturistului a fost cât se poate de serviabilă.

Sclavul devenit stăpân s-a făcut la rândul său sclavagist. Fără îndoială că rumegase, pe când era încă servit, versetul Coranului ce spunea că „o parte din bugetul statului trebuie să fie destinată răscumpărării sclavilor şi pentru a-i ajuta pe sclavii contractuali să se elibereze" (IX, 60), şi s-a grăbit să-l uite îndată ce a ajuns la putere. Plăcerile temporare au un efect euforizant ce îndreptăţeşte toate amneziile.

17

ZANZIBAR, INSULA CONDIMENTELOR AMARE

Paradisiaca insulă a Zanzibarului m-ar fi putut găzdui timp de câteva luni în cursul cărora aș fi putut încheia acest studiu despre sclavia pe pământul islamic, căci ea oferă toate condițiile cerute. Timp de peste două secole, a fost centrul nervos al traficului cu sclavi din întreg Oceanul Indian, incluzând chiar Mozambicul și arhipelagul Comore. În secolul al XIX-lea, când a sosit vremea de a se pune capăt sclaviei, cei mai puternici sclavagiști, negustorii europeni și traficanții de arme, pe de o parte, de cealaltă parte colonii englezi, Biserica anglicană și aboliționiștii au făcut din el un loc simbolic în care trebuia dusă această luptă. Acolo, în Zanzibar, s-a asistat la dezarmarea navelor ce transportau negri pe când Tippo-Tip, ultimul sclavagist arab, cel care făcea să tremure populația până pe malurile lacurilor Victoria și Tanganyika, a fost obligat la o retragere pe cât de strălucitoare, pe atât de pioasă.

*

Karibu Zanzibar! Bine ați venit la Zanzibar! Poetic și melodios, numele insulei cu mirodenii, dintre care producția majoritară o dețin cuișoarele, considerate de unii și afrodisiace. Cu zece cuvinte în swahili (sau *kiswahili*), limba Zanzibarului și a Africii estice, mixtură fonetică de arabă, de persană și bantu, v-ați putea descurca în Zanzibar: *Karibu*, bineînțeles, pe care-l auziți pretutindeni, dar și *jambo* (ce mai faci?), *habari gani* (cum îți merge?), *asanti* (mulțumesc), *kwaheri* (la revedere), *hakuna matata* (nici o grijă), *tafadhali* (vă rog), *rafiki* (prieten), *kahawa* (cafea) etc.

Sunt întrunite toate condițiile pentru ca această carte să fi început de aici, din această insulă de 1 660 km^2 separată doar prin 35 de kilometri de continent și de fostul pol al comerțului cu sclavi. Dacă ar fi trebuit să tratez problema sclaviei doar din punct de vedere istoric, nu aș fi avut decât o ieșire: să mă instalez durabil în acest colț de pământ cu o climă subtropicală unde altitudinea nu depășește niciodată 120 de metri, apoi să pornesc pe traseele maritime ce legau diferitele centre ale comerțului cu sclavi: coasta mozambicană, Madagascar, Réunion, Insula Mauritius,

Comore, Kilwa, insulița Mafia, Dar Es Salaam, capitala actuală a Tanzaniei și, mai la nord, insula Pemba, Mombasa, Mogadiscio și Somalia.

Informația mi s-a oferit sub multiple aspecte și pe diferite căi. Îmi dau seama în ce măsură Zanzibarul, concentrat al întreg comerțului oriental cu sclavi, este înspăimântător și voluptuos laolaltă. Desigur, Stonetown, capitala, nu mai miroase a mirodenii și nu mai e sufocată, ca în trecut, de recoltele de cuișoare, dar a fost o vreme în care cele trei comerțuri-cheie din insulă, *„slaves, spices and ivory"*, după cum spune Abdul Sheriff (1987), erau înfloritoare. Istoricii estimează că numărul sclavilor ce au tranzitat porturile Zanzibarului a fost, între 1850 și 1860, de 30 000 pe an. Erau 40 000 când „recolta" era bună, dar cifra a scăzut la 13 000, chiar 12 000, între 1875 și 1880. Astăzi, doar *dhows*, felucile de pe Nil, alunecă pe ape ca niște corăbii-fantomă ieșite dintr-un peplu italian. Construirea lor, armamentul, întreținerea au rămas neschimbate de pe vremea sultanilor din Oman. Spun Oman, căci Mascat și Zanzibar aveau același obiectiv. Monarhul din Mascat, am văzut, era, de altfel, numit și sultan de Zanzibar, deoarece locuia o parte din an pe insulă.

În 1801, în *Le Négrier de Zanzibar*, Louis Garneray descria transformările prin care a trecut în Zanzibar *Doris*, navă ce transporta negri, cu un nume atât de frumos, ca și *Esperanza*, de altfel, ca *Fortuna* și *Estrella*, pentru a efectua transporturile de sclavi. El evocă și tratativele pe care trebuia să le întreprindă căpitanul navei *Doris* cu stăpânul locului, un anume Yacout, fost favorit al imamului din Mascat – deci fostul său sclav: „La Zanzibar", nota Garneray, „nu există vânzare cu licitație a africanilor (...). Negrii din Zanzibar sosesc în acest port ca încărcături, fie din insulele învecinate, fie de pe coastă. Echipajele navelor ce servesc la astfel de transporturi sunt, în general, foarte reduse ca număr și alcătuite din arabi și din africani convertiți la islam" (*Le Négrier de Zanzibar*, p. 135). Uimit de resemnarea lor, autorul adaugă: „Ei bine! În ciuda proximității pământului lor natal, în ciuda slabei supravegheri exercitate asupra lor și a superiorității numerice, nu există vreun exemplu de situație în care sclavii să se fi revoltat" (*ibid*).

În fond, existau mai multe moduri de a deveni sclav. Razia era unul, dar interveneau și numeroși alți factori în decăderea progresivă, de-a lungul vieții, a unui individ la origini liber. Adulterul, spre exemplu, îl conducea pe vinovatul care și-a recunoscut fapta la situația în care libertatea lui trecea în mâinile șefului de trib. Acesta îl putea închiria sau vinde scump, sclavia de pe pământul islamic permițând posedarea parțială a unui sclav. Cazul se extindea la tot soiul de greșeli: furt, crimă, apostazie etc. Existau tot atâtea cauze ale situației de sclavaj câte păcate omenești.

Primele relatări pe tema sclaviei datează din secolul al XVII-lea, dar abia în secolul al XVIII-lea această practică a fost considerată o anomalie. Abia în acest moment negustorii de negri omanezi și din Shīrāz au fost semnalați în Zanzibar, în ciuda unei prezențe arabe datând cu câteva secole mai înainte. Deși coasta swahili

era deja cunoscută și clasată de călători și de coloni, în special portughezi, interiorul țării rămăsese virgin oricărei incursiuni, exceptând cele câteva drumuri marcate. Exclud aici comptoarele pe care sclavagiștii le stabiliseră de-a lungul coastelor, așezându-le în bătaia binoclului. În fapt, arabii au fost chemați în această regiune de către autohtoni care, de la Vasco da Gama, în 1499, nu au avut altă soluție de a se debarasa de portughezi decât să-i cheme în ajutor pe arabii omanezi. Sultanii din această vastă regiune mărginind Yemenul le-au acordat ajutor armat. S-au instalat masiv în insulă și au practicat o politică de supunere a negrilor din Africa.

Totuși, națiunile europene au început să-și dispute Africa, iar Zanzibarul a devenit, astfel, miza rivalităților anglo-germane. Karl Peters (1856-1918), călător german, a acționat în interesul țării sale. Simțindu-se înlăturată, Anglia a decis să-și instaleze o colonie. În noiembrie 1890, și-a fixat protectoratul asupra Zanzibarului. La mai puțin de zece ani distanță, în 1897, sclavia a fost interzisă aici. Dar sclavajul real nu s-a estompat decât atunci când căpeteniile negre au reușit să încheie cu englezul Jackson și cu germanul Peters tratate ce stabileau frontierele presupuse a-i proteja de atacurile negustorilor de sclavi.

În Zanzibar puteți să nu vedeți deloc acest aspect al realității, căci sclavia este considerată o atracție turistică, benignă și cuminte. Un panou în engleză – *„A Former Slave Market Site"* – instalat de biserica anglicană din Zanzibar, The Cathedral Church of Christ, indică intrarea în piața de sclavi. Dar nu descifrăm nici o martirologie zanzibarită, nici o urmă de vinovăție, nici o veleitate de răzbunare. Ghidul oficial, Critopher G. Faraji, face parte din decor. Cu o mină veselă și un pic strengărească, vă întâmpină la ore fixe. Totuși, își oprește discursul în fața celulei unde aerul este atât de apăsător încât transpiri din abundență. Placa spune că există o galerie de pictură în interior, în curs de renovare, și bibelouri pe care ți le poți achiziționa cu 5 șilingi. Când am vizitat locul se vorbea chiar și despre amenajarea unui restaurant acolo, prăvălia cu suveniruri existând deja de ceva vreme.

Când a trebuit amenajat Memorialul Sclaviei (*Memory for the Slaves*), în special fosele unde stăteau sclavii (cf. foto), lucrarea a fost sponsorizată de firme private, majoritatea europene: Bengt Ulin, Tanzania Cigarette Company, Boliden Contech, Asea Brown Boveri, Shanska, Swedfund, Ericsson etc.

Dar, cine vrea să evite Stonetown, poate merge direct în sudul sau nordul insulei și să se refugieze într-unul dintre aceste paradisuri pentru turiști pe care țara le exploatează cu un incontestabil succes.

Am aflat la întoarcere despre o rezervație pe care o adăpostește Insula Țestoaselor gigantice, situată la nord-vest, la o jumătate de oră de navigat pe timp prielnic, ce adăpostește și un fost penitenciar (*jail*) pentru sclavi. Inițial se dorea construirea unei replici la penitenciarele insulare (precum cel de la Long Island, unde a fost încarcerat

Nelson Mandela), un soi de cazemate invincibile de unde nimeni nu putea evada. E şocant contrastul dintre condiţiile de detenţie ale prizonierilor şi mediul înconjurător: nisipul alb de pe ţărmul insulei, fără a mai pune la socoteală marea azurie, bancurile de coral, lumina irizată. Ghidul mi-a mărturisit că această închisoare trebuia să slujească la izolarea unor sclavi recalcitranţi şi agresivi, dar soarta a vrut altfel. La sosirea englezilor, amenajarea acestui Alcatraz tropical a fost oprită definitiv. Astăzi nu au mai rămas din ea decât ruinele. Am hotărât, totuşi, să merg acolo. Ţestoasele uriaşe mă interesau mai puţin; închisoarea îmi ataţa curiozitatea. La sosire, ghidul porni glonţ către nordul insuliţei. Acolo am descoperit vestigiile clădirii, construită la marginea mării pentru a împiedica evadările sau pentru a elimina dificultăţile de transfer. Îmbarcarea şi debarcarea s-ar fi făcut cu uşurinţă, graţie unei rampe amenajate chiar la subsol.

*

Din locuinţa lui Tippo-Tip (1840-1905), faimos negustor de sclavi pe care englezii îl numeau Tippu Tib, singura rămasă intactă astăzi este uşa, caracteristică a artizanatului local (cf. foto). Pe faţadă, un artist şi-a agăţat picturile, pentru turişti. L-am întrebat dacă locuinţa este încă locuită. Mi-a răspuns că nu. Un miros greţos mă sufocă chiar de la intrare. Mă caţăr, totuşi, pe scara interioară, ca să ajung la etajele superioare. Casa este şubredă, părând gata să se prăbuşească. Reşedinţa foarte temutului traficant de negri a devenit astăzi o dărăpănătură mai mult sau mai puţin mizerabilă, năpădită de libărci. Să nu existe nici o fundaţie în lume care să accepte restaurarea casei celui mai celebru neguţător de sclavi din întreg Oceanul Indian? Ce face UNESCO, care a clasat această insulă drept „patrimoniu universal al umanităţii" fără să asigure şi reabilitarea a ceea ce a constituit principala atracţie?

Cu atât mai mult cu cât cel din urmă sclavagist arab era un potentat celebru, bogat şi temut. A trăit şi a muncit în Zanzibar de unde conducea comptoare de „lemn de abanos" stabilite în toată Africa Centrală. Pe numele adevărat Hamed ben Mohamed al-Murjebi, acest zanzibarit s-a ivit dintr-un mediu de înalţi notabili din Mascat (sultanat din Oman), dintre cei care au reuşit remarcabila faptă de a fonda sub nasul englezilor, noii stăpâni ai regiunii, un comerţ înfloritor cu sclavi. Traficant de fildeş şi de sclavi, a fost interlocutorul favorit al negustorilor de negri belgieni, englezi şi germani, şi al exploratorilor precum Cameron şi Stanley. În 1880, Tippo-Tip atinsese puterea maximă. Nu avea decât 40 de ani. Era atât de prosper încât numeroşi comanditari puternici, printre care şi regele Leopold al II-lea, au trebuit să lucreze cu el, să utilizeze reţelele sale şi să-i solicite serviciile. Odată trecută această glorie, Tippo-Tip şi-a încheiat viaţa acolo unde a trăit, în Zanzibar. Acest „faimos arab, negustor şi transportator de sclavi din Congo Superior, care s-a asociat cu Cameron şi Stanley în expediţiile prin Africa", aşa cum preciza un scurt necrolog

din *Times* la data de 15 iunie 1905, a lăsat o autobiografie nepublicată. O călătorie în Europa şi un pelerinaj la Mecca au fost două dintre proiectele lui nerealizate. Când a îmbătrânit, toţi denigratorii i-au descoperit o alură de dandy, scoţând la iveală tot binele pe care până atunci nu-l gândiseră în privinţa acestui mare senior arab de pe coasta swahili, mergând chiar până la a-i uita voracitatea, loviturile răuvoitoare, cinismul.

Beit al-Ajaib (textual „Casa minunilor şi a miracolelor", *House of Wonders*) este celălalt edificiu reprezentativ al acestei faste perioade. În fond, este vorba despre reşedinţa sultanilor traficanţi de negri. Această construcţie într-un stil mixt, pe jumătate oriental, pe jumătate colonial, este situată la mare, puţin mai la nord de Stonetown. Ridicată în 1883 de către Sattid Barghash, îşi datorează numele faptului că electricitatea a fost introdusă pe insulă cu ocazia construirii ei, ca şi utilizarea ascensorului. În fapt, aceste inovaţii au fost miracole la care nimeni nu se aştepta, atât de departe de Europa industrială. Căci, cu siguranţă, sultanii ştiau să-şi adune dividendele obţinute din traficul făcut, dar trăiau pe modelul seniorilor de odinioară, rafinaţi în uzanţe referitoare la ospitalitate, feudali în sistemul lor politic, rustici în modul lor de viaţă.

În ciuda acestora, Zanzibarul rămâne o insulă căreia i-am trecut rapid în revistă aspectele sclaviei. Restul documentaţiei se găseşte închis în arhive interzise, din păcate, accesului cercetătorilor, din 1964. Presupunând că documentele există, mai trebuia să mă asigur şi de viabilitatea lor. Aşa că am hotărât să părăsesc insula, anunţând recepţia micului hotel indian unde poposisem, în centrul capitalei Stonetown, că voi pleca în zori. Plătind cazarea şi cerând o factură detaliată a consumaţiilor mele, a doua zi am părăsit oraşul, la ora când vânzătorii de suveniruri dormeau încă. Este adevărat că turiştii nu se aventurează niciodată în afara hotelului lor luxos înainte de ora 10. Am cerut un taxi care să mă conducă la aeroport, nu fără a face un mic ocol prin clădirea mică şi albă ce adăpostea arhivele. În timpul decolării am revăzut întreaga insulă Zanzibar defilând prin faţa ochilor mei şi am putut zări arabescul coastelor şi golfuleţelor. E de înţeles că a fost uşor să se eludeze vama, cu o astfel de configuraţie atât de ramificată făcută din braţe de mare, din lagune, din insuliţe pustii!

Pe calea aerului, am refăcut drumul invers al marinarilor arabi din trecut ce profitau de musonul de la est pentru a merge în India, în Ceylon, şi care se întorceau la Oman, în Yemen şi pe coasta zanzibarită, odată cu musonul de vest. Cuvântul *mawsîm*, „muson", însemna, de altfel, chiar „voiaj sezonier", apoi „sezon". Iată de ce sezonul înfloritor pentru negustorii de negri de odinioară, ţinând cont de regimul vânturilor, începea anual de la 1 august şi ţinea până la 1 decembrie.

18

MOMBASA, MAGAZINUL MICILOR VIRTUȚI

Situat nu departe de Zanzibar, căruia-i este geamănul occidental, se pare că Mombasa și-a avut ora lui de glorie în comerțul cu sclavi într-o vreme când, pe coasta atlantică, de aici se trimiteau încărcături întregi către plantațiile din Lumea Nouă. Astăzi, acest port dinamic păstrează încă unele vestigii ale acestei similitudini, cât și ale trecutului omano-portughez.

La o oră după ce părăsisem Zanzibarul mă aflam pe aeroportul din Mombasa, pe coasta kenyană, pe care o cunoșteam deja. Asupra acestei țări planează o influență arabă veche, deși eu nu pot să estimez la ce nivel se situează acest aport, nu mai mare decât cel al portughezilor, despre care am citit c-a fost considerabil. Fără îndoială că acest lucru s-a datorat domniilor busaide de acum două secole, pentru care singura lucrare istorică, nici aceea oficială, datează din 1971. Este vorba despre teza de doctorat a lui Fred James Berg, *Mombasa under Busai Sultanate. The city and its hinterland in the 19th century*, susținută la Universitatea din Wisconsin. Conform acestui autor, cel mai bogat dintre sultanii busaizi, a cărui avere se ridica, la moartea lui, la mai multe milioane de dolari, a fost Salim bin Khalfan al-Busaidi, originar din Mascat și rezident la Malindi (sau Mélinde, la nord de Mombasa, pe coastă), pe care el o deținea în mare parte.

La ieșirea de pe aeroport, o mulțime de taxiuri defilează prin fața fiecărui călător, exceptându-i pe cei care au deja un ghid rezervat. M-am lăsat condus în centrul orașului, luând-o pe podul ce lega Mombasa de uscat. Schema mea vă e deja cunoscută: sosirea și, imediat, plecarea. Pentru mine însemna să trec incognito printr-o țară care mă ignoră pe mine și toate proiectele mele. Odată instalat într-un hotel în întregime alb, ținut de o congregație creștină, am sărit într-un soi de minicar și am pornit direct spre Port Jésus. Construcția este impunătoare, asemănătoare clădirilor militare din secolul al XVI-lea pe care portughezii le-au ridicat la acea vreme pe toată lungimea coastei. Se știe că litoralul vestic al Africii este jalonat

de aceste „forturi-ventuză", pe care Jean-Michel Deveau, autor contemporan, le-a descris într-un studiu documentat despre forturile din Ghana ridicate în secolele XVI și XVIII. Aici se depozitau mărfuri precum aurul, mirodeniile, obiectele prețioase și sclavii. Însă mândria turistică a Mombasei e departe de a mă mai surprinde. Sunt chiar destul de dezamăgit, căci îmi făcusem o idee mai măreață despre monument, lipsit de eleganță. Înainte de a intra, îl ocolesc în sensul invers al acelor de ceasornic, pentru a intra printr-o ascunzătoare pe care n-o cunoșteau decât autohtonii. De altfel, mă interpelă șeful autoproclamat al sindicatului ghizilor locali:

„Domnule, e interzis să treceți pe acolo!

— Îmi pare rău, dar un grup de tineri, cu tot cu mame și prieteni, care căutau un loc pentru picnic, tocmai au ocolit fortul. Vreau să fac și eu la fel, neîntârziat."

Înțelegând el că nu mă lăsam așa ușor, interlocutorul meu încetă să mă mai dojenească.

În fond, imediat ce am ocolit primul turn de pază, am observat că eram înconjurat de un număr considerabil de tineri locali, unii flirtând pe sub boscheții biciuiți de vânt, alții jucându-se cu mingea și vorbind. Unii se chinuiau să tragă foloase de pe urma micului lor comerț cu băuturi răcoritoare și cu cărți poștale.

Construit la mare, Fort Jésus e înzestrat cu o rampă ce ducea direct la locul de îmbarcare. La intrare există încă niște gratii negre. Desigur că a existat și aici un comerț cu negri, ca și în Gorée și-n Senegal. Totul arată că pe aici au trecut încărcături importante. Știu deja că Mombasa a fost o escală importantă în comerțul cu fildeș și cu piei de leopard, poate și în cel cu carapace de țestoase, cu aur și cu animale sălbatice care, la începutul secolului al XV-lea mai ales, erau destinate grădinilor zoologice portugheze, spaniole, franceze și engleze. Hrănea o faună de traficanți ce nu s-ar fi dat înapoi de la nici o aventură și de hoți capabili de orice.

Ce a mai rămas azi? Câteva plaje la nord și la sud, palmieri, hibiscus de cultură ce decorează intrările în logiile și palatele de la marginea mării. Mi-am promis c-o să-mi continui căutările după aceea.

Peste câteva luni am aflat de la Clifford Pereira, cercetător kenyan născut la Mombasa și stabilit la Londra că, nu departe de Mombasa, exista un mic muzeu dedicat memoriei sclaviei. El nu-l vizitase încă, dar părea foarte încântat de ideea de a face o călătorie. Pereira studiază interacțiunile dintre transporturile indo-oceanice și lumea arabo-musulmană. Mulțumită lui, am descoperit o nouă fațetă a comerțului cu sclavi derulat în această regiune. Mai întâi că un astfel de trafic cu negri, pe care eu îl bănuiam fără să-l pot și dovedi, a existat cu adevărat. Ființe umane au fost vânate, capturate și reduse la condiția de sclavi în Africa de Est, apoi erau trimise în India, via Bombay, unde erau folosite la munci agricole, în artizanat și comerț. Ca urmare, luând cunoștință despre rădăcinile lor africane, unii dintre urmașii acestora,

deveniţi între timp negustori bogaţi, au vrut să-şi regăsească rădăcinile kenyene şi tanzaniene. De aici existenţa acestui mic muzeu privat finanţat, în esenţă, de afro-descendenţi – aşa sunt numiţi strănepoţii sclavilor capturaţi şi trimişi în India –, stabiliţi în India, Mozambic şi Africa de Sud.

Ce-mi mai putea oferi Mombasa, în afară de plaje şi hoteluri, această escală la jumătate de drum între locurile de aprovizionare şi cele de exploatare? În acest oraş, negustorii de sclavi vedeau, negreşit, ca şi în Zanzibar, cheia de boltă a sistemului sclavagist de la acea vreme, pe lângă Barawa, Lamou, Pemba, Kilwa, Bagomoyo, Mélinde şi marea savană din jurul Kilimandjaro-ului. Kilwa a fost un faimos centru din cauza puterii lui, dar nu ca Mombasa care, la sfârşitul secolului al XIV-lea, şi-a văzut steaua urcând foarte sus pe firmament, când portughezii au pus ochii pe bogatele plaje din ţinut. Chiar Sofala, în Mozambic, care nu era pe atunci decât o grămadă mizerabilă de colibe apărate de un fort portughez, nu putea rivaliza cu Mombasa, în ciuda celorlalte două specialităţi pe care le trafica: pulberea de aur şi colţii de elefant.

Ştiute fiind acestea şi constatând că Mombasa nu se aflase la modul propriu în centrul comerţului arab cu negri, am decis să plec la Nairobi, în capitală. Aveam două posibilităţi: pe uscat, sau cu avionul. Nu departe de hotel se afla o autogară. Am întrebat dacă puteam ajunge cu vreunul dintre multele autocare la Nairobi. Funcţionarul mi-a răspuns că, dacă luam unul de-ale lor, „Cosmos" sau „Caravelle", aveam să ajung a doua zi foarte devreme la Nairobi, poate pe la 5 dimineaţa: „Doar o noapte, îmi zise. O să dormiţi pe scaun, aşa se face. Următorul autobuz e aproape plin."

Argumentul forte: preţul. Însă perspectiva de a nu închide un ochi toată noaptea, fără să văd măcar peisajul, mă-ndeamnă să renunţ: o să iau avionul. A doua zi dimineaţa, după un ultim tur prin Mombasa, m-am întors la aeroportul „Moi international" – de la numele lui Daniel Arap Moi, preşedinte al republicii în 1980 – pe care-l părăsisem în ajun. În acea duminică nu ateriza la Nairobi nici un avion al curselor regulate naţionale. Doar o mică companie privată, numită „540", care m-a dus cu gândul la EasyJet, îmi propunea un zbor ce avea să plece în următoarele două ore. Era un zbor de-o oră şi costa 7 050 de şilingi, pe care funcţionarul i-a convertit în moneda locală.

Aşadar, la 6 decembrie 2006, m-am îmbarcat la bordul zborului FT. 002 ce lega Mombasa de Nairobi. Speram să văd Kilimandjaro dar, fiindcă cerul era acoperit, n-am putut vedea nimic.

Nairobi este o imensă metropolă în care, la „sclavia de trenă", pe care o poţi ghici pretutindeni în această regiune, se adaugă sărăcia şi suprapopularea. Magazinele sunt deschise şi duminica dar, la hotel, am fost avertizat asupra pericolelor ce mă pândeau dacă mă aventuram într-o anumită zonă a oraşului. Nesiguranţa! Ce mă

ameninţa? Furtul, agresiunea, intoxicaţia alimentară, prostituţia, delincvenţa, fauna ordinară a marilor metropole. Africa se complace să întindă capcane străinilor aflaţi în trecere, dar mă simt demult familiar cu ea, aşa că relativizez riscurile.

A doua zi, la orele 10, voi fi din nou la aeroport; epuizat, nu m-am hotărât să mă întorc la Mombasa ca să iau zborul Corsar cu destinaţia Paris. Am decis să schimb sfârşitul parcursului meu, dar nu era nici un zbor direct care să mă ducă la Paris. Aveam de ales între un zbor spre Roma şi altul la Amsterdam, cu legătură pentru Roissy. Am optat pentru un zbor cu Kenya Airways, un dus simplu Nairobi-Amsterdam-Paris, la 690 de dolari. La 11.30, marele transportor a părăsit pista aeroportului Jomo Kenyatta. Cerul era limpede şi puteam să contemplu prin hublou cursul sinuos al Nilului Alb din inima Sudanului. Acolo, exploatatorii englezi Bruce, Speke, Baker, şi-au făcut odinioară investigaţiile înspre izvoarele fluviului. În special cel din urmă a evocat precis în scrierile sale vânărea sclavilor, raziile, tranzacţiile şi trocurile pe care le-au făcut negustorii sudanezi de-a lungul secolului al XIX-lea. Astăzi, dat fiind că această formă de comerţ masiv a cedat în faţa dezaprobării morale cvasi-universale, or mai fi rămas câţiva negustori nostalgici, misiţi nelegiuiţi sau fără credinţă gata să transporte o încărcătură de „lemn de abanos" până pe coasta somaleză, la Djibouti sau în Libia?

19

Sultanatul Brunei: comerțul invizibil

Mai sunt astăzi sclavi în palatul celui mai bogat sultan de pe planetă? E o întrebare la care nu putem răspunde atâta vreme cât nu avem acces la arhivele oficiale sau la registrele sultanatului. Poate că unele relatări diplomatice ar putea conține câteva informații pe acest subiect, ar putea scăpa câteva mărturii. Dar sunt ca și inexistente. Acest mini-sultanat mărginit de Marea Chinei meridionale este unul dintre cele mai misterioase, iar lucrările tipărite consacrate lui lipsesc. Și de ce-ar fi altfel? Studiile universitare și anchetele jurnalistice nu sunt făcute tocmai pentru a destabiliza, pentru a neliniști și trezi spiritele? Exact asta nu vrea regimul din Brunei. În paralel, sute de mii de muncitori asiatici ajung aici pentru ca să compenseze deficitul de locuitori autohtoni ce nu practică decât meserii nobile.

Sultanatul Brunei Darussalam („Locuința Păcii") este un punct aproape inexistent pe harta lumii sau, în orice caz, atât de neînsemnat încât se întâmplă să fie confundat cu insula Borneo, în care este încastrat. Acest minuscul regat, condus de un suveran de drept cvasi-divin, a cărui guvernare discretă a rămas neschimbată de aproape un secol – Bruneiul a fost fondat în 1888 – este situat la sudul Mării Chinei, pe coasta nord-vestică a insulei Borneo care, la rândul ei, face parte din Malaysia. Sub protectoratul britanic, acum treizeci de ani (31 decembrie 1983), ținutul, de dimensiunea unui mic departament francez și divizat în două părți, depindea de colonia Sarawak, odinioară condusă de un ciudat rajah, James Brooke (1803-1868), care a fost, mai ales, un dușman înverșunat al piraților ce bântuiau deja Marea Chinei. În fapt, în 1841, acest James Brooke a primit Sarawak drept fief din mâinile sultanului din Brunei pentru ajutorul pe care i l-ar fi dat împotriva etnicilor Dayak. Peste douăzeci de ani, grație lui Charles Johnson Brooke (1829-1917), care a continuat opera unchiului, vasalul englez s-a întors împotriva suzeranului său malaez ca să guverneze, practic, în insulă, în numele mai multor puteri, printre care și Marea Britanie.

Climatul tropical din Brunei – ca și cel din Borneo, în ansamblu – și fauna exotică fac din el cea mai ciudată țară de pe planetă, cu o populație foarte redusă (350 000 de locuitori) și nespus de bogată, mulțumită petrolului de pe fundul mării. Totodată, este și cea mai secretă monarhie orientală, cu un regim special, puțin depășit, fără vârstă, cu acel aer „monegasc" de enclavă mai presus de orice bănuială. În orice caz, e la adăpost de toate nevoile materiale, dacă judeci numai după numărul cilindreelor germane și japoneze ce străbat străzile capitalei. De altfel, cea mai bine primită găselniță a secolului este, aici, automobilul. Simți asta pe pielea ta îndată ce te apropii, chiar înainte de a părăsi Parisul, căci formalitățile de intrare sunt foarte minuțioase. Prea puțin curtenitoare, funcționara de la consulat cere un bilet de avion dus-întors, un pașaport valabil – îmi mai rămăseseră trei pagini goale, și asta nu părea suficient –, două fotografii, un formular completat cum se cuvine și 15 euro pentru viză. În fond, asta-i regula în toate țările, ce ajung să ceară pentru fiecare viză de intrare și 50-60 de euro, chiar 100-200 pentru oamenii de afaceri.

Musulman în proporție de peste 80%, Bruneiul nu este în măsură să-și fie autosuficient cu puținii locuitori pe care-i are. E nevoie de mână de lucru, multă, ca să exploateze zăcămintele de gaz și de petrol și, mai ales, să întrețină modul de viață princiar. Turismul înghite și el multă, dar mâna de lucru neimportantă este activă mai ales în reparații, în micul comerț, curățenie (firește că aici se găsește cel mai îngrijit gazon din lume) și defrișare. Trebuie știut că pe fiecare bucată de teren despădurit se construiește imediat. Drumul ce duce la Bandar Seri Begawan – numit Begawan Sultan („Sultanul Lăudat"), în cinstea tatălui actualului sultan, care a abdicat în favoarea fiului înainte de decesul din 1986 – la Muara, în nord-est, cunoscut foarte bine de diplomații în funcțiune, este foarte vesel. Mă duce cu gândul la peisajele antileze. Vegetația este absolut identică: manglieri, palmieri pitici, mangrove (termenul ar fi de origine malaeză), arborele călătorului, manghieri, cocotieri, bananieri, bougainvillea și ale esențe pe care doar un botanist cu experiență le-ar putea recunoaște. Promenada Sunga Brunei, cu vilele înstărite vopsite în alb, albastru sau verde, construite într-un stil colonial de altă vârstă, cu drumul bine conturat, cu imaginea proiectată în lacul de la poale, nu poate fi decât una uluitoare. Nu e o întâmplare că aici se află reședințele ambasadorilor acreditați la Brunei – Arabia Saudită, Japonia, Franța, Marea Britanie, de-a lungul aleilor discrete ce șerpuiesc de-a lungul muntelui. Fie că este vorba despre reședințele elitei străine, fie că este vorba despre celelalte sectoare ale vieții economice a sultanatului, de orice fel, nu există segment de activitate care să nu aibă nevoie de un volum tot mai mare de muncitori asiatici.

Sclavi? Niciodată n-a vorbit vreun ambasador despre așa ceva. La fel au stat lucrurile și cu oficialii interogați, în special din mediile religioase, cu care am fost

multă vreme în contact. Totuși, după modelul sistemului în vigoare în țările din Golf, acești muncitori formează un contingent considerabil față de autohtoni. Se observă imediat că Asia s-a revărsat în acest paradis terestru pe care producția locală de orez, sago – specie de palmier –, bivolii și pescuitul abia reușesc să-i hrănească.

În marile hoteluri sunt filipinezi – în cele „de patru stele și chiar mai multe", îmi zise admirativ un muncitor indian de la Shell, foarte bine implantat aici, și pe bună dreptate: acest mare trust petrolier e la el acasă în măsura în care a participat chiar la crearea sultanatului. Să ne amintim că Shell a găsit petrol în Brunei, că a forat în beneficiul stăpânilor țării, și asta din 1889, deși petrolul nu a fost exploatat decât din 5 aprilie 1929. Pe lângă filipinezi și malaezi, care pătrund cu ușurință în Brunei și împart chiar o frontieră terestră cu acesta, indonezienii, indienii și chinezii îngroașă valul continuu al noilor sosiți. Aceștia susțin domeniul textilelor, al bijuteriilor, construcțiile, curățenia, reparațiile și sectorul hotelier. Sunt și servitori sau paznici de imobile. La piața de pește poți vedea numeroși bătrâni chinezi și mongoli blajini, veniți aici de demult, cu bărbile lor filiforme ce te duc cu gândul la Confucius. Malaezii sunt extrem de politicoși și, mai presus de tot, foarte pioși. Un tânăr lucrător în turism îmi încredințează, totuși, că țara lui e întruparea plictiselii. La întrebările mele, ce face ca să se relaxeze după muncă, dacă are viață de noapte la Brunei, dacă se întâlnește cu alți tineri, mi-a răspuns, contrariat, că nu există nimic din toate astea, nici măcar librărie. Cât despre televiziunea națională, e atât de puritană încât e mai bine să stai în moschee unde, cu siguranță, vei gusta mai multe plăceri.

„O televiziune la care nu vezi decât acvarii și mereu aceleași cascade nu poate fi nici credibilă, nici atrăgătoare." Cugetă puțin și adăugă: „Îmi iau o bere și stau acasă, departe de orice agitație artificială, mai ales de cea de la Mall [un ansamblu comercial așa cum sunt la toate intersecțiile în țările Golfului]." Mai rămase o vreme tăcut, apoi luă din nou aerul celui ce nu poate face nimic. „Imperiul acesta al banului ușor e ținut de un ministru.

De unde bei bere dacă nu vinde nici un magazin comercial, nici chiar *Imperiul*, palatul regal? Poate doar la negru, bineînțeles."

Tânărul nu este, desigur, decât un caz singular, dar disperarea lui oferă o măsură despre aseptizarea locului care este Brunei Darussalam, capitala unei țări relativ independente și calme în care, prin deviza celor trei M, „malaez, musulman, monarhist", ești îndemnat să rămâi. Al doilea element este vizibil de la prima vedere: moscheile sunt multe și foarte frumoase, cu cupolele lor bulbare specifice arhitecturii asiatice. Sunt atât de albe încât noaptea luminează cerul sultanilor de parc-ar fi ziuă, ca un reflex al patimilor celor ce le frecventează asiduu. Caracterul malaez se vede cel mai bine în culoarea caramel a elitelor țării. Cât despre monarhie – în fond, una

dintre cele mai vechi din lume, după cum se precizează la Muzeul Național care o plasează la mijlocul secolului al XIV-lea –, este omniprezentă, oricând și oriunde. Cultul personalității nu capătă aspecte caricaturale, ca în Uniunea Sovietică stalinistă, dar e suficient să ridici privirea ca să vezi că portretele Maiestății Sale, Haji Hassanal Bolkiah Mu'izza din Waddaulah („Apărătorul religiei și al statului"), născut în 1946, dar care pare atât de tânăr în fotografiile oficiale, fotografiile lui ocupă întreg peisajul urban. De la urcarea pe tron, în 1967, e pretutindeni: în toate prăvăliile, pe toate siglele, pe tricouri, pe bolurile de ceramică, pe panourile publicitare, pe monede, pe bancnote și, evident, în Royal Regalia Building, muzeul care, în 1992, i-a fost consacrat cu ocazia jubileului domniei.

Sclavi? Nici vorbă! Nici un sclav, nici un servitor, nici cea mai mică aparență de servitute. Aflând că palatul regal putea fi vizitat, am vrut să văd cu ochii mei dimensiunile spectaculare ale reședinței sultanului. Prost informat, m-am prezentat a doua zi dimineața ..., când am aflat că palatul nu era deschis decât câteva zile după ramadan, ceea ce însemna poate mai bine de șase luni. Polițistul ce m-a întâmpinat în ziua aceea era, desigur, nou, și de aceea nu știa că palatul e deschis pentru vizite. Își chemă superiorul, postat într-o gheretă, care-l admonestă destul de aspru: „Palatul nu-i deschis vizitatorilor."

Polițistul părea neliniștit. Își regla nervos dispozitivul walki-talki, deși funcționa perfect. Brusc, sosi în trombă o mașină și intră în incinta palatului fără să se oprească. După salutul militar al paznicului am înțeles că ocupanții – două femei – nu puteau fi decât niște personalități importante. Înțelegând că vizita mea era compromisă, făcui cale întoarsă când, într-un concert de claxoane, am văzut sosind un cortegiu de mașini blindate, negre; în frunte, un superb Rolls Royce, negru, cu adevărat „elizabetan", precedat de două motociclete cu farurile clipind. Sultanul venea la lucru. De obicei părăsește locuința, ocolește canalul și se arată populației, nu fără a trece mai înainte în revistă regimentul de ghurka britanici ce veghează atenți la siguranța și stabilitatea regimului.

Au avut malaezii sclavi, sau nu? Chestiunea e lămurită de relatările călătorilor și marinarilor ce fac parte dintr-o castă numită *habachis*, care a deținut multă vreme un rang inferior. De altfel, termenul nu ne este necunoscut. Arabii din Mecca îl utilizau spre a-i desemna pe sclavii negri, proveniți mai ales din Abisinia. Într-un anumit fel, sclavii din lumea arabă sunt întotdeauna *habachis*, chiar și când vin din Sudan, din Ciad, din Niger sau alte locuri. Informația nu ne-a picat din cer, ci a fost difuzată în 1932 de către foarte respectabilul Royal Asiatic Society în *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*. J. R. Maxwell a publicat un articol intitulat „The Law relating to slavery among the Malays"

A trecut o săptămână. Am văzut toate monumentele, am vizitat Muzeul Național, am văzut toate moscheile, am asistat la rugăciuni. Chestiunea sclaviei rămâne un tabu. Nimic nu răzbate. Nici o carte, nici o arhivă oficială, nici cel mai mic articol de presă. Nici chiar o librărie, în afară de cea din Mall, pe de-a-ntregul consacrată cărții religioase. Un „blanc genetic" cu grijă întreținut. Așadar, există prea multe lucruri inavuabile ce trebuie ținute departe de ochii lumii? Ciudat acest „islam al musonilor" care, ca un bivol în orezărie, nu contenește să se îngrașe și să se umfle fără a se și arăta vreodată...

La întoarcerea din Brunei am început să visez la meseria asta de cronicar al unui timp trecut, îndepărtat, sau al viitorului. Meserie de visare dar și de observator, dar partea din umbră e tocmai cea care-i conferă bogăția. M-am gândit din nou la toate locurile pe care le-am vizitat în aceste ultime luni, la toate capitalele – Delhi, Istanbul, Zanzibar, Cairo, Marrakech, Sanaa, Tombouctou – ce atrag atenția atâtor turiști. Călătoria nu a fost numai repaus: când turiștii croazierelor coboară în bazaruri o fac ca să cumpere bunuri de consum, bijuterii, țesături, cadouri. În traseul meu obișnuit am fost interesat mai ales de ceea ce-i în spatele decorului – servitorul, sclavul, eliberatul, leprosul, paria, ciumații, intangibilii. Această ingerință în mentalitatea popoarelor m-a făcut să întâlnesc nu numai partea luminoasă – căci ea există –, ci și întunecimile lor, mizeria umană ce izvorăște adeseori de sub poleiala pe care ne-o vâră ghizii sub nas. Pentru a redacta această carte a trebuit să explorez jumătate din lumea musulmană și să parcurg cel puțin 120 000 de kilometri. Am călătorit zi și noapte, am înfruntat toate condițiile climaterice, chiar și cele paroxistice, am folosit cele mai diverse mijloace de locomoție, de la trenul expres până la vapor, trecând prin avion, dar și prin ricșa indiană, prin dromader, taxi, 4 x 4, fără a uita de mersul pe jos. Seara, când vreun apus de soare purpuriu înlocuia ardoarea zeului Ra ce mi-a arămit necontenit pielea, mi s-a întâmplat să dorm în loggiile din Kenya, în Asia, în hotelurile amărâte pline de gândaci ce te sfidează și se cărăbănesc îndată ce te văd împroșcând peste ei un insecticid mortal. Chiar în aceste hoteluri am auzit, adeseori, în camerele vecine, gâfâielile de oameni grăbiți să termine mai repede cu prostituatele cu farmece stridente. Dar, când avionul ateriza la ore decente și când am avut timp să caut o cameră la un hotel cochet, asta făcea mai mult decât apartamentele la Sheraton sau la Meridian, fiind divină recompensă după efortul ingrat și incertitudinea călătoriei neorganizate.

Cartea aceasta am conceput-o ca pe un soi de misiune. Trebuia să scot de pe poziție fenomenul sclaviei și să-l reconstitui bucată cu bucată, atât în timp, cât și în

spațiu. Islamul spune invers decât ce practică musulmanii, și asta rămâne o enigmă. Duplicitatea umană ce constă în a transforma un mesaj de emancipare în gulag uman face parte din acest paradox. Din aceste motive, mi s-a părut mai prudent să-i evit pe reprezentanții oficiali ai diferitelor țări pe care le-am străbătut. M-am temut de primirile lor bănuitoare: agent în solda inamicului (care?)? trădător al cauzei arabe (care?)? islamofob (există în Islam ceva care te incită la asta?)? În orice caz, acestea vor fi întotdeauna motive împotriva mea, fie doar prin mijloacele de dezinformare de care dispun și pe care le aplică pentru a-mi discredita demersul, pentru a-i contesta rezultatele, să-mi ruineze reputația. Cu atât mai rău! Libertatea merită toate sacrificiile, fără a pune la socoteală că adevărul nu face casă bună cu propaganda.

Când avionul survola coasta malaeziană îmi simțeam inima împăcată la gândul că, niciodată în cursul acestei anchete nu am simțit nici ură, nici dispreț. Înainte de a judeca, am căutat întotdeauna să înțeleg mecanismele, să pun în perspectivă, să îmbogățesc apropierea mea concretă de țara respectivă prin vizita mea, desigur, dar și prin consultarea aprofundată a documentelor. Chiar și în cazurile cele mai disperate, am acordat prioritate, în ciuda a ceea ce aveam sub ochi, scânteii pe care o putea reprezenta un edict regal, o ordonanță, un text guvernamental în favoarea abolirii sclaviei. Nu am cedat la vreo complezență oarecare, nici la metoda Coué, dar ideea că ființa umană confruntată cu evidența ar putea să purceadă de la sine la convertirile necesare – cel puțin psihologice și intelectuale – înainte de a le traduce în texte de lege, îmi place mai mult decât fatalismul. Da, să superi câțiva suverani, câțiva oameni politici obtuzi, câțiva apărători ai privilegiilor medievale, ca să poți transmite un mesaj de pace, de autodepășire, de respect absolut față de ființa umană, valorează mai mult decât câteva neplăceri.

Avionul se pregătește să aterizeze la Kuala Lumpur, capitala Malaeziei, una dintre acela mai active metropole din lume. O ușurare mută și contagioasă îi copleșește, ca la fiecare aterizare reușită, pe pasagerii aeronavei. Mă va mulțumi Kuala Lumpur, dăruindu-mi informații despre comerțul arabo-malaezian și indian, așadar cel care lega coasta africană de sub-continent, înainte de a se răspândi în toată Asia de Sud-Est?

Îndată ce am ajuns, mi-am organizat ședera în așa fel încât să rămân în centrul transportului urban, așa că am decis să mă instalez în apropierea gării centrale. Grație celor două linii de metrou aerian și subteran voi avea legătură cu toate cele patru colțuri ale capitalei fără să aștept prea mult...

Concluzie:

ISLAMUL ŞI SCLAVIA, SAU CULTURA SĂRUTĂRII MÂINII STĂPÂNULUI

Trebuia să tragem concluzia, în ciuda faptului că fenomenul a persistat şi s-a consolidat pe alocuri? La peste paisprezece secole de la consacrarea islamului, s-a văzut pe larg în această carte că moravurile arhaice ale unor feudali proveniţi din toate mediile sociale au barat ideile inovatoare ale islamului chiar de la început. Pe tot parcursul lucrării am putut observa rezistenţele la schimbare, dificultăţile inerente revoluţiilor mentale susceptibile a lovi un mediu conservator sau altul. Concluzia mea s-ar putea reduce astfel: „Sărutarea mâinii stăpânului continuă să existe!"

În secolul al XIX-lea, datorită impulsurilor venite de la doi reformişti din Orientul Apropiat, şeicul Mohamed Abduh (1849-1905) şi Mohamed Raşid Rida (1865-1935), s-a înregistrat o denunţare atenuată a traficului cu sclavi şi o condamnare morală a traficanţilor, consideraţi pentru prima dată nişte delincvenţi. Pentru aceşti teologi ce s-au exprimat îndeosebi în *Interpretările Coranice (Tafsir al Cor'an*, în 12 volume*)*, sclavia din ţinuturile islamice era de două tipuri: cea rezultată dintr-un război just, *Jihad*, ce permitea eventualilor captivi de război să primească, după convertire, un soi de protecţie din partea noilor stăpâni, aşa cum se stipula şi în Coran (surata IV, verset 24); era o obligaţie socială şi căsătoria cu femeile rămase de izbeliştе după un soţ ucis în luptă sau dezertat fără intenţia de a reveni. Profetul însuşi a adunat pe lângă sine astfel de femei şi era de datoria musulmanului să facă la fel. Celălalt tip de sclavie, al negustorilor de sclavi, era strict interzis.

În afară de Mohamed Abduh, Raşid Ridha, Mirza Ali Mohamed (1820-1850), fondator iranian al babismului, care a interzis strict sclavia, majoritatea reformatorilor musulmani au rămas foarte dezorientaţi în faţa gravităţii problemei. Cei ce au emis consideraţii în privinţa acestei chestiuni pun accentul pe necesitatea eliberării sclavilor, fără a trece dincolo de acest punct minim. Preceptul coranic al eliberării ca milostenie revine ca laitmotiv. Uneori are valoare de scuză programatică, de final în sine. Explicaţia dată în primul rând este că abolirea ar trebui făcută progresiv, căci

nu este permis ca atâți sclavi să fie eliberați dintr-odată; argumentul specios cel mai des enunțat fiind cel că eliberatul nu are nici acoperiș, nici de lucru.

În mod straniu, unele școli dogmatice, precum hanefismul și hanbalismul, consideră uniunea cu un captiv de război ca fiind nelegitimă atâta vreme cât femeia nu s-a despărțit legal de soț, ceea ce reducea considerabil trocul cu caracter sexual cu femei rămase fără statut. În fapt, teologii au fost adeseori depășiți de minciunile traficanților.

Sclavele ordinare nu le erau interzise credincioșilor: e o stare de fapt constatată și-n secolul XX, la Constantinopole. Până la abolirea califatului, în 1924, africanele și circazienele erau vândute liber pe piețele turcești, fără ca autoritățile religioase să fie ofuscate. Rașid Rida a condamnat traficarea tinerelor musulmane născute libere ce alimentau, totuși, ca și celelalte, haremurile în care erau hărăzite concubinajului. În 1939, la cererea indonezienilor, un *fatwa* emis la Cairo de moscheea-universitate Al-Azhar – cea mai înaltă autoritate a Islamului sunnit – dezaproba net comerțul cu copii musulmani, chiar și când avea loc între coreligionari. Or, această altă formă de punere în servitute – inițiată chiar de părinți, în esență din motive de sărăcie lucie – este practicată și în zilele noastre în Indonezia, în Africa și în alte țări musulmane. În India, evident, este extrem de răspândită sub forma muncii remunerate a copiilor, dar și simbolic.

Astăzi sunt salvate aparențele! Dacă ar fi să ne ghidăm după discursurile oficiale, chestiunea sclaviei nu se mai pune în nici o țară musulmană, nici direct, nici indirect. Totuși, am bănuit, unii întrețin încă o mică armată de sclavi adevărați – adică deținuți de un stăpân, pe baza unui act de proprietate – și de sclavi asimilați: servitori, concubine, tinere prostituate, inclusiv „sclavi economici", așa cum e cazul în bogatele țări ale Golfului. După toate probabilitățile, Locurile Sfinte ale Islamului sunt încă păzite de eunuci. În sfârșit, dacă în Mauritania sclavii au fost eliberați de la sfârșitul anului 1980 – adică nu de mult –, ei constituie astăzi stratul cel mai de jos al societății. Desemnați cu numele de *hartani* (plural: *harratine*) și recunoscuți ca atare de mauritanienii „albi", sunt, ca și odinioară, maleabili și buni de corvoadă, în ciuda – discriminarea pozitivă obligă! – unor promovări fulgurante pe câmpul de luptă. Cei ce reușesc să scape de soarta lor tristă putrezesc în imensul cartier de magherniță din Nouakchott, ce amintește de leproasele *favellas* din America Latină. În India musulmană, statutul intangibililor rămâne alarmant, ca și munca sistematică a copiilor de mai puțin de zece ani. În Zanzibar, un muzeu păstrează cu religiozitate relicvele comerțului cu negri africani practicat în secolele XVIII și XIX (cf. foto). În Istanbul, haremul sultanului, unde sute de femei și de eunuci au supraviețuit timp de mai multe secole, păstrează urmele acestui sistem absurd, amestec de despotism al sultanilor disprețuiți, belicoși, și de arhaism dinastic. Dacă,

în Maroc, sclavia a fost practicată la scară largă în folosul makhzenului și al logicii sale imperiale, se pune și astăzi problema „servitorilor" pe care înseși autoritățile îi evaluează la un milion.

În Brunei, în Yemen, în țările Sahelului, la tuaregi, în Libia, în sudul tunisian, în Egipt, în Arabia, în Mesopotamia, în Sudan sau în Djibouti, nu există un loc câștigat de Islam unde să nu se fi practicat niciodată comerțul cu sclavi. Mai multe milioane de indivizi și-au schimbat proprietarul, smulși de pe pământul natal ca să îngroașe grămada de zombi care, în oaze, în fabrici, în palate, în cariere, se plecau sub biciul stăpânului, privați de orice, începând cu ce e mai important, dorința și dreptul de a fi un bărbat sau o femeie înrădăcinat(ă) undeva.

Putem încheia acest paragraf printr-un cuvânt al lui Gustav von Grunebaum, de la Universitatea din Chicago, care n-ar putea fi considerat un orientalist detestând legea islamică, dar nici un rău creștin sau rău evreu. Iată ce scrie într-una dintre cărțile apărute în 1960 și care-și păstrează în mod uimitor actualitatea: „Sclavia a continuat până astăzi, sub o formă sau alta, în unele regiuni ale lumii musulmane. Călătorii sunt aproape unanimi în a susține că soarta sclavilor era una bună. Oricum ar fi fost, singurul factor ce scuză această stare de lucruri este absența fariseismului sclaviei (cu toată satisfacția prețului bun pe care o oferea stăpânilor și, la fel, cu tot disprețul acumulat la sclavi) ce s-a dezvoltat în țările creștine pentru a justifica ceea ce conștiința știe că nu poate fi justificat" (*L'Islam mediéval*, p. 194).

Unele dintre țările ce au constituit trama anchetei mele sunt conștiente de această realitate și încearcă s-o integreze în dezvoltarea lor. Altele o suportă încă și vor s-o conteste. Cele care au reprimat-o sunt Senegal, Tanzania, Tunisia. Altele, precum Mauritania, țările din Golf sau Arabia o resping. Și altele, precum Marocul, abia încep s-o accepte și duc campanii în vederea eradicării. Toate aceste țări speră că situația va evolua rapid către o eliberare totală, dar mijloacele pe care le pun în aplicare sunt adeseori derizorii. Când s-au publicat decrete în acest sens – în Mauritania, spre exemplu –, personalul implicat le aplica fără energie, fără convingere. Nu se dorește abolirea, ci doar o organizare utilă.

De altfel, majoritatea persoanelor chestionate, inclusiv miniștri și diplomați, nu văd unde este problema. În ținutul tuareg, în Sudan, în Ciad, în Eritreea, în Somalia, în Djibouti, chestiunea sclaviei este rapid expediată sub pretextul că populațiile trăiesc alte tragedii „mai dezastruoase decât sclavia", se pare. Desigur, războaiele endemice, foametea, bolile, malnutriția, seceta, lipsa flagrantă a îngrijirilor, conflictele recurente dintre triburi sau regiuni frontaliere antrenează deplasări ale populațiilor și o dislocare a structurii sociale. Dar asta nu se întâmplă din cauză că armonia inițială a societății a fost parțial afectată încât să trebuiască împiedicată (sau doar ignorată urgența ei) o resorbție rapidă a fenomenului servituții. Or, asociațiile

umanitare ce lucrează în aceste zone fac constatarea inversă: aceste situații de conflict destabilizează organismul social încât să provoace alte tragedii mai observabile, desigur, dar și mai șocante: supunerea sexuală a femeilor, eradicarea elementului masculin prin recursul nemăsurat la gherilă, înregimentarea copiilor-soldat. Pentru comandanții războiului sunt tot atâtea ocazii de a se înconjura de o servitute nouă.

Am văzut în cursul acestei anchete că fiecare țară trebuie încă să înfrunte specificitățile locale ale trecutului său prea puțin glorios. Marocul trebuie să rezolve problema servitorilor. Mauritania se confruntă cu chestiunea ostracizării negrilor în general – un rasism pe de altă parte foarte bine ancorat în majoritatea țărilor arabe – și cel al prezenței a mii de sclavi în locuințele particulare și pe ogoare. Tuaregii au fost obligați să revizuiască înșeși fundamentele societății lor ierarhizate și scindate, să-i admită pe sclavi în sânul lor cu același titlu ca și propriii copii, fără a transfera asupra altora motivațiile ancestrale ale acestei puneri în carantină a așa-numiților *iklan*. Arabia Saudită trebuie să reglementeze problema sclaviei domestice, ca și țările Golfului, dar să și întoarcă pagina cu eunucii ce protejează Locurile Sfinte. Toate țările Golfului trebuie să revadă de sus în jos politica lor migratorie, stabilind o cartă a transparenței cu privire la populațiile destabilizate venind din Asia și din Maghreb. Faptul că patronii reține pașapoartele muncitorilor și că trebuie să combată comportamentul medieval, fără să conteze pentru ei că emigratul are niște drepturi universale inerente funcției pe care o ocupă, chiar în virtutea muncii pe care o prestează. În Iran mai trebuie condamnat și mariajul de plăcere, numit și „căsătorie temporară", veche practică șiită. Această cutumă propagată acum câțiva ani în unele țări sunnite, precum Algeria, în numele satisfacției sexuale cerute de mai-marii războiului, pare să se bucure de complicitatea imamilor celor mai retrograzi, tocmai cei care justifică circumciziile, căsătoriile forțate, poligamia și lapidarea. Această practică a „mariajului temporar" este un sclavaj deghizat, o formă de prostituție, un viol ritualic.

Proxeneții ce recurg la obicei nu se sprijină, de altfel, pe nici o clauză a islamului și nu pot furniza altă justificare decât satisfacția sexuală a bărbaților în contexte ideologice ce o autorizează.

În Bangladesh, în India, în Pakistan, copiii plătesc scump lașitatea guvernanților care, netăind răul de la rădăcină, preferă să tergiverseze înainte de a deplasa abil axa reformelor asupra chestiunilor marginale. Se observă, astfel, că, mai mult decât o practică sclavagistă la modul propriu (exceptând Sudan, Mauritania și alte câteva centre restrânse), supraviețuiește o anumită mentalitate care, acolo unde predomină, face ravagii. Această mentalitate este făcută din orgoliu, din siguranța de sine și din condescendența puternicilor ce nu așteaptă decât un singur mod de a-și recunoaște superioritatea: sărutarea mâinii. Pretutindeni în acest mare arc de cerc pe care l-am

parcurs, între Maroc, pe care-l cunosc de douăzeci de ani, și sultanatul Brunei, pe care l-am descoperit cu această ocazie, un lucru m-a frapat mai mult decât orice: supunerea milioanelor de oameni față de câțiva feudali ce abuzează de puterea lor sau de cea pe care le-o oferă banii. Acești feudali se bucură de complicitatea sistemului politic și, în special de impunitatea juridică ce le este acordată de un număr zdrobitor de teologi conservatori. Nu se dau înapoi de la nimic: seduc fără nici o reținere atât fete, cât și băieți; supun adeseori concupiscenței lor sau rapacității familii întregi, clanuri, sate, simulacre de state. Fie că este vorba despre familii bogate din Maroc, despre țările Golfului, despre India sau despre Egipt, de orașe sau de sate, toate țările Islamului sunt vizate.

Dacă domesticitatea este o nouă sclavie de oraș, meseriile cele mai periculoase sunt, în general, încredințate tot sclavilor și proaspăt eliberaților. În fapt, am constatat că sclavia, în forma ei cea mai arhaică, mai degrabă a regresat, cu excepția demnă de reținut a câtorva focare saheliene, dar „cultura sărutării mâinii stăpânului" tinde să se propage și să se amplifice. O umilire individuală, aproape invizibilă, greu de cuantificat, a înlocuit progresiv formele brute ale sclaviei. În secolul al XII-lea deja, călătorul arab Ibn Jobayr împărtășea acest sfat acelor contemporani ce participau la pelerinaj: „Nu săruta nici o mână; se zice că aceasta e o mică prosternare." Ofer în anexe două scrisori ale consulului general al Franței din epoca revoltă a beilicatului din Tunis, ce vorbesc despre modul în care au fost făcute tratativele de către diverse personalități franceze în urma acestei supărătoare propensiuni a sărutării mâinii. În secolul al XIX-lea, lucrurile fiind rezolvate în Tunisia, sărutarea mâinii s-a perpetuat în stat în majoritatea monarhiilor din Golf, cu Arabia Saudită în frunte, ca și în Maroc. Imaginea degradantă a miniștrilor ce se pleacă în fața suveranului nu este de natură să semene la cei din urmă o mare stimă de sine. Etnologii cred că acest rit rezidual derivă din practica atingerii corpului regelui în cadrul triburilor celor mai primitive. În viziunea lor, acesta era înzestrat cu puteri magice ce-i putea proteja de orice agresiune exterioară. Cât îl privește pe rege, sărutarea mâinii era un semn de supunere față de persoana lui și de supunere aproape oarbă față de autoritatea lui. În unele cazuri, suveranul își umilea public potențialul adversar, accentuând gradul de supunere printr-o durată mai mult sau mai puțin lungă a sărutării mâinii, sau prin multiplicarea gesturilor de denigrare. În Arabia Saudită, sărutarea mâinii este însoțită de sărutări fugare pe haina de ceremonie (*'abaya*), pe nas, umăr, piept – tot atâtea simboluri ale puterii de mărire a monarhului.

Așadar dacă, precum am constatat de mai multe ori, sclavia a regresat oarecum, asta nu ține – nici pe departe – de generozitatea sclavagiștilor ce ar fi cugetat și ar fi decis să pună capăt afacerii lor înfloritoare. Într-adevăr, cauza a fost epuizarea surselor de aprovizionare. Raziile de odinioară au fost înlocuite de războaie mai

convenționale. Sistemul *devșirme* al otomanilor făcuse prea multă vâlvă. Islamul nu mai era capabil să-i supună pe adepții altor religii și nu mai făcea *dhimmi*.

În paralel, s-a amplificat considerabil servitutea economică, în niște proporții dezonorante pentru Islam. Bogăția în hidrocarburi i-a înzestrat brusc pe vechii feudali cu resurse colosale; deveniți potentați informați, ei au dobândit capacitatea materială de a se înconjura de un alai de omuleți ce trebuiau să-și plece coloana, să se prosterneze, inclusiv să se arunce la pământ, la fiecare încruntare a proprietarului. Dar această neoservitute este mascată vizitatorilor străini, în timp ce ipocrizia celor puternici – guvernanți, negustori și chiar imami – veghează să nu facă valuri. Totuși, rezultatul este palpabil: în fața sclavajului rezidual, deși vechi și cristalizat, un ocean de supunere, de servitute cotidiană și de subminare a drepturilor umane celor mai elementare funcționează ca *vade mecum* pentru milioane de persoane. Acest neosclavaj este cel ce rezistă cel mai bine la diferitele campanii de abolire. Cum ar putea legifera juriștii sau imamii pe această temă în astfel de condiții, deținând ei înșiși numeroși servitori? Cum ar putea burghezii ghiftuiți de bani de la orașe să-și mănânce ei înșiși casa, să-și coasă veșmintele, să-și pregătească masa? Într-un scurt dialog cu William Dalrymple, autor al lucrării *The Age of Kali*, eruditul Tyagi, abolиționist indian, făcea această remarcă: „Clasele inferioare au fost întotdeauna sclavele claselor superioare. Lucrează la câmp pentru un salariu de nimic, mătură străzile, spală hainele. Dacă le educăm, cine va face treburile murdare?" (*The Age of Kali*, p. 134). Ce diferență e între această atitudine și cea pe care o adopta Aristotel în *Politica* unde, vai, sclavia era la fel de utilă pe cât era de dreaptă: „Utilitatea animalelor particulare și a sclavilor e cam aceeași: ne ajută cu forța corpului lor să ne satisfacem nevoile existenței." Această revoluție a mentalităților a devenit de neconceput.

Am putea pune problema și altfel. Sub masca „dreptului democratic", câți ambasadori folosesc sclavi la ei acasă sau chiar la ambasadă? O anume jenă înconjoară aceste spații închise, cu atât mai mult cu cât transparența nu are aici drept de a figura. Cu toate acestea, presa liberă reușește cu regularitate să dezvăluie cazuri flagrante de servitute și de exploatare. Acest aspect se referă de asemenea, și în principal, la atelierele clandestine, la antreprizele de zidărit, la șantierele izolate, dar și la unele reședințe particulare, inclusiv legații. Este bine cunoscut orgoliul anumitor ambasade pe acest subiect.

În anul 1960, Jean Lartéguy semnala acest obicei vechi de când lumea: sub pretextul imunității diplomatice a avut loc vânzarea unui cuplu de sclavi mauritanieni către un șeic yemenit aflat în vizită oficială în acea țară, vânzare ce s-a efectuat cu știința autorităților mauritaniene. Acest eveniment se petrecea la Timbadrat, la 300 de kilometri de Kayes. Bărbatul avea 36 de ani, femeia 24. Au fost duși în Arabia.

Când unii nemulţumiţi au vrut să facă anchete li s-a replicat că acel cumpărător era fiul unui demnitar ONU şi că vânzătorul însuşi avea o funcţie în FAO (*Food and Agriculture Organization*), ceea ce-i conferea o greutate economică de natură să-i facă să tacă pe moralişti.

La drept vorbind, numeroşi sclavagişti invocă încă o lectură fidelă a Coranului pentru a se înconjura cu servitori şi concubine. Structura feudală ce caracterizează societatea sclavagistă a ţinut întotdeauna pasul cu recomandările doctrinei. Această flexibilitate a moralei islamice se explică, fără justificare, prin mai mulţi factori:

1) Sclavia era foarte răspândită înainte de islam, şi aşa avea să rămână şi după predicile lui Mohamed.

2) Era convenabilă pentru clasa dominantă, inclusiv pentru imami şi teologi care, totuşi, nu se atingeau niciodată de musulmanii născuţi liberi. („Free born Muslim could not be enslaved", consemna C.S. Colin în articolul consacrat aşa-numiţilor *harratini* în *Encyclopédie de l'islam*).

3) În măsura în care comerţul cu sclavi genera o enormă plus-valoare – lucru pe care spiritul negustoresc al arabilor l-a asimilat ca pe un fapt firesc –, *jellab*-ul a căutat întotdeauna să se sustragă legii importând, sortând şi expediind tot atâţia sclavi cât le permiteau mijloacele.

4) Îndelungata perioadă de expansiune a islamului, mai întâi militară, economică, şi culturală mai apoi, nu a fost propice unei revizuiri a certitudinilor coranice. Atâta vreme cât sistemul funcţiona, spiritele luminate închideau ochii, fie pentru că erau minoritare, fie pentru că nu se simţeau suficient de înzestrate sau interesate pentru a-l reforma.

5) Elitiste şi scolastice, filosofia, ştiinţele umane, sociologia şi chiar ştiinţa politică arabă nu au reuşit să se impună intelectual în faţa samsarilor al căror singur scop, în acest imens troc, era banul. Faptul că toate aceste discipline nu au putut conduce la o politică activă a blocat emergenţa unei gândiri critice care, singură, ar fi putut revizui atotputernicia aşa-numitei *sharia*, una dintre piedicile dezvoltării unui drept modern al individului.

6) Particularitatea sclaviei orientale a fost, de asemenea, şi una dintre cauzele menţinerii sale. Căci, foarte curând, sclavii şi stăpânii au avut relaţii fie sexuale (stăpânul şi sclava lui), fie economice (stăpânul latifundiarist şi şefii de echipă de origine servilă), fie umane (sclavul devenit musulman căpăta, pe această cale, un statut particular). Eliberarea era indirectă ca, de altfel – acesta era un argument puternic al anti-abolişioniştilor –, şi statutul servil. Cine era sclav, cine nu era? Adagiul arab ce stipula că „singurul om cu adevărat sclav este cel care deţine mai mulţi servitori" era cu totul fals, asta dacă nu era, în felul său, un avertisment salutar împotriva tentaţiei sclaviei.

7) În sfârșit, amestecarea populațiilor era frecventă. Expansiunea militară a Islamului n-ar fi putut să cunoască o asemenea amploare fără contribuția populațiilor servile ce au operat departe de ținutul lor natal – „mercenari pe calea lui Dumnezeu" Exemplele sunt numeroase: în 711, în fruntea unei armate de 7 000 de berberi, Tariq Ibn Ziyad, un protejat al lui Musa ibn Nusayr, omeyyad, conducea Peninsula Iberică în numele său. În 969, alți berberi, Kutama, conduși de eunuci slavi, au luptat în Egipt și l-au ocupat în folosul fatimizilor. Numeroși sclavi khorassaniani (adică iranieni) au servit puterea abbasidă până în 1250, data căderii Bagdadului, imediat după jefuirea mongolă, etc.

Singura regulă pe care am respectat-o și care mi-a servit drept busolă a fost apărarea drepturilor inalienabile ale ființei umane, la câteva grade de avere și de autonomie, unde se află în spectrul social. O regulă? Nu, un angajament, o etică fără greș. Karl Jaspers spunea: „Ceea ce au gândit întotdeauna oamenii, au făcut și au produs, se referă la ceilalți oameni." La rândul lui, Islamul timpuriu afirma că societatea umană – aici musulmană – funcționa ca un organism în care toate părțile erau solidare. Nu poți atinge un membru al acestui organism fără ca întreg ansamblul să fie afectat. Față de asta, ceea ce am observat eu este consternant. Islamul este prezentat pretutindeni ca o etică sublimă, un orizont posibil pentru traiul laolaltă; în realitate, este pretutindeni ignorat și disprețuit. Uneori, aceiași care o făceau pe pedanții la moschee erau și cei care batjocoreau morala sub acoperișul lor.

Pentru a duce la bun sfârșit această lucrare, mi-am refuzat a escamota și cea mai mică informație utilă, cel mai mic argument explicativ, cu riscul de a trece rând pe rând drept un adversar ireductibil al sclaviei, sau drept unul prea îngăduitor cu ea. Deși eu sunt visceral împotriva oricărei forme de servitute, filosofia mea mă obligă spun adevărul, oricare ar fi prețul. Cred că am demonstrat-o deja, în timpul ultimilor douăzeci și cinci de ani, prin lucrările despre falocrația arabă și despre respectarea femeii, despre lupta împotriva inegalității sexelor, despre refuzul poligamiei, despre repudiere și circumcizie. După mine, demnitatea islamului nu trebuie disociată de cea a musulmanului.

Nu am rămas același la capătul acestei lungi perioade. Și oricine ar fi făcut-o, împreună cu mine, ar fi fost, la fel ca și mine, transformat sub aspect uman și intelectual. Presupunem că, oricât de infim poate fi germenul libertății, dacă este semănat cu discernământ, va sfârși prin a da o libertate mai vastă și mai puternică.

Ianuarie-iunie 2007

ANEXE

„DOSARUL NEGRU“ AL SCLAVIEI PE PĂMÂNTURILE ISLAMICE

Vă recomand să vă temeți de Allah, să vă ascultați conducătorul și să vă supuneți lui, fie el și sclav.
(Cuvintele Profetului Mohamed, consemnate de Abu Dawud și Thirmidi. Este și cel de-al 28-lea *hadith* autentic al lui Nawawi)

Ancheta continuă într-o altă formă. Deși am schimbat instrumentul de cercetare, obiectivul rămâne același. Unealta mea este aici una „intelectuală": trebuie să consult texte care evocă această chestiune, trebuie să merg în timp, să interoghez istoria spre a recompune puzzle-ul cu ajutorul multelor piese. Cititorul va găsi în această ultimă parte un dosar complet despre situația sclaviei în ținuturile islamice.

Dacă unele documente pun în valoare istoria veche, altele sunt contemporane. Extrasele referitoare la secolele al XVIII-lea și al XIX-lea sunt foarte bine reprezentate datorită abundenței literaturii conservate și interesului crescând pe care-l trezea pe atunci chestiunea comerțului cu sclavi negri în Europa. Este sigur că nu s-ar putea face o evaluare exactă a problemei sclaviei pe pământ islamic fără să aflăm mai multe despre extinderea și vechimea ei. Menirea acestui dosar este de a furniza informații complementare despre tot ceea ce am expus anterior.

1
Sclavia în Coran

În secolul al VII-lea, Coranul nu a încercat să legifereze condiția sclavului. Nu a făcut decât să-i precizeze condiția, recomandând credincioșilor pioși să-i atingă paradisul înmulțindu-și inițiativele de eliberare. Să însemne asta că toți credincioșii dispuneau pe atunci de servitori, sau era o recomandare rezervată doar celor bogați?Vom vedea, în eșantioanele de versete pe care le-am selecționat și tradus, că ecuația războinică contează mai mult în dispozitiv îndată ce răscumpărarea captivilor, dar și convertirea prizonierilor intervin pe jumătate în noua condiție a sclavului.

Iată versetele coranice evocând chestiunea sclaviei și a eliberării.

Sclavi contractuali

„Devoțiunea (...) constă și în a-ți împărți bogăția, chiar și în ciuda atașamentului (pe care-o ai față de ea), cu apropiații, orfanii, cei în nevoie și cu cei aflați pe drumuri [*ibn as-sabîl*, călătorii], cu cei care cer [*sâ'ilîn*, cerșetorii] și prin eliberarea sclavilor [*riqâb*]. În fine, pietatea constă și în respectarea rugăciunii și o cheltuire efectivă a milosteniei legale" (II, 177).

Legea talionului

„O, voi cei credincioși! Sunteți pedepsiți după cum cere obiceiul în caz de crimă: om liber pentru om liber [*al-hûrrû bilhûrri*]; sclav pentru sclav [*al-'abdû bil-'abdî*]; femeie pentru femeie [*al-ûnta bil-ûnta*]" (II, 178).

Reguli de căsătorie

„Nu luați de soții femei politeiste decât dacă se hotărăsc să devină credincioase. O sclavă credincioasă este mai prețioasă decât o femeie liberă necredincioasă, chiar și atunci când vă e dragă. La fel, nu vă măritați fetele cu necredincioși, atâta vreme cât rămân așa, căci sclavul credincios înseamnă mai mult decât necredinciosul, chiar dacă cel din urmă v-a cucerit" (II, 221).

Unirea stăpânului cu sclavul lui

„Dacă vă temeţi că n-aţi fost drept faţă de orfan(e)i, luaţi ca soţii două, trei sau patru femei, afară doar dacă nu vi se pare că n-aţi fost drept cu ele, situaţie în care nu veţi lua decât una dintre ele sau captive de război. Este cea mai bună măsură ca să nu riscaţi neputând satisface un număr mai mare" (IV, 3).

Căsătoria cu prizonierele de luptă

„Vă sunt interzise femeile libere, în afară de prizonierele de război, aşa cum spune Cartea Sfântă, dar, dincolo de asta, vă e permis să vă uniţi legitim din momentul în care i-aţi împărţit din bunurile voastre, după cum se cere" (IV, 24).

„Acela dintre voi care nu se poate căsători legal cu femei libere şi credincioase, să ia ca soţii captive credincioase, Dumnezeu fiind Cel ce vă recunoaşte credinţa adevărată. Luaţi-le de soţii cu acordul familiei lor şi oferiţi-le o zestre asemănătoare cu cea care se dă femeilor credincioase şi libere, nu unor dezmăţate. În schimb, din momentul în care ele capătă condiţia dorită şi comit vreo faptă imorală, suportă doar jumătate din pedeapsa aplicată femeilor libere. Asta ca să nu judecaţi greşit, dar este preferabil să te arăţi răbdător, Allah fiind acela ce iartă şi se înduplecă" (IV, 25).

Omucidere involuntară a unui musulman

„Nu-i e permis unui credincios să omoare un alt credincios decât dintr-o confuzie. Cel ce ucide un credincios din greşeală se poate corecta eliberând un sclav credincios [*raqbatîn mu'minatîn*] şi plătind familiei acestuia echivalentul sub forma preţului sângelui, familie ce poate transforma această sumă, la rândul ei, în milostenie. Dacă victima aparţine unui clan rival credincios, este recomandat să fie eliberat un sclav credincios. Dacă, în schimb, aparţine unui clan cu care aţi încheiat o înţelegere [*mithâ*], o anumită sumă [preţul sângelui] va fi cedată familiei acestuia, pe lângă eliberarea unui sclav. Cel ce nu se poate achita de toate acestea trebuie să postească două luni, mărturisindu-şi, astfel, supunerea în faţa lui Allah. Allah ştie mereu totul şi rămâne drept" (IV, 92).

Trădare răscumpărată printr-o eliberare de sclavi

„Dumnezeu nu vă condamnă că nu vă ţineţi jurămintele decât dacă sunteţi trădători şi le încălcaţi cu voie. Ca să vă răscumpăraţi de această greşeală ar trebui să hrăniţi zece săraci la fel cum vă hrăniţi şi familia. Puteţi să-i şi îmbrăcaţi ca şi cum i-aţi îmbrăca pe ai voştri, sau să eliberaţi un sclav [*tarirû raqbatîn*]. Însă cel ce nu are mijloacele să facă aceasta va posti trei zile. Acesta este preţul unui jurământ pe care l-aţi făcut şi l-aţi încălcat voit. Păstraţi-vă credinţa de vreme ce Dumnezeu vă arată semnele Lui sperând că veţi fi recunoscător" (V, 89).

Prizonierii Profetului

„O, Profetule! Spune prizonierilor ce v-au căzut în mâini că, dacă Dumnezeu ştie că-n inimile lor se ascunde şi binele, le va insufla un bine şi mai mare decât cel de care sunt privaţi, şi-i va ierta. Căci Dumnezeu e cel ce iartă. El este cel Bun" (VIII, 70).

Răscumpărarea captivilor

„Cât despre milostenie [*çadâqa*], este menită celor săraci şi înfometaţi, agenţilor ce o percep [*al-'amilîn*], celor ale căror inimi sunt alături de Creator, sclavilor ce trebuie eliberaţi, îndatoraţilor aflaţi pe calea Domnului şi călătorilor, cât şi ca obligaţie divină [*farîda*]. Dumnezeu le ştie pe toate cel mai bine şi e cel mai înţelept" (IX, 60).

Inegalitatea de fapt între indivizi

„Dumnezeu i-a favorizat pe unii faţă de alţii în bogăţii şi bunuri. Cei favorizaţi ajung să-şi împartă bunurile cu sclavii şi să devină egali? Se îndoieşte cineva de mărinimia lui Dumnezeu?" (XVI, 73).

Unirea dintre stăpâni şi sclavi

„Fericiţi credincioşii ce se prezintă umil la rugăciunile lor, care se ţin departe de discuţiile vane [*laghwi*], care îşi fac milosteniile, ce rămân caşti, care nu-şi întreţin decât soţiile şi sclavii, fapt pentru care nu pot fi blamaţi. Cei care, dimpotrivă, doresc alte femei decât cele despre care am vorbit, sunt nesupuşi" (XXIII, 1-7).

Există obligaţia de a te căsători cu sclavii virtuoşi, femei şi bărbaţi

„Căsătoriţi-vă cu celibatarii din mediul vostru, căsătoriţi-vă şi cu sclavii cei mai virtuoşi. Dacă ei nu reuşesc să-şi satisfacă nevoile, (aflaţi că) Dumnezeu e Cel care te răsplăteşte cu binefacerile Lui. Allah e mare şi luminat" (XXIV, 32).

Eliberarea sclavilor şi interdicţia de a-i prostitua

„Cei care nu au cu cine să se căsătorească se păstrează şi rămân caşti [*yasta'fifû*] până-n ziua în care vor fi răsplătiţi de Dumnezeu ce le va da satisfacţie. Cât despre aceia dintre captivii voştri care doresc eliberarea, redactaţi în favoarea lor o înţelegere [*fakatibûhûnna*] care le stipulează libertatea, dacă o merită. Dăruiţi-le o parte dintre bunurile pe care vi le-a dat Dumnezeu. Nu le obligaţi pe fetele captive pe care le aveţi, în schimbul unor avantaje pământeşti, să se prostitueze, dacă ele vor să rămână cinstite. Dacă sunt obligate să o facă, la presiunea unei terţe persoane, când ele nu vor, Dumnezeu va şti asta. El este cel ce iartă, El este Milostivul" (XXIV, 33).

Precauţii ce trebuie luate înainte de a pătrunde în casa stăpânului

„O, voi cei Credincioşi, prizonierii sau servitorii vă pot cere permisiunea înainte de a intra în casa voastră doar în trei momente ale zilei: înainte de rugăciunea din zori [*al-fijr*], când vă schimbaţi veşmintele de zi, şi după ultima rugăciune [*al-'icha*]. Sunt cele trei momente din zi în care puteţi fi goi. În afară de ele, nu se poate reproşa nimic nici unei părţi, nici vouă înşivă, dacă vă vizitaţi reciproc. Allah vă arată semnele Lui [*ayât*], căci El este atoateştiutor şi înţelept" (XXIV, 58).

Sclavii pot fi egali cu stăpânii lor?

„Vi s-a arătat un exemplu din ceea ce ştiţi: aveţi comanditari, printre captivi, care vă contestă avantajele şi care, pe acest motiv, devin egalii voştri? Vă temeţi de ei aşa cum vă temeţi de voi? Aşa se ţes versetele pentru un popor [majoritatea, *qawmîn*] ce vrea să ştie" (XXX, 28).

Limita exterioară a incestului

„O, Profetule! Allah a declarat că-ţi sunt permise soţiile legitime, prizonierele de război pe care Domnul ţi le-a destinat, fiicele unchilor paterni şi materni, fiicele mătuşilor pe linie paternă şi maternă ce au plecat împreună cu tine [*hajarnâ*], la fel ca şi (femeia) credincioasa care ţi se oferă pentru ca tu s-o iei de soţie. Toate sunt ale tale, în afara celorlalte credincioase. (Căci) Domnul ştie ce le-a fost scris soţiilor şi sclavelor. Nu e locul, Profetule, să ai cea mai mică stinghereală în această privinţă. Domnul este Cel care iartă. El este Milostivul" (XXXIII, 50).

„Nu ţi se va reproşa nimic dacă hotărăşti să o faci pe vreuna dintre ele să aştepte, sau dacă accepţi o alta, chiar dintre cele pe care le-ai îndepărtat pe moment. Spre mulţumirea lor, ele nu pot nutri suferinţa şi nici să refuze ce le oferi. Dumnezeu ştie ce aprinde inimile. Este Învăţatul şi Generosul" (XXXIII, 51).

„Nu este permis să-ţi schimbi soţia sau să iei alte femei, exceptând cele din rândul sclavelor, atunci când eşti răpus de frumuseţea lor. Allah ştie şi vede tot [*raqîb*]" (XXXIII, 52).

„Nu se reproşează nimic femeilor Profetului dacă decid să-şi coboare vălul în prezenţa taţilor, a fiilor, a fraţilor, a fiilor surorilor lor, a soţiilor tuturor acestora şi a propriilor sclavi. E suficient să se teamă de Dumnezeu, căci Allah ştie totul" (XXXIII, 55).

Împărţirea claselor

„Sunt deţinătorii mizericordiei Domnului? Atunci noi suntem cei care i-am înzestrat cu darurile acestei lumi înainte de a-i ridica pe unii mai sus decât pe alţii, în aşa fel încât cei dintâi să-i supună pe ceilalţi [*sûkhriyân*]. Mizericordia Domnului valorează mai mult decât ce au strâns ei" (XLIII, 32).

Prizonieri de război

„Dacă vă întâlniţi cu necredincioşi, striviţi-i. Apoi strângeţi-i (astfel încât să nu poată fugi). Odată încetată lupta, o să-i eliberaţi, sau o să-i daţi pe o răscumpărare. Dac-ar fi vrut Dumnezeu, ar fi scăpat chiar El de ei, dar aşa, vă pune la încercare. Cei care au luptat pe calea Domnului nu au făcut eforturi în van" (XLVII, 4).

Să repudiezi sau să eliberezi, trebuie să alegi!

„Aceia dintre voi care-şi repudiază femeile şi care revine la ele trebuie să elibereze un sclav [*raqbatîn*] în chip de compensare, înainte de a-şi relua comerţul obişnuit. Promisiunea făcută trebuie ţinută! Dumnezeu află tot ce faceţi!" (LVIII, 3).

Castitatea impusă, exceptând soţiile şi concubinele

„Bărbatul este o creaţie versatilă şi schimbătoare. Timorat şi întors către sine când e lovit de nefericire, energic când e fericit, exceptându-i pe oranţi [*mûçallîn*], ce respectă cu asiduitate rugăciunile, ce rezervă o anume parte a bunurilor pe care le deţin pentru săraci şi nevoiaşi, care cred în Ziua Judecăţii, ce se tem de pedeapsa lui Dumnezeu care este implacabilă, care-şi păstrează castitatea, exceptând cu soţiile şi cu prizonierele de război, fapte pentru care nu trebuie blamaţi. Cât despre cei ce doresc femei ce nu le aparţin (din afara cercului prescris), aceştia sunt păcătoşi" (LXX, de la 19 la 31).

Hrănirea captivilor

„Din dragoste faţă de Dumnezeu, ei oferă hrană celor nevoiaşi, orfanului şi celui captiv [*yassîran*: textual «prizonierul»]" (LXXVI, 8).

Eliberarea sclavilor este o cale benefică

„Am orientat-o către două căi, dar nu s-a angajat pe calea ascendentă. Care este această cale de ajutor potrivit (de salvare)? Este eliberarea unui sclav [*fakkû raqbatîn*] sau faptul de a hrăni, în zilele de foamete, un apropiat orfan sau un sărac fără nici un mijloc" (XC, de la 10 la 16).

2

Sclavia în literatură

Document 1 – Conduita de urmat pentru achiziționarea celor mai buni sclavi, conform lui Abul Hassan ibn Mukhtar ibn al-Hassan Ibn Butlan (secolul al XI-lea).

Document 2 – Șiretlicurile folosite de samsarii din Malaga pentru a-i înșela pe cumpărătorii de sclavi, conform lui As-Sakati, inspector de impozite (*mûhtassib*) (secolul al XII-lea).

Document 3 – Alexis de Tocqueville și sclavia din Algeria.

Document 4 – Sclavii din Alger în viziunea lui Venture de Paradis (secolul al XVIII-lea).

Document 5 – Sclavia din Algeria conform căpitanilor geniști Rozet și Carette (mijlocul secolului al XIX-lea).

Document 6 – Un punct de vedere francez (sfârșitul secolului al XIX-lea).

Document 7 – Tehnica de razie (1872).

Document 8 – Sclavii Zouaoua (1859-1860).

Document 9 – Prețul tăcerii (1894).

Document 10 – Sclavi la Kenadsa (începutul secolului al XX-lea).

Document 11 – Suprimarea uzanței sărutării mâinii în Tunisia, conform scrisorilor trimise de consulul general al Franței, Schwebel, către ministrul Afacerilor Străine, în 1836.

Document 12 – Extras din scrisorile pe care Lady Lucie Duff-Gordon (1821-1869), burgheză englezoaică atinsă de tuberculoză și care se îngrijea în Egipt, i le trimitea soțului ei rămas în Anglia.

Document 13 – Un aboliționist marocan (sfârșitul secolului al XIX-lea).

Document 14 – Testamentul unui aboliționist marocan (secolul al XX-lea).

Document 1 – Conduita de urmat pentru achiziționarea celor mai buni sclavi, conform lui Abul Hassan ibn Mukhtar ibn al-Hassan Ibn Butlan (secolul al XI-lea)

„Sfaturi utile în timpul cumpărării sclavilor, conform spuselor înțelepților și filosofilor: zece sfaturi, dintre care patru se aplică fără deosebire pentru femei și bărbați. Începând de la cel de-al patrulea, trei se referă la sclavii bărbați și două se referă la femei:

1) Este imperativ ca cel care cumpără să facă o examinare minuțioasă înainte de a cumpăra și de a nu lua o decizie la prima vedere (...).

2) Avertismentul bătrânilor înainte de cumpărare. Ei spuneau: Feriți-vă să cumpărați sclavi la sărbători sau la târguri, căci cu astfel de ocazii înșelătoriile negustorilor sunt cele mai subtile. De câte ori nu s-a vândut câte o fată scheletică drept o fată rotofeie, o brunetă murdară drept o blondă aurie, un bărbat în vârstă drept un tânăr zdravăn, un burdihan revărsat drept o talie bine definită și zveltă, o gură urât mirositoare drept respirație parfumată. De câte ori au reușit să ascundă defectele sau urmele de lepră și au făcut albastru-deschis niște ochi albastru-închis? De câte ori au fardat cu roșu niște obraji gălbejiți, de câte ori n-au rotunjit obrajii brăzdați, au mărit orificiile mici, au epilat obraji, au vopsit părul blond în negru tuci, au încrețit pletele linse, au albit fețele brune, au prefăcut picioarele slabe, au îndesit părul rar și au poleit petele, tatuajele, pistruii, plăgile de râie. De câte ori nu s-a vândut un sclav bolnav drept unul bun de muncă, un băiat drept fată? Toate astea pe lângă încurajările făcute de negustorii de sclavi către fetele lor de a se arunca fără nici o rușine la gâtul tinerilor ce treceau și care considerau stârvurile drept carne bună, lucruri care le îndreptățesc să se împopoțoneze cu roșu, cu henna și cu straie frumos colorate. A fost auzit un negustor de sclavi spunând: «Un sfert de dirham de henna crește prețul unei fete la 100 de dirhami de argint!»

3) Este absolut necesar să nu te decizi după ce ai auzit vorbindu-se doar o singură dată despre un sclav, bărbat sau femeie. Ei spuneau: «Nu luați o decizie la prima vedere a unui sclav... Fiți mai predispuși să vă-ndoiți decât să credeți. E mai sigur să fiți bănuitori.»

4) Avertisment special pentru cei mari. Ei spuneau: Aristocrații (fiecare, dacă are un inamic de care se teme, poate încerca să-i ucidă sau să-i afle secretele) trebuie să se îndoiască atunci când cumpără un eunuc sau un sclav fără să facă o anchetă minuțioasă pe seama lui mai înainte, în special dacă el sau ea știe să scrie și vine din casa unui guvernator; să se îndoiască și atunci când cumpără o mulatră de la un negustor sau de la un traficant, căci este un șiretlic prin care au pierit numeroși regi și notabili.

[Trei sfaturi exclusive referitoare la cumpărarea sclavilor bărbaţi:]

5) Avertisment împotriva cumpărării unui sclav obişnuit cu violenţa şi cu cearta. Ei spuneau: Nu cumpăraţi un sclav pe care stăpânul l-a obişnuit să lovească, şi nu ezitaţi să vă informaţi în privinţa precedentului proprietar şi a motivelor pentru care îşi vinde sclavul; încercaţi să aflaţi chiar de la sclav şi de la alte persoane, căci se poate câştiga mult de la o astfel de anchetă, fie că vă legaţi de el pentru totdeauna, fie că renunţaţi la el.

6) Cauza acestei vânzări este neobrăzarea unui sclav de a-şi blama stăpânul şi de a-l insulta, sau nemulţumirea stăpânului în faţa reclamaţiilor şi a lipsei de respect a sclavului său? Cauza vânzării aparţine sclavului, sau stăpânului?

7) Sfat despre ceea ce este potrivit să faci înainte de a-l folosi. Ei spuneau: Caracterul sclavului vostru va fi determinat de modul în care îl veţi trata în momentul în care vă intră în casă pentru prima dată. Dacă-l încurajaţi, va deveni curajos; dacă-l ridicaţi, va fi supus; dacă se asociază cu sclavi răi sau alţi oameni răi, va fi şi el rău.

[Două sfaturi referitoare la sclave:]

8) Cum să te asiguri că o sclavă nu este însărcinată înainte de cumpărare? Ei spun: Asiguraţi-vă că sclavele nu sunt însărcinate înainte de intra în posesia lor, şi nu vă încredeţi în explicaţiile mincinoase şi în reţenţiile false. Sunt multe care-şi introduc în părţile intime sângele altor femei. Cea care vă va spune adevărul trebuie să fie o femeie ce nu doreşte să vă împovăreze cu copilul altui bărbat. Ordonaţi să i se cerceteze sânii şi stomacul. Puteţi să vă asiguraţi şi din paloarea pielii şi în gustul sărat al mâncării ei, căci este vorba aici de o poftă legată de sarcină.

9) După cumpărare, despre modul de a dejuca şiretlicurile de a rămâne însărcinată în ciuda voinţei stăpânului. Ei spuneau: Nu aveţi încredere în două lucruri: dacă luaţi o sclavă nubilă, ajunge adeseori să devină puberă fără să vă daţi seama căci, dorindu-şi o maternitate, ea vă va ascunde acest lucru; nu aveţi încredere în sclavele lesbiene care-şi închipuie că sunt sterile şi resping ideea de sarcină, căci adeseori vă înşală cu asta.

10) Sfat pentru vânzător, nu pentru cumpărător. Ei spuneau: Nu trimiteţi niciodată o sclavă la negustorul de sclavi dacă nu este în timpul ciclului menstrual. În caz contrar, riscă să rămână însărcinată în celulele cu sclavi şi va pretinde că sunteţi tatăl. Pe vremea noastră, am fost martorii unui caz de sângerare în timpul sarcinii, dar asemenea fenomene sunt rare..." (în B. Lewis, *op. cit.*, pp. 140-142).

***Document 2* – Şiretlicurile folosite de samsarii din Malaga pentru a-i înşela pe cumpărătorii de sclavi, conform lui As-Sakati, inspector de impozite (*mûhtassib*) (secolul al XII-lea)**

„Negustorii de sclavi, declară *mûhtassib*-ul din Malaga, dispun de femei ingenioase şi înzestrate cu o remarcabilă frumuseţe, ce stăpânesc la perfecţiune limba romanilor şi ştiu să se îmbrace ca nişte creştine. Când un client ce nu e din oraş cere unui negustor o sclavă frumoasă recent adusă din ţările creştine, acesta din urmă promite că-i va găsi imediat una şi-l face pe client să-şi dorească arzător acest lucru; dar îl amână de pe o zi pe alta, întreţinându-i pofta. Într-un sfârşit îi prezintă una, asigurându-l că este epuizată de pe urma călătoriei, căci tocmai fusese adusă de curând din Nord. În acelaşi timp, negustorul se asigură de ajutorul unui cumătru ce pretinde că este stăpânul sclavei şi că el trebuie să primească banii pentru sclavă: susţine că tocmai o cumpărase de pe Piaţa superioară şi că a plătit-o foarte scump, dar e fericit, totuşi, că a putut aduce o sclavă de achiziţie recentă pe care o putea prezenta ca pe-o marfă rară. Odată încheiat târgul, ce doi tovarăşi împărţeau banii cu sclava. Aceasta mergea apoi cu cumpărătorul la reşedinţa acestuia. În cazul în care era mulţumită de modul în care era tratată, profita de situaţia pe care o câştigase pe lângă el ca să-i ceară s-o elibereze şi s-o ia de nevastă; în caz contrar, îşi dezvăluia condiţia de femeie liberă şi raporta acest lucru în faţa ofiţerului poliţiei judiciare din localitate, unde se aflau şi actele ei de *istir'â* (adică acte ce permiteau obţinerea anulării unei tranzacţii) şi altele ce dovedeau indubitabil condiţia de femeie liberă. Cumpărătorul se întorcea atunci cu actul de cumpărare şi cu cel ce l-a condamnat la eliberarea femeii, ca să-şi recupereze banii de la vânzător. Dar negustorul de sclavi declara că a uitat unde locuieşte vânzătorul şi spunea simplu: «Este bine cunoscut drept comerciant şi importator de sclave creştine şi altele!» Toate eforturile nefericitului erau, aşadar, zadarnice, şi îşi pierdea banii.

O istorie de acelaşi fel i s-a întâmplat unui locuitor din Elvira ce a jurat să nu se mai căsătorească în Andaluzia şi care nu ştia cum să-şi rupă jurământul. A mers la Córdoba, pe atunci capitala Spaniei musulmane, sediul regalităţii şi metropolă a ştiinţei. A cumpărat de acolo o sclavă de o frumuseţe perfectă, fără egal. A urcat-o pe un catâr ce-i aparţinea, a aşezat-o pe un covor de brocart şi a îmbrăcat-o cu o rochie dintr-o ţesătură de mătase în felul celor produse de manufacturile regale şi pe care o purtau pe atunci fetele suveranilor creştini. Nu-i putea înţelege nimeni limba, decât cu ajutorul unui interpret ce-i traducea dorinţele. Omul a adus-o, însoţită de un servitor ce îndemna catârul. Femeia nu putea să urce o colină sau vreo pantă, să meargă de-a lungul unei văi sau râpe, fără să-şi manifeste admiraţia faţă de peisajul ce i se desfăşura sub ochi, ceea ce-l umplea pe bărbat de o bucurie şi de-o voioşie

crescânde. A ajuns în final în oraş; ca să evite a apărea cu sclava în plină zi, a poposit într-o casă de ţară pe care o avea în afara oraşului. La căderea nopţii, a intrat cu ea; el însuşi a întâmpinat-o, intrând călare în oraş ca să ajungă mai repede în casa lui pe care o pregătise ca s-o primească şi s-o găzduiască. În mahalaua oraşului trăia un fabricant de colivii ce avea reputaţia unui şnapan şi un dezmăţat dar care, ajuns la bătrâneţe, se îndreptase şi trăia singur în prăvălia lui. Viaţa singuratică, condiţia mizeră şi sărăcia ţării în care locuia îl ţineau adeseori treaz, fie în prăvălia lui, la lumina lămpii, fie afară, la lumina lunii. Îndată ce femeia l-a văzut, vechiul obicei pe care-l avea de a-l batjocori şi de a glumi cu el o făcu să spună (în arabă): «Bătrânul ăsta dezmăţat mai trăieşte!» Ridicându-şi privirea către ea, el răspunse: «Cutare! ai venit?» Servitorul, auzind-o pe femeie grăind, fu uimit de uşurinţa cu care vorbea şi de verva apostrofării, iar când ajunseră acasă îi povesti stăpânului său ce se petrecuse. Acesta regretă că o cumpărase şi s-a supărat că şi-a pierdut banii într-o afacere proastă. Îşi trimise un prieten la fabricantul de colivii, să-l chestioneze. «Dar», zise acesta, «este Cutare, ştrengăriţa, prietena supuşilor neascultători şi tovarăşa dezmăţaţilor de care se fereşte toată lumea!» Informat exact, omul rămase perplex şi începu să caute soluţii de a se debarasa de femeie. Aceasta, când îşi dădu seama despre intenţiile stăpânului, acum la curent cu obiceiurile ei dezmăţate, îi zise: «Nu te nelinişti de ceea ce s-a întâmplat! Dacă te temi pentru banii tăi, du-mă la Almeria, unde vei primi, vânzându-mă, mai mult decât ai dat tu!» Almeria era pe atunci portul în care se debarcau încărcăturile şi locul unde se întâlneau negustorii şi călătorii. Îi urmă sfatul; cât despre ea, îşi păstră deghizarea şi continuă să-şi joace rolul. Dar, fără sfaturile femeii, dată fiind ţinuta perfectă pe care ea o păstrase pe drum şi acasă la el, nefericitul şi-ar fi pierdut banii; jurămintele l-au condus la o asemenea nenorocire!" (*Du manuel du parfait sahib as-sûq*, de Sakati din Malaga [secolul al XII-lea] în E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane au Xe siècle*, pp. 192-194.)

*

Document 3 – Alexis de Tocqueville şi sclavia din Algeria

„Nu doar Franţa a avut oameni liberi în rândul supuşilor săi musulmani. În plus, Algeria deţinea, în număr foarte mic, sclavi negri. Trebuie să lăsăm sclavia să subziste în ţinuturile pe care le conducem? Unul dintre suveranii musulmani ai vecinilor noştri, beiul din Tunis, a declarat că servitutea a fost abolită în imperiul său. În aceste condiţii, putem să facem mai puţin decât el? Nu uitaţi, domnilor, că sclavia nu are, la mahomedani, acelaşi caracter precum în coloniile noastre. Această odioasă instituţie şi-a pierdut o parte a rigorilor în întreg Orientul. Dar, devenind mai

blajină, nu înseamnă că e mai puţin contrară drepturilor fireşti ale omului. Aşadar, este de dorit ca, în curând, s-o facem să dispară, iar Comisia şi-a exprimat hotărârea în acest sens la modul cel mai formal. Fără îndoială că nu trebuie să purcedem la abolirea sclaviei decât cu precauţie şi măsură. Avem motive să credem că, procedând astfel, nu vom stârni rezistenţe prea violente şi nu vom risca pericole. Această opinie a fost exprimată de mai mulţi oameni ce cunoşteau bine ţara. Domnul ministru al Războiului i s-a alăturat şi el" (în A. de Tocqueville, *De la colonie en Algérie*, p. 179).

*

Document 4 – Sclavii din Alger în viziunea lui Venture de Paradis (secolul al XVIII-lea)

„Particularii care cumpără sclavi prin speculă îi închiriază pentru o jumătate de ţechin algerian pe lună. Prin acest mijloc, sclavul recuperează banii ce s-au dat pe el, iar patronul lui aşteaptă momentul potrivit ca să obţină un profit bun. Toţi servitorii consulilor, ai negustătorilor, muncitorii şi meşteşugarii europeni, Părinţii din Misiune şi din Spitalul spaniol, erau aleşi dintre sclavi. Cei care cădeau în mâinile evreilor se stabileau rapid în vreo casă. Erau folosiţi şi în ascunzătorile şi cazărmile turcilor ca să le păstreze curate şi să servească. Nu sclavele erau cele demne de plâns; turcii le tratau cu blândeţe şi cu omenie.

În Alger existau trei băi în care se aflau închişi sclavii creştini aparţinând beilicului (guvernarea centrală) şi destinaţi serviciului flotei şi lucrărilor publice. Aceştia erau singurii sclavi demni de compasiune, exceptându-i, totuşi, din rândul lor pe tâmplari, călăfătuitori şi pe cei care arendau taverne: toţi aceştia aveau mijlocul de a câştiga bani şi chiar să se răscumpere în câţiva ani. Cei care conduceau sclavii şi munca se numeau *caravana*: aveau mijloacele de a câştiga bani şi de a trăi îndestulat.

Fiecare temniţă deţinea un sclav cu titlu de grefier şi care făcea în fiecare seară inventarul; pe lângă el mai era şi marele grefier al sclavilor, cu o soartă foarte fericită. Acesta era acceptat în societăţile europene şi în puţini ani se putea răscumpăra, dacă avea conduita corespunzătoare. Grefierii erau ofiţerii gardianului *bachi*, un ofiţer turc ce comanda sclavii şi le distribuia sarcinile.

Cele trei băi despre care vorbesc se numeau astfel: cea dintâi şi cea mai mare, baia beilicului; a doua, baia de la Sidi Hamoude, din cauza unui ascet musulman cu acest nume îngropat în apropiere; cea de-a treia se numeşte temniţa galerelor: a fost construită pentru cele două galere napolitane conduse în Alger de mauri şi pentru ceilalţi întemniţaţi ce le serveau. Maurii sclavi i-au făcut pe ceilalţi napolitani de

la galere să creadă că vor fi liberi la sosirea în Alger. Aceştia au intrat în complot şi au condus cele două galere, cu întregul lor stat-major. Ajunşi în Alger, guvernarea i-a făcut sclavi pe toţi creştinii şi doar musulmanii au fost eliberaţi. Neapole i-a răscumpărat pe ofiţeri, dar regele a interzis până şi Părinţilor Redempţiunii să-i răscumpere pe nefericiţii ce intraseră în complotul musulmanilor; şi astăzi (1788) au rămas vreo treizeci ce au scăpat de flagelul ciumei ce a devastat regatul în 1787 şi 1788, ca urmare a ciumei aduse în Tunis din Alexandria, unde se declanşase în 1783.

Este numit *aaldj* un creştin ce devine turc şi *selami* un evreu ce devine mahomedan. Beilicul nu permitea sclavilor creştini să devină musulmani, iar Dey-ul aflat la domnie şi-a exprimat chiar această dorinţă cu lovituri de bâtă aplicate sclavilor ce avuseseră această fantezie. Dar, dacă se întâmpla ca sclavul, chiar al unui evreu, să devină turc, asta nu însemna că nu rămânea sclavul lui dacă Dey-ul nu-l accepta în soldă şi nu-l înscria în rândul aşa-numiţilor *iodlach*. Evreul însuşi îl putea vinde în Turcia, şi au existat exemple. Această lege a fost făcută pentru ca sclavii, printr-o schimbare de religie, să nu lipsească beilicul de dreptul răscumpărării. De altfel, există convingerea că un om de o anumită vârstă nu-şi poate schimba religia de bună credinţă şi că trebuie să fii tânăr sau copil pentru a te converti cu sinceritate.

Ciuma din aceşti ultimi doi ani a făcut să dispară din Alger între 700 şi 800 de sclavi creştini; acum au mai rămas puţin peste 500, fie în posesia beilicului, fie a particularilor. Înainte de această ciumă şi de răscumpărările ce au avut loc ca urmare a păcii dintre Spania şi Alger prin Redempţiunea de la Neapole, din Franţa şi din Spania, numărul sclavilor era de 2 000.

Franţa i-a răscumpărat pe francezii dezertori din Oran, în număr de 315, cu suma de 150 de ţechini algerieni pe fiecare cap, fără cheltuieli. Cei din Spania şi din Neapole au costat 1 000 şi 1 200 de piaştri; această cumpărare a necesitat 1 milion de pilaştri, 700 000 pentru Spania şi 300 000 pentru Neapole.

Din cauza păcii pe care au încheiat-o cu numeroase puteri europene, algerienii fac astăzi mult mai puţini sclavi decât odinioară. Dar n-au pierdut nimic: au crescut preţul răscumpărărilor. Un bărbat ce se vindea odinioară pentru 200, 250 de ţechini algerieni, inclusiv cheltuielile, valorează astăzi între 500 şi 600 de ţechini. Un căpitan, un pilot, un bărbat zdravăn valorează dublu.

Piaţa din Oran procură, de la un an la altul, 100 de sclavi de toate naţiile. Sunt soldaţi sau oameni condamnaţi la un exil perpetuu, care preferă sclavia unei vieţi duse într-o astfel de temniţă; escaladează barierele şi merg pe pământurile guvernării din Occident, unde sunt arestaţi. Aceşti sclavi, în general greu de supus, sunt mai puţin preţioşi decât marinarii; diferenţa de preţ a răscumpărării este foarte mare. Beiul Occidentului aduce cu el câte 60-80 de fiecare dată când vine la Alger, adică

la trei ani, şi îi oferă în dar beilicului, pe lângă un anumit număr pe care-i dăruieşte mai-marilor din *odjac* (miliţie, militari turci) (...).

Sclavii ce servesc în casa Dey-ului şi a altor personaje cu greutate nu au de ce să fie compătimiţi: sunt bine hrăniţi, îmbrăcaţi somptuos, şi toată munca lor constă în a avea grijă de bucătărie, de casă şi de apartament. Au parte de *avaïd* (cadouri), care sunt foarte frecvente în armată, la sosirea unui bei, a unui calif, a unui consul, a unui negociator ce vin să încheie vreo afacere, etc. În casa aşa-numitului *cogea* al cailor s-a împărţit un *avaïd* de 14 ţechini de fiecare sclav, la sosirea beiului din Mascara, în octombrie 1788, şi asta independent de darurilor făcute celui ce aducea cafeaua şi lui *mouchache* de *golphe*, adică valetului de cameră. Dey-ul, *khaznaji* (vistiernicul), *aga* (comandant), *cogea* al cailor (administrator) aveau în casa lor între 20 şi 30 de sclavi. Cei care aveau în grijă curăţenia casei se numeau *capitain prove*. Toţi slujbaşii din *odjac* aveau şi ei sclavi, în funcţie de starea casei.

Nu mai este necesar să spunem că în casa aristocraţilor sunt aleşi cei mai buni dintre sclavi, după aspect. Cei mai frumoşi erau siguri de favorurile stăpânului şi strâng în puţină vreme suma necesară răscumpărării lor. Politica ce-l obliga pe un turc ce avea ambiţia de a nu se căsători şi de a nu căuta femei conducea, în mod necesar, la gustul pentru băieţi. Este un viciu la modă în Alger şi există puţini tineri, mauri şi evrei, care să nu se preteze la această infamie.

Un sclav care, prin comportament, va fi cafegiu, grefier în marină şi în temniţe, sau în casele aristocraţilor şi ale particularilor bogaţi, va câştiga în puţini ani preţul de răscumpărare; dar cei mai mulţi dintre ei risipesc totul la joc, pe ospeţe, pe dezmăţuri, şi puţini sunt cei se gândesc să-şi ofere libertatea printr-o economie înţeleaptă. Singurii sclavi demni de milă sunt cei obligaţi la muncile publice. Trebuie, totuşi, exceptaţi sclavii *caravana*, sau conducătorii şi supraveghetorii de lucrări, tâmplarii, călăfătuitorii, cei ce repară pânze. Cât despre cei ce slujesc la Dey, la ofiţerii superiori din *odjac*, la ceilalţi turci particulari, la evrei, la consuli, în spital, la Părinţii din Misiune, aceştia nu sunt nefericiţi decât în ideea privării de libertate dar, în fapt, sunt bine îmbrăcaţi, bine hrăniţi, neavând decât o slujbă destul de blândă şi mijloacele de a câştiga banii pentru a-şi satisface fanteziile şi a strânge în câţiva ani preţul răscumpărării.

Marele copist al sclavilor deţine un loc foarte onest, pe care oricine ar fi fericit să-l păstreze toată viaţa, dacă n-ar fi un sclav. Cel care-l deţine azi (1788) şi-a obţinut locul prin merite. Trebuie să ştie să citească şi să scrie pentru a ţine registrele sclavilor şi ale locurilor unde se află aceştia. Dar, de obicei, asemenea loc se cumpără. Beilicul trebuie să primească 1 000 de ţechini algerieni, dar iată care-i sunt drepturile: are o tavernă liberă de taxe pe care o exploatează şi dreptul de a fi răscumpărat; când intervine o izbăvire, indiferent din ce ţară, el este răscumpărat cel

dintâi. Răscumpărarea lui este fixată la 1 000 de ţechini algerieni. Acest mare grefier, independent de profitul tavernei sale, are dreptul asupra răscumpărării sclavilor, drepturi din *avaïd* de la bei şi *caïd*. Marii grefieri de la cele trei temniţe au şi o soartă onestă. Poartă un mic inel la picior. Sclavii nu au lanţuri decât când fac vreo prostie sau când e vreo fregată franceză în radă.

Sclavii Dey-ului sunt îmbrăcaţi anual şi primesc *avaïd*. *Capo di golphe* (majordomul), *cavagi*, primul bucătar, au profituri care-i ajută să-şi plătească răscumpărarea dacă sunt mai economi; dar folosesc banii pentru a-şi face straie somptuoase şi brodate care-i costă şi 40-50 de ţechini, centuri care-i costă 10-12 ţechini. *Capo di golphe* al Dey-ului este obligat să poarte caftanul beilor ce sosesc; pentru asta are 100 de ţechini algerieni sau *mahboub*. *Cavagi*, care aduce cafeaua, primeşte special pentru el 20 de ţechini de fiecare dată când beii beau cafeaua; pe lângă asta, cei doi sclavi au parte de *avaïd*-ul sclavilor, asta însemnând de fiecare 20-25 de ţechini. Nimeni, nici turc, nici creştin, nici maur, nu poate ieşi din regatul Algeriei fără permisiune.

După ultima pace a Spaniei, au venit în Alger Părinţii Redempţiunii, pentru a trata răscumpărarea spaniolilor sclavi, şi au propus să dea la schimb turci şi mauri sclavi în Spania. Dey-ul nici nu a vrut să audă de aşa ceva: i-a vândut pe spanioli şi i-a lăsat în Spania pe maurii şi pe turcii pe care sultanul Mohamed, sultanul Marocului, i-a răscumpărat sau pe care i i-a dăruit regele Spaniei. Conform principiilor, beilicul nu trebuia să cumpere pe nimeni. Călugării Redempţiunii au propus trei mauri pentru un sclav din Oran, ceea ce n-a făcut prea mare impresie pe aici, dat fiind că sunt nesupuşi, vorbind la modul general, şi nu au putut niciodată să reuşească. Şi dac-ar fi oferit 10 mauri pentru un sclav din Oran, schimbul nu s-ar fi putut petrece.

Singura hrană ce se dă sclavilor din temniţe constă în 4 pâini pe zi, cântărind cel puţin 2 livre şi un sfert; aceeaşi pâine se dă şi pentru *ioldach* (soldaţi din miliţie), adică aproape nimic. Nu li se dă niciodată supă, sau altfel de hrană.

Când un creştin făcut sclav ajunge la Alger i se dă o cămaşă grosolană, o centură de postav gros, o pereche de pantaloni şi un caftan din aceeaşi stofă, care-i ajunge până la genunchi, o bonetă roşie, o pereche de încălţări şi o pătură de lână pe care trebuie s-o păstreze pentru totdeauna. Cât despre veşminte, sunt reînnoite în fiecare an" (în J.-M. Venture de Paradis, *Tunis et Alger au XVIIIe siècle*, pp. 152-159).

Document 5 – Sclavia din Algeria conform căpitanilor genişti Rozet şi Carette (mijlocul secolului al XIX-lea)

„Sclavia de la musulmani nu seamănă deloc cu ceea ce este ea în coloniile creştine; sclavul este tratat aici cu o mare blândeţe; face parte din familie şi i se încorporează adeseori prin legături de sânge. Astfel, guvernarea franceză a acţionat cu înţelepciune, abţinându-se de la orice măsură violentă, pentru a suprima un obicei pe care chiar forţa împrejurărilor trebuia să-l facă să dispară; pretutindeni unde drapelul francez a fost arborat, simpla lui prezenţă a fost suficientă pentru a face să înceteze vânzarea sclavilor la licitaţie. A fost ca un omagiu spontan adus populaţiei cucerite faţă de moravurile, de principiile şi de repulsia poporului cuceritor. Guvernarea republicană s-a grăbit să proclame abolirea sclaviei: dar a provocat, astfel, dezechilibrul în sânul a numeroase familii musulmane; am văzut mai mulţi sclavi regretând, confruntaţi fiind cu mizeria, lanţul uşor şi plăcut ce-i asigura zi de zi pâinea. Din 1830, importurile de negri în Algeria au devenit pe zi ce trece mai rare; populaţia sclavă s-a mai diminuat şi prin plecarea marilor familii sau prin sărăcirea altora. Nu era departe vremea când n-aveau să se mai reînnoiască decât prin naşteri. Recensământul din 1844 a constat că, la 31 decembrie 1843, existau în resortul administraţiei civile 1 595 de negri liberi şi 1 277 de sclavi. Se poate evalua la aproximativ 10 000 numărul sclavilor răspândiţi pe toată suprafaţa Algeriei în momentul în care s-a decretat abolirea sclaviei. Numărul negrilor liberi a fost cel puţin egal. Este inutil să spunem că nu a existat niciodată nici măcar un sclav în casele creştine. În toate oraşele Algeriei, negrii au obiceiul de a se întâlni o dată pe an pentru a celebra în comun o sărbătoare ce-i face să regăsească timp de câteva ore bucuriile nevinovate ale leagănului lor. Am asistat de câteva ori la aceste reuniuni anuale, slabă compensaţie pentru sclavie şi exil: nu am văzut ceva mai ciudat şi care să se petreacă în circumstanţe mai fantastice decât la Bon. Solemnitatea are loc în ziua sărbătorii Lella-Bôna-bent-el-Hamra (Doamna Bôna, fiica celei Roşii): este numele dat de arabi ruinelor Hippone unde pretind că a fost îngropată o sfântă cu acest nume. Scena se petrece în vastele subterane din oraşul vechi. Ziua este consacrată sacrificiilor; pentru sfântă sunt sacrificaţi cocoşi, întotdeauna roşii, pentru că Lella-Bôna era fiica celei Roşii (*bent el-Hamara*). La căderea serii se aprind lumânările ce aruncă o lumină tremurătoare pe zidurile din subterană. Negresele pregătesc *couscoussou*. În acest timp, se aude neîncetat sunetul asurzitor de tamburină şi fluiere. Nu peste mult, negrii şi negresele încep să danseze, fiecare la locul lui, fiecare în felul său; mai întâi, mişcările sunt lente şi au un soi de nonşalanţă dar, treptat, ritmul se precipită, cadenţele devin tot mai vii; dansatori şi dansatoare, gâfâind de oboseală, şiroind de sudoare, cad într-un soi de beţie ocultă în mijlocul căreia scot strigăte

incoerente. Toate acestea se pot vedea la lumina nesigură a celor câteva lumânări, în toiul nopții, în subteranele uriașe pe care toate aceste chipuri negre le fac să semene cu infernul; ici și colo se aprind focuri; femeile și copiii zac de-a lungul zidurilor; altele aleargă, despletite, în timpul dansurilor. Deasupra tuturor acestor capete în mișcare străjuiește o boltă enormă, în parte distrusă, în mijlocul căreia se zăresc stelele de pe firmament și culmile înalte ale arborilor ce au crescut în crevase. Toată această fantasmagorie durează până la primele lumini ale zilei. Atunci, caravana negrilor, a negreselor și a micuților revine în oraș, obosiți dar satisfăcuți de plăcerile oferite de acea noapte" (în *Algérie*, de Rozet și Carette, pp. 108-109).

Document 6 – Un punct de vedere francez (sfârșitul secolului al XIX-lea)

Generalul de Lacroix, staționat la El-Oued, a văzut venind către tabăra lui sclavi negri abandonați sau fugari. I-a făcut să vorbească, în timp ce Louis-Charles Féraud, interpret oficial, relata ce spuneau. Două extrase (doc. 6 și 7):

„Ar trebui să întreprindem un studiu de alt gen, căci s-ar putea să aibă o considerabilă utilitate din punctul de vedere al algerienilor. Ar trebui găsit mijlocul practic de a-i atrage pe emigranții negri în Nord. Pe rutele noastre, în porturi, pe cheiuri și în șantiere, vedem pretutindeni negri ce muncesc cu o energie exemplară sub soarele cel mai arzător cu putință: sunt cei pe care i-a eliberat din sclavie cucerirea engleză. Mereu veseli și cu surâsul pe buze, sunt harnici și serioși laolaltă, calități prețioase într-o țară bogată precum Algeria noastră, unde trăiesc îndestulat atât meșteșugarii care, prin firea lor, nu se așază și nici nu dorm trei sferturi din an, cât și arabii fataliști și contemplatori stupizi care mai degrabă mor de foame decât să muncească. Sudanul ar putea furniza Algeriei o parte din aceste brațe de muncă ce lipsesc cultivatorilor europeni de cereale pe câmpiile vaste, fete pentru fermă; într-un cuvânt, o clasă muncitoare foarte înzestrată pentru muncile la câmp pe timpul supărătorului anotimp al căldurilor. Așa-numiții *souafa* (locuitori în Souful algerian), cărora negustorii din orașele noastre algeriene le-au putut deja aprecia inteligența și activitatea, au căpătat meritata reputație de comercianți neobosiți și de călători îndrăzneți. Odinioară, traseul de la R'damès la R'at le era familiar; au fost citați unii care, împinși de firea lor aventuroasă, mergeau să-și facă negoțul până la Kano, în statele regatului Houssa, în inima Sudanului (...). Interzicerea comerțului cu sclavi pe teritoriul algerian nu a împiedicat ca în Tunisia și în Tripoli să se desfășoare la scară largă, mai dezvoltat și mai vast decât înainte, pe motiv că acel curent ce se răspândise

odinioară aici şi-a schimbat direcţia în folosul statelor limitrofe. Din punct de vedere filantropic, nu împiedicăm, deci, ca mii de fiinţe umane să fie puse anual în vânzare pe pieţele vecinilor noştri, ba dimpotrivă; şi, în acelaşi timp, noi favorizăm extinderea comerţului englez în detrimentul comerţului nostru. Desigur, sunt departe de a vrea să pun întrebarea grea a oportunităţii comerţului cu sclavi, chiar în sudul extrem al ţinutului nostru, pe care civilizaţia noastră l-a abolit cu motiv; oricine ar îndrăzni să intre în conflict ar atrage asupra lui toate anatemele filantropilor, căci doar ideea acestui odios trafic repugnă conştiinţei umane. Dar, ce s-ar putea practica, sau mai degrabă s-ar putea încerca cu perseverenţă, din punctul de vedere al interesului colonizării, al comerţului algerian şi al oazelor noastre din Sud ce se depopulează, ar fi să găsim un mijloc practic de a utiliza aptitudinile celor din Souafa, prin mijlocirea unei momeli oarecare oferite cupidităţii lor, pentru a reînnoda relaţiile cu Sudanul. Negrii deja formaţi în spiritul ideilor noastre ne-ar putea da ajutor, servind drept intermediari între noi şi compatrioţii lor. Şi tuaregii ar fi interesaţi de această iniţiativă. Sudanul trebuie să ofere unele resurse ce ne sunt la îndemână, despre care nu avem o idee şi pe care le neglijăm din lipsa studiilor pe această temă sau din lipsa iniţiativei. Dacă, în ciuda distanţelor enorme de parcurs şi a infinităţii de alte dificultăţi materiale inerente ţării şi moravurilor locuitorilor ei, englezii îşi extind comerţul aici, asta înseamnă, evident, că obţin profit. Cum ar putea fi altfel?

După ce am văzut ce se petrece aici, în Souf, la Touggourt şi Ouargla, şi ce se povesteşte despre vechile relaţii cu Sudanul, după ce am văzut aceste frumoase oaze pierind sub invazia nisipurilor, pentru că elementul negru nu alimentează decât în secret populaţia şi nu acoperă golurile, am crezut de datoria mea de algerian să emit reflecţii pe care mi le-a sugerat această stare de lucruri. Dacă nu le consideră drept utopii, alţii le-ar putea studia mai bine decât mine şi să recurgă la o manieră mai convingătoare" (în Louis-Charles Féraud, principalul interpret al armatei, „Délivrance d'esclaves nègres dans le sud de la province de Constantine", *Revue africaine* nr. 16, 1872, pp. 177-179).

Document 7 – Tehnica de razie (1872)

„Atman ne-a furnizat câteva detalii curioase despre comerţul cu sclavi care, în moravurile ţării, pare a fi un uzaj consacrat de obişnuinţă şi nu le pare atât de barbar şi de odios precum ne închipuim noi. În statele din Haoussa chiar, regii mărunţi ai diverselor provincii se războiesc adeseori ca să-şi asigure marfa umană pe care o schimbă cu tuaregii pentru produse din Africa Septentrională. Tuaregii tratează cu

ei, le fac comenzi şi achită adeseori şi contravaloarea şi, îndată ce marfa e gata, sunt anunţaţi să vină s-o ridice. Capturarea sclavilor este, se pare, reglementată de legile Sudanului. Cel care face capturarea are drept la o jumătate din pradă, iar cealaltă jumătate este luată de către suveranul ţării care are *oukil*, sau mandatari, însărcinaţi să supravegheze operaţiunile. Cel mai adesea, căpetenia plăteşte celui care a făcut captura jumătatea la care are drept şi păstrează prizonierul pe care-l alătură turmei de sclavi până când caravanele tuaregilor, aceşti negustori de sclavi negri ai deşertului, vin să trateze cu el şi să-l scape de marfă. Un negru este estimat la 80 de *koudi* (cauri); o femeie la 100. Un copil valorează mai mult pentru că, spun ei, este mai uşor să-l creşti după voinţele stăpânului, educându-l. Cele două direcţii principale urmate de tuaregi pentru exportarea «mărfii» umane sunt prin Arouan, spre Maroc, şi prin R'at şi R'damès în direcţia Alger, Tunisia şi ţinutul Tripoli. Uşurinţa cu care s-a făcut acest comerţ, încă din cele mai îndepărtate vremuri, ne explică originea a numeroşi negri pe care-i întâlnim la Souf, la Tougourt şi la Ouargla. În rest, etnografia a trebuit să demonstreze că rasa numită Rouar'a, ce populează aproape în întregime oaza din uedul Rîr, provine din încrucişarea negrilor cu nomazii arabi. Dacă unii şi-au pierdut tipul caracteristic rasei negre, asta nu înseamnă că nu au păstrat urmele culorii generice şi ceva din caracterul servil al strămoşilor" (în Louis-Charles Féraud, „Délivrence d'esclaves nègres dans le sud de la province de Constantine", *Revue africaine*, nr. 16, 1872, pp. 175-176).

*

Document 8 – Sclavii Zouaoua (1859-1860)

„Găsim, în triburile de kabyli limitrofe confederaţiei Zouaoua (sau Gouaoua) câteva aglomerări de familii negre a căror origine şi istorie se leagă de politica urmată de paşalele din Alger vizavi de berberi. Negrii nu sunt numeroşi printre locuitorii din Djurdjura; în unele oraşe abia găseşti câţiva descendenţi ai foştilor fugari, ce trăiesc din munca lor ca nişte montaniarzi aprigi. Faptul are explicaţia lui firească: preţul unui negru în oraşele cele mai apropiate variază între 200 şi 300 de duros. E de înţeles că, într-o ţară atât de săracă şi în care proprietatea s-a fărâmiţat, nimeni nu cumpără sclavi. De altfel, nimeni nu are nevoie, de vreme ce stăpânii acestui pământ foarte populat sunt adeseori forţaţi, şi ei, să caute de lucru la câmpie. Aşadar nu la marile căpetenii, posesori de vaste domenii în văile kabyle, se află familiile de negri.

În est (algerian), erau aduşi din sud, din pieţele din Biskra, Bou Saâda, Msila, de unde negustorii îi mânau până la Madjana. Uneori, când şefii mergeau ei înşişi să-şi vândă forţa pe pieţele nomazilor, aduceau la întoarcere câţiva negri.

Este sigur că în ultimii ani ai guvernării turce au fost introduşi puţini sclavi în Kabyliy, căci paşalele, ocupate exclusiv cu acţiunile lor maritime, se limitau doar la a supraveghea pieţele şi la a bloca astfel triburile cele mai turbulente. În vest, unde negrii formau adevărate colonii, provenienţa lor are legătură cu o migraţie, venită din Sidi'Abed, din Oulad-Merdja de lângă Miliana, la instigarea guvernării turce. În epoca la care paşalele din Alger au făcut primele încercări de a domina triburile kabyle din regiunea occidentală, politica lor a fost obligată să fracţioneze şi să izoleze confederaţiile berbere. Au construit caravanseraiuri (Bouïra, Bour'ni, Sebaou, Tizi-Ouzou), au instituit *makhzen*-uri (Nezloua, Am'-raoua, etc.). Dar, în afară de această organizare generală care-l opunea pe arab *kabyl*-ului, au introdus un element cu totul nou, negrii (...). Negrii din Tala-ez-Zaouiya erau în jur de 400, iar tribul lor există şi astăzi (1859). Fostele ajutoare în Odjak sunt păstori, fierari şi măcelari, frecventează pieţele din valea Drâ'al-Mizan şi din Hamza, până-n Aumale (...). În rest, în regiunea Sebaou, ca şi în alte regiuni din Kabilya, soarta negrilor e cea pe care le-o hărăzise Coranul în acest sublim precept: «Îmbrăcaţi-vă sclavii cu straiele voastre şi hrăniţi-i cu mâncarea voastră...» Viaţa lor era pretutindeni blândă. Şi astăzi pot fi găsiţi pe pământurile unde străbunii lor au ajuns ca sclavi (...). Forma berberă a cuvântului «negru» este *Akli*, plural *Aklân*: un obicei ciudat cere ca atunci când copiii unei mame mor pe rând, cel de-al cincilea să primească numele Akli. Graţie acestui prenume, este ferit de boala ce i-a răpus toţi fraţii. De aceea pot fi găsiţi kabyli ce nu au nici un pic de sânge negru, dar se numesc Akli. În diversele triburi vecine regiunilor arabe, termenul *Tazmal't*, forma kabylă pentru arabul *Zmâla*, se regăseşte frecvent, în special în uedul Sahel şi în Kabylia de Babor. În tribul Beni-Menasser, această altă Kabylie, există şi o colonie formată din negri evadaţi de la stăpânii lor, originari din Oran. Au venit să ceară azilul inviolabil pe care legea ospitalieră a kabylilor le-o oferea exilaţilor şi fugarilor. Principalul sat alcătuit aproape exclusiv din negri este El-Malayan (la marabu din Aït Hafein) al căror patronim este Imersag, de la numele bunicului Herzoug (Fericitul). Cel de-al doilea este Idjdjin (de la verbul «a veni»: subînţeles de la vest), iar între ei îşi spun Ibouramen" (Baron H. Aucapitaine, *Revue africaine*, 4, 1859-1860, pp. 73-76).

Document 9 – Preţul tăcerii (1894)

Jules Gervais-Courtellemont (1863-1931) a fost fotograf. La sfârşitul secolului al XIX-lea a fost autorizat să viziteze Mecca, nu fără ca mai înainte să îmbrăţişeze religia islamică, adoptând numele de Hadj Abdallah. Aşadar a descris cu o privire de convertit

ceea ce a văzut în timpul pelerinajului din 1894. La reîntoarcerea de la Mecca, a fost făcut Cavaler al Legiunii de Onoare pentru „misiunea lui oficială" dusă la bun sfârșit la Mecca în circumstanțe excepționale. Avea mai multe funcții?

„Adevărul mă obligă să spun că această prea puțin seducătoare aparență [a femeii de la Mecca comparată cu o rasă de călugăr] ascunde adeseori persoane foarte frumoase, din Circazia ca și din Persia, din Abisinia, din Siria și din Egipt, la Mecca nu trebuie să vină doar hidoșeniile... mai ales în calitate de sclav. Căci sclavia persistă în Hedjaz și nimeni nu se plânge. În fond, viața sclavilor este foarte blândă. Sunt tratați mai degrabă ca niște copii, adică datorează o supunere pasivă și fără replică stăpânului și, așa cum un tată mai pătimaș își lovește copiii peste față, la fel și stăpânul irascibil va merge până la a-și pălmui sclavul, dar niciodată mai departe. Legea este formală: este riguros interzis să lovești un sclav sau să-i aplici vreun rău tratament. Coranul nu admite abateri, iar pedeapsa pentru orice contravenție la această lege este inexorabilă. Dacă mai adaug și că, înainte de a cumpăra un sclav, uzanța voia ca viitorul stăpân să-l întrebe în primul rând: «Vrei să mă servești?», și că, dacă răspunsul este negativ, nimic în lume nu-l putea constrânge iar târgul era imposibil de încheiat, se va vedea că sclavia este considerabil temperată în Arabia contemporană" (în Jules Gervais-Courtellemont, *Mon voyage à La Mecque*, pp. 122-123).

Document 10 – Sclavi la Kenadsa (începutul secolului al XX-lea)

Iată o mărturisire făcută în timpul vieții de Isabelle Eberhardt, femeie de origine rusă cu un destin unic, care a murit din dragostea și pasiunea pentru Algeria deși nu avea încă 27 de ani. Născută în Elveția, la 17 februarie 1877, ea a adoptat un pseudonim de călător arab, Mohamed Saadi, ca să se abandoneze fără nici o rezervă civilizației islamice ale cărei frumuseți le împărtășea, ca și arabii, fie că erau sublime sau tragice. În mai 1897, Isabelle a debarcat în Algeria, la Annaba, în această țară aflată pe atunci sub dominație franceză, dar care părea că-și începuse deja metamorfozarea. Din acest sud al Oranului, unde avea să moară înecată într-o zi de octombrie 1904, a descris întâlnirea cu sclavii negri din Kenadsa, în apropiere de Bechar, o citadelă a deșertului pe care o comandau la acel moment șefii zaouiya, *un soi de celule ale islamului popular pe atunci în exercițiu.*

„Să fii mereu înconjurat de fețe negre, să le revezi în fiecare zi, să nu auzi decât vocea subțire a sclavilor cu accent tărăgănat, este prima mea impresie de zi cu zi la

Kenadsa, o impresie ciudată şi puternică. În afară de câteva rare familii de berberi, toţi locuitorii din cetate sunt harratini negri. La *zaouiya*, elementul sudanez adaugă o notă de depopulare mai îndepărtată.

Fii ai captivilor din triburile Souah şi din Mossi, părinţii acestor sclavi au venit la Kenadsa după lungi suferinţe şi peregrinări complicate.

Prinşi mai întâi de cei din rasa lor în cursul nesfârşitelor lupte dintre sate şi regii mărunţi ai negrilor, au fost vânduţi traficanţilor mauri, apoi au ajuns în mâinile tuaregilor sau ale Chaamba care, la rândul lor, i-au pasat berberilor.

Urmaşii lor nu au păstrat limba ţării lor de origine, pe care doar câţiva bătrâni o mai înţeleg. La Kenadsa, toată lumea vorbeşte araba. Idiomul berber, *chelha*, atât de răspândit pe frontiera Marocului, este şi el necunoscut aici.

Sudanezii din *zaouiya*, în măsura în care sângele le-a rămas pur, sunt robuşti şi adeseori frumoşi, de o frumuseţe pe deplin arabă ce contrastează într-un mod aparte cu negrul de abanos al pielii lor. Cei rezultaţi din metisajul cu harratini sunt, dimpotrivă, de obicei slabi şi urâţi, cu feţe ascuţite, cu membre subţiri şi disproporţionate.

Impresia neliniştitoare şi respingătoare pe care o provocau negri asupra mea provine aproape doar din mobilitatea singulară a feţelor lor cu ochi vicleni, cu trăsături permanent agitate de ticuri şi grimase. Este o impresie irezistibilă de non-umanitate, de non-apartenenţă animală pe care o resimt pueril, în primul rând în faţa fraţilor mei negri.

Singur printre sclavi, purtătorul cheilor, omul de încredere al lui Sidi-Brahim, Ba-Mahamadou sau Salem, îmi este simpatic. Este un sudanez înalt şi liniştit, cu chipul brăzdat de semnele fierului înroşit. Poartă straie de o albeaţă strălucitoare sub un burnuz negru. Pe chipul şi în gesturile lui, ca şi în trăsăturile regulate, nu are nimic din oamenii-maimuţă, ce se strâmbă şi sunt vicleni, nimic din acea şiretenie animalică ce serveşte drept inteligenţă negrilor.

Ba-Mahamadou se deosebeşte de ceilalţi negri. El stăpâneşte, în fundul sufletului său, sau în cultura lui de sclav, secretul gesturilor grave şi al atitudinilor respectuoase. Asemenea sentiment nu este al servituţii deprimante. Pune noblеţe în saluturile lui. De obicei, negrii nu ştiu să salute.

De fiecare dată când Ba-Mahamadou se prezintă în faţa musulmanilor albi, începe prin a se înclina de trei ori în faţa lor şi nu se apropie decât desculţ, lăsându-şi papucii la uşă. Totuşi, simţul respectului pe care-l are nu-l face cu nimic mai umil.

Ar fi interesant de scris un studiu despre sclavii ce trăiesc aici. Ca să încerci să faci asta ar trebui să nu ai nici prejudecăţi de stânga, nici de dreapta, să faci istorie naturală dar şi istorie socială. Ar trebui, simt asta, să te debarasezi de prejudecata raselor superioare şi a superstiţiilor raselor inferioare.

Aproape toţi aceşti sclavi au case în cetate, grădini, mai ales de palmier, şi chiar mici turme. Vând lână, carne, curmale, pe cont propriu, dar rămân obligaţi să muncească pentru stăpânul lor.

Ca să se căsătorească, trebuie să ceară autorizaţia şefului din *zaouiya*, dar la ei acasă sunt stăpâni, «caid în casa lor».

Duc astfel o dublă existenţă de oameni aproape liberi afară, şi de sclavi la *zaouiya*, unde funcţiile sunt, de altfel, distribuite destul de vag" (în *Un Voyage oriental*, pp. 146-147).

*

Document 11 - Suprimarea uzanţei sărutării mâinii în Tunisia, conform scrisorilor trimise de consulul general al Franţei, Schwebel, către ministrul Afacerilor Străine, în 1836

Tunis, 31 mai 1836
De la Schwebel, Consul General al Franţei la Tunis

Către Thiers, ministrul Afacerilor Străine, Paris

„Am fost anunţat că o navă de comerţ îşi va întinde pânzele astă-seară către Marsilia. Profit în grabă ca să am onoarea de a informa pe Excelenţa Voastră despre sosirea mea la Tunis, care a avut loc alaltăieri dimineaţa, după o navigare de cinci zile pe frumoasa fregată *Iphigenia*, la bordul căreia se afla MM. Ferd. de Lesseps şi de Rabaudy, căpitan al vasului care merge în Levant ca să ia conducerea taberei noastre.

După ce l-am anunţat ieri pe bei că voi merge astăzi ca să-i dau scrisorile mele de creanţă, am fost de dimineaţă la Barde (Bardo), însoţit de dl. Deval, de dl. Rabaudy, de dl. Perseval, comandant pe *Iphigenia* şi de o parte a statului său major. Beiul m-a primit în sala unde în fiecare dimineaţă face dreptate în audienţele publice. Le dreapta lui se afla fiul său, Ahmed, bei al taberei, şi alţi membri ai familiei. La stânga era Saheb Tapa, prim-ministru, şi câţiva mauri cu titluri. Apropiindu-mă de bei la câţiva paşi, mi-am făcut reverenţa în stil european şi m-am aşezat fără a-i săruta mâna. Omisiunea acestui ceremonial i-a schimbat într-o clipă dispoziţia beiului, lucru ce i se putea citi pe chip, trăsăturile i se alungiră şi păru brusc stupefiat şi, după ce i-a adresat câteva cuvinte lui Saheb Tapa, şi-a exprimat prin intermediul interpretului surpriza pe care i-o provocase faptul că uitasem acest obicei pe care-l respectă toţi consulii, şi-mi ceru o explicaţie. I-am răspuns că nu uitasem, ci aşa

fusesem autorizat de guvernul regelui care a considerat că o etichetă instituită la curţile creştine şi chiar la Constantinopole nu se potrivea deloc cu demnitatea de reprezentant al Naţiunii Franceze, nici cu poziţia pe care trebuie s-o ocupe acesta la Tunis şi nu mai putea să dureze mult. Beiul îmi spuse atunci că obiceiul în chestiune data dintr-un timp imemorial şi că pentru el devenise un drept pe care trebuia să şi-l susţină şi de care nu admitea să fie privat, că protesta împotriva suprimării lui şi că se va adresa direct la guvernului regal şi, în aşteptare, chestiunea rămânea în suspans. După această explicaţie de dinaintea înmânării scrisorii regelui, beiul, mai calm, se informă despre sănătatea Majestăţii Sale şi a familiei regale şi păru să asculte cu interes detaliile pe care i le-am oferit în această privinţă şi cele despre călătoria prinţilor noştri în Germania.

După audienţa de la bei, i-am făcut o vizită fiului său, Sidi Hadem, şi lui Saheb Tapa; şi unul şi celălalt m-au primit bine şi nu au lăsat să se vadă neplăcerea pe care o simţiseră faţă de ceea ce se petrecuse la audienţa tatălui.

Senzaţia pe care a produs-o la Bardo omiterea sărutării mâinii din partea-mi a lăsat să se vadă câtă importanţă dau maurii acestei etichete ce le flatează orgoliul, umilindu-i pe creştinii care continuă să fie ţinta urii şi a dispreţului majorităţii dintre ei. În ciuda acestui fapt, şi oricât de vie o fi fost neplăcerea pricinuită beiului de această noutate, nu cred că el vrea să mai continue în vreun fel ceea ce a zis în primul moment al indispoziţiei sale. Se va resemna când se va convinge că eu nu m-am eliberat de această umilitoare etichetă decât cu autorizarea guvernului meu."

Tunis, 5 iunie 1836,

De la acelaşi către acelaşi

„Sunt capabil astăzi să completez ceea ce am avut onoarea să vă comunic pe tema suprimării sărutării mâinii, informând-o pe Excelenţa Voastră că beiul, aşa cum am prevăzut, s-a resemnat la abolirea uzanţei fără o discuţie ulterioară. Iată ce s-a petrecut în acest sens:

A doua zi după audienţa mea, aflând despre întoarcerea la Bardo a domnului Raffo, pe care pescuitul de ton îl îndepărtase de Tunis de mai multe zile, l-am trimis pe dl. Duchênoud la el ca să discute mai ales câteva reclamaţii aparte, apoi pentru a căuta să afle dacă, şi cum, dorea beiul să dea o continuare la ceea ce-mi spusese despre suprimarea sărutării mâinii, şi să obţin o explicaţie despre sensul pe care-l dădea acestor vorbe – «lucrurile rămân în suspans» – pe care le spusese. În urma discuţiei pe care cancelarul meu a avut-o cu dl. Raffo, şi în care acesta din urmă căutase să atenueze impresia pe care o făcuseră asupra mea vorbele stăpânului său,

mi-a adresat, chiar în aceeaşi zi, o invitaţie a beiului de a merge la Bardo ca să primesc o explicaţie pentru ce mă interesa. După ce m-am asigurat că fusesem chemat la o întrevedere cu beiul, am mers la 4 la Bardo şi, când acest suveran a părăsit Sala Dreptăţii şi s-a întors în apartament, am fost introdus la el de dl. Raffo. Îl avea cu el pe fiul lui, Ahmed, pe fostul Saheb Tapa Si Chakir şi pe Saheb Tapa Mustafa. Îndată ce m-am aşezat, beiul mi se adresă şi-mi spuse că, luând cunoştinţă de scrisorile regelui, a găsit cele mai mulţumitoare asigurări pentru continuarea sentimentelor de prietenie şi de bunăvoinţă ale Sfintei Maiestăţi, pentru care, la rândul lui, ar face tot ce i-ar sta în puteri ca să întreţină buna armonie existentă între cele două naţiuni şi, ca o consecinţă a acestei dorinţe, se va abţine de la orice obiecţie împotriva abolirii sărutării mâinii, văzând că acest ceremonial displace guvernului regal şi că, de altfel, nu punea mare preţ pe menţinerea acestui obicei, deşi exista de foarte mulţi ani, obicei din care nu rezulta nici diminuarea, nici creşterea consideraţiei sale şi a puterii. Adăugă apoi că, în ce priveşte expresia pe care o folosise – «Lucrurile rămân în suspans» –, vorbele nu aveau legătură decât cu acest unic aspect al etichetei care, fiind acum scos din discuţie, trebuiau considerate ca neavenite. După această explicaţie i-am spus beiului că vedeam cu plăcere că a abandonat o uzanţă pe care guvernul regelui o considera contrară demnităţii agenţilor lui la Tunis şi a cărei suprimare nu însemna o diminuare a consideraţiei regelui faţă de el, că Maiestatea Sa era prietenul cel mai sincer, că dispoziţiile binevoitoare pentru care primise o dovadă nu demult rămâneau aceleaşi, şi că-l rugam să creadă că-mi dădeam toate silinţele pentru ca felul în care mă purtam şi toate relaţiile mele cu el să fie pe măsura sentimentelor suveranului meu.

În timpul acestei discuţii, trăsăturile beiului nu s-au înseninat nici un moment, nu mi-a aruncat nici o privire binevoitoare, nici o vorbă bună, şi sunt convins că indiferenţa de care a dat dovadă faţă de ceremonialul abolit nu a fost decât una simulată, că simţea o mare furie. În ciuda acestor lucruri, a ştiut să se stăpânească şi să anunţe în aceeaşi zi consulului din Sardinia, care venise să-l vadă, că se dispensa de sărutarea mâinii, la fel pentru toţi consulii ce aveau legături cu Franţa, eliberaţi pe viitor de acest ceremonial umilitor" (în Pierre Grandchamp, „Suppression du baisemain des consuls à la cour du bey de Tunis", *Revue africaine*, nr. 62, 1921, pp. 335-339).

Suprimarea sărutării mâinii, aşa cum este prezentată de consulul Schwebel, urmează, la un secol distanţă, după un incident destul de comic referitor la consulul precedent, Jean-Louis Gautier, căruia beiul din Tunis, Ali Paşa, îi impusese sărutarea mâinii. În urma acestui eveniment avură loc mai multe Consilii ale Naţiunii, dintre care cele din 9-10 martie 1740. Ele au apreciat că această uzanţă trebuia respinsă de

consulii Franței. La 14 mai 1740, același Jean-Louis Gautier a fost, totuși, constrâns să se execute în fața beiului cu riscul de a declanșa o gravă criză diplomatică, fapt despre care vorbesc mai multe scrisori ale consulului contrariat. Așadar a fost nevoie de un secol pentru ca ritualul să dispară pentru totdeauna la Bardo.

*

Document 12 – Extras din scrisorile pe care Lady Lucie Duff-Gordon (1821-1869), burgheză englezoaică atinsă de tuberculoză și care se îngrijea în Egipt, i le trimitea soțului ei rămas în Anglia

„Pe de altă parte, totul este profund întristător: chipurile, înfățișarea ținutului, murdăria oamenilor, oribila lor sărăcie și cruzimea cu care li se aplică lovituri băieților și fetițelor ce au aici sarcina de a munci, precum calfele de zidari irlandezi de la noi. Asta este prima mea impresie despre Egipt (*Scrisori din Egipt*, p. 28) (...) Am o sclavă negresă, o sclavă adevărată. I-am privit urechile micuțe și m-am mirat că nu fuseseră găurite. Probabil că ea și-a închipuit c-aș fi vrut să le aibă așa. S-a așezat pe jos, aproape de mine și, într-o clipită, a fost din nou în picioare arătându-mi urechea pe care o străpunsese cu un ac mare: «E bine, doamnă?» Această biată creatură are 8 ani. Aproape că mi s-a făcut rău imediat. Ce teroare a redus această minte tânără la o asemenea hotărâre? Mi-a mărturisit că, în primele zile, credea c-aveam s-o mănânc; acum se teme să nu renunț la ea (...). A fost trimisă la Khartoum drept cadou pentru consulul general al Americii ce nu avea servitoare acasă. A venit să mă caute ca să mă duc s-o văd și, când am văzut biata creatură înspăimântată de tratamentele violente ale bucătăresei și ale surugiului, am zis că o iau imediat (...). Plânge cu hohote când Omar îi spune că nu e sclava mea. Este liniștită și foarte blândă, biata mititică sălbatică! Dar e mai neagră decât abanosul. Servilismul absolut al acestei mici ființe mă copleșește; n-are nici o umbră de voință proprie (pp. 61-62) (...). Micul meu Ahmed, care este conducător de măgari și sclav și care este ființa cea mai mică și mai liniștită pe care ai putea-o vedea vreodată, m-a rugat să-l iau cu mine în Anglia sau în vreun *beled frangi*, și pretutindeni unde voi merge. Aș vrea ca R. să-l poată vedea; ar fi tare uimită de fețișoara lui brună, atât de fină, și de ochii lui de veveriță (p. 192) (...). Ne-a lovit o mare căldură; nu putem ieși la orele amiezii. Este foarte cald. Am văzut opt negri care înotau și țopăiau în apă, cu pielea lor lucioasă ca de vidră udă. Aparțin *gellab*-ului sau sunt de pe vaporul unui negustor de sclavi pe care-l văd de aici (pp. 136-137) (...). Noul servitor negru ce trebuie să soseacă la mine este, mi se spune, un creștin copt, lucru neobișnuit de vreme ce vine din Darfour, ținut mahomedan. Mabrouk îmi convine din ce în ce mai mult, are un caracter excelent

şi o inimă bună; m-am ataşat cu adevărat de el (p. 286). (...). Mi-a fost adus micul servitor din Darfour; este foarte inteligent (...). În curând îşi schimbă dinţii de lapte. La prima întrevedere nu mi-a plăcut; mă temeam să nu fie morocănos, dar era din cauza fricii (...). Acum, că a scăpat de ea, vine mereu ţopăind să se joace cu mine. Este extrem de inteligent şi are o mutriţă simpatică de copil negru (p. 288). (...). Mă simt foarte bine cu cei doi servitori ai mei; Mabrouk spală foarte bine şi e şi bun bucătar. Copilul din Darfour îmi este, cu puţinele lui mijloace, cameristă şi valet" (p. 296) (*Scrisori din Egipt 1862-1869*, Ediţia Payot & Rivages, „Voyageurs Payot", 1996).

*

Document 13 – Un aboliţionist marocan (sfârşitul secolului al XIX-lea)

Dacă Ahmed ibn Khaled An-Nasiri (născut la Salé, mort în 1897), autor al Kitab al-Istiqça, *a fost un aboliţionist înnăscut. Bazându-se pe contradicţia inerentă sclaviei în cadrul musulman – interzis de Coran –, istoricul marocan scrie în toate scrisorile:*

„Am văzut, după faptele istoricilor referitoare la Sudan pe care le-am povestit anterior, că locuitorii acestei ţări au adoptat de mult religia islamică, că erau socotiţi printre musulmanii cei mai tradiţionalişti, şi că aveau mai mult decât orice alt popor pasiunea studiului şi a venerării savanţilor. Această stare de spirit era foarte răspândită în ţările limitrofe Maghrebului şi cunoscută în lumea întreagă. Acest adevăr istoric arată îndestul monstruozitatea acestei practici nefericite care, de multă vreme, s-a generalizat în întreg ţinutul Maghrebului; vorbesc de plaga socială care a fost sclavia negrilor originari din Sudan, oricare ar fi fost confesiunea rasei căreia-i aparţineau, musulmană sau păgână, aduşi în fiecare an, în număr mare, ca nişte turme, ca să fie vânduţi la licitaţie precum animalele de povară, sau într-un mod şi mai indecent, pe pieţele din oraşele şi satele Maghrebului. Fără ruşine, oamenii închid ochii la această crimă ce se comite în văzul tuturor de mai multe generaţii, încât masa poporului crede că originea legală a sclaviei stă în întunecimea tenului şi în proveniența sudaneză. Pentru Dumnezeu, e una dintre practicile cel mai abominabile şi mai grave în materie de religie, căci aceşti negri sunt musulmani şi, prin urmare, se bucură de aceleaşi drepturi şi se supun aceloraşi îndatoriri ca şi noi. Admiţând că printre ei ar exista şi politeişti, sau adepţi ai unei alte religii decât islamul, majoritatea este de confesiune musulmană la ora actuală, şi chiar cu mult înainte. Or, în dreptul canonic, orice judecată dogmatică trebuie să se sprijine în

majoritatea cazurilor pe speţa pe care o determină. Şi, admiţând chiar că această majoritate renunţă în cazul prezent, şi că islamul şi păgânismul să fie egal ca număr şi ca valoare în aceste ţinuturi, cine ne-ar putea informa la modul exact în privinţa provenienţei acestor negri puşi în vânzare, şi dacă sunt dintr-o rasă păgână sau de o rasă musulmană?

În principiu, toţi oamenii sunt, prin natură, de condiţie liberă şi scutiţi, în consecinţă, de orice acuză de aservire; aşadar, oricine neagă libertatea individuală, neagă acest principiu fundamental. Declaraţiile pe care le fac importatorii şi negustorii de sclavi pe această temă sunt îndoielnice, fiindcă e lucru stabilit şi cunoscut de toată lumea că vânzătorii, în general când e vorba să-şi plaseze marfa, nu se dau înapoi să mintă ca s-o laude peste măsură şi să-i atribuie calităţi imaginare, şi că cei ce se dedau la comerţul cu sclavi, în mod special, merg prea departe pe această cale. De altfel, toţi cei ce se dedau la această meserie josnică sunt, aşa cum o vedem, nişte oameni fără credinţă, fără moralitate şi fără religie. Vremurile sunt aşa cum sunt iar oamenii în mijlocul cărora trăim sunt cei pe care-i vedem! Nu trebuie să ne încredem mai mult nici în spusele sclavilor înşişi în ceea ce priveşte condiţia lor, după cum spun juriştii, dată fiind diversitatea circumstanţelor şi interesele în această privinţă. E posibil, în fond, ca vânzătorul să-i fi supus anterior la tortură ca să nu spună nimic ce ar putea aduce atingere legitimităţii acestui trafic; se poate, de asemenea, ca sclavul pus în vânzare să fi avut tot interesul să iasă din posesia fostului stăpân prin toate mijloacele posibile, şi să-l intereseze prea puţin să-şi atribuie servitutea în faţa dorinţei de a se vedea vândut de urgenţă; e posibil să existe şi alte interese de acest gen, ceea ar necesita mult spaţiu pentru enumerare.

Pe de altă parte, este de notorietate publică (fondat pe mărturisirea oamenilor demni de crezare) că triburile din Sudan, la ora actuală – şi chiar mult înaintea vremii noastre – fac incursiuni unii la alţii, departe de ţinutul tribului lor. Aceste triburi acţionează ca şi triburile din Maghreb ce comit acte hoţie: furturi, razii, jefuirea turmelor, atacuri armate, la întâlnirea cu fraţii lor de sânge. Oameni aceştia sunt, totuşi, proveniţi cu toţii din musulmani; dar absenţa religiei şi a autorităţii îi împinge la aceste crime.

Prin urmare, cum şi-ar putea permite un om ce nu are nici cel mai mic scrupul în privinţa religiei sale să achiziţioneze astfel de persoane de această condiţie? Cum ar putea avea curajul de a lua femeile lor drept concubine atunci când nu trebuie niciodată, după lege, să aibă relaţii intime cu cele a căror condiţie este îndoielnică...?" (în *Kitab al-Istiqça*, vol. V, *Saadienii*, p. 229. Traducere de Mohamed An-Naçiri [chiar fiul autorului, Si Ahmed An-Naçiri], 1936, în *Arhive marocane*, vol. XXXIX).

Document 14 – Testamentul unui abolitionist marocan (secolul al XX-lea)

Pentru a contrazice documentul precedent (nr. 13), iată testamentul unui notabil din Tanger ce arată că sentimentul „abolitionist" progresase în timpul în care Tangerul era sub administrația internațională.

Administrația internațională a zonei Tanger
Serviciul conservării proprietății funciare
Copie certificată a actelor depuse în arhivele Conservării Funciare

Mohamed C. – licențiat în litere, licențiat în drept, diplomat cu studii superioare de limbă și literatură arabă și de drept musulman. Brevetat și cu diplomă pe limba arabă. Brevetat în kabylă și cu diplomă pe dialectele berbere. Diplomat al Camerei Naționale de experți traducători juridici din Franța. Laureat al Facultății de Drept din Alger. Interpret autorizat pe lângă Jurisdicția Internațională a zonei din Tanger englezo-arabă-berberă-spaniolă-francezo-italiano-portugheză.

TRADUCERE

Elogiu singurului Dumnezeu!

Excelența Sa, eminentul faqih, virtuos și glorios vizir, mendub al Maiestății Sale sherifiene, Sidi El Hadj X.,

Prevăzând momentul când se va afla în fața lui Allah – fie preamărit! –, căruia speră să-i merite iertarea, și pregătindu-se de moarte fără să aștepte ca aceasta să-l lovească subit, supunându-se recomandărilor imediate privind utilitatea testamentului edictat de Profetul lui Allah – Dumnezeu să pogoare asupra lui binecuvântarea și iertarea!

După ce și-a declarat dragostea față de Dumnezeu și sinceritatea misiunii profetice a lui Allah, eveniment necesar și ineluctabil pentru orice ființă vie, a decretat că va împărți, din toate bunurile ce-i compun succesiunea, de orice natură și importanță ar fi, mobile sau imobile:

O treime, cu rezerva sarcinilor specificate mai jos și instituite în favoarea sclavilor săi ce trăiesc sub acoperiș și desemnați special mai departe, dintre care o treime va fi în totalitate atribuită exclusiv nepoților de sex masculin, proveniți de la fiul său, eminentul și distinsul faqih Sidi Ahmed, delegat de Marele Vizir, însărcinat cu funcții de prim calif al mendubului Sfintei Maiestăți sherifiene – Dumnezeu să-l facă triumfător! – în zona Tanger, adică tinerii Omar, rezultați din unirea lui cu soția Seyda Zineb, și Mohamed, din unirea cu soția lui Seyda Fatma, amândoi în viață azi, și toți ce se vor naște, dacă așa binevoiește Dumnezeu.

Aceste bunuri vor intra în deplina şi legitima lor proprietate şi oricare dintre ei va ajunge la maturitate va putea dispune de ea după cum îi e voia, cu condiţia, totuşi, de a-l consulta în prealabil pe tatăl lor şi de a obţine o autorizaţie din partea lui pentru orice acţiune referitoare la bunurile despre care este vorba, atâta vreme cât tatăl va fi în viaţă. După moartea acestuia din urmă, orice legatar major va putea dispune de bunurile ce fac obiectul prezentului testament fără a mai trebui să recurgă la autorizaţia cuiva. În caz de deces al unuia dintre moştenitori, totalitatea bunurilor moştenite va reveni fraţilor supravieţuitori.

Se va atribui legatarilor sus-amintiţi un total de bunuri constituind o treime succesorală, adică totalitatea palatului Marchan, unde se află reşedinţa autorului testamentului, la care, una dintre porţile principale poartă acum nr. 2, cu toate casele şi construcţiile ridicate pe acest teren, excepţând casa dată anterior de autorul testamentului fiului său, faqih Sidi Ahmed, citat anterior, tatăl nepoţilor şi legatarilor citaţi, ale cărei graniţe sunt precizate în actul de donaţie ce se află în posesia numitului donator.

Dispoziţia succesorală nu cade nici asupra acestei din urmă locuinţe, nici asupra pavilionului asupra căruia autorul testamentului a constituit un drept de uzufruct viager (*'omra*) în favoarea sclavilor săi mai jos menţionaţi, până la decesul beneficiarilor, aşa cum se va preciza mai departe.

De asemenea se va atribui, din numărul bunurilor lăsate prin testament în termenii prezenţi, tot ce conţine grădina în care se află reşedinţa autorului testamentului, ca şi toate casele şi construcţiile şi mobilele, obiectele de mobilier din numita locuinţă, lenjerie şi accesorii, provizii şi toate celelalte bunuri ce se găsesc acolo la momentul decesului autorului testamentului şi susceptibile de a se numi „bunuri", exceptând ceea ce se află în casa donată lui faqih Sidi Ahmed citat anterior, ce rămâne proprietarul acesteia din urmă.

Autorul testamentului a cerut, dincolo de asta, şi actul celor pe care-i declara eliberaţi post-mortem, cei 14 sclavi ce urmează: Hadja Mbrouka, ten negru, membre subţiri şi talie medie; Farha, piele uşor brună, talie zveltă; Henia, piele brună, talie medie; El-Ghalia, uşor brună, talie peste medie; Zeïoua, corpolentă, ten alb, talie medie; Zahra, membre subţiri, piele uşor brună; Mahjouba, talie mică, ten alb; El Khili, piele brună spre negru, talie mică; Saada, talie zveltă, piele neagră; El-'Anbar, talie zveltă, ten alb; Massaoua, piele brună spre negru, talie mică; Mbirika, piele neagră, talie zveltă; Daouia, piele brună, talie mică; Fatima, corpolentă, piele neagră, talie mică.

Eliberare perfectă şi legală ce le va consacra libertatea după moartea stăpânului, conform principiilor şi regulilor eliberării post-mortem.

Printre altele, el dispune că nu vor face parte din bunurile alcătuind treimea succesorală sus-menţionată, spre a fi atribuite celor din urmă, cu titlu de donaţie

testamentară, toate bijuteriile, veşminte şi lenjerie, şi declară a constitui în favoarea lor un drept de uzufruct viager (*'omra*) asupra întregii grădini îngrădite în marea curte citată anterior, numita grădină fiind delimitată de un zid lângă terenul pe care sunt clădite salonul-belvedere şi celelalte clădiri, de intrarea casei ce a făcut obiectul donaţiei, amenajată pe terenul pe care se ridică grajdul din curtea unde se află reşedinţa autorului testamentului.

Beneficiarii sus-numiţi ai acestui drept de uzufruct viager se vor bucura de el până se recăsătoresc sau decedează. Dacă una dintre ele se recăsătoreşte, beneficiarii rămaşi vor păstra dreptul. La decesul tuturor beneficiarilor, sau după ce se recăsătoresc, curtea şi tot ce conţine vor reveni, cu titlu de moştenire treimii succesorale sus-numite, nepoţilor autorului testamentului citat anterior şi se vor supune aceloraşi dispoziţii.

Se va da numiţilor sclavi tot ce va fi necesar pentru cheltuielile lor şi pentru nevoile alimentare şi de vestimentaţie, pe toată viaţa, conform uzanţei, fără abuzuri sau restricţii, după estimarea executorului testamentar desemnat la sfârşit. Sumele necesare pentru a face faţă acestor cheltuieli vor fi prelevate din beneficiile bunurilor alcătuind treimea succesorală moştenită. În cazul căsătoriei sau decesului uneia dintre ele se va preleva din aceleaşi venituri o sumă adecvată pentru a face faţă cheltuielilor de nuntă sau de înmormântare, după estimarea numitului autor de testament.

Dacă una dintre ele se căsătoreşte, sau pleacă fără consimţământul numitului executor testamentar, nu va mai avea nici un drept asupra celor menţionate anterior.

Restul veniturilor din bunurile alcătuind treimea succesorală lăsată moştenire va reveni legatarilor numitei treimi.

După căsătoria sau decesul tuturor sclavelor eliberate post-mortem, totalitatea veniturilor din prezentul testament va reveni beneficiarilor.

Autorul testamentului constituie, ca executor testamentar al dispoziţiilor prezentului testament referitor la sclavele eliberate post-mortem pe fiul său, faqih Sidi Ahmed, citat anterior, care-i va asigura executarea în conformitate cu ce s-a decis mai sus, fără control exercitat de altcineva; pe lângă altele, îi conferă facultatea de a denumi o altă persoană, la alegerea lui, care să îndeplinească în întregime sau parţial dispoziţiile anterioare.

Autorul testamentului îşi interzice pe mai departe orice revocare a prezentului testament, astfel încât o revocare oarecare ce ar interveni dinspre partea sa ar trebui considerată ca o coroborare a termenilor numitului testament, un asemenea act fiind considerat nul şi neavenit.

Autorul testamentului a avut în vedere, prin acest act, să facă pe placul Domnului şi să merite generoasa-i recompensă şi favorurile de pe lumea cealaltă. Şi

Dumnezeu nu lasă niciodată fără răsplată actul prin care cineva face binefacere şi nu dezamăgeşte niciodată pe cei ce-şi clădesc speranţa pe El!

Succesiune, declaraţii, numiri, eliberare, uzufruct viager, donaţie şi numire a executorului testamentar săvârşite, cărora autorul testamentului le cunoaşte importanţa.

Drept pentru care s-a încheiat prezentul act, adăugat şi completat în prezenţa declarantului, în deplină cunoştinţă de cauză, fapt cunoscut de subsemnaţii notari, în data de 29 qi'da 1364, adică 5 noiembrie una mie nouă sute patruzeci şi cinci.

Parafele celor doi notari asistenţi.

Act autentificat de cadiul din Tanger.

Parafa şi sigiliul lui Si Mohamed R.

Pe margine: „Act transcris în data de 29 qi'da 1364 – 5 noiembrie 1945 – F° 19 – Nr. 29 – Registru al Succesiunilor, vol. 9"

Pentru traducerea conformă cu originalul, făcută la cererea celui interesat, spre a servi şi a fi aplicat legal. Tanger, 31 decembrie 1945.

Interpretul judiciar, şeful biroului de interpreţi la tribunalul mixt. Semnat: Charif.

Copie certificată conform cu originalul la cererea lui Si Ahmed X., ministru onorific al S. M. charifiene, Tanger, 13 noiembrie 1956.

3

TREI CODURI ALE SCLAVIEI PE PĂMÂNTUL ISLAMULUI

1 – LA MOUDAWWANA DE IBN EL-QASIM

Extrase din Moudawwana *lui Ibn el-Qasim, conform recenziei lui Sah'noun analizată de G.-H. Bousquet în* Analele Institutului de Studii Orientale, *Alger, 1960-1961, pp. 73-165, cu anexe de Muhammad Diakho,* L'Esclavage en islam et les *hadiths* de l'imam Shafé'i.

Despre Războiul Sfânt – *Locul sclavilor în cadrul schimburilor de prizonieri, al vânzărilor, al trocului şi al rezolvării conflictelor:*

Articolul 1 – Este dezaprobat a ucide, pe pământ inamic, femei, copii, bătrâni, călugări; nu sunt jefuiţi aceştia din urmă...

Articolul 2 – Sclavul (musulmanului) negru sau redus la servitute este protejat prin lege.

Articolul 3 – Necredincioşii din Dâr al-Harb (textual „Casa Războiului", sau ţările nemusulmane) au capturat un sclav; un musulman îl răscumpără de la ei; primul stăpân, ca să-l recapete, va trebui să-i plătească preţul; nu şi dacă este un dar. În schimb, dacă sclavul era un om liber, va trebui să ramburseze preţul.

Articolul 4 – Dacă o musulmană sau o *dhimmi* (v. Glosar), capturată de necredincioşi, naşte acolo, progenitura nu va face parte din pradă (*fay*), dar este asimilată mamei.

Articolul 5 – Dacă un inamic posedă sclavi capturaţi de la musulmani, dar se converteşte între timp, sclavii îi sunt lăsaţi.

Articolul 6 – Un inamic, dacă se converteşte, soseşte pe pământ islamic. Tot ce lasă în urmă, inclusiv rudele, va fi considerat ca pradă de război (*fay*) pentru musulmani. Un duşman este făcut sclav: el iese din categoria bunurilor lăsate pe pământul inamic. Conform lui Ibn an-Nujaym, „sclavul nu are parte din prada de război, dar imamul poate să-i cedeze din milostenie o parte" (Diakho).

Articolul 7 – Un musulman răscumpără, apoi eliberează sclavi luaţi de inamici,

sau aceştia sunt eliberaţi de cel ce i-a avut ca parte din pradă. Eliberarea este licită în ambele cazuri. *Umm al-walad* (textual „Mama copiilor", fie ea şi sclavă rămasă grea cu stăpânul) este considerată ca eliberată.

Cazul *dhimmi*, adepţi ai celorlalte două religii din Carte, trăind pe pământ islamic, este tratat în mai multe articole. La modul general, *sharîa* nu interzice pentru *dhimmi* a poseda sclavi, cu condiţia ca aceştia din urmă să nu fie musulmani: *„The shari'a does not forbide dhimmis from keeping slaves, but it does not allow them to have Muslim slaves"* (în Winter Michael, *Egyptian Society under Ottoman Rule (1517-1798)*, p. 214).

Articolul 8 – Un *dhimmi* nu poate oferi azil unui sclav fugit de la un musulman.

Articolul 8.a – Un *dhimmi* care a rupt înţelegerea devenind *harbi*, sau tăietor de drumuri, este arestat. Devine trofeu (*fay*) sau i se aplică tratamentul rezervat musulmanilor?

Articolul 8.b – Conform *Baqt*, nubianul care primeşte un sclav aparţinând unui musulman, pierdut sau fugit, va trebui s-o facă fără a stârni proteste sau unele dificultăţi în materie.

Articolul 9 – Sclavul, furnizor al unui inamic, se converteşte pe pământ islamic: mărfurile îi rămân şi nu intră la împărţeală (quint, o cincime din pradă).

Articolul 10 – Inamicii se convertesc la islam pe pământ necredincios: le rămâne proprietatea asupra sclavilor, cu condiţia să nu ajungă pe pământ islamic.

Articolul 11 – Sclavul unui inamic se converteşte la islam pe pământul inamicului apoi este cumpărat de un musulman: rămâne sclav.

Articolul 12 – Un asemenea sclav este făcut pradă de război *fay* de musulmani: este liber.

Articolul 13 – Bunurile războinicului (*harbi*) înzestrat cu un permis de liberă circulaţie care moare pe pământ islamic revin moştenitorilor săi, ca şi „preţul sângelui" său (*diya*), dacă este ucis.

Articolul 14 – Pe timpul asedierii unei fortăreţe inamice în care există prizonieri musulmani, poate fi atacată cu focul? Cazul prizonierilor aflaţi la bordul unei nave. Un asemenea atac este blamat dacă există femei şi copii necredincioşi prin Tradiţie.

Articolul 15 – Despre partea prăzii ce revine celor ce nu sunt încă puberi, femeilor şi sclavilor ce au luptat.

Articolul 16 – Este valabilă mizericordia acordată femeii, cât şi celor ce nu-s încă puberi sau sclavilor.

Hadith-ul Profetului: „Dacă una dintre sclavele voastre comite păcatul fornicaţiei şi este dovedit acest lucru, stăpânul ei o flagelează" (în Shafi'i, *Risala*, p. 124). Se pare că toţi învăţaţii credinţei sunt de acord asupra faptului că această

greşeală cu caracter sexual nu conduce la lapidare (rezervată femeilor libere) din cauză că nu a fost codificată. Acelaşi cuvânt al Profetului este menţionat de o sursă paralelă, mult mai precis: „Dacă această sclavă păcătuieşte prin fornicaţie, flagelaţi-o; dacă ea continuă să nu fie castă, vindeţi-o chiar drept o coadă de păr" (*Bokhari*).

Cartea rugăciunilor şi a sperjururilor

17 – Sclavul sperjur îşi spală păcatele printr-un post egal cu cel al omului liber. Shafi'i spune că „soluţia femeii sclave (*ishan*), este să se convertească la islam" (în *Risala*, p. 124).

18 – Ispăşirea prin hrană: nici protejaţii Islamului (*dhimmi*), nici sclavii, nici „mamele de copii", nici apropiaţii lor nu pot beneficia de ea decât dacă sunt sărace, caz în care intră în categoria beneficiarilor milosteniei legale (*zakât*).

19 – Ispăşirea prin eliberare urmează reguli stricte. Eliberarea unui sclav mutilat. Eliberarea pe seama altuia. Eliberarea pentru ispăşirea unei crime de sânge.

După Shafi'i, „sclavul posedă în comun cu cămila trăsătura că răscumpărarea lui este egală cu preţul" (în *Risala*, p. 366).

Cartea vânzării cu clauză – *Vânzarea cu alternativă consta, pentru vânzător, să stipuleze dreptul de a rezilia contractul la capătul unui termen variabil, în funcţie de obiectul vândut: spre exemplu, două zile pentru o haină, cinci zile pentru un sclav, etc. La fel se întâmpla şi pentru cumpărător.*

20 – S-a cumpărat un sclav cu clauză. Dacă vânzătorul dispare, se poate considera că a renunţat la cumpărare. Actele ce implică renunţarea cu clauză: *rahn*, eliberarea din cauza morţii, copulaţie, închiriere etc. Familiarităţile cu sclavul implică renunţarea la clauză?

21 – Se schimbă un sclav cu un altul dacă acesta moare în timpul clauzei. Situaţia este asemănătoare pentru un animal de povară, dar pentru care s-a achitat deja preţul. Clauza este trecută moştenitorilor titularului.

22 – Se cumpără un sclav cu clauză în timpul căreia este eliberat de vânzător: soarta acestui act depinde de clauză.

23 – Cumpărarea cu clauză a unei sclave ce este lovită în această perioadă de un defect. Nu poate fi luată printr-o scădere a preţului. Un *hadith* al Profetului este adeseori citat în sprijin: „Cumpărătorul trebuie să restituie sclava dacă se dovedeşte că a fost afectată de un defect redhibitoriu, dar cel care-o achiziţionează poate păstra uzufructul pe care-l obţine în virtutea principiului conform căruia «profiturile sunt pe măsura riscurilor»" (Shafi'i *Risala*, p. 348).

24 – Se cumpără o sclavă şi, pe timpul clauzei, naşte sau este rănită. Poate fi restituită, exceptând dacă nu a rănit-o chiar proprietarul şi voluntar. Cazuri similare

sunt şi ale sclavelor ce au anumite economii ce dispar în timpul clauzei. Ce se întâmplă cu clauza când sclavul achiziţionat piere în timpul perioadei prescrise sau dacă se descoperă că este homicid?

25 – Există clauza de a cumpăra doi sclavi. Or, unul dintre ei piere în timpul clauzei (sau ambii). Ce atitudine trebuie să adopte vânzătorul? Trebuie să plătească cumpărătorul partea restantă?

26 – Se pot cumpăra doi sclavi cu o clauză ce obligă să-l ia pe unul dintre ei, dar se dezavuează ca cei doi să nu aibă, în acest caz, acelaşi preţ.

27 – Revânzarea în beneficiul unei sclave deflorate cu care s-a întreţinut un act sexual. Cazul în care era fecioară. Acest lucru îi poate diminua preţul.

28 – Se cumpără o sclavă. Este dată spre căsătorie. Acest fapt este un „defect" ce trebuie declarat înainte de a o revinde în beneficiu.

Cartea negoţului pe pământ inamic

29 – Pe pământul inamicilor, negoţul este foarte condamnabil. Dar, dacă acesta trebuie să aibă loc, musulmanul nu va căuta să practice camăta. Se pot vinde sclavi creştini unui creştini, dar nu adoratori ai focului. Chestiuni diverse referitoare la sclavii necredincioşi.

Această clasă este comparabilă cu *fatwa* enunţată de imamul Abu Yusuf în *Kitab al-Kharâdj* (Cartea impozitelor): „Ei (creştinii şi evreii) nu vor deţine sclavi musulmani. Dacă unul dintre sclavii lor îmbrăţişează islamul, va trebui dus la piaţă pentru a fi vândut celui care dă mai mult şi ultimului care licitează" (în M. Belin, *Fatwa* referitoare la condiţia *dhimmi*, în special a creştinilor din ţinutul musulman de la consacrarea islamului şi până la mijlocul secolului al VIII-lea al Hegirei, p. 116).

30 – E interzis a cumpăra de la oamenii din Dâr al-Harb copii luaţi de pe pământul unde s-a încheiat pacea.

31 – Oamenii din Dâr al-Harb fac comerţ cu musulmanii având permis de liberă trecere. Pot fi cumpăraţi membrii familiei lor pe care-i pun ei în vânzare, copii sau alţii?

32 – Există operaţiuni juridice ce permit anularea proprietăţii unui creştin, fie că este războinic sau nu, asupra unui captiv musulman. Aceeaşi situaţie pentru un exemplar al Coranului.

33 – Nu se poate accepta un tribut de capitulare sub formă de copii provenind din această regiune.

34 – Un infidel necredincios vinde un sclav necredincios cu clauza de trei zile în timpul cărora acesta se converteşte. Dacă vânzătorul optează pentru restituirea sclavului, acesta va fi vândut pe contul lui. Aceeaşi problemă pentru cazul în care alegerea îi aparţine cumpărătorului musulman.

35 – Se vinde pe contul lui sclavul creştinului care s-a convertit. Aceeaşi soluţie în cazul în care este un copil ce poate judeca. Cazul în care un sclav creştin al unui musulman cumpără un sclav musulman.

36 – Sclavul unui creştin se converteşte. Stăpânul său îl foloseşte ca depozit sau garanţie (*rahn*), sau îl face donaţie. Părerile sunt împărţite.

37 – Dacă un musulman dă un sclav musulman unui creştin, este condamnat cu asprime.

38 – Vârsta de la care poate fi despărţită, pentru vânzare, mama sclavă, musulmană sau nu, de copilul ei; nu interesează celelalte rude. Dar s-ar putea cumpăra pentru un necredincios străin fără a se ţine cont de această interdicţie.

39 – Dacă o mamă sclavă şi prea fragedul ei copil aparţin a doi stăpâni diferiţi, există obligaţia de a-i reuni, la nevoie vânzându-i pe amândoi.

40 – Aceeaşi regulă şi dacă cineva vrea să dea copilul sclavei sale unui terţ.

41 – Cum se împacă această regulă cu abandonarea morală a mamei sau a copilului în cazul unui delict comis de unul dintre ei.

42 – La fel, în cazul unui defect la unul sau la celălalt după cumpărare.

43 – Este legal să cumperi jumătate din mamă şi jumătate din copil.

44 – Ce este de făcut când, după eliberarea copilului, se doreşte vânzarea mamei.

45 – Un om nu poate cumpăra mama când sclavul autorizat cu comerţul a cumpărat copilul.

46 – Lăsarea ca moştenire a mamei şi a copilului la două persoane diferite: este valabilă, dar există obligaţia de a-i reuni.

47 – Cumpărarea unei sclave cu clauză în timpul căreia este cumpărat copilul.

48 – Un cuplu căsătorit de sclavi creştini; soţul se converteşte; copiii mici sunt consideraţi musulmani? Ce se întâmplă cu mama care se converteşte?

Cartea şiretlicurilor

49 – Se cumpără un sclav: apare un defect cât este la proprietar, dar se dovedeşte că vânzătorul a ascuns în mod fraudulos existenţa unui defect anterior. Poate fi restituit? Da, zice Shafi'i bazându-se pe un *hadith* al Profetului (*Risala*, p. 348, cf. articolului 23).

50 – Se cumpără laolaltă doi sclavi, unul moare şi se descoperă un defect la celălalt: este restituit.

51 – Cumpărarea unui bun în posesia căruia nu se intră decât peste două luni, situaţia schimbându-se. Un sclav cu defect; moare după ce este luat în posesie de noul achizitor...

52 – Este cumpărat un sclav care are un defect, dar nu este descoperit decât după revânzare. Ce se întâmplă cu restituirea?

53 – Se vinde o sclavă care naşte apoi şi i se descoperă un viciu, dar copilul moare. Restituirea se poate face fără să se ţină cont de el. Sau naşterea a diminuat valoarea, etc.

54 – Cumpărarea unei sclave ca fiind de o rasă, şi ea este de altă rasă: este o înşelăciune.

55 – Cerere de anulare împotriva vânzătorului fraudulos când se descoperă, la sclav, un defect, dar este atins de un alt defect sau moare. Sclavii care au fost învăţaţi meserie şi la care, abia apoi, se descoperă un defect: este un caz în care nu se restituie? Şi când copilul sclav creşte? Şi cel dat în căsătorie? Achiziţionarea sclavilor în schimbul altor bunuri...

56 – Vânzarea defectuoasă a unui sclav ce a fost eliberat înainte de a fi luat în posesie. Eliberarea se menţine.

57 – Vânzătorul căruia se doreşte a i se restitui un sclav la care s-a găsit un defect este absent.

Cartea „proprietăţii sexuale" – *Dacă sclavul aparţine stăpânului, acesta dispune de el sau de ea după bunul plac. În special femeia sclavă a făcut obiectul unei legiferări juridice foarte stricte. Cu câteva nuanţe, aceste elemente au fost reluate în* Sclavia în Islam *de Muhammad Diakho, pp. 114-123.*

58 – „Părţile ruşinoase" ale femeii sclave aparţin de drept stăpânului ei. La fel şi pântecul ei (copiii) şi spinarea ei (forţa de muncă).

59 – Sclava nu se poate căsători fără acordul stăpânului, dar acesta o poate obliga.

60 – Sclavul nu se poate căsători decât cu două femei (spre deosebire de patru, câte îi erau permise bărbatului liber).

61 – Sclavul nu are dreptul de a-şi lua „sclave concubine" (*at-tassarri*).

62 – Repudierea unei sclave este acceptată de două ori (spre deosebire de trei ori, în cazul femeii libere), iar perioada de izolare este de două menstre (spre deosebire de patru).

63 – În cazul decesului soţului, perioada este redusă la jumătate din intervalul prevăzut, adică şase săptămâni.

64 – O sclavă nu poate fi soţie alături de o femeie de condiţie liberă.

65 – Partea sclavei concubine este cu jumătate inferioară celei a soţiei legitime. Este vorba despre împărţirea nopţilor pe care musulmanul este obligat să le respecte faţă de soţii, cel puţin o dată la 4 zile pentru un regim de 4 soţii.

66 – Copilul sclavei îi revine stăpânului, exceptând cazul în care acesta din urmă nu îl recunoaşte.

67 – Perioada de abstinenţă (*îla'*) pronunţată de soţ este de două luni.

68 – Numărul concubinelor pe care le poate deţine un musulman nu este limitat (spre deosebire de numărul soţiilor legitime şi de condiţie liberă).

2 – CODUL HANEFIT AL SCLAVIEI

Hanefismul este una dintre cele patru şcoli ale sunnismului. A fost fondat de Abu Hanifa (700-767), teolog din Koufa. Acest extras i se datorează lui Mukhtasar à Al-Qudûri (974-1039), şef al şcolii hanefite din Irak, în Statut personnel en droit musulman hanéfite *(traducere de G. H. Bousquet şi Léon Bercher,* Culegerea Sirey, *Institut des hautes études de Tunis, s. d., pp. 219-260).*

I – Cartea sclavilor fugari

Când sclavul fuge pe nedrept (*ibâq*) şi cineva îl înapoiază stăpânului de la o distanţă de trei zile de mers cel puţin, această persoană are dreptul de a cere de la stăpân o recompensă forfetară de 40 de dirhami. Dacă îl aduce de mai aproape, recompensa va fi calculată proporţional.

Dacă valoarea unui sclav este mai mică de 40 de dirhami, i se va da celui care-l aduce suma valorii sale estimate, mai puţin un dirham.

Dacă sclavul scapă de la cel care-l înapoiază, acesta nu este obligat la nimic.

Este recomandabil ca cel care înapoiază un sclav să ia cunoştinţă, îndată ce a pus mâna pe el, că nu intră în posesia lui decât pentru a-l înapoia.

Dacă sclavul fugar a fost pus drept garanţie pentru o datorie, creanţierul datorează recompensa.

II – Cartea sclavului autorizat cu comerţul, sau *ma'dûn* (termenul *idhn* înseamnă „autorizaţie")

Când stăpânul dă unui sclav autorizaţia (generală) de a face comerţ, sclavul poate exercita în mod licit orice comerţ. Deci, el va putea cumpăra şi vinde, să dea şi să ia în ipotecă (şi chirie). Dacă stăpânul îl autorizează la un anumit gen de comerţ, excluzându-le pe celelalte, sclavul va fi considerat ca putând să exercite acest comerţ. Dacă stăpânul îl autorizează să facă o anumită operaţiune comercială, sclavul nu va avea calitatea de sclav autorizat.

Sclavul autorizat îşi poate recunoaşte licit datoriile şi uzurpările, cât şi vărsămintele pe care trebuie să le restituie. Nu are dreptul de a se căsători, nici de a-şi căsători sclavii proprii, nici de a elibera contractual (*mûkataba*), nici să elibereze cu titlu oneros, nici de a face donaţii cu sau fără compensaţie, exceptând dacă dăruieşte o cantitate mică de hrană sau dacă găzduieşte pe cel pe care l-a hrănit.

Datoriile lui grevează persoana lui. Pentru a le stinge, va fi vândut în profitul creanţierilor, asta dacă nu îl cumpără stăpânul lui. Preţul vânzării va fi repartizat proporţional între creanţieri. Dacă, după aceasta, mai este ceva de datorat, nu i se va cere decât după ce va deveni liber.

Dacă stăpânul îi interzice sclavului său *ma'dûn*, această interdicţie nu are valoare decât când este cunoscută oamenilor ce fac comerţ în piaţă. Dacă stăpânul moare, este atins de alienare mintală, sau este renegat şi asimilat necredincioşilor din Dâr al-Harb (ţările nemusulmane), sclavul *ma'dûn* va fi interzis.

Dacă sclavul *ma'dûn* este fugar (*ibâq*), va fi interzis. Când este interzis, poate să recunoască în mod licit o datorie asupra valorilor pe care încă le deţine, şi asta conform lui Abu Hanifa (699-768). Dacă a contractat datorii ce absorb toate bunurile pe care le-a adunat şi propria valoare în calitate de sclav, stăpânul nu va putea dispune de numitele bunuri în posesia *ma'dûn*. Dacă, aşadar, stăpânul eliberează sclavii de *ma'dûn*, ei nu vor fi eliberaţi, conform lui Abu Hanifa. Dar, după Abu Yusuf Ya'qub ibn Ibrahim an-Nasari (secolul al VIII-lea) şi Abu Abdallah Mohamed ben al-Hassan ben Waqîd as Saybani (784-804), stăpân şi proprietar al valorilor dobândite prin *ma'dûn* şi în posesia lor (cei doi ultimi jurişti ai dreptului hanefit vor fi desemnaţi începând de acum prin intermediul iniţialelor: A.Y. pentru Abu Yusuf, A.A. pentru Abu Abdallah).

Dacă *ma'dûn* îndatorat îi vinde stăpânului său un lucru pentru valoare estimată a acelui lucru, sau mai puţin, vânzarea este legală.

Dacă stăpânul repune acel lucru în *ma'dûn* înainte de a fi primit contravaloarea, această contravaloare va fi anulată.

Dacă stăpânul reţine în proprietatea lui obiectul vândut, până la plătirea integrală a preţului, acest lucru este licit.

Dacă stăpânul îşi eliberează sclavul *ma'dûn* atunci când acesta este îndatorat, această eliberare este licită, iar stăpânul este garant vizavi de creanţieri până ce suma devine egală cu valoarea sclavului.

Pentru surplusul de datorii, va răspunde sclavul eliberat.

Când femeia sclavă autorizată să facă comerţ (*ma'dûna*) naşte copii ai stăpânului, îşi atrage interdicţia.

Când tutorele cuiva ce nu este încă puber îl autorizează să facă comerţ, acesta din urmă va fi, pentru vânzare şi cumpărare, asemănător sclavului *ma'dûn*, cu condiţia ca acesta să ştie ce este vânzarea.

III – Cartea eliberării (*'itq* sau *'itâq*) (etimologic, termenul *'itq* înseamnă „cu forţă" dar, juridic, el semnifica „abandon")

Formule de eliberare: Eliberarea este efectivă când se săvârşeşte de către o persoană liberă, puberă, sănătoasă la minte, asupra unui sclav care este proprietatea

lui. Dacă stăpânul îi spune sclavului său de orice sex: „Eşti liber" sau: „eliberat" (*mu'ta* sau *'atiq*), sau „liberat" (*muharrar*), sau „Te-am liberat", sau „Te-am eliberat", sclavul este eliberat, fie că stăpânul a avut sau nu intenţia de a-l elibera.

La fel se întâmplă dacă spune: „Capul tău", sau „Chipul tău", sau „Gâtul tău", sau „Corpul tău este liber" Dacă spune: „Nu am drept de proprietate asupra ta", cu intenţia de a-i da libertatea, sclavul va fi eliberat, dar numai dacă a existat această intenţie. La fel se întâmplă şi cu celelalte expresii metaforice de eliberare.

Dacă el spune „Nu mai am influenţă (*sûltan*) asupra ta", şi dacă a avut intenţia de a elibera spunând aceasta, sclavul nu va fi eliberat.

Dacă spune: „Acesta este fiul meu" şi persistă în această declaraţie, sau spune „Acesta este *mawlâ* al meu", sau îl cheamă „O, mawlâ al meu!", sclavul va fi eliberat. Dacă spune sclavului: „O, fiul meu!" sau „O, fratele meu!", acesta nu va fi eliberat.

Dacă spune, adresându-se unui tânăr sclav care, în mod normal, nu poate fi fiul său: „Acesta este fiul meu", sclavul va fi eliberat, conform lui Abu Hanifa.

Când stăpânul îi spune sclavei de sex feminin „Eşti repudiată", urmărind, prin aceasta, atribuirea libertăţii, această sclavă nu va fi eliberată.

Când stăpânul spune sclavului său: „Eşti ca şi un om liber", acesta nu va fi eliberat. Dar, dacă spune: „Nu eşti altceva decât liber", el va fi eliberat.

Cazuri diverse: Când cineva primeşte proprietatea unui sclav care este rudă cu el într-un grad prohibit, acel sclav va fi eliberat cu drepturi depline.

Când un stăpân eliberează o parte din sclavul lui, această parte va fi (singura) eliberată, iar sclavul va trebui să lucreze pentru stăpânul său pentru restul valorii estimate. Asta conform lui Abu Hanifa. Dar, conform lui A.Y. şi A.A., va fi eliberat în totalitate.

Dacă sclavul aparţine a doi coproprietari iar unul dintre ei eliberează partea lui din sclav, eliberarea va fi efectivă.

Dacă manumisorul [termen din dreptul roman şi feudal însemnând „cel ce eliberează un sclav", din latinescul *manumissio*, „eliberarea unui sclav sau a unui serv"] dispune de avere, atunci asociatul său va avea de ales dintre următoarele trei soluţii: dacă vrea, îl va elibera; dacă preferă, va cere asociatului garanţia pentru valoarea părţii sale; în sfârşit, dacă vrea, îl va pune pe sclav să lucreze pentru el. Dacă manumisorul este sărac, atunci asociatul va avea de ales dintre două soluţii: eliberarea sclavului, sau să-l facă să muncească pentru el. Dar, conform lui A.Y. şi A.A., cel de-al doilea asociat nu poate decât să impună garanţia pentru partea lui de la cel dintâi, când acesta dispune de mijloace, şi să-l determine pe sclav să muncească pentru el, când primul este în stare de indigenţă.

Când doi oameni îl cumpără pe fiul unuia dintre ei, partea ce revine tatălui este eliberată (cu drepturi depline) iar tatăl nu este obligat la plata garanţiei; aceeaşi

soluţie dacă amândoi primesc fiul drept moştenire: asociatul tatălui va avea de ales fie să-şi elibereze partea, fie să oblige sclavul să muncească pentru el.

Dacă fiecare dintre cei doi coproprietari depun mărturie că celălalt a eliberat partea lui din sclav (şi celălalt neagă), sclavul va trebui să lucreze pentru fiecare dintre ei ca echivalent pentru suma maximă a părţii sale, fie că sunt avuţi sau săraci, după cum spune Abu Hanifa. Dar A. Y. şi A. A. consideră că, dacă sunt avuţi, sclavul nu va trebui să lucreze (pentru ei); dacă unul este avut şi celălalt sărac, va lucra pentru cel avut, dar nu şi pentru cel sărac.

Dacă cineva îşi eliberează sclavul „de dragul lui Allah", sau „pentru Satan", sau „pentru Idol", sclavul va fi efectiv eliberat.

Eliberarea pronunţată prin constrângere, sau la beţie, este efectivă.

Dacă eliberatorul subordonează eliberarea achiziţionării unui drept de proprietate sau realizării unei condiţii, aceasta va fi valabilă, aşa cum este în cazul repudierii. Când un sclav aparţinând unui inamic necredincios şi venind din teritoriul inamic (Dâr al-Harb) ajunge la noi musulman, va fi eliberat.

Când stăpânul eliberează o sclavă însărcinată, fătul este eliberat odată cu ea. Dacă stăpânul eliberează în mod special fătul, acesta va fi eliberat, dar nu şi mama.

Când stăpânul îşi eliberează sclavul în schimbul unei valori determinate şi sclavul acceptă, va fi eliberat şi ţinut pe datorie. Dar, dacă stăpânul spune: „Când îmi vei plăti o mie, vei fi liber", această stipulare va fi valabilă şi sclavul va fi autorizat să facă comerţ (*ma'dûn*). Aşadar, dacă sclavul prezintă valoarea (stipulată), judecătorul îl va constrânge pe stăpân să o încaseze şi va fi eliberat.

Copilul femeii sclave făcut cu stăpânul este liber. Născut din împreunarea cu soţul sclavei, el este sclav al stăpânului acesteia. Copilul unei femei libere născut din împreunarea cu un sclav este liber (căci copilul are aceeaşi condiţie ca şi mama).

IV – Despre eliberarea ca urmare a unui deces (*tadbîr*)

Dacă stăpânul îi spune sclavului său: „Când voi muri, vei fi liber", sau: „Vei fi liber după ce-mi dau sufletul", sau: „Te eliberez din cauza morţii", sclavul are atunci calitatea de *mudabbar* şi stăpânul său nu poate nici să-l vândă, nici să-l doneze. Dar stăpânul îl poate angaja ca servitor sau îi poate închiria serviciile altuia. Dacă este vorba despre o sclavă, stăpânul poate avea relaţii sexuale cu ea; va putea şi s-o ia de nevastă. Când stăpânul va muri, *mudabbar* va fi eliberat din treimea din patrimoniul *de cujus*, dacă nu depăşeşte o treime. Dacă *de cujus* nu lasă nici un alt bun decât *mudabbar*, acesta va lucra pentru moştenitori până la achitarea a două treimi din valoarea sa. Dacă stăpânul este îndatorat, va trebui să muncească pentru valoarea sa totală în profitul creanţierilor.

Copilul sclavei eliberate din cauza morţii este şi el *mudabbar*.

Dacă stăpânul subordonează *tadbîr*-ul cu condiția ca el să moară într-o anumită circumstanță, spunând, spre exemplu: „Dacă mor din cauza bolii pe care o am", sau „în călătoria pe care o fac acum", sau „de vreo boală", „vei fi *mudabbar*", sclavul nu este *mudabbar*, iar stăpânul îl poate vinde. Dacă stăpânul moare în felul pe care l-a stipulat, sclavul nefiind vândut între timp, va fi eliberat ca *mudabbar*.

V – Cartea eliberării contractuale (*mukâtab*)

Când stăpânul încheie cu unul dintre sclavii săi, indiferent de sex, contractul *kitâba* (sau *mukâtaba*) (eliberarea contractuală), prin mijlocirea unei valori patrimoniale stipulate de stăpân și acceptată de sclav, acesta devine *mukatâb*.

Este legal ca stăpânul să ceară întreaga valoare patrimonială pe loc, sau la un anumit termen, sau prin plăți eșalonate. Este licit să se elibereze contractual sclavul impuber, dacă are o noțiune clară despre vânzare și cumpărare.

Când contractul *kitâba* este valid, sclavul *mûkatab* iese din posesiunea stăpânului, dar nu și din proprietatea acestuia. Este legal să vândă și să cumpere, cât și să călătorească. Nu poate face donații, nici simple nici milostenii, exceptând valori nesemnificative. În plus, nu poate fi garant pentru altcineva.

Dacă are un copil cu o sclavă a lui, acest copil va fi inclus în contractul *kitâba*. Va avea condiția tatălui său, iar câștigul îi va aparține acestuia.

Dacă stăpânul își căsătorește sclavul de sex masculin cu sclavul de sex feminin, apoi îi eliberează pe amândoi contractual și sclava are un copil cu soțul ei, acest copil va fi inclus în *kitâba* mamei, iar achizițiile pe care le va face îi vor aparține acesteia.

Dacă stăpânul are relații sexuale cu sclava eliberată contractual de el, va trebui să plătească despăgubirea de uzurpare a sexului (*'uqr*). Dacă stăpânul comite asupra ei sau a copilului acestei eliberate contractual un delict de sânge, va răspunde. Dacă face să dispară valori patrimoniale aparținând acestei eliberate, va trebui s-o despăgubească.

Când eliberatul contractual cumpără unul dintre ascendenții sau descendenții săi pe linie directă, este integrat în *kitâba* cumpărătorului. Dacă eliberatul contractual cumpără mama copilului pe care-l are cu ea, acest copil va fi integrat în *kitâba* (a tatălui său). Dar acesta nu va putea vinde legal mama.

Când eliberatul contractual cumpără o rudă de grad prohibit a copiilor săi, această rudă nu va fi integrată în *kitâba*, după Abu Hanifa.

Când eliberatul contractual este incapabil să plătească la termen, judecătorul îi cercetează cazul: dacă are vreo creanță de achitat sau vreo valoare patrimonială ce trebuie să i se restituie, judecătorul nu se va grăbi să-l pună în imposibilitatea de a răspunde și-i va acorda un termen de 2-3 zile.

Dacă n-are nici un mijloc de a plăti şi stăpânul cere punerea lui în imposibilitate, judecătorul va face acest lucru şi va anula contractul *kitâba*. Dar, conform lui A.Y., nu-l va pune în imposibilitate decât la capătul a două termene neplătite.

Eliberatul contractual declarat în imposibilitate este supus din nou statutului de servitute. Achiziţiile pe care le-a făcut aparţin (din acel moment) stăpânului.

Dacă eliberatul contractual moare lăsând bunuri, contractul de *kitâba* nu va fi anulat; datoria contractată în virtutea *kitâba* va fi plătită din achiziţiile sale. Va fi declarat eliberat din punct de vedere judiciar *in extremis*. Dacă nu lasă suficiente bunuri (pentru a-şi plăti datoria de *kitâba*), dar lasă un copil născut în cursul *kitâba*, acest copil va trebui să lucreze pentru a achita datoria tatălui său cu termenele stipulate. Dacă plăteşte, va face ca tatăl său să fie declarat judiciar eliberat înainte de moartea lui şi copilul este eliberat. Dacă eliberatul contractual lasă un copil pe care l-a cumpărat, i se va spune acestui copil: „Ori plăteşti pe loc datoria contractată în virtutea *kitâba*, ori vei fi din nou supus statutului de servitute."

Când un musulman îşi eliberează sclavul contractual în schimbul vinului sau al porcilor, sau al valorii sale estimate ca sclav, contractul *kitâba* este afectat. Dacă sclavul plăteşte astfel acest vin (sau porc), el va fi eliberat, dar va trebui să lucreze până ce-şi achită valoarea estimată. El nu va datora (niciodată) mai puţin decât valoarea stipulată, şi va datora, eventual, mai mult decât aceasta.

Dacă stăpânul eliberează contractual sclavul său în schimbul unui alt animal, contractul va fi licit.

Dacă stăpânul eliberează contractual doi sclavi prin acelaşi contract, în schimbul a o mie de dirhami, amândoi vor fi eliberaţi dacă plătesc suma. Dacă nu pot plăti, recad în statutul de servitute. Dacă stăpânul îi eliberează pe amândoi stipulând că fiecare va garanta pentru celălalt, contractul va fi licit şi, când unul dintre ei ar plăti tot, amândoi vor fi eliberaţi; cel care va plăti va apela la celălalt pentru jumătatea sumei pe care o plătise.

Când stăpânul eliberează total un sclav eliberat contractual, *kitâba* nu este anulat, iar *mukâtab* trebuie să fie invitat să plătească valoarea (stipulată în contract) moştenitorilor stăpânului şi la termenele prevăzute.

Dacă unul dintre moştenitori îl eliberează, această eliberare va fi fără efect; dar dacă îl eliberează toţi moştenitorii, va fi eliberat şi nu va fi obligat să plătească valoarea stipulată în contractul *kitâba*.

Când stăpânul îşi eliberează contractual *Umm walad* („Mama copiilor"), această eliberare este legală. Dacă, aşadar, stăpânul moare (înainte de a plăti suma maximă din *kitâba*), această femeie nu va fi obligată să plătească această sumă.

Dacă sclava eliberată contractual naşte din împreunarea cu stăpânul, va avea de ales: sau menţine contractul *kitâba*, sau se declară în imposibilitate şi devine *Umm walad* a stăpânului.

Când stăpânul eliberează contractual sclava deja eliberată pe motiv de moarte (*mudabbara*), acest lucru este legal. Dacă stăpânul moare înainte de plătirea sumei maxime din *kitâba* şi nu are altă valoare de patrimoniu decât pe ea, ea va avea de ales: să lucreze pentru moştenitori fie până la achitarea a două treimi din valoarea ei, fie până la achitarea sumei maxime din *kitâba*.

Dacă stăpânul eliberează pe motiv de moarte (*tadbîr*) sclava deja eliberată contractual (*mukâtaba*), eliberarea din cauza morţii va fi valabilă iar sclava va avea de ales: sau menţine contractul *kitâba*, sau se declară în imposibilitate şi devine eliberată pe cauza morţii (*mudabbara*). Dacă ea păstrează contractul de *kitâba* şi stăpânul moare fără a avea altă valoare patrimonială decât ea, va avea de ales: să muncească pentru moştenitori până la achitarea celor două treimi din suma maximă a *kitâba* sau a celor două treimi din propria valoare, după Abu Hanifa.

Dacă eliberatul contractual îşi eliberează sclavul în schimbul unei plăţi ulterioare a unei valori patrimoniale, aceasta nu este legală. La fel, dacă face o donaţie contra recompensei, acest lucru nu este valabil. Dar, dacă eliberatul contractual eliberează contractual sclavul lui, acest lucru este legal. Dacă al doilea plăteşte suma stipulată (în contractul de *kitâba*) înainte ca cel dintâi să fie eliberat, stăpânul va deveni patronul lui. Dacă plăteşte după ce primul va fi eliberat, primul va fi patronul.

VI – Cartea patronatului (*wala'*)

Patronat asupra sclavului: Când un bărbat eliberează un sclav al său, el devine patron (*mawlâ*). Femeia poate elibera la fel. Dacă manumisorul stipulează că sclavul eliberat va fi *sâ'iba*, stipularea este nulă.

Când eliberatul contractual (*mukâtab*) plăteşte suma pentru *mûkataba*, el este eliberat şi fostul stăpân devine patronul lui. La fel se întâmplă dacă este eliberat după moartea stăpânului.

Dacă stăpânul moare, sclavii eliberaţi cu cauza de moarte (*mudabbar*) şi cele pe care le-a făcut *Umm walad* vor fi eliberate, iar patronatul îi revine acestuia.

Dacă cineva devine stăpânul unuia dintre părinţii cu grad prohibit, acest părinte va fi eliberat, iar patronatul îi revine fostului stăpân.

Când sclavul unui om se căsătoreşte cu sclava altui om şi acesta din urmă o eliberează pe numita sclavă când este însărcinată cu soţul ei sclav, ea va fi eliberată cu copilul pe care-l are. Patronatul fătului va aparţine stăpânului mamei şi nu va trece niciodată pe seama altuia.

Dacă această sclavă naşte la mai mult de şase luni după eliberarea ei, patronatul copilului va reveni atât stăpânului, cât şi mamei. Dar, dacă sclavul bărbat este eliberat, patronatul copilului va trece în seama stăpânilor acestui sclav şi va fi transferat de la stăpânii mamei la ai tatălui.

Când un individ care nu este arab (*'ajami*) se căsătoreşte cu o eliberată arabă şi aceasta naşte copii, patronatul acestor copii revine stăpânilor săi, conform lui Abu Hanifa.

Patronatul rezultând din eliberare atrage consanguinitatea (*ta'sib*). Dar dacă eliberatul are descendenţi pe linie masculină, aceştia trebuie să-i fie favoriţi. Dacă nu are descendenţi pe linie masculină, succesiunea îi va reveni eliberatorului. Dacă stăpânul moare mai întâi şi eliberatul mai apoi, succesiunea eliberatului va reveni fiilor stăpânului şi nu fiicelor sale. Femeile nu au, în fond, alt patronat decât cel al sclavilor eliberaţi de ele sau de cei care le-au eliberat şi pe ele.

Dacă stăpânul moare, lăsând un fiu şi fiul unui alt fiu decedat anterior, succesiunea eliberatului va reveni fiului, exclus fiind fiul fiului decedat anterior, iar patronatul va reveni descendentului celui mai apropiat pe linie masculină.

Patronat asupra unui convertit– Când un om se converteşte la legea islamică prin mijlocirea unui alt om şi încheie cu acesta un act de patronat-clientelă (*muwâlat*) în care va fi stipulat că cel de-al doilea va moşteni de la primul şi va plăti compensaţiile pecuniare pentru delictul comis de cel dintâi, sau dacă această convertire are loc prin mijlocirea unui terţ şi dacă înţelegerea are loc în aceleaşi condiţii ca mai sus, raportul contractual de patronat-clientelă este încheiat valid între ei şi patronul contractual va plăti compensaţiile pecuniare datorate de client. Dacă clientul moare fără a lăsa alt moştenitor, moştenirea va reveni patronului contractual. Dar, dacă clientul are un moştenitor, va fi preferat de patronul contractual.

Clientul poate transfera patronatul contractual unui altuia decât cel dintâi patron, dacă acesta din urmă nu a plătit compensaţii pecuniare pentru delictele comise de clientul său. Dar, dacă a plătit o compensaţie de acest gen, clientul nu va putea transfera patronatul contractual altcuiva.

Eliberatul nu are dreptul de a încheia cu un terţ un contract de patronat-clientelă. (în Bousuet şi Bercher, *Le statut personnel en droit musulman hanéfite*, capitolul V, „Statut servile. Afranchissement et patronat", pp. 219-269).

3 – CODUL SCLAVIEI LA MUSULMANI

În opera lui, Marele deşert. Itinerar al unei caravane din Sahara în ţara negrilor, *Eugène Daumas, general al ţării sale şi un bun observator al vieţii rătăcitoare – i se datorează relatări despre vânătoarea leilor şi despre pur-sângele arab – a crezut de cuviinţă să adauge acest Cod al Sclaviei pe care l-am găsit suficient de credibil şi de conform cu realitatea pentru a-i acorda un spaţiu în acest studiu, în ciuda absenţei surselor precise, cu condiţia să nu fie un cod din ţinutul Haoussa.*

Capitolul I – Despre vânzarea sclavilor şi persoanele cărora le sunt permise sau interzise aceste tranzacţii

Legea permite vânzarea negrilor reduşi la statutul de sclavie, pentru că, în general, sunt necredincioşi. Totuşi, se opune vânzării acelor indivizi ce provin din popoare musulmane sau din populaţii prietene acestora. Individul care cumpără un sclav necredincios nu-l obligă să îmbrăţişeze islamul; îl lasă să acţioneze conform propriului impuls. Dar, în cazul în care acest sclav devine musulman, nu înseamnă că nu rămâne în servitute, el şi copiii lui. Şeicul Si Ahmed Baba a stabilit acest fundament: un musulman posesor al unui sclav credincios la modul sincer, ca şi el, nu-l poate vinde unui necredincios. Necredincioşii pot cumpăra sclavi necredincioşi cu condiţia ca aceştia din urmă să fi ajuns la vârsta majoratului, şi fără obligaţia de a nu-i scoate în afara pământurilor supuse musulmanilor. Legea interzice oricărui necredincios să cumpere sclavi musulmani, în caz contrar, autoritatea intră în posesia acestora. Necredinciosul nu poate da în garanţie unui terţ sclavul său necredincios, dacă nu-l posedă într-un mod conform prescripţiilor stabilite. Îndată ce se constată că sclavul a fost achiziţionat ilegal, acesta din urmă este eliberat şi este plătit creanţierul, exceptând cazul în care datoria nu provine din speculaţii comerciale, caz în care persoana sclavului este substituită cu altă garanţie.

Capitolul II – Sclavi necredincioşi puşi garanţie şi deveniţi musulmani. Sclavi daţi spre încercare

Când un sclav necredincios îmbrăţişează islamul fiind în gaj, proprietarul lui se află în obligaţia de a-l retrage şi de a-l înlocui cu alt gaj. Dacă proprietarii unui sclav angajat tocmai l-au eliberat, sunt obligaţi să ramburseze succesiv suma pentru care a fost angajat, dat fiind că legea prescrie deţinătorului să ofere imediat libertatea celui eliberat. Dacă, în ciuda prescripţiilor legii, un necredincios cumpără, apoi revinde un sclav musulman, nu doar noul achizitor va fi în drept să-i redea vânzătorului sclavul său, în caz că acesta ar avea defecte, ci şi autoritatea poate confisca acest sclav. Când un necredincios îşi vinde sclavul unui musulman, acordându-i un anumit termen pentru a-i aprecia calităţile sau defectele, se poate întâmpla ca, în timpul acestei perioade, sclavul să manifeste intenţia de a se face musulman. Această circumstanţă particulară nu-l împiedică pe achizitor să-şi păstreze supusul până la expirarea timpului stabilit pentru încercarea lui; după care, dacă acesta din urmă nu-i convine, îl înapoiază proprietarului iniţial, iar acesta, la rândul lui, îl repune în mâinile autorităţii care se constituie în proprietar. Nu se întâmplă la fel când, pe o piaţă de acest gen, musulmanul este vânzătorul şi necredinciosul este cumpărătorul. Din ziua în care sclavul îşi exprimă dorinţa de a urma cultul mahomedan, acesta trebuie să fie restituit de către necredincios vânzătorului, fără să mai aştepte sfârşitul

perioadei fixate pentru încercare. Când un sclav devine musulman în absența posesorului său credincios, dacă este în țară supusă, și doar de două zile în ținutul rebel, dincolo de această limită există prescripție, iar sclavul este luat de către stat. Musulmanul proprietar al unui sclav trebuie să caute a inculca la acesta, cât e tânăr, principiile islamului; dar, odată ce sclavul ajunge la o vârstă matură, stăpânul nu mai este obligat să caute a-l converti.

Capitolul III – Despre vânzarea negrilor. Diferite moduri de comerț. Cazuri redhibitorii

Vânzarea sclavilor se face de obicei în una dintre condițiile următoare: fie că vânzătorul oferă o garanție pentru defectele pe care le-ar putea avea negrul, fie se convine din avans că el nu este responsabil. Garanția se dă pentru un interval determinat în care tranzacția poate fi reziliată la cererea cumpărătorului, spre exemplu în cazul în care acesta ar fi descoperit la sclav vicii sau maladii ce nu s-au văzut în timpul vânzării. Orice maladie ascunsă, orice înclinație către rău, precum predispoziția de a fura, toate acțiunile ce denotă irascibilitate sau nebunie (*el jen*), sunt cazuri redhibitorii. Negrii atinși de aceste rele pot fi înapoiați proprietarilor precedenți, exceptând cazul în care înțelegerea a fost încheiată cu condiție de neräspundere. Viciile sau maladiile sunt constatate prin prezența simptomelor aparente și prin declarațiile experților, atunci când răul este ascuns; este suficientă părerea unui singur expert. În expertiză se manifestă grija de a stabili cu certitudine dacă răul a apărut înainte sau după perioada cumpărării. În lipsa expertului, cadiul îl va pune pe vânzător să jure că sclavul era sănătos în timpul vânzării, și decide apoi, în ultimă instanță. Dacă vânzătorul pretinde că l-a avertizat pe achizitor despre defectele sclavului înainte de încheierea tranzacției și faptul este negat, problema este supusă atenției cadiului, care cere jurământul și-și pronunță judecata. Tranzacția fără garanție nu poate fi anulată, dar vânzătorul este obligat să desemneze toate afecțiunile de care suferă sclavul la momentul vânzării căci, dacă omite una singură, este o cauză suficientă pentru a anula vânzarea. Vânzarea de sclavi prin cadiu se face fără cauțiune; acest personaj vinde întotdeauna fără cauțiune negri provenind de la succesiunile vacante. La fel, sunt dispensați de a da vreo garanție indivizii care, primind sclavi ca parte de moștenire, caută să scape de ei. Când sclavul este recunoscut a fi atins de un caz redhibitoriu iar vânzătorul este absent, așa-numiții *adouls* (asesorii) constată faptul. Dacă vânzătorul nu are împuternicit, iar absența lui se prelungește mai mult de 10 zile, cadiul se ocupă de acest caz, se informează de caz; dacă partea interesată nu se prezintă să-și pledeze cauza, anulează tranzacția după ce a obținut toate detaliile posibile despre maniera în care a avut loc vânzarea, adică dacă prețul sclavului a fost plătit, dacă a existat sau nu garanția, dacă vânzătorul a ascuns

vreun caz redhibitoriu. Când, după examinarea acestei situații, nu s-a recunoscut necesitatea de a rezilia tranzacția, cumpărătorului i se acordă o indemnitate ce se deduce din prețul de vânzare. Sclavul care a fost atins de un rău de care s-a vindecat radical nu este restituit vânzătorului. Sclavul care slăbește sau contractează boli ca urmare a lipsei de hrană nu se află într-un caz redhibitoriu. Dar, când achizitorul poate dovedi că afecțiunea de care este atins sclavul este anterioară vânzării și că la acea vreme nu a fost semnalată, are dreptul de a cere o indemnitate. Un sclav care se află într-un caz redhibitoriu trece de la un proprietar la altul până la primul posesor.

Capitolul IV – Vestimentația sclavului în momentul vânzării. Timpul de încercare a unui sclav

Hainele în bună stare, bijuteriile sclavelor femei sunt proprietatea vânzătorului. Achizitorul nu are drept, exceptând convențiile speciale, decât la veșmintele de zi cu zi. Se întâmplă adeseori să se pună condiția ca sclavul să fie livrat gol; atunci, vânzătorul este obligat să-i ofere o pânză ca să-și acopere părțile rușinoase. Timpul stabilit pentru încercarea unui sclav variază de la 3 zile la un an, conform condițiilor, și acest timp se contorizează începând din ziua cumpărării. Atâta vreme cât durează încercarea, maladiile grave ce survin, precum râia, lepra, nebunia, chiar moartea, sunt cazuri ce conduc la ruperea tranzacției. Totuși, aceste uzaje nu sunt pretutindeni aceleași, variază în funcție de țară. Se respectă, în astfel de cazuri, cutuma locurilor în care te afli; garanția dată la încheierea tranzacției servește de regulă.

Capitolul V – Sclavele însărcinate

Sarcina femeilor sclave este considerată o afecțiune și antrenează cazul redhibitoriu, atunci când sclavele sunt vândute în această stare. În acest caz, sclava este dată în grija unui om de încredere până ce se știe cu siguranță că este însărcinată sau atinsă de o maladie. După naștere, copilul este cel al unei sclave, fie unul dintre moștenitori, dacă noul-născut este fructul concubinajului dintre sclavă și noul posesor.

Capitolul VI – Conduita stăpânului față de sclav și reciproc

Dacă cineva se află în incapacitatea de a întreține sclavi, este convenabil să-i vândă (Cheikh Khelil). Stăpânul trebuie să răspundă nevoilor sclavului său, după mijloace. Imamul Malek a zis: „Profetul a stabilit că trebuie să purcedem cu conștiinciozitate la întreținerea și la hrana sclavului, la fel cum nu trebuie să-i impunem o sarcină peste puterile lui." I s-a cerut într-o bună zi imamului Malek să stabilească un principiu conform căruia stăpânul nu trebuia să-și oblige sclavul să

facă o muncă prea grea pentru el. „Nu pot", răspunse imamul Malek, „să stabilesc o asemenea interdicţie ce ar da naştere la numeroase plângeri. Este drept", reluă el, „ca stăpânul să nu-şi copleşească sclavul, dar este periculos să-l lăsăm în inactivitate; în rest, acesta nu poate cere de la sclav decât ceea ce facultăţile intelectuale şi fizice îi permit să facă. Astfel, sunt sclavi făcuţi pentru agricultură, aşa cum alţii nu sunt apţi decât pentru servicii comerciale." Această decizie a fost provocată de erudiţi, care au obiectat la spusele Profetului: „Îmbrăcaţi-vă sclavii cu straiele voastre şi hrăniţi-i cu bucatele voastre." (...). Când mai mulţi indivizi posedă un sclav în comun, întreţin fiecare partea lor şi, dacă sclavul îl serveşte de preferinţă pe unul dintre stăpâni, acesta îşi ia singur în sarcină cheltuielile, exceptând cazul în care munca, de orice natură ar fi, se reduse la foarte puţin (...). Este important ca stăpânul să-i inculce sclavului principiile religiei; să-l înveţe care sunt datoriile pe care Dumnezeu le-a impus omului. La nevoie, trebuie să folosească severitatea spre a ajunge la acest scop. Trebuie să-l oblige să respecte postul, să-şi facă rugăciunile, să cunoască tot ce este contrar legii şi să nu o încalce; într-un cuvânt, posesorul unui sclav trebuie să-l conducă în aşa fel încât să-l facă incapabil de rău împotriva musulmanilor chit că, pentru a ajunge la acest scop, trebuie să recurgă la pedepse. După sărbătoare (Aïd al-Kébir), stăpânul va plăti *zakat* pentru sclavi; va trebui să cheltuiască pe măsură pentru haine şi pentru întreţinerea lor, să conducă cu blândeţe şi cu bunătate, să pedepsească pe măsura greşelilor, să-şi tempereze comportamentele, căci Profetul a spus: „Sunteţi păstori şi răspundeţi de supuşii voştri." E recomandat şi să se manifeste respect faţă de sclavi, să fii bun cu ei.

Capitolul VII – Bunurile pe care le posedă sclavul. Dispoziţii luate în această privinţă

Sclavul nu poate dispune de bunurile lui, nici chiar de persoana lui; stăpânul este tutorele lui. La fel se întâmplă şi cu sclavul căruia i s-a promis eliberarea pentru o perioadă determinată. Sclavul ce aparţine a doi stăpâni şi eliberat de unul dintre ei e considerat liber la cel care i-a dat libertatea şi ca sclav când munceşte la al doilea stăpân, care devine atunci stăpânul său (...). Stăpânul nu-şi poate forţa sclavul să facă comerţ cu obiecte prohibite de legea musulmană, iar sclavul nu se poate deda unui astfel de comerţ nici măcar folosind propriii bani.

Capitolul VIII – Căsătoria sclavilor. Căsătorii forţate. Condiţii de a negocia căsătoria sclavilor

Sclavii nu-şi pot forţa stăpânii să-i căsătorească. Cei care sunt proprietari pe jumătate nu-şi pot forţa servitorii să se căsătorească, dar aceştia din urmă trebuie să aibă permisiunea stăpânilor de a contracta legături de căsătorie, prin care proprietarii

pot, după voie, să tolereze sau să anuleze înţelegerile logodnicilor (...). Cât despre sclavii ce trebuie eliberaţi la moartea stăpânului şi cei cărora li s-a promis eliberarea la un moment dat, posesorii nu-i pot forţa la căsătorie, cu condiţia ca, totuşi, în primul caz, stăpânul să nu fie bolnav fără şansă de vindecare, iar timpul fixat pentru eliberare să nu fie mai apropiat de 3 luni. Cel care vrea să încheie căsătoria unui sclav trebuie să respecte 6 condiţii: 1. să fie liber; 2. să fie major; 3. să fie în deplinătatea facultăţilor mintale; 4. să fie de sex masculin; 5. să nu încheie căsătoria în perioada de impuritate (*ihram*); 6. să fie musulman.

Câţiva legişti au adăugat trei condiţii care, totuşi, nu sunt exigibile. Ei vor ca cei care negociază căsătoria: 1. să fie rudă sau aliat cu persoana pe care o căsătoreşte; 2. să fie avizat în privinţa afacerii; 3. să aibă toate calităţile unui om cinstit.

Când o femeie are un sclav pe care vrea să-l căsătorească, ea trebuie să aleagă un împuternicit care să întrunească condiţiile cerute (...). Dacă sclavul poate obţine căsătoria, înşelând-o pe sclava femeie susţinând că este liber, uniunea fiind anulată, femeia astfel indusă în eroare îşi poate păstra zestrea. (...)

Capitolul X – Despre căsătoria între stăpân şi sclav

Legea recunoaşte căsătoria între proprietar, bărbat sau femeie, şi sclav (...). Stăpânul nu poate forţa două surori să se unească cu el, nici să-i fie concubine. Dacă o femeie liberă este căsătorită cu un sclav şi acesta din urmă a fost vândut sau donat rudelor femeii, căsătoria se anulează. La fel, dacă ea îşi cumpără soţul, dând bani pentru asta, atunci sclavul devine proprietatea ei, iar căsătoria nu poate avea loc. Alianţa va fi chiar ruptă dacă stăpânul consimte să-şi elibereze sclavul. Dar, dacă femeia cere libertatea sclavului fără a-şi expune motivele şi în scopul aparent de a face o faptă bună, dacă dă chiar bani pentru răscumpărare, tot cu o intenţie generoasă, atunci sclavul poate fi răscumpărat, pus în libertate şi menţinut în relaţia conjugală (...).

Capitolul XI – Căsătoria între oamenii liberi şi sclavi

O persoană liberă, incapabilă de a face copii, se poate căsători cu o sclavă dacă, totuşi, este sigur că este neputincios. Această persoană, de orice sex, nu se poate căsători cu sclavul tatălui şi mamei sale, dar este convenabil ca acesta din urmă supus să fie de religie musulmană. Este bine ca aceste tipuri de căsătorii să aibă loc şi dacă femeia achiziţionată nu e mahomedană, în caz că achizitorul se teme că, neacţionând astfel, îşi trădează îndatoririle sau că nu va avea bani ca să ia o femeie obişnuită, o femeie ce ar cere o zestre mare. Astfel de alianţe nu sunt posibile decât în anumite cazuri, dintre care le-am citat pe principalele. Dacă un bărbat este căsătorit precum am spus şi se căsătoreşte şi cu o femeie liberă, aceasta, când are

cunoştinţă despre prima legătură a soţului ei, poate recurge la divorţ sau rămâne căsătorită, după voie. (...)

Capitolul XIV – Despre divorţ. Despre starea de viduitate (*'idda*)

Există trei maniere diferite de a formula divorţul pentru oamenii liberi. Cel care spune: „divorţez prin trei" (*bi tlata*, faptul de a-i spune soţiei: „Te repudiez, te repudiez, te repudiez"), nu se poate căsători cu o femeie decât dacă aceasta a fost căsătorită şi repudiată de un alt soţ. Pentru sclave există două maniere de a divorţa, iar formula, spusă de două ori, conduce la acelaşi lucru ca şi în cazul precedent. Cel care divorţează conform legii îşi poate lua din nou soţia, în ciuda voinţei acesteia şi fără consimţământul celui căruia îi aparţine. Totuşi, este de preferat ca timpul în care femeile trebuie să stea fără a contracta o nouă alianţă să se fi terminat. Femeia care i-a plătit ceva soţului ei pentru a divorţa sau care i-a cedat un drept oarecare în acelaşi scop, nu se întoarce la soţ decât cu consimţământul ei; la fel se întâmplă şi cu cea care divorţează (...). Femeia divorţată după consumarea căsătoriei are drept la întreaga zestre, şi doar la jumătate dacă uniunea nu s-a consumat. Totuşi, femeia repudiată sau tatăl ei pot considera soţul exonerat de această sumă. În acest caz, femeia sclavă nu poate acţiona decât cu permisiunea stăpânului. Dacă un soţ refuză să plătească datoriile faţă de soţia lui, sau s-o îmbrace, cadiul fixează un termen după care, dacă soţul persistă în conduită, şi dacă femeia o doreşte, divorţul este pronunţat, înainte sau după consumarea căsătoriei. Acelaşi lucru se întâmplă dacă sclavul care nu vrea să plătească datoriile soţiei sale lipseşte. În acest soi de divorţ, soţia poate fi luată din nou înainte de săvârşirea abandonului. Când soţul aplică rele tratamente soţiei sale divorţul se pronunţă, dacă aceasta doreşte. Dacă nu, cadiul îl admonestează şi-l pedepseşte pe soţ. Acela care, fiind absent, îşi lasă femeia în nevoie, dacă are bunuri evidente, vânzarea este ordonată de cadiu şi profitul acordat femeii. La fel, dacă soţul a lăsat ceva în depozit, cadiul poate scoate la vânzare aceste obiecte şi îi dă o parte din bani femeii. Dacă femeia, fiind în rest întreţinută cum se cuvine, dar se prelungeşte absenţa soţului, se plânge cadiului, cadiul îi scrie soţului pentru a-i cere să revină. Dacă nu primeşte răspuns, sau dacă nu se cunoaşte reşedinţa soţului, se rămâne la *statut quo* timp de 4 ani pentru oamenii liberi şi 2 ani pentru sclavi, după care se desăvârşeşte divorţul. Dacă divorţul are loc înainte de consumarea uniunii, nu există viduitate impusă de lege. La fel, dacă unul dintre cei doi soţi nu are vârsta cerută pentru ca uniunea să fie completă. Starea de viduitate a unei femei libere este de 3 luni. Viduitatea unei sclave este de 2 luni, indiferent dacă fostul soţ e liber sau sclav. Viduitatea femeii însărcinate durează până la naştere. Viduitatea femeii al cărei soţ este mort durează, pentru femeia liberă, 4 luni şi 10 zile şi, pentru sclavă, 2 luni şi 5 zile. „Mama copiilor", când moare stăpânul, ţine o lună de viduitate, iar

cea care este însărcinată respectă viduitatea până la naştere. Este interzis prin lege să te căsătoreşti în timpul viduităţii, doar negocierile sunt tolerate; dar, dacă actul se stabileşte în timpul perioadei prohibite, nu numai că se anulează căsătoria între cei doi soţi, dar se şi interzice pentru totdeauna deşi, totuşi, actul s-a consumat. Dacă actul de logodnă s-a făcut în timpul perioadei de viduitate, căsătoria nu se consumă decât după aceea. Uniunea este aprobată de unii legişti şi condamnată de alţii.

(Codul sclaviei se sprijină şi pe o serie de reguli, mai bine tratate în cele două coduri precedente.)

4

LEGEA DE ELIBERARE A SCLAVILOR ÎN MAURITANIA

Texte de lege nr. 025/2003 vizând represiunea comerţului cu persoane şi promulgată în Mauritania la 17 iulie 2003:

Republica islamică a Mauritaniei
Preşedinţia Republicii

Adunarea Naţională şi Senatul au adoptat;
Preşedintele republicii promulgă legea al cărei conţinut exact urmează:

Capitolul I: prevederi generale

Articolul 1: În ciuda definiţiilor prevăzute în tratatele şi convenţiile internaţionale referitoare la drepturile omului, ratificate de Mauritania, expresia „trafic cu persoane" desemnează recrutarea, transportarea, transferul de persoane cu forţa sau prin recursul la forţă sau la ameninţare, sau alte forme de constrângere prin răpire, înşelăciune, abuz de autoritate sau exploatarea unei situaţii de vulnerabilitate, sau prin oferirea şi acceptarea de bani sau de alte avantaje, pentru a obţine consimţământul unei persoane având autoritate asupra alteia, în scopul exploatării.

Exploatarea presupune cel puţin munca neretribuită, munca sau serviciile forţate, cât şi practicile analoge, prelevarea de organe în scopuri lucrative, exploatarea prostituţiei altuia sau alte forme de exploatare sexuală.

Capitolul al doilea: prevederi particulare

Articolul 2: Consimţământul dat de o victimă a traficului cu persoane în vederea exploatării este considerat nul şi neavenit când a fost utilizat unul dintre mijloacele enunţate la articolul precedent.

Articolul 3: Recrutarea, transferarea, adăpostirea sau primirea unui copil cu scopul de exploatare sunt considerate ca „trafic de persoane", chiar dacă nu recurg la nici unul dintre mijloacele enunţate la primul articol.

Capitolul al treilea: prevederi penale

Articolul 4: Comiterea unuia dintre actele enunţate la articolul 1, 2 şi 3 constituie delictul de a face trafic cu persoane.

Articolul 5: Pe lângă decăderea din drepturile civile şi civice, autorii delictului de trafic cu persoane vor fi pedepsiţi cu muncă forţată pe timp de 5-10 ani şi cu o amendă de 500 000 şi 1 000 000 de ouguya[1].

Vor primi aceeaşi pedeapsă cei care au încheiat convenţii având ca obiect alienarea, fie cu titlu gratuit, fie cu titlu oneros, a libertăţii unei terţe persoane.

Vor primi aceeaşi pedeapsă şi o amendă de 600 000 până la 1 200 000 de ouguya[2] dacă autorii acestei infracţiuni aparţin unui grup criminal organizat.

Capitolul al patrulea: prevederi finale

Articolul 6: Prezenta lege abrogă toate dispoziţiile anterioare care-i sunt contrare.

Articolul 7: Prezenta lege va fi publicată conform procedurii de urgenţă şi executată ca lege de stat.

Nouakchott, 17 iulie 2003.

Parafele preşedintelui Republicii, Maaouya Ould Sid'Ahmed Taya, a Prim-ministrului, Sghair Ould M'Bareck şi a ministrului Justiţiei, Diabira Bakary.

Copie certificată conformă trimisă lui Dah Ould Abdel Jelil, ministru secretar-general al preşedinţiei Republicii.

[1] Între 2 000 şi 4 000 de euro.

[2] Circa 4 600 de euro.

5

SCLAVI ILUŞTRI, SCLAVINI, EUNUCI, CONCUBINE, NEGUSTORI DE SCLAVI ŞI ABOLIŢIONIŞTI DIN ŢINUTURILE ISLAMICE, ÎNCEPÂND DIN SECOLUL AL VII-LEA

'Abd al-Jalîl: mare senior tribal din Fezzan şi conducător al comerţului cu sclavi în toate regiunile pornind de la graniţele egiptene până la marele deşert al Libiei. Sheykh 'Abdul al-Jalîl a pus capăt comerţului cu sclavi libian în 1842.

'Abd al-Masîh (secolul al XII-lea): numele unui eunuc din Sicilia citat de Ibn Jobair (1145-1217) în *Rihla.*

'Abd al-'assâ: textual „sclavii bâtei". Nume colectiv atribuit tribului Beni Ased din Arabia care, revoltându-se împotriva lui Hodjr ibn al-Harith, rege în Kinda (cca 525 d.H., adică înainte de Islam), a pierit sub loviturile de bâtă după ce membrii lui au fost aserviţi până la ultimul.

'Abd al-Bokhari (sau *'abid sidi el-Bokhari*): Numele foştilor sclavi negri din makhzenul marocan, numiţi şi *bwakhâr.* Numiţi altfel din cauza sfântului patron ce le-ar fi fost imamul al-Bokhari (810-870), colecţionar al tradiţiilor profetice respectate de credincioşi.

Abu Ayyub (secolul al VIII-lea): ca Rabi', acest sclav eliberat de Al-Mansur (709-775) şi *mawla* al său (tributar, client) a ocupat funcţia de secretar al finanţelor califului, post din care a fost decăzut la sfârşitul vieţii. Atunci a fost exilat până la moartea sa. Vezi *'Rabi'.*

Abu Bakr Shehem Ibrahim (1810-1855): paşa de Zeyla, port la Marea Roşie situat chiar în faţa Adenului, în Yemen. Abu Bakr Ibrahim a fost, la vremea lui, cel mai important sclavagist din Cornul Africii. Asigurând controlul rutei maritime celei mai râvnite din secolul al XVIII-lea, şi-a adjudecat şi Obock, Ambabbo şi Tadjoura.

Abu Bakra (mort în 671 sau 672): sclav negru eliberat de Profet după bătălia de la Taîf ce a avut loc în 630.

Abu Djaafar Yazid ibn al-Qa'qa' al Makhzumi (mort pe la 747): eliberat de origine persană.

Abu Dulama (mort pe la 776): textual „Omul nopții". Acest poet al Arabiei pare să fi fost un sclav celebru. „Va deveni poet de curte – și bufon – în timpul primilor califi abbasizi" (B. Lewis, *Race et esclavage*, p. 51).

Abu Al-Khattab an-Nakhkhas (secolele VIII-IX): i se cunoaște numele din cauza escapadei uneia dintre concubinele sale care, cântăreață fiind și de o frumusețe sporită de alunița ei (*khala*), îl sedusese pe cel mai mare muzician de la curtea abbasidă, Ibrahim al-Mausili (Al-Isfahani, *Cartea Cântecelor*).

Abu Madyan, Sidi Boumediene (mort în 1197): sfântul patron la Tlemcen, acest mare mistic din Sevilla, care s-a stabilit la Fès, apoi la Bougia, după ce a făcut marele pelerinaj, avea un sclav negru pe care îl numea Bilal, de la numele primului muezin al Islamului, eliberat de Profet.

Abul Makarim Tastaqîn (secolul al XII-lea): sclav eliberat de puterea abbasidă și numit în fruntea unei delegații de pelerini la Mecca.

Abu Yazid (secolul al X-lea): supranumit „Omul cu măgarul", Abu Yazid a fost un agitator kharidjit ce ar fi pornit din sud-estul algerian pe la 943 ca să ducă o cruciadă în numele familiei Kharidji.

Achmet (sau Ahmet) (secolul al XIV-lea): sclavin al Imperiului Otoman supranumit Hercule, din cauza forței sale fizice. A trăit și a crescut în seraiul sultanului Selim, căruia i-a devenit ginere și confident (cf. Philippe du Fresne-Canaye, *Voyage du Levant* [1573], Paris, Ernest Leroux, 1897, p. 65).

Agar/Hagar: sclavă egipteană și personaj din Antichitatea biblică. Ca mamă a lui Ismaël, strămoș al arabilor, s-a bucurat de un prestigiu aparte la musulmani.

„Agha suveran": nume dat șefului regenței din Alger în timpul otomanilor, pe care o revoltă a ienicerilor l-a adus la putere. „Agha suveran" nu a domnit decât 12 ani, între 1659 și 1671.

Agha: numele primului eunuc ce a trăit la Bardo, folosit de beiul din Tunis.

Ahmadi Bakari (secolul al XIX-lea): numele unui sclavagist din Mayotte, înainte de sosirea francezilor.

Ahmed de Bellah (secolul al XIX-lea): tânăr conducător de caravane, unul dintre fiii lui Ali-Mami, rege din Fouta-Djalon, citat în *Confessions d'un négrier* de Théodore Canot.

Ahmed Ibn Tulun (868-884): de condiție servilă (tatăl său era un ofițer în garda califiană din Samarra), a avansat până la a deveni un emir fondator al micii dinastii tulunide din Egipt ce s-a stins în 905. Moscheea lui Ibn Tulun, ce poate fi încă vizitată la Cairo, ar fi fost una dintre realizările sale. Ibn Tulun a organizat administrația și armata recrutând un mare număr de sclavi turci și negri. La moartea lui, fiul acestuia, Kumarawayh, i-a urmat la tron până în 896. Totuși, dinastia tulunizilor nu a supraviețuit expedițiilor califului abbasid din Bagdad, o vreme înfrânate de revolta sclavilor *zanj*, ce a sfârșit prin a fi înfrântă. Vezi *Zanj*.

Al-'Agfa: numele unei sclave-cântăreţe din Bagdad cumpărate şi aduse în Spania. Numele ei face obiectul unei însemnări redactate de Al-Maqqari, istoric al Spaniei musulmane, în *Analecte*. Vezi *Fadl, 'Ilm, Qalam.*

Al-Mansur/Mansour (secolul al VIII-lea): al doilea calif abbasid, a cărui mamă a fost sclavă.

Alpteghin (secolul al X-lea): după Nizam al-Mulk (mort în 1092), Alpteghin era a fost un sclav hrănit şi crescut de samanizi, aflaţi la putere între 819 şi 999. A luat conducerea guvernării militare din Khorassan, în actualul Iran, pe care a condus-o cu sagacitate. A murit între 963 şi 965.

Al-Zubayr Pasha Rahma Mansur (1830-1913): sclavagist din Bahr al-Ghazal. „Al-Zubayr Pasha Rahma Mansur is a particularly sinister figure in the English literature dealing with the nineteenth century Sudan. He has been execrated as sultan and slaver and the «greatest slaver who ever lived»" (Laurence Mire, „Al-Zubayr Pasha and the Zariba Based Slave Trade in the Bahr al-Ghazal, 1855-1879" în J.R. Willis, *Slaves and Slavery in Muslim Africa*, vol. 2, pp. 101-122).

Amir ibn Fuayran (secolul al VII-lea): sclav eliberat de Abu Bakr.

Anbari (secolul al XIV-lea): textual „Mica Ambră"; numele unei tinere sclave a lui Coromandel oferită în Maldive lui Ibn Battuta (1304-1377), unul dintre cei mai intreprizi călători ai Islamului.

Arqam (secolul al XI-lea): numele unui bastard mulatru născut dintr-o sclavă de condiţie umilă şi din Az-Zafîr, fondator al micii dinastii din Toledo, Dhoul-Nounide (1023-1085), care a devenit un poet cu un verb caustic. Az-Zafîr îl făcuse cu acea concubină în stare de beţie.

Axoum: numele unui regat african ce a fost, într-o perioadă preislamică, exportator de sclavi, în special în direcţia Arabia, Egipt şi Siria.

Badr Ad-Din Lulu (secolul al XVI-lea): nume al unui sclav al marelui cadiu din Cairo, Fakhr ad-Din Al-Qotbi.

Baktamur As-Saqi (1333): paharnic al lui Al-Malik an-Nasir. A avut o moarte violentă.

Baybars: suveran al Egiptului din 1260- până în 1277. Este fondatorul dinastiei mameluce.

Berke: fiul lui Baybars. A domnit în Egipt din 1277 până în 1279.

Bîbî Maryam (secolul al XIV-lea): sclavă de origine turcă şi soţia suveranului din Hormuz. A domnit după moartea soţului ei, din 1311 până în 1312.

Bilal ibn Rabah (mort în 643): sclav negru al familiei Banu Umayya. A fost răscumpărat de Abu Bakr şi eliberat. Sclav „pur", a fost primul muezin al islamului.

Cervantes, Miguel de (1547-1616): scriitor spaniol, autorul lui *Don Quijote*. A fost capturat pe mare de către corsarii algerieni şi dus în Alger. Încarcerat pentru mai mulţi ani, Cervantes a făcut totul pentru a scăpa, dar a fost prins de patru ori.

Cha-Cha (mort în 1849): adevăratul nume al acestui traficant fără pereche, un metis indian originar din Rio de Janeiro, care a fost un negustor de negri impozant, este Da Souza. Ar fi emigrat la Dahomey după ce a dezertat din armata stăpânului său, a făcut avere, înainte de a servi drept comisionar pentru toţi traficanţii de pe coasta Africii de Vest. Se pare că regele din Dahomey de la acea vreme îl stima foarte mult şi încheia cu el tot soiul de tranzacţii comerciale: „Se străduia să treacă drept un african, atunci când avea de-a face cu africanii, deşi, printre albi, afişa mereu manierele şi abordarea amabilă a ţării lui natale" (Théodore Canot, *Confessions d'un négrier*, p. 205).

Devşirme: numele unei categorii de soldaţi sclavi ai Imperiului Otoman. Ienicerii erau recrutaţi în această clasă şi constituiau elita. Vezi *Ieniceri*.

Djaudar (secolul al X-lea): eunuc puternic din timpul fatimizilor din Egipt. Djaudar a avut sclavi, servitori, proprietăţi şi chiar păduri în Sicilia, din care lua lemn de lucru pe care-l revindea stăpânului său.

Fadl, 'Ilm, Qalam: trei sclave-cântăreţe originare din Medina şi citate de Al-Makkari în *Analecte*. Ele au fost achiziţionate în schimbul aurului şi trimise în Spania, unde însufleţeau curtea princiară. Qalam, cea de-a treia, ar fi fost de origine bască. A intrat în mâinile negustorilor de foarte tânără şi a fost trimisă la Medina, unde a învăţat toate disciplinele artei vocale. Devenită expertă, a revenit astfel în ţara de origine (vezi H. Pérès, *La Poésie andalouse*).

Gazlan, Hunaida: nume a două sclave-cântăreţe aparţinând lui Ziryab (vezi acest nume).

Gnawa, Gnaoua: numele unei confrerii de muzicieni cu sediul la Marrakech, în Maroc. Istoricii pretind că aceşti barzi şi muzicieni erau foşti sclavi, eliberaţi mai apoi, poate din Guineea, dacă ne încredem în pluralul arab. Lalla Mimouna, din Tamgrout, o femeie sfântă aproape marabu, ar fi fost strămoaşa eponimă a formaţiunilor *gnaoua*.

Gulistan (secolul al XIV-lea): textual „Grădina cu trandafiri". Numele unei sclave mahrate a lui Ibn Battuta (1304-1377), în Maldive.

Hadj Ali Shermarke (născut în 1776): nepotul unui sclav din Abisinia şi negustor la Zeyla, Shermarke a fost un temut comerciant de sclavi.

Hassan Agha (secolul al XVI-lea): eunuc sard ce a renegat credinţa creştină pentru a intra în serviciile lui Moulay Hassan, rege al Tunisului în 1532.

Hayzuran (secolul al VIII-lea): sclavă yemenită eliberată şi căsătorită cu califul abbasid al-Mahdi, la putere din 775 până în 785.

Hilal Catalanul (secolul al XIV-lea): născut în captivitate, la Granada, din părinţi catalani, Hilal era un creştin convertit târziu la legea islamică. După ce a fost cumpărat de curtea din Tlemcen, a devenit tovarăşul de joc al prinţului moştenitor cu care a crescut. Când acesta a ajuns la putere, l-a făcut, firesc, confidentul lui, apoi favoritul şi, în final, Marele Vizir. Timp de mai mulţi ani, puterea reală a statului Tlemcen s-a aflat între mâinile lui (cf. C.-E. Dufourq, *La Vie quotidienne dans les ports méditerranéens*).

Husuk Huseyni, devenit Căpitan Paşa (secolul al XVIII-lea): sclav georgian al lui Selim al III-lea (1789-1807), sultan otoman, care a devenit unul dintre cei mai puternici amirali ai flotei turce.

Hussein (626-686): imamul Hussein era căsătorit cu o prinţesă din Persia ce a fost o tânără sclavă.

Ibn Battuta (1304-1377): călător din Tanger, credincios, epicurian şi mare senior, era foarte sensibil la numărul sclavilor şi eunucilor pe care-i avea în servicii. În timpul lungilor sale peregrinării i-a cumpărat şi i-a primit ca ofrandă din partea seniorilor din fiecare loc pe care-l vizita.

Ibn Fadlan (secolul al X-lea): în 912-922, Ahmed Ibn Fadlan ibn al-'Abbas ibn Raşid in Hammad, trimis special al califului Al-Muqtadir la khazarul din Saqaliba, conducea o ambasadă de islamizare în ţinuturile de la marginea Volgăi. Acest călător se prezenta el însuşi ca un „client" (*mawla*) al lui Mohamed ibn Suleiman.

Ibn Tulun (secolul I): descendent al unui sclav turc, Ahmed Ibn Tulun a reuşit să impună abbasizilor din Bagdad independenţa ţării sale, Egiptul. A murit în 888.

Ibrahim şi Marwan II, zis Al-Himar (secolul al VIII-lea): mamele celor doi ultimi califi omeyyazi din Damasc erau sclave.

Ibrahim Chorbadji al-Sabundji (mort în 1717): în timpul în care Egiptul se afla sub dominaţia turcă, Ibrahim Chorbadji al-Sabundji deţinea un mare număr de mameluci. Poseda o sclavă-cântăreaţă ce atrăgea în casa stăpânului său elita poeţilor şi scriitorilor din Bagdad (Al-Isfahani, *Cartea Cântecelor*)

Ikhtiyar ad-Din (sfârşitul secolului al XII-lea–începutul secolului al XIII-lea): a devenit guvernator al provinciei Bengal după ce a ocupat capitala, Nadya.

Iltutmish Shams ad-Dîn (mort în 1236): fiul lui Aybaq (mort în 1210 sau 1211), fondator real al sultanatului din Delhi, Shams ad-Din Iltutmish a extins puterea musulmană în nordul Indiei.

Ishraq as-Suwayda (secolul al XI-lea): numele unui sclav negru din Valencia, în Spania, care aparţine lui Abul-Mutarif Ibn Galbun. Se spune că avea o mare cultură filologică.

Ieniceri: din turcescul *Yeni Çeri*, textual „Noua Gardă" sau „Noii recruţi" Este vorba despre un ordin al foştilor captivi georgieni, circazieni şi greci, educaţi la palatul sultanului otoman şi destinaţi, prin urmare, gărzilor şi armatei. Vezi *Devşirme.*

Jafar ibn 'Abd Allah as-Saqlabi (mort în 992): fost sclav fatimid eliberat de califul Al-Mansur înainte de a fi pus în fruntea armatei musulmane ce conducea Egiptul. La puţin după aceea, Jafar a lansat construirea Victorioasei (Al-Qahira), nume dat oraşului Cairo.

Jafar (secolul al XIV-lea): nume al unui sclav ataşat de *zawiya* din Tustar, în Iran.

Kadidje (secolul al XIX-lea): concubina unui bătrân comerciant turc intrat în posteritate cu numele de Aziyade. În fond, scriitorul francez Pierre Loti (1850-1923), pe numele adevărat Julien Viaud, a făcut o pasiune pentru Turcia, în special pentru Constantinopole, după ce a zărit ochii verzi ai acestei frumoase circaziene (*Aziyadé*, 1879).

Kafour/Kafûr (mort în 968): numele său complet este Abd-Al-Mask Kafur, zis al-Ikhchidi, ceea ce s-ar traduce prin antifraza „Omul de mosc şi de camfor" Nubianul (sau abisinian) Kafur, eunuc de felul său, se afla iniţial în serviciile sultanilor ikhchidi, la putere în Egipt între 935 şi 969. Vizir renumit, a devenit puţin câte puţin piesa de rezistenţă a dinastiei în fruntea căreia a trecut vreme de două decenii, din 946 şi până la moartea lui.

Kafûr (secolul al XIV-lea): nume al unui sclav ataşar de *zawiya* din Tustar, în Iran.

Kafûr Sharabdar (secolul al XIV-lea): eunuc şi paharnic al lui Mohamed Shah.

Khalis (secolele XII-XIII): eunuc şi înalt demnitar din armata abbasidă. A servit mai ales sub domnia califului An-Nasîr (1180-1225).

Khanush/Abu Khanush (secolul al XI-lea): numele unui sclav al suveranului zirid Yahya ibn Tamim (cf. Idris, vol. 1, p. 313).

Khauwas Khan/ Khawas Khan (secolul al XVII-lea): abisinian la origine, a devenit prim-ministru, general, apoi regent al sultanatului din Bijapur, înainte de a fi eliminat în 1675.

Khayran (secolele X-XI): sclavin din epoca Andaluziei musulmane pe care-l cita Ibn Hazm în *Colierul porumbiţei*. A fost conducătorul Almeriei.

Khayr Ed-Din (1822-1889): fost sclav circazian, născut în Caucaz şi cumpărat de beiul Ahmed din Tunis, Khayr Ed-Din a devenit, după o educaţie aprofundată la palatul din Bardo şi în înalta administraţie, un om de stat şi un reformator foarte bine văzut în cursul secolului al XIX-lea, numit „secolul renaşterii Islamului" (*nahda*). Este autorul unei opere intitulate *Essai sur les réformes nécessaires aux États musulmans* (Aix-en-Provence, Édisud, 1987).

Khayzuran bint Ata (moartă în 789): concubina califului Al-Mahdi şi mama celor doi califi abbasizi. Vezi şi Hayzuran.

Lubayna (secolul al VII-lea): sclavă neagră a lui Omar, mare senior din Mecca. A fost răscumpărată de Abu Bakr şi eliberată.

Lu'lu' (secolul al XIV-lea): supranumit „Khwaja", Lu'lu era un eunuc apropiat regelui Irakului.

Mabur (secolul al VII-lea): numele unui eunuc din Medina implicat într-o întâmplare vizând-o pe Marya, concubina coptă a Profetului.

Mahmoud (secolele IX-X): fiul lui Sebukteguin pe care l-a înlocuit în fruntea dinastiei. Vezi *Sebukteghin.*

Makhul (secolul al VII-lea): textual „Cel care a turnat tuş pe pupitre" Numele unui sclav eliberat de Profet, dar căruia nu i se cunoaşte supranumele.

Malik Amber (1546-1626): sclav abisinian, şambelan şi general în sultanatul din Ahmednagar (India).

Malik Na'ib Al-Alfi (mort în 1316): alt nume al lui Kafur, sclav hindus achiziţionat în 1299 şi devenit vizir al sultanului 'Ala Ad-Din.

Mamluk sau **Mameluci (1250-1517)**: textual „Posedaţi", cu referire la un grup de indivizi. Nume al unei dinastii de foşti sclavi de rasă albă, eliberaţi de ayyubizi, care au reuşit să cucerească puterea la Cairo (1250) în detrimentul numitei dinastii şi pe care a păzit-o cu străşnicie până în 1517.

La origine, un mameluc era un soldat în solda Palatului. Când Egiptul a trecut sub dominaţia otomană, mamelucii şi-au păstrat privilegiile regale şi le-au perpetuat până la tresărirea de modernitate din Turcia. Au jucat un rol de prim-plan în administraţie şi în armată şi şi-au păstrat poziţia până la sosirea lui Napoleon Bonaparte, pe care l-au înfruntat în timpul bătăliei de la piramide. Iată lista celor mai importanţi dintre ei, cu datele de ascensiune la tron: Baybars (1260-1277), Al-Malik Al-Mansur Qalawun (1279-1280), al optulea sultan mameluc şi tatăl lui Al-Malik an-Nasir (1299-1341). Apoi a fost Barquq (1382-1399), Qaitbey (1468-1495) şi nu mai puţin de 46 de alţi sultani, dacă se iau în socoteală cele două ramuri mameluce, respectiv Bahrit şi Bourjit. Vezi *Baybar, Berke, Jund.*

Maghalita (secolul al XIV-lea): sclavă albă de origine greacă cumpărată de Ibn Battuta în timpul unei călătorii în Turcia.

Marya sau Maria, zisă Copta (secolul al VII-lea): sclava regelui Mauqawqis al Egiptului, oferită Profetului, care şi-a făcut-o concubină. A fost singura care i-a dăruit un fiu, Ibrahim, ce a murit la o vârstă fragedă. De atunci, Marya a fost venerată de musulmani, în ciuda originilor sale servile.

Massawa: port din Eritrea situat la Marea Roşie şi fostă piaţă de desfacere naturală de pe ruta sclavilor etiopieni.

Mehmet Ali (1769-1849): pe numele său arab Mohamed Ali, acest suveran luminat al Egiptului a întreţinut o gardă numeroasă de soldaţi mameluci, înainte de a ordona masacrarea lor.

Mamele califilor: unele sclave ce au dat naştere mai multor personalităţi masculine din lumea arabă, începând cu suveranii şi califii, au devenit *Umm al-walad* şi s-au eliberat prin acest subterfugiu. A fost, astfel, cu Salama, o sclavă berberă, mama lui Abu Jafar Harun, fiul lui Al-Mutassim, mort în 842, ultimul calif abbasid dinainte de venirea mongolilor; cu Qutul, mama lui Al-Mansur, fiul lui Al-Mutatîd, mort în 902. Mai mulţi suverani meghrebini şi africani sunt născuţi din mame achiziţionate mai întâi de stăpânii lor drept concubine sau sclave.

Mohamed ben Ahmedi (secolul al XIX-lea): sclavagist la Mayotte. În 1847 era încă proprietar a 23 de sclavi pe care s-a hotărât să-i vândă autorităţilor franceze din insulă.

Mubachchir (secolele XIII-XIV): numele unui sclav al lui 'Ala Ad-Din, suveran musulman al Indiei între 1296 şi 1316. Se spune că l-a asasinat pe Kafur, locotenent al lui 'Ala Ad-Din, „Malîk na'îb", la cererea presantă a mamei acestuia.

Muhamed ibn Maimun al-Wazzan (secolul al X-lea): numele unui sclav ce a dus o scrisoare (*sijjil*), trimis de Cairo prin Al-'Aziz la Al-Mansur (Idris, vol.1, p. 76).

Muizzi: alt nume dat regilor-sclavi sau sultanilor-sclavi din Delhi. Vezi *Sultanii-sclavi.*

Mujahid Al-Muwaffaq Abul-Jaych (secolul al XI-lea): sclavin în timpul omeyyazilor din Occident, citat de Ibn Hazm (994-1064) în *Colierul porumbiţei.* A devenit senior de Denia şi al Insulelor Baleare.

Munis (mort în 932): eunuc devenit general musulman în timpul abbasizilor, a reuşit să-şi impună executanţii şi vizirii califului Al-Muqtadir, ce s-a aflat la putere în Bagdad, din 908 până în 932. „Voluptuosul" Al-Muqtadir avea 13 ani când a devenit jucăria lui Emir al-ûmara – „Emirul emirilor" –, titlu pe care şi l-a atribuit o vreme intrigantul dictator. Muqtadir, care-l „l-a omorât ca pe o oaie", conform spuselor istoricului Ibn al-Kathir (1300-1373).

Murad ben Hammuda (secolul al XII-lea): Între 1666 şi 1675, acest sclavagist egiptean a deţinut peste 800 de sclavi.

Nahdayn (secolul al VII-lea): sclav negru eliberat de Abu Bakr, însoţitorul Profetului.

Nusayb ibn Rabbah (mort în 726): poet negru al timpului omeyyazilor din Damasc.

Osman Agha de Temeşvar (secolul al XVII-lea): ofiţer al Imperiului Otoman făcut prizonier de Habsburgi timp de 11 ani (1688-1699). A descris astfel unul dintre episoadele servituţii sale: „Într-o zi, pe când înduram de ceva vreme suferinţa şi supliciul, au venit negustorii de sclavi din Veneţia. Au scos un înscris şi un certificat de vânzare conform căruia stăpânul meu, aflat în Bosnia, mă vânduse lor. Spuneau că m-au achiziţionat, fără măcar să mă fi evaluat, pentru 20 de monede de aur, şi acum veneau să mă ia în posesie în virtutea hârtiei pe care o aveau" (*Prisonnier des infidèles*, p. 66).

Prenume de sclavi: *Femeile*: Mabruka: Benefica; Farha: Festiva; Henia: Paşnica; El-Ghalia: Oneroasa; Zehoua: Bucuroasa; Zahra: Floarea; Majouba: Protejata, Ascunsa; El-'Anbar: Ambra; Mbirika: Benedictina; Daouia: Iluminata; Dahab: Aur; Musk: Mosc. Sitt ar-Roum: textual „Regina bizantinilor/a francilor" – titlu prestigios purtat în Egipt. *Bărbaţii*: Marouf: nume rezultat dintr-o poveste din *1001 de Nopţi*, ca şi Messaoud, Rihan (mirt, busuioc), Jasmin. Masrour (Fericitul), cel care purta spada lui Harun al-Raşid; Kafur („camfor"), prenume şi nume de sclavi foarte folosite, care a fost dat în mod special eunucului Abd al-Mask Kafur (secolul al X-lea), în serviciul dinastiei ikhchidide.

Qiyan: sclave-cântăreţe abbaside devenite celebre prin *Cartea Cântecelor* a lui Al-Isfahani şi prin opera critică a lui Djahiz.

Qutb-Ud-Din Aibaq (mort în 1210): sclav turc al lui Muizz ad Din Guri (secolul al X-lea) şi fondator al primului sultanat musulman în India din 1206 până în 1920. Armatele musulmane ce au cucerit Pendjab, Hindustan şi Bengalul, erau conduse de foşti sclavi, printre care însuşi fiul lui Aybaq. I se datorează superbul Qutb al-Minar, la Delhi. Vezi *Iltutmish*.

Rabah (secolul al VII-lea): numele unui sclav al Profetului.

Rabi' (secolul al VIII-lea): eliberat al califului Al-Mansur (709-775), Rabi' a devenit şambelanul său şi mâna dreaptă a acestuia. A condus Casa Sclavilor, situată

pe o stradă cu același nume (*Chari' ar-raqîq*) și despre care vorbesc autori precum Al-Yakubi (mort în 897) și Masudi (893-956).

Rabia al-Adawia (născută între 713 și 721-801): poetesă, fostă sclavă și mistică celebră a începuturilor Islamului. Având imaginea unei Tereza din Avila, a cântat dragostea divină sub diferite forme. Dincolo de credința sa, renunțarea ei la lucrurile lumești și angajamentul inițiatic au făcut să devină sfânta ce patronează Bassorah (sudul Irakului), oraș unde a trăit ascetic toată viața.

Radiya (sau Razziya): Jalalat Ad-Din Radyia Begum, fiica unică a lui Iltutmish, a urcat pe tron în 1236. Pentru a-și atinge scopurile a apelat la unul dintre favoriții ei, Jamal Ud-Din Yaqut. Domnia i-a fost de scurtă durată. Vezi *Iltutmish*.

Rasim Pasha Ahmed (1881-1896): i se datorează abolirea sclaviei în Libia. Cf. B. G. Martin, „Ahmad Rasim Pasha and the Suppression of the Fazzan Slave Trade, 1881-1896" în J. R. Willis, *Slaves and the Slavery in Muslim Africa*, vol. 2, pp. 51-82.

„Regii-sclavi" din Delhi. Vezi *„Sultanii-sclavi"*.

Roxelane (cca 1505–cca 1559): sclavă ce a devenit favorita, apoi soția lui Soliman al II-lea Magnificul. Ajunsă la statutul de mamă a sultanului (*sultane valide*), ea nu a încetat să urzească intrigi la palat în favoarea fiului său, Selim (viitorul Selim I), în detrimentul lui Mustafa, fiul vârstnic al lui Soliman, pe care a reușit să-l strangulleze, cu ajutorul tatălui ei. A fost înmormântată la Istanbul, lângă soț, într-un mausoleu situat în spatele Sulaymaniya, una dintre cele mai mari moschei din oraș.

Sabir (secolul al X-lea): numele unui sclavin al dinastiei fatimide. A comandat flota ce a dus război în Adriatica și în Marea Ioniană. (cf. *Sclavini*).

Salman al-Farissi (mort pe la 657): sclav de origine persană (de unde și Al-Farissi) eliberat de Profet și inclus apoi în rândul apropiaților și familiei sale (*ahl al-bayt*). L-a sfătuit pe Profet să sape un tranșeu (*khandaq*) în jurul Medinei. Considerat ca sfântul patron al ordinului (*futuwwa*) bărbierilor.

Sayyd: textual „Stăpân" Numele celei de-a patra dinastii musulmane din Delhi. Puterea i-a fost efemeră (din 1414 până în 1451).

Sclave-cântărețe: vreo 40 de sclave cântărețe au devenit celebre până la a figura în vreo 10 opere ale istoricilor arabi. Următoarele nume aparțin secolului I al dinastiei abbaside și nu figurează în această listă decât în măsura în care le-a identificat Al-Isfahani (897-967), autorul *Cărții cântecelor*. Ne putem imagina că numărul lor era de necalculat, poate sute, chiar mii. Acestea au fost 'Amara, Salama, Hawa, Sallafa din Hejaz, Nafissa, Khulayda din Mecca, proprietatea lui Ibn Chammas, Anissa, fiica cântărețului Mabad, Nuwar, Qaz'a din Hijaz, 'Utayba din Medina, Chuhda, Mamna'a, Ghadir, sclava califului Al-Hadi (care a domnit din 785 până

în 786) înainte de a-i deveni soție, apoi soția lui Harun al Rașid (766-809), 'Atiqa, fiica lui Chuhda, cântăreața, Behar, sclava mamei lui Jaafar Barmekidul, Mulk, o sclavă frumoasă râvnită de Ibrahim, fiul califului Al-Mahdi, Dananir, Barmekida, cunoscută pentru antologia de cântece, Dhalfa, sclava lui Ibn-Tarkhan, dar care a încercat să-l seducă pe Harun al-Rașid, Su'ad din Koufa, Manhala, proprietatea unei femei bogate din tribul Bani 'Abs, care cobora periodic la Koufa, Dha'ifa, o sclavă curtată de Suleiman Ibn Al-Mansur, Haylana, sclava califului Harun al Rașid, Amama, Farida, 'Abada, sclava lui abi 'Umayr an-Nakhkhas, Hadiya, Mutaym al-Hichamiya, din orașul irakian Basra (Bassorah), Qurat al-Ayn (textual: „Pupila ochiului", 'Arib al Ma'munya, cea pe care califul Al-Ma'mun (813-833) o dorise, Bad'atu, Khansa din Basra, Badl, sclava unui anume Abdallah ibn Moussa al-Hadi care cunoștea 30.000 de versuri, Rakhîm, sclava emirului credincioșilor Al-Mahdi (775-785) și mama lui Abassa, sora lui Harun al-Rașid, Khuzami, Nabat, Qalm as-Salihiya, Amel, o sclavă pe care Al-Isfahani, autorul *Cărții cântecelor*, o îndrăgea în mod special, Tajani, sclava ministrului Abu Mohamed al-Muhallabi. (Unele nume erau date mai multor sclave în același timp.)

Sclavi-teologi: prin tradiție se spune că primul muezin al Islamului, Bilal (mort în 641), a fost un sclav abisiniani eliberat de Profet, dar se uită că numeroși juriști eminenți, generali, lingviști, imami, și chiar comentatori ai Coranului erau sclavi, fii sau nepoți ai sclavilor. Aceștia erau sclavii-teologi. Numele ce revin cel mai des sunt cele ale însoțitorilor Profetului, precum Zayn al-Abidin, Salem ibn Abdullah sau Qasim ibn Mohamed ibn Abi Bakr. Mai trebuie citat și Hassan al-Basri (642-728), fondator al primei confrerii islamice, Mohamed ibn Sairin, povestitor al *hadith*-urilor profetice. Nafity, fost stăpân al imamului Malik (711-796) era sclavul lui Ibn Mubarik. Ikramah, alt interpret al Coranului, era un sclav eliberat. În sfârșit, Mohamed Ibn Ishaq (704-767), faimosul biograf al Profetului, era nepotul unui sclav numit Yasar.

Sclavi-suverani: Vezi *Mameluci*.

Sebukteghin (secolul al IX-lea): sclav cumpărat în Turkestan în vremea lui Abd al-Malik Mansur de către un negustor de sclavi numit Nasir al-Kharidji, înainte de a fi cedat lui Alpteghin. Deși Sebukteghin avea o ascendență nobilă – putea descinde din yezdedjird –, calitățile personale au fost cele ce i-au permis să se propulseze în vârful ierarhiei militare și să ia locul stăpânului său când acesta a murit în luptă.

Sumaya (secolul al VII-lea): una dintre sclavele lui Abu Jahl, inamic al lui Mohamed. Convertită în secret la legea islamică, a fost torturată de stăpânul ei până a omorât-o.

Saqaliba: nume colectiv dat sclavilor albi veniți din țările frontaliere ale Imperiului Musulman: greci, bulgari, bizantini, circazieni, ruși, polonezi, finlanadezi etc.

Sartîz 'mad ad-Dîn (secolul al XIV-lea): sclav eliberat de Mohamed Shah, rege al Indiei. A fost căpitanul armatelor sale înainte de a deveni vicerege în Sind.

Shermarke Hadj Ali. Vezi *Hadj Ali Shermarke.*

„Sultani-sclavi" (secolul al XIII-lea): nume colectiv dat foştilor sclavi ai Imperiului Musulman din regiunea Indus care, între 1206 şi 1290, au devenit sultanii din Delhi înainte de a-l înzestra cu numeroase realizări. Iată întreg lanţul dinastic, cu perioadele de putere ale fiecărui sultan sau sultane: Qutb ad-Din Aybak (1206-1210); Aram Shah (1210-1211); Shams ad-Din Iltutmish (1211-1236); Rukn ad-Dîn Firuz Shah (1236); Jalalat ad-Dîn Radiya Begum (1236-1240); Muizz ad-Dîn Bahram Shah (1240-1242); 'Ala ad-Dîn Masud Shah (1242-1246); Nasir ad-Dîn Mahmud Shah (1246-1266); Ghiyas ad-Dîn Balban (1266-1287); Muizz ad-Dîn Kaykubadh (1287-1290); Shams ad-Dîn Kayumarth (1290). Acesta din urmă a fost ultimul „rege-sclav" al Indiei musulmane a epocii. Ceilalţi 6 regi ai dinastiei nu erau sclavi, nici chiar sclavi eliberaţi, deşi au fost incluşi în rândul regilor-sclavi din Delhi. Acest aspect decurge din faptul că, la acea vreme, ca şi în timpul Profetului, sclavul „pur" putea depăşi prejudecata comună şi să domnească, recurgând pe rând la seducţie, la forţă şi la viclenie.

Suhaym (mort în 660): poet de origine servilă, fără îndoială că african.

Sunbul (secolul al XIV-lea): eunuc al călătorului Ibn Battuta. Vezi *Ibn Battuta.*

Şukran: textual „Mulţumesc" Numele unui sclav eliberat de Profet (secolul al VII-lea). Tradiţia pretinde că el a fost cel care l-a depus în mormânt, asistat de trei personaje importante din anturajul direct al lui Mahomed. Vezi *Ibn Hicham, Tabari, Ibn Qutayba, Kitab al-Maarif.*

Tariq ibn Ziyad (secolul al VIII-lea): general berber care l-a înfrânt pe regele Roderic pe rio Barbate în 711 şi a deschis calea cuceririi Peninsulei Iberice, ceea ce s-a întâmplat în anul următor, când Musa ibn Nusayr (640-717), pentru care Tariq ibn Ziyad nu era decât *mawla* („clientul", „tributarul"), s-a prezentat la rândul lui cu o armată puternică de 6.000 de oameni. Astăzi, Gibraltar (*Jebal Tariq*, „muntele lui Tariq"), poartă numele cuceritorului său berber Tariq ibn Ziyad.

Tekîn şi Baris (sau Farîs) (secolul al X-lea): numele a două tinere sclave (*ghilman*) folosite de călătorul arab Ibn Fadlan în timpul expediţiei sale în direcţia Volga (cf. *Călătorie la bulgarii de pe Volga*, p. 35). Vezi *Ibn Fadlan.*

Thaqîf (sclavi de; secolul al VII-lea): grup de sclavi aparţinând tribului Thaqîf ce au fost eliberaţi de Profet când tribul era asediat.

Thedenat (secolul al XVIII-lea): originar din Uzès, unde s-a născut în 1758, Thedenat, captiv catolic, a fost o vreme sclav în Alger şi ministru al beiului din Mascara. Memoriile sale s-au păstrat la BnF, manuscris N.A. Fr., nr. 10.877.

Tippo-Tip (1840-1905): pe adevăratul nume Hamed ben Mohamed al-Murjebi, potentat zanzibarit celebru, bogat şi temut, cu siguranţă ultimul sclavagist din istoria arabă, Tippo-Tip a trăit şi a lucrat în Zanzibar şi Kisangani. Conducea comptoare de „lemn de abanos" în toată Africa Centrală şi pe coasta est-africană.

Umm Ubays (secolul al VII-lea): sclav negru eliberat de Abu Bakr, însoţitor al Profetului, la începutul Islamului.

Usama (secolul al VII-lea): fiul unui fost sclav al lui Khadidja ce a fost eliberat de Profet. A condus armatele otomane în Siria.

Usami Akida (secolul al XIX-lea): numele unui sclavagist din Mayotte.

Uthman Dey: sclavagist din Egiptul superior. Între 1595 şi 1610, a deţinut mai multe sute de sclavi înainte de a se hotărî să-i vândă când valul aboliţionist a ajuns în valea Nilului.

Wydah (sau Ouidah): în secolul al XIX-lea, acest port situat între Cotonou, capitala, şi Grand Popo, la frontiera cu Togo, era principalul port în comerţul cu negri de pe coasta Dahomey (astăzi Benin).

Yachback Sayfaddin (Emirul): „Yachbak, fiul lui Abdallah, fost sclav al lui Djani-beg", supranumit As-Soufi, La origine era unul dintre mamelucii sultanului Chaykh, unul dintre cei ce au fost promovaţi paji după moarte stăpânului lor. Apoi a trebuit să suporte vicisitudini sub domnia lui Barsabay: când generalisimul Djani-beg as-Soufi a evadat din închisoarea din Alexandria şi când Barsbay, căutându-l cu înverşunare, a supus la mai multe pedepse corporale numeroase persoane, şi-a îndreptat bănuielile asupra acestui Yachbak şi asupra fratelui său, Inal, ca scutier, căci Djani-beg era din aceeaşi ţară ca şi ei şi amândoi erau supranumiţi, ca şi el, as-Soufi (în Sauvaget, *Histoires arabes*, p. 172).

Yacout/Yaqut (secolul al XIX-lea): fost favorit al imamului din Mascat (sultanatul Oman), acest sclav eliberat, ce avea o poftă nemăsurată de aur, a devenit guvernator în Zanzibar. A tratat cu numeroşi traficanţi de negri arabi şi europeni care veneau în insula mirodeniilor să facă provizii de sclavi. În *Le Négrier de Zanzibar*, Louis Garneray vorbea despre el ca despre un „băiat drăguţ"

Yaqub ibn Ishaq al-Hadrami (secolul al VII-lea): eliberat la începutul islamului, acest erudit a fost discipolul lui Kisai, cititor al Coranului şi lingvist recunoscut. A murit în 820.

Yaqubi (Al-) (mort în 897): faimos geograf abbasid şi autor al unei opere intitulate *Al-Buldan* (Ţările) (891), tradusă de Gaston Wiet în 1937. Conform

istoricilor, Al-Yaqubi ar fi fost descendentul unui eliberat al califului Al-Mansur (709-775), guvernator al Egiptului, motiv pentru care a fost supranumit „Secretarul abbasid" (*al-Katib al-'abbassi*).

Yaqut (secolul al XIII-lea): Jamal Ud-Din Yaqut (textual „Rubin", sclav negru (*habachi*) şi favoritul lui Begum Radiya, descendenta sultanelor-sclave din Delhi, pe care a ajutat-o să urce pe tron. Nu se ştie cum a sfârşit. A fost asasinat în 1240? Vezi *„Sultanii-sclavi"*

Yaqut ar-Rumi (1179-1229): textual „Rubinul bizantin". Numele unui sclav bizantin convertit la legea islamică şi unii dintre eminenţii savanţi enciclopedişti. *Mu'jam al Bûldan* (Enciclopedia Ţărilor), ce urmează după o enciclopedie a scriitorilor (*Mu'jaim al-Udaba*), este o sursă inepuizabilă pentru toţi cei ce vor să aibă o idee exactă despre Mamlaka musulmană din secolele al XII-lea şi al XIII-lea.

Yusuf Dey (secolul al XVI-lea): sclavagist din Egiptul superior. A lăsat moştenire copiilor săi peste o sută de sclavi abisinieni.

Zayed ibn Harita (secolul al VII-lea): sclav al lui Khadidja, răscumpărat de Profet şi eliberat. Acesta din urmă l-a făcut secretarul său, l-a căsătorit cu Zaynab, înainte de a lua parte la expediţiile militare din jurul Muta, unde a murit pe la 630.

Zinnirah (secolul al VII-lea): numele unei sclave negre al lui Omar, senior din Mecca ce a devenit un fervent apărător al islamului. A fost răscumpărată de Abu Bakr înainte de a fi eliberată. Vezi *Bilal, Lubayna.*

Ziryab (cca 789-845): supranumit „Privighetoarea arabilor", Ziryab şi-a început cariera la Bagdad unde a fost eliberat de califul abbasid Al-Mahdi. Muzician fără pereche, stârnea invidia rivalilor săi. Astfel, constrâns să fugă la Bagdad, s-a alăturat curţii lui Abd ar-Rahman II, la putere între 792 şi 852, unde a devenit, se spune, „arbitrul eleganţei şi model al bunului-gust".

6

VOCABULARUL SERVITUȚII PE PĂMÂNT ISLAMIC

'Abd : „sclav", „servitor", dar și „supus voluntar". Astfel, prenumele Abdallah înseamnă „servitorul lui Allah", iar *'abidiyya* înseamnă „sclavi regali"

Abdâr: termen persan însemnând paj, copil de trupă, ajutorul unui suveran sau al unui militar de vază.

'Abd qînn: sclav născut din părinți sclavi.

'Abîd: categoria aservită; *'abd qann*: a reduce la sclavie, a aservi; *'ibad*: sclavi născuți din părinți sclavi; *'abîd ad-Dâr:* în Maroc, sclavii de la Palat (sau din locuințele burgheze); *musta'bid*: cineva cu multră putere, sclavagist, coleric, tiranic.

'Adjam sau *'Adjemi*: străin, barbar sau non-arab. În trecut, termenul *'adjemi* era adeseori folosit pentru populațiile negre, acestea fiind în majoritate non-musulmane până târziu.

Aghâ(s): termen turc însemnând „stăpân" sau „șef" Eunuc al casei turce din timpul otomanilor, aproape un frate mai mare sau un tată, și personaj din ierarhia puterii mamelucilor. „În Alger, căpetenia ienicerilor turci era calificată drept *agha*, la fel ca cei din Noubas, garnizoane cu efective variabile" (P. Boyer, „Agha", *Encyclopédie berbère*, pp. 254-258).

Alfaqueque: din arabul *faqq*, „a deschide", „a desface". Astfel erau numiți cei ce răscumpărau oficial captivii, mai ales în timpul corsarilor din Mediterana.

Alfi: textual: „mie" Nume comun dat acelor sclavi cumpărați cu prețul de o mie și două mii de dinari.

'Ama (plural *ima'*): sclavă de sex feminin (iraniană).

Angola: se dădea numele țării de origine sclavilor ce debarcau în Brazilia.

Anqass (fem. *Nasqa*) se spune despre un sclav din casa cuiva.

Ascunzători: nume dat cazărmilor turcești în secolul al XVIII-lea, care erau 12 (conform lui Venture de Paradis).

'Assif (fem. *ûsafa*): servitor, serv.

Assîr: captiv; *Assîr denûbu*: captiv al păcatelor sale; *nasâra asâra*: „captivi creștini"

Astirqâq: „punere în sclavie", ca şi în expresia *yasta-riqq al-chû'b al-munzahin*; poporul învins va fi „pus în sclavie" Vezi *Raqq* sau *Riqq*.

'Atîq: una dintre accepţiunile acestui termen arab este „eliberat" cu sensul de „despovărat", „eliberat" Este cunoscut că un supranume al lui Abu Bakr, primul calif, căruia Profetul i-ar fi zis că va fi „eliberat" de Dumnezeu din focurile iadului (*'atîq an-nâr*). În mod paradoxal, termenul *'atîq*, care mai înseamnă şi „antic", „bătrân", desemnează şi nobleţea cuiva.

Baie: termenul ar fi de origine italiană, din *bagno*, care însemna „baie" În secolul al XVI-lea, primii sclavi musulmani au fost găzduiţi în băile din Livorno (cf. Salvatore Bono). Un secol mai târziu, folosirea termenului s-a impus ca atare în Africa de Nord. Conform lui André Raymond (*Ibla*, 2004), între 1600 şi 1660, în Tunis funcţionau vreo 40 de băi pentru sclavi creştini, în perioada de apogeu a curselor corsarilor din Mediterana. Gabriel Audisio, care a făcut cercetări despre originea şi semnificaţiile termenului „bagne", scria acestea: „În această privinţă, aproape în unanimitate, lexicografii şi lingviştii francezi furnizează o explicaţie ce ar putea fi rezumată astfel: «Denumire dată de italienii din secolul al XVI-lea unei închisori din Constantinopole unde erau închişi sclavii creştini, din cauza băilor ce se aflau acolo, termenul fiind apoi extins la toate închisorile creştine din ţările musulmane»" (*Revue africaine*, nr. 101, 1957, p. 367). Vezi *Zandala*.

Baria: „sclavă". În Abisinia, termenul era folosit de casta superioară pentru a-i desemna pe cei presupuşi a le fi inferiori.

Baqt: a fost numit astfel un tratat încheiat în 652 între armatele musulmane ale lui Abdallah ben Sayd Abou Seran şi nubieni. Conform acestui tratat, nubienii trebuiau să furnizeze anual învingătorului un contingent de 360 de sclavi. Maqrizi (secolul al XV-lea), mare istoric al Egiptului vechi, a furnizat un text relativ complet pe care François Renault a studiat în lucrarea lui *La Traite des Noirs au Proche-Orient médiéval (VIIe-XIVe siècle)*. Vezi Bibliografia.

Barka: denumire comună pentru sclavii tunisieni. La origine s-ar afla numele Birka, piaţa de sclavi cu sclavi din Kairouan şi Tunis din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

Bawwab: uşier. Însărcinat cu servicii la uşă.

Bende: termen persan însemnând „sclavin".

Bidoun: nume dat beduinilor (de unde „bidoun", *bad'w*) din Kuweit care, deşi cetăţeni ai acestei ţări, au fost daţi la o parte din cauza sărăciei.

Bilâd as-Sîba: „Ţara revoltei". Orice pământ sălbatic şi ostil ce se afla la frontierele ţinuturilor islamice şi care nu se supunea legii islamice. Pământ al inamicului, al discordiei, al agresiunii. Termenul *sa'iba* înseamnă „sălbatic", „animal sălbatic"

Bilâd as-Sûdan: Textual „Ţara negrilor", desemna Sudanul. Călătorii arabi din Evul Mediu au utilizat expresia pentru a desemna întreaga Africa neagră. La începutul secolului al XII-lea, Ibn Abdun, în *Tratatul* său, utiliza termenii *Sûdan Barabir* şi *'abîd al-barabir* pentru a desemna sclavii din Sevilla.

Boq'âne: Desemnează şi sclavii albi şi pe cei negri.

Boq'âne Chami: sclavi din Siria.

Bwakhâr. Vezi *Abîd al-Bokhari*.

Caïd al-Wasfâne: şef al sclavilor negri. „Când un sclav fugea, el îl căuta, îl înapoia stăpânului sau îl obliga pe acesta să-l vândă, dacă sclavul avea ceva de reproşat" (E. Dermenghem, *Le Culte des saints dans l'islam maghrébin*, p. 257).

Chaddami: era numit astfel, în Yemen, un grup social inferior, pe vremea marilor fabrici de cafea, în special la Hodeida, port la Marea Roşie. Conform lui Hans Helfritz, femeile *chaddami* erau folosite în fabrici şi antrepozite şi aveau ca sarcină să mestece boabele de *boun* (cafea), ca să fie mai bine triate în funcţie de proveniență şi mărime, înainte de a le ambala (vezi *L'Arabie heureuse*, pp. 179-181).

Chi-king: servitor, eunuc (chinez).

Chorfa (plural de la sherif, „sfânt"): descendenţi ai vechilor nobili marocani. Termenul are o conotaţie religioasă şi marabutică.

Couloughli(s)/Kouloughli(s): erau numiţi astfel copiii născuţi din unirea dintre un turc otoman şi o femeie maghrebină, în special tunisiană sau algeriană. Şi astăzi, există în Maghreb numele de familie Couloughli sau Kouloughli. Este o rămăşiţă a prezenţei otomane în nord-estul Africii.

Dhimmi(s): „protejat", „tributar". Îi desemnează pe non-musulmanii de pe pământurile islamice, în special evrei şi creştini, dar şi pe indienii (în timpul dinastiilor musulmane de la Delhi) şi, în sens mai larg, orice individ de orice confesiune, care este pus în servitute, în special după un război, caz în care *dhimmi* este obligat la plata unei taxe numite *jiziya* (vezi acest termen).

Dihqan(s): textual „şef(i) ai statului", în persană. Erau numiţi astfel micii nobili de ţară, pretorienii şi membrii aristocraţiei rurale care, mai ales în Persia, făceau mai ales comerţ, prin urmare şi cu sclavi.

Djelib: sclav în vânzare. *Jellab* şi *jdeliba*, din *djalaba*, „a trage", desemnau negustorul de sclavi (*jellab* era utilizat şi pentru a desemna un negustor de animale). Vezi *Jallab/Jellab*.

Fatâ: băieţel sau adolescent, dar şi paj, sclav, favorit. În Spania, în timpul prezenţei musulmane, *fatâ* îl desemna pe „asesorul" unui mare personaj (Levi-

Provençal). Pe aceeaşi bază, s-a construit numele arab *fatât*, „fată", „adolescentă" Pluralul *fatâ, fityâan*, desemnează grupurile de tineri care, prin prezenţa lor, pigmentau petrecerile între bărbaţi.

Ferrâche: persoană folosită la curăţenie.

Fidâ: răscumpărare a captivului, uneori schimbul unui captiv cu altul.

Gallab: Vezi *Jallab/Jellab.*

Gardian bachi: nume al ofiţerului turc care, în secolul al XVII-lea, la Alger, comanda sclavii şi le distribuia atribuţiile.

Ghanîma, maghnâm: pradă de război.

Ghazw: război-fulger dus cu un trib rival cu scopul de a-l deposeda de bunuri şi de a prinde sclavi. Se foloseşte şi termenul *salatiyya.*

Ghellabi: Vezi *Jallab/Jellab.*

Ghûlam/Ghoûlam (plural *ghilman*): paj, copil de trupă, uneori secretar.

Habirri: termen egiptean, denumire veche a conducătorului caravanei ce ducea sclavii la Cairo.

Hadi sau *Hadika*: servitor (India).

Hadjîb: şambelan, cel mai apropiat ofiţer al prinţului; *hadjib al-hudjâb*: mai-marele şambelanilor.

Harim: femeia sau femeile dintr-un cămin arab. Este echivalentul gineceului (harem, a cărei origine etimologică este), ceea ce germanii numesc şi *Frauengimner.*

Hartani sau *Harratine*: nume dat sclavilor eliberaţi din Sahel, din Mauritania, din Mali, din Niger, din Ciad. Tuaregii îi priveau, astfel, pe *hartani*, ca pe nişte sub-oameni. Etimologia acestui cuvânt este complexă; unii cred că a avut un loc important în agricultură, în cultivarea pământului, la arat; alţii spun că ar fi o formă condensată a expresiei arabe: *hûrr tani*, textual: „din nou liber"

Hasham: se spune despre o trupă de mercenari ai suveranilor almoravizi Yusuf ibn Tashfin (mort în 1106), recrutat din rândul berberilor, al slavilor şi negrilor pentru a limita puterea contingentelor arabe.

Homria: textual „roşcovanul". Denumire comună dată în Algeria negrilor din Africa după ce au contractat uniuni cu autohtonii.

Horr/Hurr (fem. *hurra*): născut(ă) liber(ă). Pronunţia maghrebină este *horr.* Se spune despre un sclav că este *mouch'horr*, „aservit", textual „care nu e liber" (cf. Inès Mrad Dali).

Ibâq: desemnează un sclav fugar.

Icht-Oghlan: în sistemul otoman , paj la serai. Vezi *Oghlan.*

Iqta': atribuirea unui venit fiscal, a unui bun, al unei concesionări teritoriale, a unui fief, în schimbul vasalităţii faţă de un suveran la domnie. A fost, în special, cazul la primii califi şi, mai târziu, la Mameluci (1250-1517). Unii dintre marii seniori locali, pretendenţi la tron, militari şi Mări Viziri, şi-au arogat astfel o parte din pământurile Egiptului şi a Siriei. Fenomenul a fost destul de puternic sub ayyubizi, începând din 1171.

Istakhal sau *Istikhal*: faptul de a lua pe cineva în servitute pentru a-l face sclav sau servitor.

Isrâ (pluralul de la *asîr*): prizonieri, de unde *tassari*: faptul de a pune pe cineva în sclavie.

Istirqâq: faptul de a pune pe cineva în sclavie

Jabarti: aşa era numit un negustor de sclavi egiptean de către primii vizaţi, sclavii din Etiopia.

Jallab/Jellab, Gallab/Ghellabi: negustori de sclavi itinerant, negustor de „lemn de abanos". Acelaşi cuvânt era folosit şi pentru a desemna un negustor de bovine. Termenul era folosit în Egipt unde se pronunţa *gallab*. Lady Lucie Duff Gordon, pentru care am prezentat anterior nişte extrase, a văzut cu ochii ei una dintre corăbiile acestor negustori de sclavi, acostând pe malul Nilului, în Egiptul superior.

Jâriya: concubină aservită sexual în căminul unui bărbat căsătorit sau al unui senior ce întreţine mai multe femei. În turcă, termenul *jâriya* se pronunţă *cariya*; în persană *keniz*. Vezi *Umm al-walad*.

Jinkiyâte: termen persan arabizat desemnând sclavele femei care cântă la *jink* sau *jûnk*, instrument muzical din familia harpei (cf. Al-Maqrizi).

Jiziya: impozit periodic prelevat de statul musulman din toate provinciile non-musulmane ce-i erau supuse.

Jûnd: corp de armată constituit din soldaţi-sclavi sau din eliberaţi. În 1250, sub sceptrul unuia dintre ei, Baybars, aceşti sclavi s-au revoltat împotriva suveranului egiptean de la acel moment şi l-au înlăturat. Au format o dinastie importantă, Mamelucii („Posedaţii") care a domnit în regiune până în 1517

Kafour/Kafûr: denumire generică a eunucilor, cam ca „Jasmin" pentru sclavii din Antile. În istoria Islamului a existat un anume Abu al-Misk Kafour („camforul moscat") – cf. V. Monteil) care a fost mai întâi sclav în timpul familiei Ikhchidide (935-969), apoi suveran al Egiptului.

Kapi Kullari: sclav al Sublimei Porţi.

Khâdim (fem. *khedima*): sclav, servitor. Termenul era rezervat exclusiv servitorilor negri şi eunucilor.

Khammès: colon, folosit pentru quint şi, conform cercetătorilor, noi sclavi ai latifundiarilor.

Khassiy: eunuc. Se mai spunea şi *mûkhsi*. Vezi *khâdim, maslouh, mû'allim*.

Khumri(a): nume al unei culori a pielii între roşu, brun şi negru. Prin extensiune, mulatru.

Laqît: sclav eliberat. La origine, copil găsit, fără casă şi apartenenţă. Termenul denumeşte azi orfanii sau cerşetorii adunaţi de pe stradă.

Madîn/Medîn: sclav bărbat.

Ma'dûn: sclav autorizat pentru comerţ. Termenul *idhn* semnifică autorizaţi. Este vorba despre autorizarea acordată de un sclavagist unuia dintre sclavii săi în situaţii de semi-eliberare.

Mafti: castrat; *maftiyîne*, castraţi.

Mahmal: se numea astfel litiera pe care Egiptul o trimitea odinioară la Mecca în semn de omagiu pentru Locurile Sfinte. Această caravană purta în special *kiswa*, pânza neagră ce acoperea Kaaba.

Mahyûss (fem. *mahyûssa*): sclav(ă) născut(ă) din părinţi sclavi.

„Ma malakate aymanakûm" („Ceea ce a posedat mâna ta dreaptă"): expresie coranică ce desemna captivii non-musulmani pe timp de război. Expresia se regăseşte în vânzarea la licitaţie a sclavilor, în special în Maroc, unde expresia: Mâna dreaptă mi-o procură», înseamnă că a avut loc o vânzare de sclavi.

Mamluk(e) Mameluc: Textual: „posedat", „aservit", prin referinţă la casta militară a sclavilor egipteni, albi la origine, circazieni sau georgieni, care s-au eliberat puţin câte puţin de sub domnia suveranilor pe care-i servise anterior. În fapt, după ce s-au emancipat în timpul dinastiilor fatimide şi ayyubide, Mamelucii – termenul s-a substantivizat cu această ocazie – au reuşit să ajungă la putere, ceea ce a dat naştere unei puternice dinastii ce a domnit din 1254 până în 1517, data cuceririi otomane. Graţie administraţiei sale şi proprietăţii asupra pământului, dinastia mamelucă s-a menţinut până în 1811, data înlăturării ei de către Mohamed Ali Paşa. În sensul comun al termenului, Mamluk desemnează şi miliţia formată din sclavi pe care anumiţi suverani – în special în marile provincii otomane – o folosea pe lângă palatul şi garnizoanele sale.

Manumisiune: vechi termen juridic semnificând „eliberare"

Maqît: sclav eliberat. Vezi *Laqît*.

Maslouh: „aranjat" (eufemism utilizat pentru a denumi eunucul). Se mai folosea şi *masnû'* („lucrat") şi *mûkhsi*.

Masnû': textual „lucrat, ornat, fabricat". Eufemism prin care este desemnat eunucul, care mai era numit şi *maslouh*.

Massahu ar-riqq: textual „afectat de sclavie" Se spunea despre vreun sultan care fusese mai înainte pus în servitute.

Mawla: calitatea celui ce eliberează un sclav. El devenea „patronul" lui, căci Profetul a spus că „patronatul aparţine celui ce eliberează" Or, în vechiul drept, eliberarea unui sclav echivala cu o renaştere acordată de stăpân acestui sclav, cu venirea pe lume a unei noi fiinţe. Cf. Daniel Pipes, „Mawlas: Freed Slaves and Converts in Early Islam" în J. R. Willis, *Slaves and Slavery in Muslim Africa*, vol. 1, pp. 199-247.

Mawalis (din *mawla*): nume dat creştinilor, sirieni, bizantini, copţi şi zoroastrieni ce au servit Imperiul Musulman, mai ales la începutul secolului al VIII-lea.

Medîn: sclav bărbat.

Mrubbiyîn: textual „educaţi, elevaţi" Se folosea pentru copiii de sclavi tunisieni care, după abolirea comerţului cu sclavi în 1846, apoi în 1890, continuau să trăiască sub acoperişul stăpânilor. De atunci, termenul este aplicat servitorilor din marile case, în principal din marile oraşe (cf. Inès Mrad Dali).

Mû'allim: textual „stăpân" Termen folosit prin antifrază pentru a desemna un eunuc important. Vezi şi *khassiyy, khâdim, maslouh, mûkhsi*.

Mû'attaq: sclav eliberat.

Mudabbar: statut al sclavului eliberabil ca urmare a decesului stăpânului.

Mûharrar: sclav eliberat.

Mûhtassib: inspector de pieţe. Era foarte temut în bazarurile cu sclavi.

Mûkataba: contract de eliberare semnat de un stăpân pentru sclavul său care dobândea astfel statutul de *mûkatib*. Acest statut implica o serie de jurisprudenţe prestabilite.

Mûkhsi: „castrat", „jugănit" Se spunea astfel despre eunucul căruia i se tăiau testiculele (*khasyataïn*). Vezi şi *maslouh, mû'allim, khadîm, khassiyy*.

Mûshtarak: se aplica pentru un sclav în coproprietate.

Muwallad: se spunea despre un sclav eliberat, dar tributar faţă de fostul stăpân şi care-i rămânea dependent, cu titlul de „client"

Nakhkhâs: negustor de sclavi, comisionar în comerţul cu oameni (vine de la un cuvânt care înseamnă „să înţepi un animal ca să-l faci să meargă", aşa cum se procedează cu un măgar încăpăţânat). Iniţial, un *nakhkhâs* era un vânzător de măgari. Termenul semnifică şi, în alt context, samsar.

Nassama: sclav cumpărat (valabil pentru ambele sexe).

Naqîth (fem. *nûqitha*): sclav(ă) născut(ă) din părinţi deja sclavi.

Nekhkhas: negustor de sclavi. Vezi *Nakhkhâs*.

Nou: așa se numea sclavia în China în timpul dinastiei Chao (secolul al XII-lea î.H.).

Odjac/Odjq: din turcescul *ujaqât*, desemna miliția turcă a ienicerilor.

Oghlan: unul dintre titlurile ce se dădeau pajilor din seraiul turc în perioada splendorii sale.

Ouaçfân: Negri folosiți ca sclavi sau servitori în Maroc și în Tunisia. Vezi și *Wasifa*.

Qînn: califica un sclav născut în locuința stăpânului părinților sclavi. Se spune *'abd qînn*.

Rabib sau *marbûb*: „aservit" (Rabb este unul dintre numele lui Dumnezeu, „Stăpânul lumii").

Raqîq/Raqq: „sclav"/„sclavă" în limba arabă clasică. De aici expresia *Ar-raqîq ghanimatû al-harb*, „Sclavul este pradă de război". După unele variante lexicale, cuvântul *raqîq* se folosea pentru un sclav achiziționat de curând. Se utilizează termenul *istirqâq* pentru a desemna procesul de aservire (*enslavement*), în timp ce *araqq* înseamnă „să devii sclav" Termenul coranic cel mai folosit este, totuși, *raqbah* sau expresia „*ma malakat aymanûkûm*" (vezi aceste cuvinte). Vezi și *Riqq*.

Raqbah, Riqbah, Raqbatûn: textual „gât", „cap", „ceafă" Sclav. Termeni coranici. Cf. sura XC, verset 13, unde este vorba despre eliberarea unui sclav pentru a-și deschide calea către Cer.

Razzia: război între triburi practicat mai ales sub forma unor atacuri rapide, jaf sau atacuri armate având ca scop provocarea tribului inamic, fie să răspundă unei provocări mai vechi (vendetta), sau să supună un șef la exigențele învingătorului. Razia era mijlocul cel mai rapid de a procura provizii, animale sau copii ce deveneau sclavi, erau vânduți sau schimbați pe o răscumpărare.

Rebib sau *merbûb*: aservit.

Rihan: textual: „Busuioc". Supranume dat servitoriilor din *1001 de Nopți*. Este echivalentul lui Jasmin (Iasomie) nume dat odinioară lacheilor din casele europene.

Riqq: sclavie, comerț cu sclavi. Vezi *Raqîq/Raqq*.

Rom (numiți și *Dom*): paria identificați ca atare din secolul al VI-lea. Strămoși ai țiganilor.

Saclabi (plural *saqaliba*): textual „slavi" Nume dat popoarelor din nord: circazieni, germani, polonezi, etc. Poate că s-a aflat la originea termenului „sclav" Termenul *saclabi* a sfârșit prin a-i desemna și pe eunuci.

Samidj: textual „urât, hidos" Este vorba despre o poreclă atribuită de poetul Abu Nuwas (762-815) unuia dintre sclavi care era foarte frumos, pentru a-i alunga deochiul.

Samsar: termen familiar folosit în Maroc pentru a-l desemna pe un furnizor capabil să descopere servitoarea care să accepte să servească o familie în aceiaşi termeni ca şi o sclavă.

Sandala: provenit din tată shudra (a se vedea acest termen) şi dintr-o mamă brahmană (India).

Sanhaj' sau *sinhadj* (plural *sanahîdj*): sclav născut din părinţi sclavi.

Saraylis. Vezi *Saclabi*.

Sclavin: sclav creştin aflat pe pământ islamic, mai ales în Andaluzia şi în Balcani.

Serai: se numea astfel palatul sultanului aflat la domnie în timpul otomanilor. Seraiul era, prin definiţie, locul unde se aflau cei mai mulţi sclavi, eunuci, paji şi concubine. Cea mai bună descriere de care dispunem este cea a lui Albertus Bobivius, născut în 1610 în Ucraina care, devenit paj al sultanului din Topkapi sub numele de Ali Ufkî Bey, a descris în detaliu toate atribuţiile personalului ataşat locuinţei suveranului: *kyzlar agasy* (eunuc servind partea feminină a seraiului, „servitorul fetelor"); *kapi aghasi* (omologul său pentru bărbaţi, cel mai important dintre eunucii albi). Acesta din urmă comanda eunucii de un rang inferior: *bûyûk oda* (marea cameră a novicilor, *kûtchûk oda* (camera mică a novicilor), *seferli odasi* (camera pajilor rezervaţi căsătoriilor sultanului). Fiecare ordin, uneori fiecare uşă ce separa un spaţiu de altul, avea eunucul lor. Evident, toate departamentele Divanului erau conduse de personaje importante, precum intendentul seraiului sau căpetenia ienicerilor care, în majoritate, erau eunuci. Unii eunuci nu aveau grad; erau numiţi *nefer*. În sfârşit, erau mulţi cei care trăiau aproape închişi laolaltă cu femeile, în harem: aşa era eunucul sultanei-mamă, cel al copiilor sultanului, eunucul vistiernic, eunucul chelar, eunucul primei camere, al celei de-a doua, al celei de-a treia, etc. În jurul lor se aflau paji, pitici, sclavi muţi, halebardieri, gardieni, ieniceri şi concubine numiţi *khasseki*. Când o concubină aducea pe lume un copil băiat, accedea la rangul de *khasseki-sultane*.

Shubâshî: nume al ofiţerului ienicerilor.

Siddis: din arabul *sayyd* („stăpân"). Aşa se numeau abisinienii din insuliţa Janrira (India).

Sûdane (singular *aswâd*): „Negru" În *Epistole* (*Rassa'il*), Al-Jahiz a consacrat un capitol acestei chestiuni: „Cartea avantajelor negrilor faţă de albi" („Kitab fakhr as-Sûdan 'ala al-Bidâne"). Trebuie să spunem că era chiar el de origine servilă. Vezi *Bilûd as-Sûdan*.

Sudras sau *shudras*: ultima dintre castele hinduse. Era constituită în esenţă din servitori şi ţărani, adică majoritatea populaţiei totale a ţării (60%).

Sûk al-abid: piaţa sclavilor. În marile oraşe adriatice, precum Veneţia (nu departe de piaţa San-Marco), mediteraneene, precum Alexandria, Istanbul, Alger sau Tunis, era rezervat un chei special pentru comerţul cu sclavi. La Marrakech, piaţa de sclavi se ţinea la unul dintre colţurile pieţei Djama' al-Fna. Toate oraşele imperiale marocane aveau piaţa lor cu sclavi.

Sûk al-bachâr: idem, dar *bachâr* are aici sensul de „fiinţe umane"

Swahili: din arabul *sawahil*, „ţărmuri", *sahil* fiind coasta. Nume al populaţiilor vorbind swahili (amestec de limbă bantu şi arabă) şi (în vechime) locuitorii coastei orientale a Africii, în special Kenya, Tanzania, Zanzibar. Ei înşişi preferau să-şi numească limba *kiswahili*. Vorbită mai întâi în Zanzibar, *kiswahili* este limba oficială din Kenya (1693) şi din Tanzania (1964).

Sûltan al-Bahr: textual „Stăpânul mărilor". Astfel erau denumiţi în arabă piraţii şi căpeteniile lor.

Sûltan al-Ghawz: textual „Stăpânul războiului". Desemnează căpetenia unui corp de armată, în general.

Şambelan: Vezi *Hadjîb*.

Tarabiy: tineri paji proveniţi din familii de militari, în timpul dinastiei fatimide (cf. Al-Makrizi).

Tadbîr: Eliberare post-mortem, ceea ce dă sclavului statutul de *mudabbar*, „liber după moartea stăpânului său"

Tso-tchuen: servitor, eunuc (chinez). Vezi *Chi-king*.

Ucenici: nume dat în vechime sclavilor din Antilele Mici, în special în insula Barbados, după ce scăpau din lanţurile lor.

Umeyya: „să devii sclavă", pentru o femeie.

Umûwa: a pune o femeie în sclavie.

Umm al-walad: textual „Mama copiilor" (care vine de la „a naşte"), „Mama patului" sau a copiilor (*Umm al-banin*). Astfel era desemnată sclava, concubina care aducea pe lume un copil al stăpânului musulman. Graţie acestei naşteri, „mama copiilor" rămânea, cu siguranţă, sub dominaţia stăpânului; dar nu mai putea să fie vândută. Devenită egală în drepturi cu o femeie de condiţie liberă, căpăta o formă avansată de libertate şi de drepturi, în timp ce copilul ei, din momentul în care era recunoscut de părintele său, era considerat liber. „Mama copiilor" accedea automat la libertate în cazul decesului „proprietarului" său, care devenea soţul ei cu titlu postum. Ceea ce însemna că o parte a moştenirii era susceptibilă de a-i reveni ei, cu acelaşi titlu ca şi în cazul soţiilor „libere".

Ustàd: textual „stăpân, învăţător", dar termenul a căpătat o accepţiune diferită. A fost dat mai ales eunucilor ce exercită funcţii de preceptori ai tinerilor prinţi, apoi demnitarilor statului mameluc din Egipt, înainte ca ei înşişi să devină stăpânii ţării.

Wadila: se spune sclavului născut din părinţi sclavi.
Waghd: servitor.
Wala': patronat. Vezi *Mawla.*
Walad az-zina: bastard.
Waqil: reprezentant, agent, tutore.
Wassifa, waçifa (plural *wasfane* sau *wasfàn*): sclav negru, servitor. Vezi şi *Ouasfan.*

Zandala: numele familiar al băii, în Tunisia.
Zanj/Zendj: sclavi negri în timpul dinastiei abbaside, în esenţă proveniţi din Africa. La mijlocul secolului al IX-lea, sub conducerea unui anume Aki ibn Mohamed, aceştia s-au revoltat în mlaştini (sudul Irakului actual), şi asta „à la Spartacus", consemna Claude Cahen în *L'Islam des origines au début de l'Empire Ottoman* (p. 160).
Zeriba: comptoar destinat depozitării sclavilor negri din Sudan când negustorii fără scrupule s-au lansat, pe întreg secolul al XVIII-lea, şi în special în prima parte a secolului al XIX-lea, într-un comerţ ce avea să se dovedească şi mai rentabil decât comerţul cu fildeş şi cu mirodenii: cel cu fiinţe umane. Aceşti *zéribas* erau construite sumar, pe malurile Nilului şi în regiunea Bahr al-Ghazel.
Zimmis: Vezi *Dhimmis.*
Zouaouas: nume comun atribuit colectiv unei clase de sclavi în Algeria, în special în Kabylia.

7

Cronologia universală a sclaviei

Cu caractere îngroşate, evoluţia sclaviei în lumea musulmană. Aceste date au fost confruntate cu datele strânse de Nelly Schmidt în lucrarea sa L'Abolition de l'esclavage, *Fayard, 2005, pp. 353-356.*

Secolul al VII-lea – Coranul interzice în mod clar punerea în servitute a musulmanilor de către coreligionarii lor. Coranul stipulează că acel credincios care are mijloace şi care le utilizează pentru a elibera sclavi este bine văzut de Dumnezeu. Era un merit prin care se accedea la Paradis.

997-1030 – Debutul pătrunderii musulmanilor în India, via Afganistanul actual, dinastia Gaznavide invadând Penjabul în 1206.

1030 – Al-Biruni, călător arab de origine iraniană, a vizitat India pe care a descris-o în manieră savantă şi precisă.

Secolul al XII-lea – Papa Adrian al IV-lea abrogă (*Corpus juris canonici*, c. 1, *De conj. Serv.*, IV, XIX) interdicţia impusă sclavei de a se căsători fără consimţământul stăpânului. Pentru a-şi păstra rolul şi funcţia de instituţie ecleziastică, această facultate a fost extinsă şi la sclavii cu stăpâni diferiţi ce vroiau să ia calea bisericii.

1208-1211 – Sosirea la putere a dinastiei „regilor-sclavi" în India. Fondată de Qutb ad-Dîn, textual „Polul religiei", această dinastie de origine turcă s-a instalat la Delhi (unde mai poate fi încă vizitat marele minaret al mescheii, Qutb Minar, şi vestigiile unui mare ansamblu religios).

1211-1227 – Iltutmish, primul sultan din Delhi, a fost primit – aşadar recunoscut – de califul abbasid din Bagdad.

Secolul al XIII-lea – Catalanii vând mauri şi sarazini în Italia.

1250-1517 – Mamelucii, sclavi musulmani eliberaţi, acced la putere în Egipt şi formează aici o oligarhie militară care se impune în întregul Orient. Vor fi imitaţi de numeroşi „sultani-sclavi", în special în islamul asiatic.

1330 – Apariţia ordinului paramilitar al ienicerilor, creştini răpiţi şi înrolaţi de copii în armata sultanului musulman. Murad al II-lea (mort în 1451) a favorizat înflorirea acestui sistem numit devşirme, dar Selim I (mort în

1520) ar fi ridicat ordinul la rangul pe care avea să-l ocupe până în 1826, data suprimării violente (cf. *infra*, 1826).

1350 – Ibn Battuta, călător din Tanger, se află în Asia. Foloseşte mai mulţi sclavi. Unii i-au fost oferiţi în chip de dar de ospitalitate, alţii au fost cumpăraţi de el în diferite circumstanţe.

Secolul al XIV-lea – Catalanii au cumpărat tătari, ruşi, balcanici şi sardinieni de pe toate pieţele din Geneva, Palermo şi Candi (cf. Vergé-Franceschi, p. 155). În aceeaşi perioadă, sclavii formau legiune în Baleare şi, mai ales în Majorca (ordonanţa din 1387 care-i supuneau unui control pentru a evita revoltele).

Secolul al XV-lea – Peninsula Iberică este un ţinut de trecere pentru „produsele umane", un loc de negoţ şi de tranzitare, un creuzet în care se amestecă toate rasele sudului.

1453 – În *Cronica Guineei*, scriitorul portughez Zurara descrie vânătoarea sclavilor pe care portughezii au organizat-o în ţinutul maur (Maroc şi Mauritania) şi în Golful Guineei: „Cu colonizarea insulelor Madeira şi Azore, se simţea şi mai puternic penuria de mână de lucru în teritoriul naţional, iar sosirea sclavilor avea să dea o asemenea satisfacţie portughezilor, încât aveau să devină de-a dreptul nesătui" (Vergé-Franceschi, p. 157).

1492 (12 octombrie) – Cristofor Columb a păşit pe pământul Americii. Odată cu el începe să se interzică sclavia în Europa, în special din cauza acţiunii Bisericii, şi traversează Atlanticul, unde putea fi practicată fără ruşine.

1581 – Ienicerii deveniţi bărbaţi, partea ce constituia elita armatei otomane, obţin dreptul de a se căsători şi de a fonda familii.

1590 – Trupele marocane ocupă Tombouctou-Gao şi rămân aici până la mijlocul secolului al XVIII-lea. Influenţa marocană rămâne, totuşi, perceptibilă în Tafilalet şi în Mauritania.

1609 – Moriscii, minoritate musulmană, sunt alungaţi din Spania sau aserviţi de Regii Catolici.

1625-1658 – La moartea soţiei sale, Mumtaz Mahal, Shah Jahan începe construirea la Agra a celui mai frumos mausoleu pe care l-a ridicat vreodată fiinţa umană pentru a celebra un mort, Taj Mahal.

1626 – În Spania, printr-un edict, sclavii sunt obligaţi să treacă la creştinism.

1638 – Începerea unei mişcări *Antislavery* în Anglia şi în Statele-Unite. Acţiunea va continua până în 1870. Louis Filler evocă chiar „o cruciadă" împotriva sclaviei, al cărei vârf va fi atins între 1830 şi 1860.

1685 – Redactarea unui „Cod negru" în timpul Regelui Soare. Una dintre legile acestui cod stipula că negrii sclavi ai Maiestăţii Sale, aflaţi în insulele Americii, trebuiau să fie botezaţi şi instruiţi în religia catolică, apostolică şi romană, cu interdicţia oricăruia alt cult.

1685 – Pieţe pentru sclavi turci funcţionau cu regim neîntrerupt pentru alimentarea galerelor regale.

1712 – Filip al V-lea a expulzat din Spania toţi maurii care se mai aflau acolo, exceptând sclavii.

1767 – Eliberarea sclavilor creştini din temniţele marocane ca urmare a insistenţelor contelui Breugnon pe lângă sultanul din Marrakech. Istoricii au fost de acord în a considera că această dată constituie sfârşitul captivităţii creştine în regatul Maroc (exceptând câteva cazuri izolate).

1768-1775 – Scrierile lui Voltaire despre sclavie, abolirea ei.

1769 – Naşterea, în Albania, a lui Mehmet-Ali, viitor vicerege al Egiptului şi fondator vizionar şi necontestat al Egiptului modern. A murit în 1849, când sclavia destabiliza încă societatea feudală din Egiptul superior.

1784-1848 – Suprimarea sclaviei în Anglia şi în Franţa. În 1787 s-a semnalat formarea unei asociaţii ce a încercat să delimiteze frontierele reale ale servituţii. Un an mai târziu (1788), în Europa încep să apară îndoielile în privinţa lucrului cu copii.

1794 – Abolirea sclaviei prin Convenţie (Franţa).

1798-1799 – Campania din Egipt. Cei câţiva călători ce fac cercetări în privinţa sclaviei negrilor în această ţară spun că era încă prezentă, fără a fi excesivă. Dimpotrivă, una dintre urmările pozitive ale campaniei din Egipt a fost suprimarea progresivă a fabricilor de eunuci.

1802 – Restabilirea sclaviei în Franţa, de către Napoleon I.

1803-1830 – Suprimarea comerţului în Statele Unite (1808), în Chile (1811) şi în majoritatea ţărilor europene: Danemarca (1803), Anglia (1807), Portugalia, Suedia (1813), Olanda (1814), Franţa (1815, dar debutul efectiv al luptei împotriva sclaviei în 1827), Spania (1820). Din 1815, tratatul de la Viena stipula dispariţia definitivă a comerţului cu sclavi în Marea Britanie, în Franţa, în Austria, în Prusia, în Suedia, în Portugalia şi în Rusia. La 29 martie, Napoleon I a emis un decret care interzicea sclavia.

1812-1904 – Henri Wallon, istoric, aboliţionist, unul dintre părinţii Celei de-a Treia Republici, redactează *L'Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité.*

1820 – Un tratat de bune intenţii s-a încheiat între diferiţi capi de pe Coasta Piraţilor pentru interzicerea sclaviei. Doar imamul din Mascat şi şeicul din Kuweit au refuzat să semneze textul. Decretul a eşuat.

1822 – Sultanul din Mascat acceptă că navele sale, întâlnte în larg, să fie abordate dacă se stabileşte că transportă „lemn de abanos". Fără rezultat.

1826 – Revoltă a ienicerilor care, cu armele-n mâini, s-au opus creării de către Mehmet al II-lea a unei miliţii de siguranţă pe deplin devotate cauzei sale (*muallem eshkinji*). Au fost excomunicaţi, izolaţi şi exterminaţi de trupele

loiale. Acest masacru va alimenta multă vreme cronicile de la palat ce vorbeau pe seama ei ca despre un traumatism național. De atunci, confreria sincretică a bektaşi – un soi de francmasonerie musulmană, legată intim de ordinul ienicerilor – a fost declarată în afara legii religioase.

1830 – La această dată, primii coloni francezi puneau piciorul în Algeria. Fără să fi existat o declarație solemnă, se consideră că sclavia a fost abolită. Dar eliberarea efectivă a sclavilor a continuat până la sfârşitul secolului al XIX-lea şi va depăşi acest secol, dacă este să o credem pe Isabelle Eberhardt (cf. *supra*). Articolul lui Louis-Charles Féraud, „Délivrance d'esclaves nègres dans le sud de la province de Constantine", apărut în *Revue Africaine*, (nr. 16, 1872, pp. 167-179), este bogat în informații despre „sfârşitul" acestui trafic devenit din ce în ce mai dur: „Prohibiția comerțului cu sclavi pe teritoriul algerian nu a împiedicat ca în Tunisia şi în zona Tripoli să fie practicat la scară largă, mai dezvoltat şi mai vast decât înainte, din cauza schimbării curentului care odinioară se răspândise aici în favoarea statelor limitrofe" (p.178). Totuşi, Féraud pune întrebarea: „Trebuie întreținut un comerț paralel, în ciuda legilor stabilite?" Răspunsul se dă în doi timpi, dar fără echivoc: „Desigur, sunt departe de a releva grava problemă a oportunității comerțului cu sclavi, chiar în sudul nostru extrem, pe care civilizația noastră l-a abolit pe bună dreptate; oricine ar îndrăzni să i se opună va atrage asupra lui toate anatemele filantropilor, căci doar ideea acestui trafic odios repugnă conştiinței umane. Dar ceea ce ar putea fi practicabil, sau mai degrabă s-ar putea încerca perseverent, din dublul punct de vedere al interesului şi al colonizării, al comerțului algerian şi al oazelor noastre din sud ce se depopulează, ar fi să găsim un mijloc practic de a folosi aptitudinea populației Souafa (locuitori din Souful algerian), cu ajutorul unei momeli oarecare oferite cupidității lor, pentru a renunța la relațiile cu Sudanul. Negrii deja formați în spiritul ideilor noastre ne-ar putea da concursul servind de intermediari între noi şi compatrioții lor. Tuaregii ar fi şi ei interesați de această inițiativă" (pp. 158-179). Deja „imigrație aleasă"!

1832 – Un acord încheiat cu şefii triburilor din Arabia şi din Yemen, dar şeicii din Kuweit şi din Bahrein au refuzat să semnez.

1834 – Marea Britanie a pus capăt sclaviei din colonii.

1836 – Beiul din Tunis acceptă să nu mai ceară sărutarea mâinii din partea consulilor Franței.

1837-1865 – Final progresiv al sclaviei din Statele Unite ale Americii. Sclavia este considerată interzisă în toate teritoriile din India aflate sub dominație britanică.

1839 – Crearea la Londra a British and Foreign Anti-Slavery Society. Reprezentantul său pentru Mediterana, James Richardson, s-a stabilit pe insula Malta şi plănuia să conducă campania de abolire în Tunisia, Maroc şi Libia.

Astăzi, acţiunea Anti-Slavery International – denumirea oficială din 1909 – se concentrează pe abolirea sclaviei în Africa.

1840 – Continuarea comerţului clandestin, represiune mai puternică în Europa.

1841 – Decret de interdicţie a exportării sclavilor în Tunisia.

1842 – În aprilie, sclavia este declarată ilegală în Tunisia. Acest aspect se referă la sclavii din interior, dar şi la cei care ajung în interirul beilicatului ca urmare a unui naufragiu, sau pentru fiind transportaţi.

1843 – Abolirea sclaviei în Bengal şi în India. Mai multe legi au fost deja edictate în 1774, 1789, 1811 şi 1832, dar fenomenul a rezistat multă vreme (cf. J. Pouchepadass, *La main-d'oeuvre rurale non libre dans l'Inde orientale après l'abolition de l'esclavage* (1843).

1844 – Anti-Slavery Society încearcă să pună capăt sclaviei din Maroc. James Richardson se vede obligat să notifice o concluzie de neacceptare din partea autorităţilor marocane.

1845 – Victor Schoelcher (1804-1893), care a vizitat Egiptul, este „scandalizat" de fabricile de eunuci ce funcţionează încă în ţinut şi la care participă şi Mehmet Ali în persoană. „Pretinsul civilizator al Egiptului nu este decât un josnic negustor de negri", nota el în *L'Égypte en 1845*. Află că fabricile de eunuci erau, în parte, opera copţilor ce foloseau şi ei sclavi.

1846 – Decretele din 1841 şi 1842 rămânând, în parte, literă moartă, beiul din Tunis a promulgat un nou decret, mai constrângător, prin care-i elibera pe toţi sclavii şi interzicea definitiv practica sclavagistă. Se stipula că, începând din 26 ianuarie a acelui an, orice copil născut din părinţi sclavi era considerat liber.

1847 – Abolirea sclaviei în Tunisia este pusă treptat în practică.

1847 – Un firman otoman decretează abolirea sclaviei în Golful Persic.

1847 – Abolirea sclaviei de către Suedia, Danemarca, Uruguay, Valahia.

1848 – Abolirea sclaviei în Franţa. În timpul celor opt ani anteriori, numeroase periţii abolişioniste, cu cea a lui Victor Schoelcher în frunte, au zdruncinat sistemul sclavagist şi au condus la acest eveniment.

1850 – Suprimarea comerţului cu sclavi în Brazilia.

1851 – Abolirea comerţului cu sclavi în Iran.

1852 – Apariţia *Colibei unchiului Tom*, de Harriet Beecher Stowe.

1853 – Abolirea în Argentina.

1854 – Abolirea în Peru.

1855 – În lupta sa împotriva hegemoniei turce – turcii otomani erau percepuţi pe atunci ca „renegaţi" –, Arabia Saudită decretează că abolirea

sclaviei e contrară shariei. Acest *fatwa* a fost conceput şi redactat de Cheikh Jamal, căpetenia ulama din Mecca, răspunzând ordinelor lui Abd al-Muttalib, pe atunci şerif la Mecca.

1856 – Abolirea sclaviei în Portugalia.

1856-1878 – Abolirea progresivă a sclaviei în Brazilia (1856, 1871, 1888), în coloniile olandeze (Insulinda; 1860), în Antilele olandeze (1862), în coloniile spaniole (Cuba; 1866, 1971), în coloniile portugheze (1878).

1857 – Prin decret, Sultanul cere abolirea sclaviei în întreg Imperiul Otoman, cu excepţia notabilă a Hedjazului. Dar acest lucru nu are efectul scontat, în special în provincii.

1861-1865 – Războiul de secesiune în Statele Unite. Ameliorarea condiţiei sclavilor.

1862 – Ultimul transport clandestin de sclavi din Mozambic înspre Brazilia. În Statele Unite, preşedintele Lincoln i-a eliberat pe negri.

1863 – În Maroc, sultanul Mohamed Ben Abderrahman dă un decret conform căruia orice sclav fugar se poate pune sub protecţia makhzenului; era declarat atunci proprietate a autorităţii Palatului. Se prevede şi o despăgubire pentru fostul stăpân în cazul în care acesta dovedeşte că pierderea acelui sclav l-a prejudiciat.

1873-1907 – Oprire progresivă a comerţului cu sclavi, interzis definitiv în 1907.

1875 – Decretul beiului din Tunis neavând prea multe efecte asupra comerţului cu sclavi, acesta este din nou denunţat într-un tratat anglo-tunisian, şi se iau măsuri mai coercitive faţă de negustorii de negri.

1876 – Sclavia este abolită în Turcia.

1877 – La 4 august, sclavia este abolită în Egipt, în acel moment guvernată de kediv.

1881 – La 2 iunie, Adunarea Naţională Franceză a adoptat Codul Indigenatului, substitut al Codului Negru. Se dorea a se da un cadru juridic fostei regenţe din Alger.

1885 – Prima conferinţă de la Berlin pe tema sclaviei. Cea de-a doua a avut loc în 1890.

Pe la 1890 – Nasiri, istoric marocan originar din Salé, redactează *Kitab al-Istisqa*, frescă globală a Marocului pornind de la origini, în care se ridică făţiş împotriva sclaviei negrilor din regatul sherifian.

1895 – Abd er-Rahman Khan, rege al Afganistanului între 1880 şi 1901, aprobă o lege interzicând traficul cu sclavi, aservirea şi castrarea.

1896 – Abolirea sclaviei în Madagascar.

1897 – Sub dubla acţiune a Bisericii şi a administraţiei Protectoratului britanic, sultanul Hamid ben Mohamed, la putere între 1896 şi 1902, declară abolită sclavia din Zanzibar.

1904 – Naşterea lui Faisal ibn Abd Al-Aziz ibn Seoud, viitor rege al Arabiei şi prudent „reformator" al societăţii peninsulei graţie refuzării sclaviei. A fost asasinat în 1975.

Pe la 1910 – O piaţă de sclavi se ţine încă regulat la Rabat. „În epoca despre care vorbeşte Lalla Zohra şi care nu este prea îndepărtată, de vreme ce sunt doar 15 ani de atunci, piaţa de sclavi se ţine la Rabat în fiecare după-amiază, într-unul dintre caravanseraiuri. Sclavii sunt expuşi în micile compartimente amenajate pe cele 3 părţi ale curţii interioare: «Puţini bărbaţi, explica Zohra. Femeile erau preferate ca sclave. Făceau mai multe servicii. Telalul le plimba în jurul curţii pe cele puse în vânzare. Făceau ofertele: O, credincioşilor! Se vinde cu 25, 30, 35 de duros... 35 de duros, nu e scump!... »" (Henriette Celarié, *La vie mystérieuse des harems*, Paris, Librăria Hachette, 1925, p. 16).

1922 – În Maroc, abolirea sclaviei este special citată într-un decret regal.

1923 – Abolirea oricărei forme de sclavie în Etiopia şi în Afganistan.

1924 – Abolirea sclaviei în Irak.

1926 – La 25 septembrie, Societatea Naţiunilor (SDN) declară sclavia în afara legii.

1927 – Conform lui Kathleen Simon (*Slavery*, Londra, Hodder & Staughton, p. 50), Arabia Saudită – care nu a semnat niciodată vreo convenţie împotriva sclaviei – dau protectorilor englezi o declaraţie de principii în care se evocă problema abolirii sclaviei. Regele Ibn Seoud ar fi semnat acest acord, rămas literă moartă.

1928 – La 1 ianuarie, Consiliul Legislativ din Sierra Leone, una dintre cele două ţări, alături de Liberia, ce întreţineau încă o „colonie de negri liberi", a abolit orice formă de sclavie.

1939 – Regatul saudian promulgă un decret intitulat „Instrucţii privind comerţul cu sclavi", pentru a reglementa (şi de a „restrânge") vânzarea lor şi, în caz contrar, să li se asigure condiţii decente de viaţă (sursă: Jonathan Derrick, *Africa's Slaves Today*, p. 136). Presiunile occidentale asupra regatului wahhabit debutaseră cu 10 ani înainte, pe la 1923, când sclavia era încă considerată de ulamas şi de către regi drept o „instituţie divină". Ibn Seoud (mort în 1953) deţinea doar el peste 3 000 de sclavi. I se întâmpla chiar să doneze unii (sau unele) colaboratorilor apropiaţi: „He distributed slave girls to his close collaborators" (W. G. Clarence-Smith, *Islam and the Abolition of Slavery*, p. 181).

1948 – Declaraţia Universală a Drepturilor Omului.

1952 – Şeicul Kuweitului îşi reiterează dorinţa de a declara sclavia ilegală.

1962 – Sclavia este interzisă în Republica Yemen, cel puţin formal.

1963 – Abolirea de către regatul wahabbit a sclaviei ca instituţie.

1981 – Declaraţia de abolire a sclaviei în Mauritania.

1989 – În Mauritania, conflictele interetnice conduc la un exod masiv al negrilor (*harratini*). Unii aveau să îngroaşe rândurile populaţiilor din cartierele de maghernite din Nouakchott, alţii au plecat în sud şi s-au stabilit în vecinătatea fluviului Senegal. Alţii, în sfârşit, au părăsit ţara.

1990 – În Declaraţia Drepturilor Omului in Islam, de la Cairo, în articolul 11 se menţionează că „fiinţa umană se naşte liberă şi că nimeni nu are dreptul s-o aservească, s-o exploateze sau s-o umilească".

1992 – Seceta din Sahel şi rebeliunea armată a tuaregilor din Niger conduc la un exod al populaţiilor tuarege către sudul algerian.

1992 – Abolirea sclaviei în Pakistan.

1994 – UNESCO a pus la punct un program de sensibilizare numit „Drumul sclavilor"

1996 – Raport al grupului de lucru cu privire la formele contemporane ale sclaviei în timpul celei de-a XXI-a sesiuni (19 iulie 1996) a Naţiunilor Unite, comisia Drepturilor Omului şi subcomisia de Luptă împotriva Măsurilor Discriminatorii şi a Protecţiei Minorităţilor.

2001 – În Franţa, legea din 10 aprilie califica comerţul cu sclavi şi sclavia drept crime împotriva umanităţii.

2003 – La 5 mai, Nigerul promulgă o lege fermă împotriva sclaviei, dar grupurile izolate poartă încă lanţurile de fier la glezne, simbol al stării de servitute.

2003 – Legea nr. 025/2003 vizând reprimarea traficului cu persoane este promulgată în Mauritania.

2004 – Anul internaţional al sclaviei şi al abolirii ei.

2007 – Primul colocviu internaţional pe tema sclaviei în ţările arabo-musulmane, Rabat-Marrakech, 17-18-19 mai 2007. Organizat de UNESCO, acest colocviu a reunit 20 de cercetători veniţi din majoritatea acestor ţări sclavagiste (sau care au avut de suferit de pe urma ei).

2007 Mauritania a abolit sclavia. Preşedintele Adunării Naţionale Messaoud Ould Boulkheir a anunţat că Parlamentul mauritanian a adoptat la 8 mai o lege ce făcea din sclavie un delict pasibil de o pedeapsă mergând până la 10 ani de închisoare.

8

HĂRȚI

India musulmană, teritoriu al sultanilor-sclavi, secolele X-XI

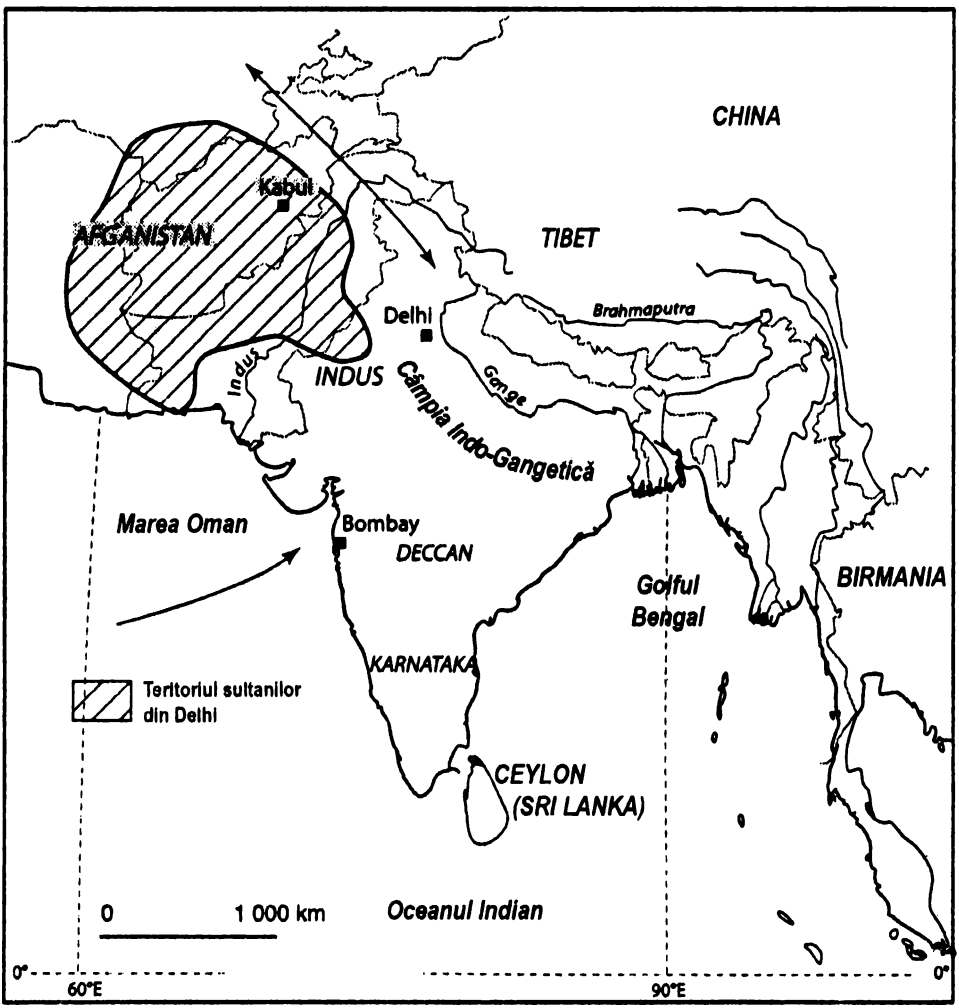

Planul oraşului Marrakech

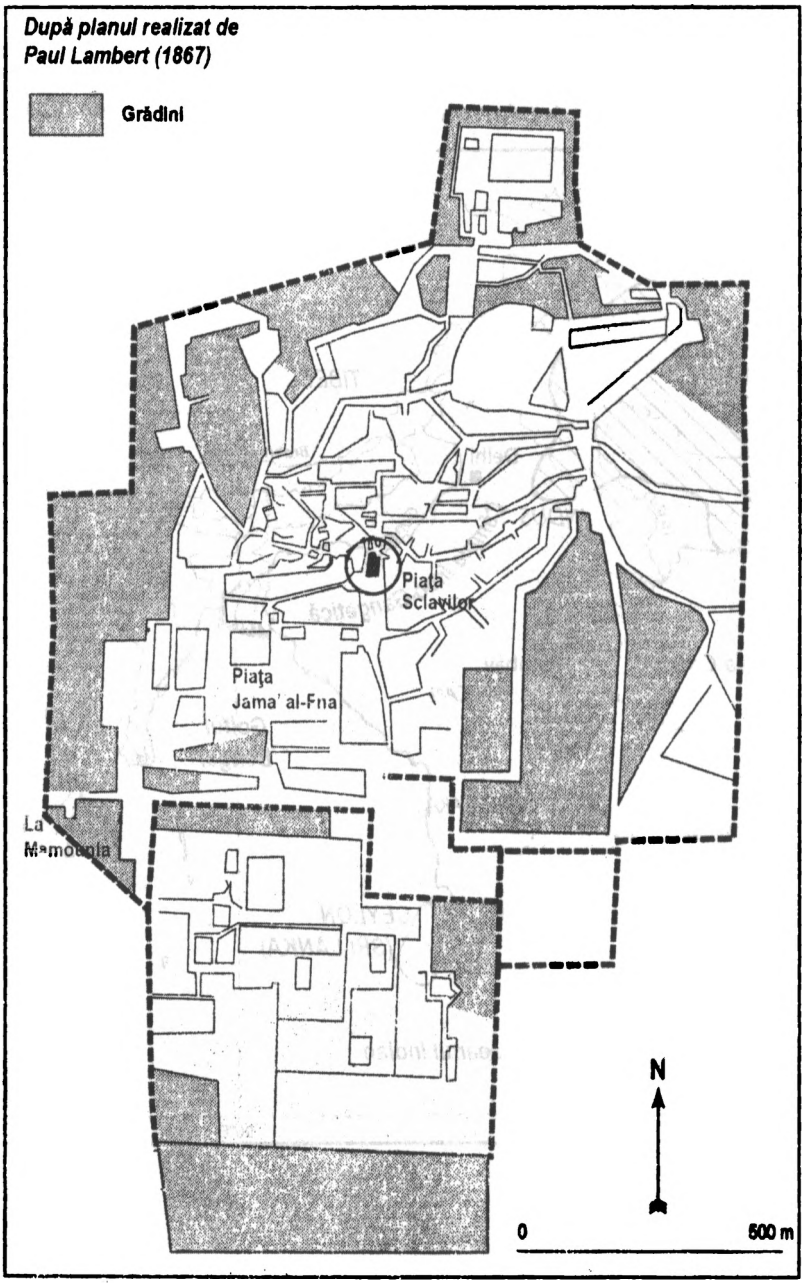

Africa mijlocie. Primul zăcământ de sclavi, secolele XVII-XVIII

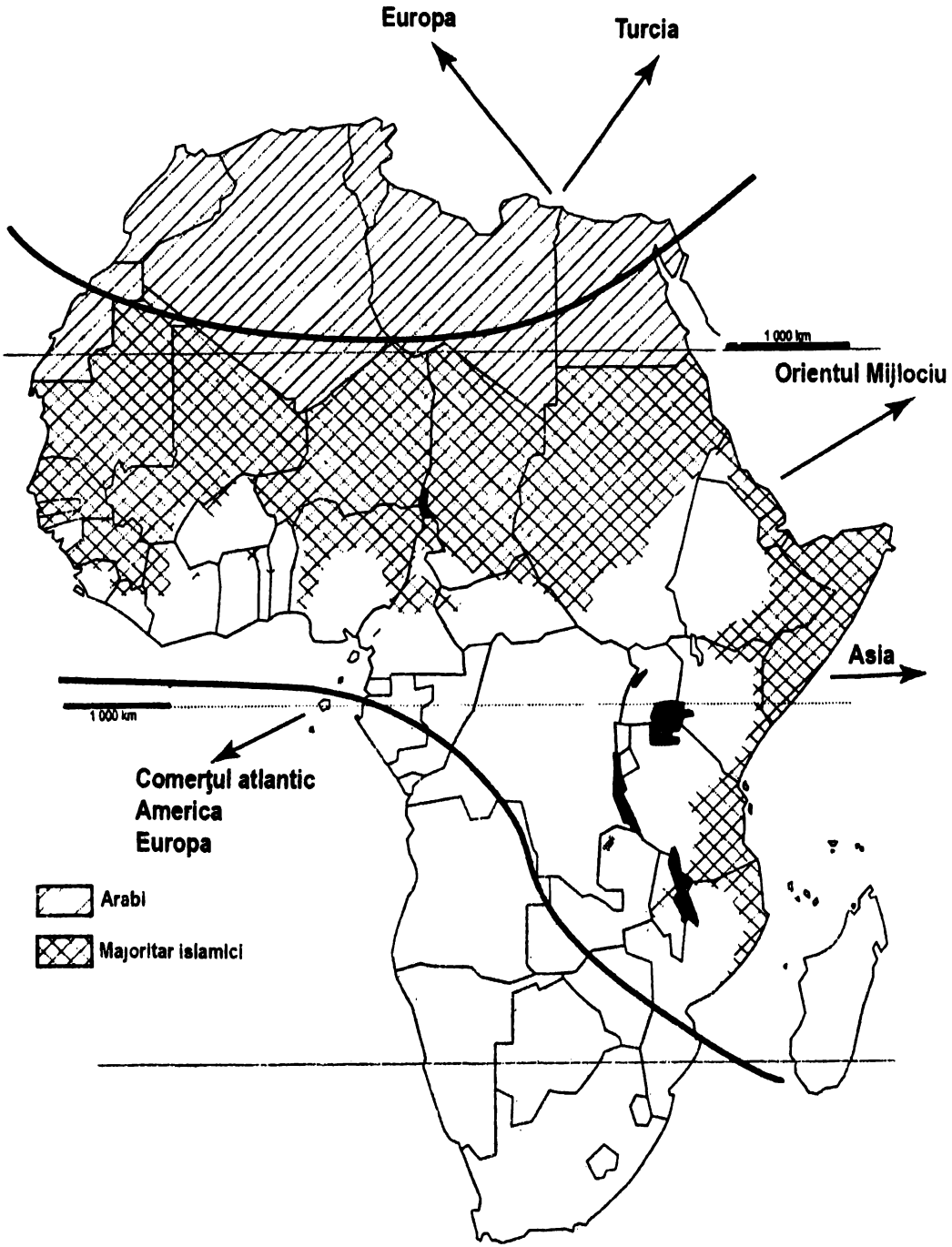

Sclavia în ţinuturile islamice

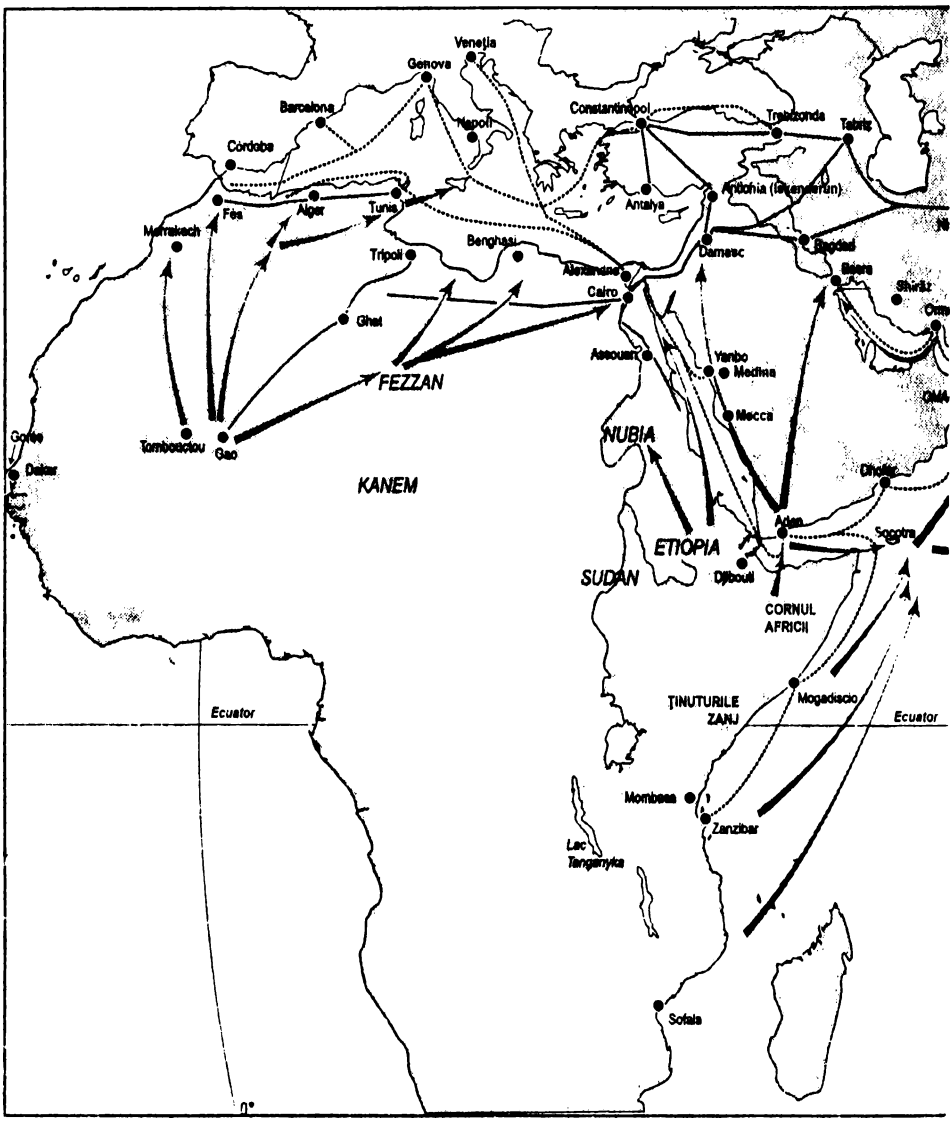

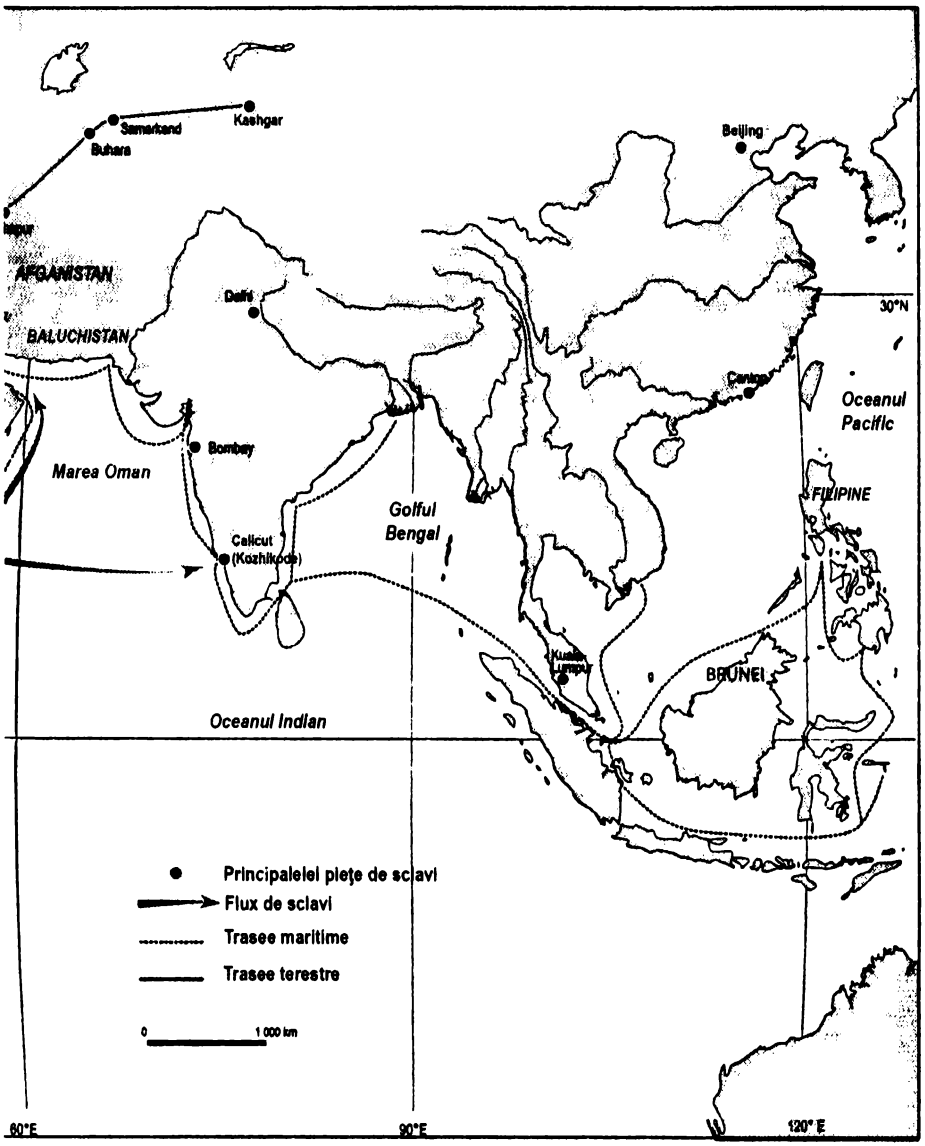
Samarkand
Kashgar
Buhara
Beijing
AFGANISTAN
Delhi
BALUCHISTAN
30°N
Canton
Oceanul Pacific
Bombay
Marea Oman
Golful Bengal
FILIPINE
Calicut (Kozhikode)
Kuala Lumpur
BRUNEI
Oceanul Indian
Principalelei piețe de sclavi
Flux de sclavi
Trasee maritime
Trasee terestre
0
1 000 km
60°E
90°E
120° E

9

BIBLIOGRAFIE

[NB. Semnele in, nr. şi p., care semnifică de obicei „în", „număr" şi „pagina" au fost suprimate din cauza importanţei bibliografiei. Locul editării nu este indicat decât pentru edîturile străine.]

Iniţialele instituţiilor şi periodicelor celor mai utilizate:

AI: Annales islamologiques
AN: American Neptune
AESC: Annales, Économies, Sociétés, Civilisations (Paris)
AHSS: Annales, Histoire, Sciences sociales (Paris)
AM: Archives marocaines (Paris)
Ar: Arabica (Paris)
BEA: Bulletin des études arabes (Alger)
BIFAN: Bulletin de l'Institut fondamental d'Afrique noire (Dakar)
CEA: Cahiers d'études africaines (Paris)
CT: Cahiers de Tunisie (Tunis)
EB: Encyclopédie berbère (Aix-en-Provence)
EI: Encyclopédie de l'islam (Leiden)
H: Hespéris (Rabat)
HAT: Historical Association of Tanzania (Nairobi)
IBLA: Institut des belles-lettres arabes (Tunis)
IC: Islamic Culture (Hyderabad)
IFAN: Institut fondamental d'Afrique noire (Dakar)
IFAO: Institut français d'archéologie orientale (Cairo)
IFD: Institut français de Damas (Damasc)
IJAHS: International Journal of African Historical Studies
IJMES: International Journal of Middle East Studies.
JA: Journal asiatique (Paris)
JAH: Journal of African History (Cambridge)

JAS: Journal of African Society.
JASP: Journal of the Asiatic Society of Pakistan.
JESHO: Journal of Economic and Social History of the Orient (Leiden)
JHSN: Journal of the Historical Society of Nigeria
JIMBRAS: Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society (Singapore)
JNH: Journal of Negro History
JNAS: Journal of North African Studies (Londra)
JOAS: Journal of Oriental and frican Studies
JRCAS: Journal of Royal Central Asian Society
KHR: Kenya Historical Review
MES: Middle East Studies
MW: Moslim World
RA: Revue Africaine (Alger)
RFOM: Revue française d'outre-mer
RH: Revue historique
RICR: Revue internationale de la Croix-Rouge
RMM: Revue du Monde musulman
ROMM: Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée (Aix-en-Provence)
RSO: Rivista degli Studi Orientali (Roma)
RTM: Revue du tiers monde
SI: Studia islamica (Paris)
Traité négrière (UNESCO): La Traite négrière du XV-e au XIX-e siècle, Paris, UNESCO, 1979
WILLIS 1 sau 2: J. R. Willis (editor), *Slaves and Slavery in Muslim Africa*, Londra/ Totowa, N J, F. Cass, 1985, vol. 1 şi 2
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaften (Leipzig)

1 – Sclavia pe pământul islamic

'ABD EL WAHED Ali, *Contribution à une théorie sociologique de l'esclavage,* Étude des situations génératrices de l'esclavage avec appendice sur l'esclavage de la femme et bibliographie critique, Éd. Albert Méchelinck, 1931.

'ABD ER-RAZIQ A., „Un document concernant le mariage des esclaves au temps des Mamlûks", *JESHO,* Leiden, XII, 3, 1970-1971, 289-306.

– *La Femme au temps des Mamelouks en Egypte,* Cairo, EFAO, 1973.

'ABDILLAH Fadel, „Islam, Slavery and Racism the use of strategy in the pursuit of human rights", *American Journal of Islamic Social Sciences,* IV, 1, 1987, 31-50.

'ABDUL JABAR BEG Mohamed, „The «serfs» of islamic society under the abbassid period", *IC,* 49, aprilie 1975, 107-118.

ABI-AYAD Ahmed, *Sources documentaires étrangères. L'Algérie, histoire et société, un autre regard,* Études des archives, Oran, Centre de recherches en anthropologie sociale et culturelle, 2005 (în particular: Slhnane Rafik Nébia, „Des esclaves chrétiens aux aristocrates – Des Allemands séjournent dans l'Algérie du XIXe siècle", 29-35, şi Ismet Terki Hassaine, „Les captifs algériens en Espagne au XVIIIe siècle", 37-48).

ABIR Mordechai, „The Ethiopian Slave Trade and its Relation to the Islamic World", Willis 2, 123-136.

ABITBOL Michel, „Le Maroc et le commerce transsaharien du XVIIe s. au début du XXe siècle", *ROMM,* XXX, 1980, 5-19.

ABIR Gabriel, „Slavery in Nineteenth Century Egypt", *JAH,* VHI, 3, 1967.

ABU HAMID AL-GHARNATI, Tuhfat al-albab (XIIe siècle), *JA,* CCVII, 1925, 1-148, 193-293.

ABUL-FARAJ AL-ISFAHANI, *Kitab al-aghani (Cartea cântecelor),* Egipt, Bûlaq, 1868, 20 vol.

ABUL-KHALIL Chawqi, *Al-Islamfi qafs al-attihâm (Islamul în boxa acuzaţilor),* Damasc, Dâr al-fikr, 1982.

ABUL-QASSIM, *Kitab tabaqat al-umam (Cartea diferitelor naţii)* (XIe s.), 1935.

AHMAD Z., „Slavery in Eighteenth Century Bengal, 1557-1785", *JASP,* XI, 3, 1966.

AHMAD I. (dir.), *Caste and Social Stratification among the Muslims,* Delhi, Manohar Book Service, 1973.

AKBAR Muhammad, „The Image of Africans in Arabic Literature: Some unpublished Manuscripts", Willis 1, 47-74.

AKINOLA G. A., „Slavery and Slave Revolts in the Sultanete of Zanzibar in the ninetheenth century", *JHSN*, VI, 1972, 215-228.

AL-ABCHIHI Chihad Ud-Din Mohamed Abil-Fath, *Al-Mustatraf fi kûlli fann muztazrâf*, Beirut, Dar al-Kitab al-'ilmiyya, 2003.

AL-AFGHANI S., *Aswâq al-'Arab fil-Jahilyya wal-Islam*, Damasc, Dar al-Fikr, 1960.

AL-BALADHURI, *Futuh al-bûldan*, Beirut, Dar al-Kûtub al-'ilmiyya, 1983.

AL-GHAZALI Mohamed, *Ihya ,'Ulûm ad-Din*, Damasc, 'Alam al-Kûtub, f. d., 4 vol.

– *Temps et prières*, Sindbad, 1990.

AL-ISFAHANI sau AL-ISBAHANI Abu al-Faraj, *Kitab al-aghani (Cartea Cântecelor)*, Mûfam lin-nachr, reeditare în 17 volume în format de buzunar, 1992.

AL-MAS'UDI, *Pășunile de aur* (*Murûj ad-dahab*), Imprimerie Nationale/Leroux, 1872-1877, 9 vol.

ALLAN G.-B. și FISHER H. J. B., *Slavery and Muslim Society in Africa*, Londra, Churst și Cie, 1970.

ALLARD Paul, *Esclaves, serfs et mainmortables*, Librairie catholique, 1883.

ALPERS Edward A., „The East African Slave Trade", HAT, East African Publishing House, Articol III, 1967.

– *The Coast and the Development of Caravan Trade. A History of Tanzania*, I. N. Kimambo și A. J. Temu (ed.), Nairobi, 1969, 35-56.

– „Trade, State and Society among the Yao in the 19th Century", *JAH*, X, 1969, 405-420.

– „The French Trade Slave in East Africa, 1721-1820", *CEA*, X, 1970, 80-124.

– *Ivory and Slaves in East Central Africa*, Londra, Heinemman Berkeley, University of California Press, 1975.

ALPIN P., *Histoire naturelle de l'Égypte* (1581-1584), Cairo, IFAO, 1979, 3 vol.

AL-QYRAWANI, *La Risâla*, Alger, J. Carbonel, 1960.

AL-WAQIDI, *Kitab al-Maghâzi*, Jones (ed.), Londra, Oxford University Press, 1966.

AMAR E. Vezi WANSHARISI Ahmed Al-Wansharisi.

AMAT Dr., „L'Esclavage au Mzab. Études d'anthropologie des Nègres", *Bulletin de la Société d'anthropologie*, 1885.

AMIN Ahmad, *Dûha al-Islam (Crepusculul Islamului)*, Beirut, Dar al-Kitab al-'arabi, 1933 (Cap. 4: „Sclavia și influența ei asupra culturii în timpul primilor abbasizi").

AMNESTY INTERNATIONAL, „Mauritania, un viitor fără sclavie?" Ediţiile francofone ale Amnesty International, dovezi spre argumentare, 2003.

ANENE J. C., *Slavery and the Slave Trade in Africa in the XIXth and XXth centuries*, Ibadan, Ibadan University Press, 1962.

ANGOULVANT G. şi VIGNERAS S., *Djobouti, mer Rouge, Abyssinie*, Librairie africaine et coloniale, 1903.

AOUAD-BADOUAL Ghita, „L'esclavage tardif au Maroc sous le protectorat", revista *Maroc-Europe* (Rabat), 1, 1991, 138-139.

ARAFAT Walid, „The attitude of Islam to Slavery", *Islamic Quaterly*, X, 1-2, ianuarie-iunie 1966, 12-18.

ARNAUD T. M. şi VAYSSIERE A., „Les Akhdam du Yémen, leur origine probable, leurs moeurs", *JA*, XV, 1850, 376-387.

ASHTOR Eliyalon, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, École pratique des hautes études, 1969.

AUBIN Jean, „Les princes d'Ormuz du XIIIe au XVe siècle", *JA*, 1953, CCXLI, 1, 77-138.

– „La ruine de Sîrâf et les routes du golfe Persique au XIe et XIIe siècles", *Cahiers de civilisation médiévale*, II, 1959, 295-301.

– „La survie de Shilau et la route du Khunj-o Fâl", *Iran*, VII, 1969, 21-37.

AUCAPITAINE, „Colonies noires de Kabylie", 1859-1860, IV, 73-77.

– *Étude sur la caravane de la Mecque et le commerce de l'intérieur de l'Afrique*, 1861.

AUCAPITAINE şi FEDERMANN, „Beylik de Titteri", *RA*, XI, 1867, 113-129, 212-219, 289-301 şi 357-371.

AUDISIO G., „Recherches sur l'origine et la signification du mot «bagne»", *RA*, CI, 1957, 363-380.

AUSONE DE CHANCEL, *D'une immigration de Noirs libres en Algérie*, Alger, Bastide, 1858.

AUSTEN Ralph A., „The Trans-Saharan Slave Trade: a Tentative Census", H. A. Gemery şi J. S. Hogendorn (editori), *The Uncommon Market; Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade*, New York, 1979.

– „The Mediterranean Islamic Slave Trade aut of Africa: a Tentative Census", E. Savage (ed.), „The Human Commodity Perspective son the Trans-Saharan Slave Trade", *Slavery and Abolition*, XIII, 1, aprilie 1992, 214-248.

AYALON David, *Sclavia Mamelucilor*, extras din *Oriental Notes and Studies* publicate de The Israel Oriental Society (Ierusalim), I, 1951.

– „The Mamluk Army", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XV, 1953, 203-228.

– „Aspect of Mamluk Phenomenon", *Der Islam*, 53, 1976, 196-225.

– „On the Eunuchs in Islam", *Jérusalem Studies in Arabic and Islam*, 1977, 67-125.

AZVEDO M., „Power and Slavery in Central Africa: Chad, 1890-1925", *JNH*, LXVII, 3, 1982, 198-211.

BABA Ahmed, *Scara pentru ridicarea la condiția juridică a sudanezilor reduși la sclavie*, 1611.

BABA Kaké Ibrahima, *La Traite négrière du XVe siècle*, Paris, UNESCO, 1979.

BABUR, *Tuzak-i Baburi (Babur-Nama), The History of India as Told by its Historians*, H. M. Elliot și J. Dowson (ed.), Londra, Trubner, 1872, apoi *Babur-Nama*, Londra, Luzac, 1921.

BACHARAH J. L., „African Military Slaves in the Medieval Middle East: the cases of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171)", *IJMES*, XIII, 1981, 471-495.

BAECHLER L., *La Solution indienne. Essai sur les origines du système des castes*, PUF, 1988.

BAER Gabriel, „Slavery in nineteenth century Egypt", *JAH*, VIII, 3 1967, 417-441.

– „Slavery and its abolition", *Studies in the Social History of Modern Egypt* (Chicago), 1969, 161-189.

BAIER Stephen și LOVEJOY Paul E., „The Tuareg of the Central Sudan. Gradations in servility at the desert edge (Niger and Nigeria)", *Slavery in Africa: Historical and Anthropological Perspectives*, 1980, 391-412.

BARBIER DE MEYNARD, *Dictionnaire géografique, historique et littéraire de la Perse et des contrées Adjacente* (Extrase traduse de Yaqut, Mu'jam al-Buldan), Paris, 1861.

„Surnoms et sobriquts dans la littérature arabe", *JA*, martie-aprilie, 173-244.

BARTH F., *Sohar. Culture and Society in an Omani Town*, Baltimore, 1983.

BARTH Henri, *Chez les Touareg*, Niamey, Centre nigérien de recherches en sciences humaines, 1972.

BATHILY Abdoulaye, „Job ben Salomon, 1700-1773, marabout négrier et esclave affranchi", *Les Africains*, Vol. VI, Jeune Afrique, 1977, 191-227.

BATRAN Aziz Abdallah, „The «Ulama» of Fas, M. Isma'il and the Issue of the Haratin", Willis 2, 1-15.

BAZIN J. și TERRAY E., *Guerres de lignage et guerres d'États en Afrique*, Paris, Édition des Archives contemporaines, 1982. Vezi, în special, R. Cabannes, „Guerre lignagère et guerre de traite sur la côte nord-est de Madagascar aux XVIIe et XVIIIe siècle"

BEACHEY R. W., *A Collection of Document son The Slave Trade of Eastern Africa*, Londra, Rex Collings, 1976.

BECKER C. şi MARTIN V., „Kayor et Baol: royaumes sénégalais et traite des esclaves au XVIIe siècle", *Revue française d'histoire d'outre mer*, 62, 1975, 226-227 şi 270-300.

BEDOUCHA G., „Un noir destin: travail, statuts, rapports de dépendance dans une oasis du Sud tunisien", M. Cartier (dir.), *Le Travail et ses représentations*, Paris, Éditions des Archives contemporaines, 1984, 71-122.

BEECH Mervyn W., „Slavery on the East Coast of Africa", *JAS*, 15, 1916, 145-149.

BEHERAIN Henri, *L'Égypte turque. Pachas et mameluks du XVIe au XVIIIe siècle*, Plon, 1931.

BELIN M., „Fetoua relative à la condition des zimmis, et particulièrement des chrètiens en pays musulman depuis l'établissement de l'islamisme jusqu'au milieu du VIIIe siècle de l'hégire", *JA*, februarie-martie, 1852, 97-140.

BENMLIH Abdallah, *Dhahirat ar-rîqq fil-gharb al-islami (Le Phénomène de l'esclavage dans l'Ouest de l'islam)*, Rabat, Ediţia Az-Zaman, 2002.

- *Ar-Riqq fi bilâd al-Maghrib wal-Andalûsie)*, Beirut, Arab Diffusion, 2004.

BENOTBEN SHRIR Khalid şi ENAJI Mohamed, „Marea Britanie şi sclavia în Maroc în secolul al XIX-lea", *Hesperis-Tamuda*, vol. XXIX, fasc. 2, 1991, 249-291.

BERG F. J., „The Swahili community in Mombasa, 1500-1900", *JAH*, IX, 1968, 35-58.

BENACHIR Bouazza, *Esclavage, diaspora africaine et communautés noires au Maroc*, L'Harmattan, 2005.

BERLIOUX Étienne Félix, *La Traite orientale. Histoire des chasses à l'homme organisées en Afrique depuis quinze ans pour le marchés d'Orient*, Lyon, P. Guillaumin, 1870.

BESHIR B. L., „Fatimid Military Organization", *Der Islam*, 1978, 37-56.

BIOT Edouard, „Mémoire sur la condition des esclaves et des serviteurs gagés en Chine", *JA*, seria 3, martie 1837, 246-299.

BISSON R. du, *Les femmes, les Eunuques et les Guerriers du Soudan*, Paris, Dentu, 1868.

BOKHARI DE DJOHORE, *Mokâta Radja-Râdja ou la Couronne des rois*, tradus din malaeză de Aristide Marre, Maisonneuve et Cie, 1978.

BOMPARD Maurice, *Législation de la Tunisie*, Paris, 1888.

BONNET Jean, în Antoine Galland, *Histoire de l'esclavage d'un marchand de la ville de Cassis, à Tunis*, C. Guénot şi N. Vasquez (ed.), Paris, 1993.

BONO Salvatore, „Richerche scientifiche ed archeologiche nella Tunisia del XVII sec.", *Levante*, XI, 1964, 46-62.

– „Les esclaves musulman sen Italie (XVIe siècle – 1830)", *Le Jihad maritime dans l'histoire arabo-islamique*, Rabat, 1999, 171-180.
BONTE P., „Esclavage et relations de dépendance chez Touareg Kel Gress", Meillasoux (ed.), *État et condition des esclaves à Gumbu (Mali) au XIXe siècle*, 1975, 49-76.
BOSE N. K., *TheStructure of Hindu Society*, Calcutta, 1975.
BOTTE Roger, „Riimaybe, Haratin Iklan: les damnés de la terre, le développement et la démocratie", A. Bourget (ed.), *Les Sociétés pastorale sen Afrique sahélienne: environnement, développement et démocratie*, Karthala, 1999, 55-78.
– „L'esclavage africain après l'abolition de 1848. Servitude et droit du sol", *AHSS*, Paris, Ediţii EHESS-Armand Colin, 2000. 1009-1037.
BOUCHON Geneviève, „Les musulmans du Kerala à l'époque de la découverte portugaise", *Mare Luso-Indicum*, II, 1973, 3-59.
BOURGEOT André, „Affranchi: chez les Touareg", *EB*, 2, Aix-en-Provence, Édisud, 1985, 202-205.
BOUSQUET G. H. şi BERCHER L., *Le Statut personnel en droit musulman hanéfite*. Text şi traducere de mukhtasarul Al-Kuduri, Tunis, Institutul de Înalte Studii din Tunis, f. d.
– „Saqaliba la Ibn Khaldun", *RSO*, XL, 1, 1965, 139-141.
BOUZID Lamjed, *Pouvoir et esclavage dans la régence de Tunis. Les serviteurs des beys husseiniens (XVIIe-début du XIXe siècle)*, Tunis, Centre de publication universitaire, 2005.
BOYER P., „La révolution dite des «aghas» dans la régence d'Alger" (1659-1671), *Mélanges Le Tourneau, ROMM*, 1314, 1973.
– „Agha", *EB*, II, Aix-en-Provence, Édisud, 1985, 254-258.
BOVILL G.-W., „The Moorish inbasion of the Sudan", *JAS*, 1927, XXVI, 245-292 şi 380-387, şi XXVII, 47-56.
– *Caravans of the Old Sahara*, Londra, Oxford University Press, 1933.
– *The Golden Trade of the Moors*, Oxford University Press, 1968.
BOWEN Richard (Baron), „Arab Dhows of Eastern Arabia", *AN*, IX, 1949, 87-132.
– „Maritime superstitions of the Arabs", *AN*, XV, 1955, 5-48.
BRAHIMI Denise, „Quelques jugements sur les Maures andalous dans les régences turques au XVIIIe siècle", *Revue d'histoire et de civilisation du Maghreb*, Alger, IX, 1970, 39-52.
BREHIER, Louis, *La civilisation byzantine*, Albin Michel, 1950, 1970.
BRETT M., „Ifriquiya as a markat for Saharan trade from the tenth to the twelfth century", *JAH*, 1959, 347-364.

– „Islam and trade in the Bilal as-Sudan, tenth-eleventh century", *JAH*, 24, 1983, 431-440.
BROCKELMANN C, *Histoire des peuples et des États islamiques depuis les origines jusqu'à nos jours*, Payot, 1949.
BROCKOPP Jonathan E., *Early Mâliki Law. Ibn 'Abd al-Hakam (772-829) and his Major Compendium of Jurisprudence*, Leiden-Boston, Brill, 2000.
BROWN L. C., *The Tunisia of Ahmed Bey*, Princeton, 1974.
BRUNSCHWIG Robert, „'Abd", *EI*, A, vol. 1, 1960, 26-34.
– „Métiers vils en Islam", *Études d'islamologie*, vol. 1, Maisonneuve şi Larose, 1976, 145-164.
BULLIET R. W., *Conversion ti Islam in the Medieval Period: an Essay in Quantitative History*, Cambridge-Londra, 1979.
BURTON PAGE, „Habshi", *EI*, Leiden-Londra, 14-16.
BURTON T. F., *Zanzibar City, Island and Coast*, Londra, 1872, 2 vol.
BUSNOT părintele Dominique, *Histoire du règne de Mouley Ismaël, roy du Maroc, Fez, Tafilet, Souz, etc.*, Rouen, G. Behourt, 1714.
BUSH M. L., *Servitude in Modern Times*, Cambridge, Malden (Mass.), Polity Press, 2000.
BUXTON Thomas Fowell, *The African Slave Trade and its Remedy*, Londra, Frank Cass Ltd, 1967 (prima ediţie, 1840).

CAHEN Claude, „Le commerce musulman dans l'océan Indien au Moyen Âge", *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, M. Mollat (ed.), Paris, 1970.
– *Introduction à l'histoire du monde musulman médiéval, VIIe-XVe siècles*, Adrien Maisonneuve, 1982.
– *L'Islam des origines au début de l'Empire ottoman*, Hachette, 1997
CALLIES DE SALIES Bruno, „Guerres et tensions à toutes les frontières: la Mauritanie cernée par les conflits", *Le Monde diplomatique*, februarie 1997, 6.
CAMPAGNOLO-PITHITOU Maria, „Les échanges de prisonniers entre Byzance et l'islam aux IXe et Xe siècles", *JOAS*, vol. VII, 1995, 1-55.
CAMPS Gabriel, „Recherches sur les origines des cultivateurs noirs du Sahara", *ROMM*, 7, 1970, 35-45.
CANARD Marius, „Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende", *JA*, CCVIII, 1926, 61-121.
Byzance et les musulmans du Proche-Orient, Londra, Variorum, 1973.
CARDONNE D.-D., *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne sous la domination des Arabes*, Paris, Saillant, 1765, 3 vol.

CAUSSIN DE PERCEVAL, „Sur les trois poètes arabes Akhtal, Farazdak et Djérir", *JA*, iunie, 1834, 508-509.

CELARIE Henriette, *La Vie Mystérieuse des harems*, Librairie Hachette, 1925.

CERULLI Enrico, *Somalia. Scritti vari editi ed inediti.* I *Storia della Somalia; l'Islam, Somalia; il libro degli Zengi*, Roma, 1957-1964.

CHANANA D., *Slavery in Ancient India as Depicted in Pali and Sanskrit Texts*, Delhi, 1960.

CHASSEY Francis de, *L'Étrier, la Houe et le Livre. Sociétés traditionnelles au Sahara et au Sahel occidental*, Ed. Anthropos, 1977.

CHAUHAN R. R., *Africans in India, from Slavery to Royalty*, New Delhi, 1995.

CHEIKH-MOUSSA Abdallah, „Figures de l'esclave-chanteuse à l'époque abbasside", *Figures de l'esclave au Moyen Âge et dans le monde moderne*, Henri Besc (ed.), L'Harmattan, 1996, 31-76.

CHENIER Louis de, *Recherches historiques sur les Maure set histoire de l'Empire du Maroc*, Paris, 1787, 3 vol.

CHLEYH Abdelhafid, *Lea Gnaoua du Maroc. Itinéraires initiatiques, transes et possession*, La Pensée sauvage, 1999.

CHITTICK H. Neville, „The «Shirazi» colonization of East Africa", *JAH*, VI, 1965, 275-294.

- *An Islamic Trading on the East African Coast*, Nairobi, 1974.

CHITTICK N. şi ROTBERG R. I. (ed.), *East Africa and the Orient*, Londra, 1975, 115-146 şi 272-283.

CHRISTIE James, „Slavery in Zanzibar as it is", *The East African Slave Trade*, E. Steere (ed.), Londra, 1971.

CLAISSE P.-A., *Les Gnawa marocains de tradition loyaliste*, L'Harmattan, 2003.

CLARENCE-SMITH William Gervase (ed.), *The Economics of the Indian Ocean Slave Trade in the Ninetjeenth Centur*, Londra, 1989.

- *Islam and the Abolition of Slavery*, Londra, Hurst & Company, 2006.

CLOT André, *L'Égypte des mamelouks. L'Empire des esclaves (1250-1517)*, Perrin, 1996.

COINDREAU Roger, *Les Corsaires de Salé, Publications de l'Institut des hautes études marocaines*, XLVII, 1948.

COLECTIV, *Regards sur l'Afrique et l'océan Indien*, SEDES, Le Publieur, Universitatea Réunion, 2005.

COLECTIV, *Esclavage et abolition dans l'océan Indien (1723-1860)*, Actele colocviului din Saint-Denis, L'Harmattan, 2002.

COLECTIV, *Introduction à la Mauritanie*, CNRS, 1979.

COLOMB Căpitan P., *Slave Catching in the Indian Ocean*, Londra, 1873.

CONDOMINAS Georges, *L'Esclavage en Asie du Sud-Est*, Paris, 1986.
– (dir.), *Formes extrêmes de dépendance. Contribution à l'étude de l'esclavage en Asie du Sud-Est*, Ed, de EHESS, 1998.
COOPER Frederik, *From Slaves to Squatters:Plantation Labor and Agriculture in Zanzibar and Coastal Kenya, 1890-1925*, New Haven, Yale University Press, 1980.
– *Plantation Slavery on the East Coast of Africa in the 19th Century*, Portsmouth/ New Hampshire, Heinemman, 2002.
– „The treatment of Slave son the Kenya Coast in the 19th century", *KHR*, I, 1973, 87-108.
COOPER J., *Le Continent perdu ou l'Esclavage et la traite en AFrique*, Hachette, 1876.
CORTAMBERT E., *Géographie universelle de Malte-Brun*, Paris, Legrand, Troussel et Pomey, 1829, 8 vol.
COULIBALY T., „La communauté noire d'Algérie", *Peuples noirs, peuples africains*, 2, 1979, 9, 115-123.
COUPLAND Reginald sir, *East Africa and its Invaders. From the Earliest Times to the Death of Sayyid Sayd in 1856*, Oxford, Clarendon Press, 1938.
– *The Exploitation of East Africa 1856-1890: the Slave Trade and the Scramble*, Londra, Faber & Faber, 1939.
COURSIER Henri, „Le problème de l'esclavage", *RICR*, 1954, 91, 204, 260 şi 468.
CRONE Patricia, *Slave son Horses. The Evolution of the Islamic Policy*, Cambridge University Press, 1980.
– *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Oxford, 1987.
CUOQ J.-M., *Recueil des sources arabes concernant l'Afrique occidentale di VIIIe au XVIe siècle*, Paris, Ediţiile CNRS, 1975.

DACHRAOUI Farhat, *Le Califat fatimide au Maghreb, 296-362/909-973*, Tunis, 1981.
DADDAH Amel, „Le longue marche des harratines: Mauritanie, les héritiers de l'esclavage", *Le Monde diplomatique*, noiembrie, 1998, 13.
DAGET Serge, *De la traite à l'esclavage, du Ve au XVIIIe siècle*, Actele colocviului internaţional despre comerţul cu negri, S. Daget (ed.), Nantes, Paris, Société française d'histoire d'outre-mer, 1985, 2 vol.
– „L'abolition de la traite des esclaves", J. F. Ade Ajayi (ed.), *Histoire générale de l'Afrique*, VI, *L'Afrique au XIXe siècle jusque vers les années 1880*, UNESCO, 1996, 91-115.

DAGET S. şi RENAULT F., *Les Traités négrières en Afrique*, Karthala, 1985.
DAUMAS Eugène, *Le Grand Désert* (urmat de *Code de l'eclavage chez les musulmans*), Paris, Michel Levy Frères, 1856.
DAVIDSON Basil, *The African Slave Trade*, Boston, Little Brown & Company, 1980.
DAVIS Robert C., *Esclaves crétiens, maîtres musulmans. L'esclavage blanc en Méditerranée (1500-1800)*, Jacqueline Chambon, 2006.
DEBANNE Nicolas J., *L'Influence arabe dans la formation historique, la littérature et la civilisation du peuple brésilien*, Cairo, 1911.
DE CASTRIES, „La conquête du Soudan", *H*, 1923, 433-488.
DE JONG Garret E, „Slavery in Arabia", *MW*, vol. 24, aprilie 1934, 126-144.
DELAFOSSE M., „Les débuts des troupes noires du Maroc", *H*, vol. 3, 1923, 1-12.
– „Les relations du Maroc avec le Soudan à travers les âges", *H*, vol. 4, 1924, 153-176.
DELIEGE Robert, *Les Intouchables en Inde. Des castes d'exclus*, Paris, Imago, 1995.
– *Les Caste sen Inde aujourd'hui*, PUF, 2004.
DELVAL R., *Les Relations actuelles entre les îles de l'océan Indien occidental et les pays arabes*, Ed. FNSP şi CHEAM, 1982.
DERMENGHEM Émile, „ Le confréries noires en Algérie – Diwans de Sidi Blal", *RA*, 1953, 97, 314-367.
– *Le Culte des saints dans l'islam maghrébin*, Gallimard, 1954.
– *Le Pays d'Abel*, Gallimard, 1960.
DERRICK Jonathan, *Africa's Slaves Today*, Londra, Goerge Allen & Unwin Ltd., 1975.
DESCHAMPS Hubert, *Histoire de la Traite des noirs de l'Antiquité à nos jours*, Fayard, 1971.
DESPOIS J., „Le Fezzan", *Algérie et Sahara, Encyclopédie de l'Empire français*, Eugène Guernier şi G. Froment-Guyeysse (dir.), 1948, 355-364.
DEUTCH G., *Slavery under German Colonial Rule in East Africa, c. 1860-1914*, Berlin, Humboldt University, 2000.
DEVEAU Jean-Michel, *Femmes esclaves d'hier à aujourd'hui*, Paris, France-Empire, 1998.
– *L'Or et les Esclaves. Histoire des forts du Ghana du XVIe au XVIIIe*, UNESCO/ Karthala, 2005.
DEVIČ L. Marcel, *Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale*, Paris, 1876.
– *Le Pays des Zendjs ou la Côte orientale de l'Afrique au Moyen Âge d'après les écrivains arabes*, Paris, 1883.

DEVISSE J., „Routes de commerce et échanges en Afrique occidentale en relation avec la Méditerranée. Un essai sur le commerce africain médiéval du XIe au XVIe siècle", *Revue d'hiatoire économique et sociale*, 1972, 42-73.

DIAKHO Abû Iliyâs Muhammad, *L'Esclavage en Islam entre les traditions arabe set les principes de l'islam*, Beirut, Al-Buraq, 2004.

DIAKITE Drissa, „Le Pays des Noirs dans les récits des auteurs arabes anciens" *Notre Librairie. Dialogue Maghreb-Afrique noire. Au-delà du désert*, 95, octombrie-decembrie, 1988, 16-25.

DIALMY Abdessamad, *Logement, sexualité et islam*, Casablanca, Eddif, 1995.

DJAHIZ (Al-Jahiz), *Rassa'îl (Épître)*, A. M. Haroun (ed.), Beirut, Dar-al-Jil, 1991, 2 vol. Vol 1: „Manâq'b at-Turk" şi „Kitab fakhr as-Sûdan 'ala al-Bidane", 2-87. Vol 2: „Éloge des éphèbes et des courtisanes", 89-137 şi 177-226. (Ed. Fr. Payot Rivages, 1997).

– „Les esclaves-chanteuse de Gahiz", *Ar*, X, 2, iunie 1963, 121-147.

– *Kitab al-Hayawan*, Cairo, Ed. Mustapha al-Babi al-Halabi Press, 1938-1945, I, 16.

DKAMI', *Le Béharistan (Le Pays du printemps)*, Paul Geuthner, 1925.

DONALDSON D. M., „Temporary mariage in Islam", *MW*, 26, 1936, 358-364.

DORESSE J., *Histoire sommaire de la Corne orientale de l'Afrique*, Paul Geuthner, 1972.

DORIGNY M., *Les Abolitions de l'esclavage*, PUV-UNESCO, 1995.

DOZY R., *Histoire des musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711-1110)*, Ediţie nouă revăzută şi tipărută de Lévi-Provençal, Leiden, E. J. Brill, 1932, 3 vol.

DRESCH Paul, *A History of Modern Yeman*, Cambridge University Press, 2000.

DU CASSE André, *Les Négriers ou le Trafic des esclaves*, Paris, 1938.

DUFOURQ Charles-Emmanuel, *La Vie quotidienne dans les ports méditerranéens au Moyen Âge*, Hachette, 1975.

La Vie quotidienne dans l'Europe médiévale sous domination arabe, Hachette, 1978.

DUMONT P.-J., *Histoire de l'esclavage en Afrique*, Paris, 1819.

DUSH Sabine, *Le Trafic d'êtres humains*, Paris, PUF, 2002.

EL HAMEL Chouki, „Race, Slavery and Islam in the Maghribi Mediterranean Thought: The Question of Haratin in Morocco", *The Journal of North African Studies*, Londra, 2002, 7-3 şi 29-32.

EMERIT Marcel, „Les aventures de Thédenat, esclave et ministre d'un bey d'Afrique", *RA*, 92, 1948, 143-184.

- „Les liaisons terrestre entre le Soudan et l'Afrique du Nord au XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle", *Travaux de l'Institutde recherches sahariennes*, Alger, vol. XI, 1954, 27-47.

ENCYCLOPÉDIE DE L'ISLAM: Articole „Abd", I, 26-34; „Agha", I, 253-254; „Hanshi", 14-16; „Sakaliba", 2, VII, 908-911.

ENNAJI Mohammed, *Soldats, domestiques et concubines. L'esclavage au Maroc au XIXe siècle*, Balland, 1994.

- „Vols d'esclaves et rapts de personnes libres. Un aspect des rapports sociaux au Maroc du XIXe siècle", *Bulletin économique et social du Maroc*, Mahommedia, 159-161, 1991, 249-181.

ESCALLIER Robert (dir.), „L'esclavage en Méditerranée à l'époque moderne", *Cahiers de la Méditerranée*, vol. 65, Nisa, Centre de la Méditerranée moderne et contemporaine, decembrie 2002.

ETIENNE Abatele, „La secte musulmane des Malés du Brésil et leur révolte en 1835", Anthropos, ianuarie-martie, 1909.

„'EULDJ" şi „'EULDJIA" „Sens des mots «'euldj» şi «'euldjia»", *BEA*, 3, 1943, 48-49.

FADL HASSAN Yusûf, *The Arabs and the Sudan from the Seventh to the Early Sixteenth Century*, Edinburgh, 1967 (Khartoum, 1971).

FAHMY Mansur, *La Condition de la femme dans l'islam*, Paris, Alia, 2002.

FARES Bichr, *L'Honneur des Arabe savant l'islam*, Adrien Maisonneuve, 1932.

FARSI Mustafa, „Le qarmatisme. Révolte des esclaves contre les maîtres", bulletin IBLA, I, 89, 1960, 7-50.

FAUBLEE Jacques şi URBAIN-FAUBLEE Marcelle, „Madagascar vue par les auteurs arabe savant le XIe siècle", *Studia* (Lisabona), XI, ianuarie 1963, 445-462.

FAUREC V., *L'Archipel aux sultans batailleurs*, 1941.

FERAUD Louis Charles, „Délivrance d'esclaves nègres dans le sud de la province de Constantine", *RA*, XVI, 1872, 167-179.

- *Annales tripolitaines*, Tunis-Paris, 1927.

FILLIOT J.-M., *La Traite des esclaves vers les Mascareignes au XVIIIe siècle*, Paris, Memorii din ORSTOM, 72, 1974.

FINLEY Moses I., „Slavery", *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, David L. Sills (ed.), vol. 14, The Macmillan Compagny & The Free Press, 1968.

- *Esclavage antique et idéologie moderne*, Ediţii Minuit, 1981.

FISHER Allan G. B. şi FISHER Humphrey J., *Slavery and Muslim Society in Africa: The Institution in Saharan and Sudanic Africa and the Trans-Saharan Trade*, George Bernard (1895), Londra, C. Hurst & Cie, 1970.

FITZGERALD W. W. A., *Travels in the Coastland of British East and the Islands of Zanzibar and Pemba*, Londra, Chapman & Hall, 1898.
FIUME Giovanna, „La schiavitu nel Mediterraneo", *Quaderni Storici*, august 2001.
FONDACCI, „Maure set serviteurs noirs en pazs nomades d'Afrique occidentale française", CHEAM, 1946, memoriu nr. 811.
FONTENAY Michel, „L'esclavage en Méditerranée occidentale au XVIIe siècles", *La Méditerranée occidentale au XVIIe siècle*, Paris, 1990, 11-50.
– „Le Maghreb barbaresque et l'esclavage méditerranéen aux XVIe et XVIIe siècles", *CT*, XLV, 1991, 7-44.
– „L'esclave galérien dans la Méditerranée des Temps modernes", *Figures de l'esclave au Moyen Âge et dans la monde moderne*, Paris, 1996, 115-143.
FONTRIER Marc, *Abou-Bakr Ibrahim. Pacha de Zeyla, marchand d'esclaves. Commerce et diplomatie dans le golfe de Tadjoura entre 1840 et 1885*, L'Harmattan, 2003.
FORAND P.-G., „The relation of the slave and the client to the master or patron in medieval islam", *International Middle East Studies*, 2, 1971, 59-66.
FOUCAULD părintele Charles de, *Dictionnaire touareg-français*, Imprimerie nationale, 1908.
FOURNIER J., „Un marché de Turcs pour les galères royales (1685)", *Bulletin historique et philologique*, XVI, 1901, 571-575.
FRANK Louis, *Tunis, description de cette régence (1816)*, Université pittoresque, vol. VII, 1850, 124-129.
– „Mémoire sur le commerce des Nègres au Kaire et sur les maladies auxquelles ils sont sujet en y arrivant", *Mémoires sur l'Égypte publiés dans les années VII, VIII, IX*, Paris, P. Didot cel Vârstnic, 1802; vol. IV, *An XI*, 125-233.
FREEMAN-GRAINVILLE G. S. P., „The Sidi and Swahili", *Bulletin of the British Association of Orientalists*, serie nouă, 6, 1971, 3-18.
FUMA Sudel şi THIEL Marie José, *Mémoire de l'esclavage dans les îles du sud-est de l'océan Indien*, UNESCO, 2002.

GALOTTI Jean, „Les corsaires barbaresques", *L'Illustration, numéro spécial Algérie (1830-1930)*, 24 mai 1930.
GARCIN Jean-Claude, *Un centre musulman de la Haute-Égypte médiévale: Qûs*, Cairo, IFAO, 1974.
– (ed.), *États, sociétés et cultures du monde musulman médiéval (X[e]-XVe siècles)*, PUF, 1995, 3 vol.
GARNETT Lucy M. J., *The Turkish People. Their Social Life, Religious Beliefs, Institutions and Domestic Life*, Londra, 1909.

GAST Marceau, „Affranchi: *éderef* (chez les Touareg)", *EB*, II, Aix-en-Provence, Édisud, 1985, 201-202.

GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *La Syrie à l'époque des Mamlouks d'après les auteurs arabes*, Paris, 1923.

GAURY Gerald de, *An Arabian Journey and Other Desert Travels*, George G. Harrap & Co Ltd.

GERBEAU Hubert, „La traite esclavagiste dans l'océan Indien", *La Traite négrière* (UNESCO), 194-218.

GIBB H. A. R., „The Armies of Sladin", *Cahiers d'histoire égyptienne* (Cairo), seria 3, fasc. 4, 1951, 304-320.

GIBSON-HILL C. A., „Cargo Boats of the East Coast of Malaya", *JMBRAS*, XXIII, 3, 1949, 106-125.

GIUFFRIDA Alessandra, „Métamorphoses des relation de dépendance chez les Kel Antessar du cercle de Goundam", *CEA*, 179-180 şi 805-829.

GOITIEN S. D., „Slaves and Slavegirls in the Cairo Geniza Records", *Ar*, IX, 1962, 1-20.

GOLDEN P. B., „Sakaliba", *EI*, II, 7, 902-908.

GORDON Murray, *L'Esclavage dans le monde arabe, VIIe au XXe siècle*, Laffont, 1987 (Titlul original: *Slavery in the Muslim World*).

GRANDCHAMP P., „Supression du baisemain des consuls (de France) à la cour du bey de Tunis", 62, 1921, 335-339.

GRAND DICTINNAIRE LAROUSSE, 1866-1870. Articol „Nègres"

GROSRICHARD A., *Structure du sérail. La fistion du despotisme asiatique dans l'Occident classique*, Le Seuil, 1979.

GRUNEBAUM Gustav von, *L'Islam médiéval, Histoire et civilisation*, Payot, 1962.

GUEMARA Raoudha, „Eliberarea şi răscumpărarea musulmanilor. O iectură musulmană", *La libérazione dei „captivi" tra cristianità e islam*, Giulio Cippolone (ed.), Roma, Collectanea archivi vatocani, 46, Archivio segreto vaticano, Cetatea Vaticanului, 2000, 333-344.

GUEYE M'baye, *l'Affaire Chantemps (aprilie 1904) et la suppression de l'esclavage de case au Sénégal*, Dakar, *Ifan*, vol. XXVII, iulie-octombrie 1965, nr. 3-4, 543-559.

– „The slave trade within the African continent", *The African Slave Trade from the fifteenth Century*, UNESCO, 1979, 156-170.

GUILLAIN M., *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique orientale*, Paris, 1856, 3 vol.

GUILLAUMET E., *Le Soudan en 1894. La vérité sur Tombouctou. L'esclavage au Soudan*, Paris, Savine, 1895.

GUSSENBAUER Herbert, „Vorkoloniale Aspekte des Wirtschaft der Air-Tuareg" (Aspecte precoloniale ale economiei tuaregilor din Aïr), Viena, *Wiener Ethnohistorische Blatter*, 19, 1980, 35-77.

HABIB Mohamed el- şi MAGNIN J. G., „Les femmes de l'époque aghlabide,. Fadhl, affranchie de Abu Ayyoubat", text şi traducere, buletin IBLA, XII, 1949, 369-372.

HABIBULLAH A. B. M., *The Foundation of Muslim Rule in India*, Allahabad, 1961.

HADJINIKOLLAOU-MARAVA Anna, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantini*, Atena, Colecţia Institutului francez din Atena, 45, 1950.

HAKAN ERDEM Y., *Osmalnida Köleligin Sonu, 1800-1909*, Istanbul, Kitap Yayinevi, 2004.

HAMES Constant, „La société maure ou le système des castes hors de l'Inde", *Cahiers internationaux de sociologie*, Paris, XLVII, 1969, 163-177.

HAMIDULLAH Mohamed, *Corpus des traités et lettres diplomatiques de l'Islam à l'époque du Prophète et des khalifes orthodoxes*, Paris, 1935.

– „Les Ahabish de la Mecque", *Studiorientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida*, Roma, 1956, vol. 1, 434-447.

HAMILTON Genesta, *Princes of Zinj. The Rulers of Zanzibar*, Londra, Hutchinson & Cie, 1957

HANOUN Leïla, *Le Harem impérial au XIXe siècle*, Bruxelles, Éditions Complexe, 1991.

HARDY G., *Histoire du Maroc* (lucrare colectivă), Paris-Casablanca, 1967.

HARRIS Joseph E., *The African Presence in Asia: Consequences of the East African Slave Trade*, Evanston (Illinois), Northwestwern University Press, 1971.

HARRIS Patrick, „Making Mozbeikers: Histori, Memory and the African Diapora at the Cape", *Slaves Routes and Oral Tradition in Southeastern Africa*, Maputo, 2005.

HEERS Jacques, *Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen*, Fayard, 1981.

– *Les Négriers en terre d'islam. La première traite des Noirs (VIIe- XVIe)*, Perrin, 2003.

HERNANDO Joseph, *Els esclavs islamics a Barcelona. Blanc, negres, ilors i turcs: de l'esclavitud a la libertat (s. XIV)*, Barcelona, Cosiliu superior de cercetri ştiinţifice, 2003.

HJEJLE B., „Slavery and Agriculture Bondage in South India in the Ninetheenth Century", *Scandinavian Economic History Review*, XV, 1-2, 1967.

HOLLINGSWORTH L. W., *Zanzibar Under The Foreign Office, 1890-1913*, Londra, Macmillan & Co Ltd., 1953.

HORMATALLAH Abdallahi, „Le cri de l'esclave. Mecanismes et enjeux d'une domination", *Regards sur Mauritanie*, L'Harmattan, 2004, 137-157.

HUNKANDRIN L., *Un forfait colonial: l'esclavage en Mauritanie*, Paris, Imprimerie moderne Privas, 1931.

– „L'esclavage en Mauritanie", IFAN, *Études dahoméennes* (Cotonou), 3, 1964, 31-49.

HUNWICK J. O., „Notes on Slavery in the Songhay Empire", Willis 2, 16-32.

HURGRONJE S., *Mecca in the Later Part of the 19th Century*, Leiden-Londra, 1931.

– „Abd", *EI*, Londra-Leiden, 1960.

HUTCHINSON E., *The Slave Tradeof East Africa*, Londra, 1874.

HUTTON J. H., *Les Castes de l'Inde*, Payot, 1949.

IBCHICHI (AL-): *Kitâb al-Mustatraf fi kûl fann mûztazraf*, Cairo, 1933. (Trad. Fe. G. Rat, *Al-Mostatraf*, Paris, 1902.

IBN ABDUN, *Traité de Hisba: un document sur la vie urbaine et les corps de métier à Séville au début du XIIe siècle*, Introducere şi note de Lévi Provençal, *JA*, aprilie-iunie 1934, 177-299.

IBN ADAM, *Kitab al-Kharadj*, Leiden, T. W. Juynboll, 1896.

IBN AL-ATIR, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, Akger, 1901.

IBN BUTLAN, *Rissala fi charyi ar-raqîq wa taglib al-'abid*, Abd as-Salam Harûn (ed.), în *Race et couleur en pays d'islam*, Payot, 1982, 140-147).

IBN HAZM, *Colierul porumbiţeai*, Papyrus, 1983, 187-188.

IBN HICHAM, *Sîrat Rassûl Allah*. Traducerea lui Wahib Atallah sub titlul *La Biographie du prophète Mahomet*, Fayard, 2004.

IBN KHALDUN, *Discours sur l'histoire universelle. Al-Muqaddima (XIVe s.)*, Sindabad, 1967, 3 vol.

– *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, Paul Geuthner, 1925-1956, 4 vol.

IBN SULAYM Al-ASWANI, *La Description de la Nubie*, trad. G. Troupeau, *Ar.*, 1954, vol. 1, 276-288.

INSTITUTUL BOURGUIBA PENTRU LIMBILE VII, *Ar-Riqq fil hadarah al-'arabiyya al-islamiyya*, Actele sesiunii din Tunis din 21-22 februarie 1997, Aniversarea abolirii sclaviei în Tunisisa, Tunis, 1998.

IVRAY J. d', *Les Mémoires de l'eunuque Béchir Agha*, Albin Michel, 1921.

JACQUEMIN M., „Travail domestique et travail des enfants. Le cas d'Abidjan (Côte d'Ivoire)", *RTM*, XLIII, 170, 2002, 307-326.

JACQUES-MEUNIE D., „Hiérarchie sociale au Maroc présaharien", *H*, 3-4, 1947, 410-412.

JAFFRELOT Cristophe, *L'Inde contemporaine de 1950 à nos jours*, Fayard-CERI, 2006.

JAHIZ. Vezi Djahiz.

JAHN Janheinz, *Muntu. L'homme africain et la culture néo-africaine*, Le Seuil, 1961.

JAMOUSSI Habib, „Mariano Stinca: image d'un esclave au pouvoir sous le règne de Hammouda-Pacha Bey", *Revue d'histoire maghrébine*, 23, 1996, 431-465.

JENNINGS R. C., „Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus", 1590-1640, *JESHO*, XXX, 1987, 286-302.

JOBARD G., L'Esclavage en Tunisie, Tunis, 1890.

JOINT DAGUENET Roger, *Histoire de la Mer Rouge (de Moïs à Bonaparte)*, Paris, Perrin, 1995.

JOMIER J., *Le Commentaire coranique du Manâr. Tendances modernes de l'exégèse coranique en Égypte*, G.-P. Maisonneuve et Cie, 1954.

JONES-BATEMAN P. L. (dir), *The Autobiography of an African Slave-Boy*, Londra, 1891.

JONES M. K., *The Slave Trade at Mauritius, 1811-1829*, Oxford University, 1936.

KABA L., „Les chroniqueurs musulman set Sonni Ali ou un aperçu de l'islam et de la politique au Songhay au XVe siècle", *BIFAN*, 1978, 5-56.

– „Archers, Musketeers and Mosquitoes: the Moroccan invasion of the Sudan and the Songhay resistance, 1591-1612", *JAH*, 22, 1981, 457-475.

KADI OUMANI Mustafa, *L'Esclavage en Afrique. Cas du Niger*, L'Harmattan, 2005.

KAKE I. B., „La traite négrière et le mouvement de populations entre l'Afrique noire; l'Afrique du Nord et le Moyen-Orient", *La Traite négrière*, (UNESCO), 171-182.

KASANI 'Ala ad-Dîn Abû Bakr ibn Mas'ûd Al-, *Bada'i al-sana'i fi tartîb ach-chara'i*, Beirut, Dar al-kutûb al-,ilmiyya, 2003 (16 capitole despre diferitele tipuri de sclavi. Definiţii, vocabular), 1973.

KATI Mahmud, *Tarikh el-Fettach*, Ernest Leroux, 1964.

KEAY John, *India, a History*, New Delhi, Haper-Collins Publishers, 2007.

KELLY J. B., *Britain and the Persan Gulf 1795-1880*, Oxford, Clarendon Press, 1968. „The Arab Slave Trade, 1800-1842", 411-451, şi „The Attack on the Slave Trade, 1842-1873", 376-637.

– *Sultanate and Imamate in Oman*, Oxford University Press, 1959.

KESWANI D. G., *Indian Cultural and Commercial Influences in the Indian Ocean, from Africa and Madagascar to South-East Asia*, Port Louis, 1974.

KHALIFA Abdul Karim, *Les Sources de la révolte des Zendj*, culegere de texte cu traducere adnotată şi o introducere despre această mişcare revoluţionară, teză nepublicată, Paris, 1954.

KI-ZERBO J., *Histoire de l'Afrique noire. D'hier à demain*, Hatier, 1978.

KNIGHT Francis, *A Relation of Seven Years of Slavery under the Turks of Argel* (Alger), Londra, 1640, 2 vol.

KOUBBEL L. E., „Les agglomérations d'esclaves sur leur place dans l'histoire ethnique du delta moyen du Niger au XVIe siècle (după *Tarikh el-Fettach*)", al 7-lea congres internaţional de ştiinţe antropologice şi etnologice, Moscova, 3-10 august 1964; Moscova, 1970.

LACROIX L., *Les Derniers Négriers. Derniers voyage de bois d'ébène de coolies et de merles du Pacifique*, Paris, 1952.

LAMMENS Henri, *Le Berceau de l'islam*. Vol. I *Le Climat. Les Bédouins*, Roma, Institut pontifical, 1914.

– „Les Ahabish et l'organisation militaire de la Mecque au siècle de l'Hégire", *JA*, VIII, 1916, 425-482.

LANE Edward William, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, Londra, Ward, Look & Cie, 1842, 1890 (reed. New York, Dover Publications Inc, 1973).

LANGE D., *Le Diwan des sultans du (Kanem-) Bernu: chronologie et hiatoire d'un royaume de la fin du Xe siècle jusqu'en 1808*, Wiesbaden, 1977.

– „Un texte de Maqrizi sur «les races du Soudan»", *Annales islamologiques*, 1979, 187-209.

LAOUST Émile, *Mots et choses berbères*, Rabat, Société marocaine d'édition, 1983.

LAPANOUSSE Mercure Joseph, *Mémoire sur les caravanes qui arrivent du Royaume de Dârfouth en Égypte, avec des détails sur les lieux*, memoriu asupra Egiptului publicat în anii VII, VIII, IX, Paris, P. Didot cel Vârstnic, vol. IV, XI (1802), 77-89.

LARGUECHE Abdelhamid şi LARGUECHE Dalanda, *Marginale sen terre d'islam*, Tunis, CERES, 1992.

LARGUECHE Abdelhamid, „L'abolition de l'esclave en Tunisie", *Les Abolitions de l'esclavage*, UNESCO-Presses universitaire de Vincennes, 1995, 371-381.

– *Les Ombres de Tunis. Pauvres, marginaux et minorités aux XVIIIe et XIXe siècles*, Arcantère, 2000.
LARQUIE C., „Le Maroc, l'Espagne et l'Atlantique à travers les campagnes de rachat au XVIIe siècle", A. Kaddouri, *Le Maroc et l'Atlantique*, Rabat, universitatea Mohamed-V, 1992, 147-162.
LEFORT François şi BADER Carmen, *Mauritanie: la vie réconciliée*, Fayard 1990.
LEJEAN G., „La traite des esclaves en Égypte e ten Turquie", *La Revue des Deux Mondes*, august 1870.
LE TOURNEAU Charles, *L'Évolution de l'esclavage dans diverses races humaines*, Paris, Vigot Frères, 1897. „L'esclavage islamique", 278-289.
LE TOURNEAU R., *La Vie quotidienne à Fès en 1900*, Hachette, 1965.
LEVI-PROVENÇAL Évariste, *L'Espagne musulmane au Xe siècle*, Larose, 1932.
LEWICKI T., „Quelques extraits inédits relatifs aux voyages des commerçants et des misionaires ibadites nord-africains au pays du Soudan occidental au Moyen Âge", *Folia Orientalia*, II, 1960, 1-27.
– „Traits d'histoire du commerce sahariens: marchands et misionnaires ibadites au Soudan occidental et central au cours des VIIIe – IXe siècles", *Etnografia Polska*, 1964, 291-311.
– „Les origines de l'islam dans les tribus berbères du Sahara occidental", *SI*, 1970, 203-214.
– *Arabic External Source for History of Africa to South of Sahara*, Wroclaw (Polonia), 1969.
LEWIS Bernard, *Race et couleur en pays d'islam*, Payot, 1982.
– *Race et esclavage au Proche-Orient*, Gallimard, 1993 (ed. originală: *Race and SLavery in the Middle East*, New York, Oxford University Press, 1990).
LIBÉRATION, „La Mauritanie esclave de ses 100.000 esclaves", 15 iunie 1983, 20-22.
LISOWSKI J., Cu privire la un schimb de prizonieri între sultanul Ahmed III şi Charles XII, regele Suediei, *Folia orientalia*, XIV, 1972-1973, 289-292.
LITTLE D. P., „Six Fourtheenth Century Purchase Deeds for Slaves from Al-Haram As-Sharif", *ZDmg*, 131, 1981, 297-337.
LLYOD Cristopher, *The Navy and the Slave Trade in the Nineteenth Century*, Londra, 1968 (pria ed.: Londra, Longmans, Green & Co, 1949. Opera evocă comerţul arab şi ofensiva engleză îndreptată împotriva ei. În apendice, „Les esclaves capturés par les arabes").
LOARER căpitan, „L'île de Zanzibar", *Revue de l'Orient*, IX, 1851, 240-299.
LODHI Abdulaziz Y., *The Institution of Slavery in Zanzibar and Pemba*, Uppsala, The Scandinavian Institute of African Studies, 1973.

LOMBARD Maurice, *L'Islam dans sa première grandeur (VIIIe XIe siècle)*, Flammarion, 1971.
– *Les Textiles dans le monde musulman (VIIe - XIIe siècle)*, Paris-La Haye-New York, Mouton, 1978.
LOUPIAS B., „Destin et témoignage d'un Marocain esclave en Espagne (1521-1530)", *H*, XVII, 1976-1977, 69-84.
LOVEJOY Paul E., „The volume of the Atlantic trade: a synthesis", *JAH*, XXII, 4, 1982, 473-501.
– *Transformation in Slavery. A History of Slavery in Africa*, Londra-Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
– *Slavery on the Frontiers of Islam*, Princeton, Markus Wiener Publishers, 2004.
LUGAN B., „Vérités et légendes sur l'esclavage", *L'Afrique réelle*, 3, toamna 2001, 10-31 şi 29-43.
LUTHI Jean-Jacques, *La Vie quotidienne en Égypte eu temps des khédives (1863-1914)*, L'Harmattan, 1998.

MACDONALD A. W. „Inde. La conquête musulmane", *Histoire universelle*, Gallimard, col. „La Pléiade", 1958, 1319-1351.
MACKENZIE Donald, „A Report on Slavery and the Slave Trade in Zanzibar, Pemba and the Mainland of the British Protectorates of East Africa", *Anti-Slavery Reporter*, seria IV, vol. 15, 1895, 69-96.
MACLEAN D. N., *Religion and Society in Arab Sind*, Leiden, 1989.
MAESTRI Edmonde (ed.), *Esclavage et abolitions dans l'océan Indien (1723-1860)*. Actele colocviului din Saint-Denis de la Réunion, L'Harmattan-Universitatea Réunion, 2002.
MALOWIST M., „Le commerce de l'or et des esclaves au Soudan occidental", *Africana Bulletin*, 4, 1966, 49-72.
MANNING Patrick, *Slavery in African Life. Occidental, Oriental and African Slave Trade*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
(ed.), *Slave Trade, 1500-1800. Globalization of Forced Labour*, Aldershot, Ashgate, 1996.
MARCHESIN Philippe, *Tribus, ethnies et pouvoir en* Mauritanie, Khartala, 1992.
MARISSAL J., „Le commerce zanzibarite dans l'Afrique des Grands Lacs au XIXe siècle", *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 1978, 212-235.
MARMON Shaun E., *Slavery in the Islamic Middle East*, Princeton, M. Wiener, 1999 (sclavia în Egipt, 1250-1517. Africa de Nord).
MARSH Zoe şi KINGSWORTH G. W., *An Introduction to the History of East Africa*, Cambridge University Press, 1957.

MARTIN Esmond B. şi RYAN T. C. I., „A Quantitative Assessmet of the Arab Slave Trade of East Africa, 1770-1896", *KHR*, X, I, 1977, 71-91.
– „The Slave Trade of the Bajun and Benadil Coast", *Transafrican Journal of History*, IX, 1-2, 1980, 103-132.
MARTIN Bradford G., „Kanem, Bornu and the Fezzan", *JAH*, X, 1, 1969.
– „Migrations from Hadramaut to East Africa and Indonesia c. 1200 to 1900", *Research Bulletin*, Ibadan (Nigeria), 7, 1971, 1-21.
MARTIN J., *Comores, quatre îles entre pirate set planteurs*, vol. 1 şi 2, Paris, 1983.
MARTY Paul, „L'islam en Mauritanie et au Sénégal", *RMM*, XXXI, 1915-1916, 308-323.
– *Études sur l'islam et les tribus du Soudan*, Paris, Leroux, 1920-1921, 4 vol. (vol. II. *La Région de Tombouctou* (islam songhai), *Djenné, la Macina et dépendances* (islam peul).
MASSIGNON Louis, *Parole donnée*, UGE, 1962.
MATHEW Gervase, „The Land of Zanj", *The Dawn of African History*, Roland Olivier (ed.), Londra, Oxford University Press, 1961.
MAUGHAM Robin, *The Slaves of Timbuctoo*, Londra, Longmans, 1959.
MAUNY R., *Les Navigations médievales sur les côtes sahariennes antérieures à la découverte portugaise (1434)*, Lisabona, Centro de Estudos Historicos Ultramarinos, 1960.
– *Tableau géographique de l'Ouest africain au Moyen Âge*, Dakar, IFAN, 1961.
– „L'esclavage de Timimoun", *BIFAN*, XXXIV, 2, 1971.
MAXWELL R. J., „The law relating to slavery among the Malays", *JMBRAS*, X, prima parte, 1932.
MBARAK Al-Hinawy, *Al-akida and Fort Jesus Mombasa*, Londra, 1950.
MBOTELA James Juma, *The Freeing of the Slaves in East Africa*, Londra, Evans Bros, 1956.
M'BOW A. M., KI-ZERBO J. şi DEVISSE J., *La Traite négrière du XVIIIe siècle au début du XIXe siècle*, Hatier, 1965.
MC DENOUGH Craig, „Slavery in production and trade. The case of modern Tuareg", *Peasant Studies*, VIII, 3, 1979, 45-58.
MC DOUGALL Elisabeth Ann, *Topsy-Turuyn World: Slaves and Freed Slaves in the Mauritanian Adrar 1910-1950* (Esclaves et affranchis en Adrar mauritanien, 1910-1950), University of Wisconsin Press (MICRS and Roberts), 1988, 362-388.
„North Africa: Sahara region" şi „North Africa: Morocco", P. Finklemand şi Joseph C. Miller (ed.), *Encyclopaedia of World Slavery*, II, 664-669.
MEILLASSOUX Claude, *Anthropologie de l'esclavage: le ventre de fer et d'argent*, PUF, 1986 (reed. Quadrige, 1998).

- „Rôle de l'esclavage dans l'histoire de l'Afrique occidentale", *Anthropologie et Sociétés*, II, 1, 1978, 117-148.
- *L'Esclavage en Afrique précoloniale*, Maspero, 1975.
- „État et conditions des esclaves à Gumbu (Mali) au XIXe siècle", *JAH*, XIV, 3, 1973, 429-452.

MELTZER Milton, *Slavery. A World History*, New York, Da Capo Press, 1993.

MEMEL-FOTÊ Harris, *L'esclavage lignagier africain et l'anthropologie des droits de l'homme*, Colegiul Franţei, Lecţia inaugurală rostită la 18 decembrie 1995.

MENDELSOHN Isaac, *Slavery in the Ancient Near East*, New York-Oxford, 1949.

MENOUFI, „Les sources du Nil", *JA*, februarie 1837, 97-144.

MEOUAK Mohamed, *Saqaliba, eunuques et esclaves à la conquête du pouvoir. Géographie et histoire des élites politiques „marginales" dans l'Espagne umayyade*, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 2004.

MEOUAK M. şi GUICHARD P., „Sakaliba", *EI*, II, 7, 908-911.

MERCADIER F.-J.-G., *L'Esclave de Timimoun*, France-Empire, 1971.

MEYERS A. R., „Class, ethnicity and slavery: the origin of the Moroccan ABid", *IJAHS*, 1977, X, 3, 427-442.

MEYER Jean, *Esclaves et négriers*, Gallimard, col. „Découvertes", 1986.

MEZ Adam, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922.

MICHAUX-BELLAIRE Edmond, „Une histoire de rapt", *AM*, 5, 1905, 436-442.
- „L' esclavage au Maroc", *RMM*, XI, 1910, 422-427.

MILLANT R., *Les Eunuques à travers les âges*, Paris, 1908.

MIQUEL André, *L'Islam et sa civilisation (VIIe – XXe siècle)*, Armand Colin, 1977.

MIRE Lawrence, „Al-Zubayr Pasha and the Zariba Based Slave Trade in the Bahr al-Ghazal, 1855-1879", Willis 2, 101-122.

MIRZAI Behnaz, „African Presence in Iran: Identity and its Reconstruction", *RFOM*, 2, 2002, 229-246.

MONOT A., „Esclavage", *Encyclopédie des sciences religieuses* de F. Lichtenberg, Paris, Librăria Sandoz et Vischbacher, vol. IV, 1878, 501-507.

MONTEIL Vincent, „Les Janissaires", *L'Histoire*, 8, 1979, 22-30.

MORABIA Alfred, *Le Jihad dans l'Islam médiéval. Le combat sacré des origines au XIIe siècle*, Albin Michel, 1993.

MORLEY J. A. E., „The Arabs and the Easter Trade", *JMBRAS*, XXII, 1949, 143-176.

MOUFAZZAL, „Histoire des sultans mamlouks (XIVe s.)", *Patrologia Orientalis*, vol. XII, fasc. 3, 343-550; vol. XIV, fasc. 3, 375-672; vol. XX, fasc. 1, 1-270.

MOUJOUD Nasima şi POURETTE Dolorès, „Traite de femmes migrantes, domesticité et prostitution", *CEA*, 179-180, XLV, 3-4, 2005, *Esclavage moderne ou modernité de l'esclavage?* 1093-1121.

MRAD DALI Inès, „De l'esclavage à la servitute. Le cas des Noirs de Tunisie", *CEA*, 179-180, XLV, 3-4, 200, 935-955.

MUHAMMAD Mahmoud S., *Islam Condemns Racial Discrimination*, Cairo, Consiliul superior al afacerilor islamice, Studii despre islam, 1967.

MUIR W., *The Mamlûks or Slave Dynasty of Egypt*, !8996 şi 1968.

MUKHERJEE N., *The Ryotwari System in Madras, 1792-1827*, Calcutta, Mukhopadhyay, 1962.

MÜLLER Hans, *Die Kunst des Sklavenkaufs nach Aravischen, Persichen und Türkischen Ratgebern von 10 bis zum 18 Jahrhundert*, Freiburg-en-Brisgau, Klaus Schwarz, 1980.

MUZEUL DE ETNOGRAFIE DIN GENEVA, „Mémoires d'esclaves", text de Claude Savary şi Gilles Labarthe, Geneva, 1997.

NAIPUL V. S., *Crépuscule sur l'Islam. Voyage aux pays des croayants*, Paris, Albin Michel, 1981

NAWAWI, *Riyad as-Salihîn (Grădina celor virtuoşi)*, Beirut, Dar al-Kûtub al-,ilmiyya, 2005.

NEWBURY C. W., „North African and West Sudan Trade in the Nineteenth Century: A Re-Evaluation", JAH, VII, 2, 1966.

NEWITT Malyn, „The Comoro Islands in Indian Ocean Trade before the 19th Century", *CEA*, XXIII, 1-2, 1983.

NEWMAN Henry Stanley, *Banani: the Transition from Slavery to Freedom in Zanzibar and Pemba*, Londra, Headley Bros, 1898.

NICHOLLS C. S., *The Swahili Coast: Politics, Diplomacy and Trade on the East African Littoral, 1798-1856*, NEW York, Africana Publishing Corporation, 1971.

NICOLAIDES Démétrius, *Législation ottomane ou Recueil des lois, Règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*, Constantinopole, 1873.

NICOLAS F. J., „L'origines et la signification du mot *hartani* et de ses équivalents" *Notes africaines*, 156, 1977, 101-106.

NIZAM AL-MULK, *Traité de gouvernement*, Sindbad, 1984.

O'FAHEY R. S., „Slavery and Slaves in Dâr-Fûr", *JAH*, XIV, 1, 1973, 29-43.
„Slavery and Society in Dar Fur", Willis 2, 83-100.

OGOT Bethwell A., „Les mouvements de populations entre l'Afrique de l'Est, la Corne de L'Afrique et les pays voisins" *La Traite négrière* (UNESCO), 183-191.

UN BĂTRÂN MISIONAR, „Some Slaves in Morocco", *MW*, Princeton, New Jersey, 26, 1936, 176-185.

O'NEILL H. E., *The Mozambique and Nyasa Slave Trade*, Londra, 1888.

OULD BRAHIM Déye, *L'Esclavage tel qu'il se présente en Mauritanie*, Paris, École nationale de la France d'outre-mer, 1959.

OULD SHEIKH Abdel Wedoud, „L'évolution de l'esclavage dans la société maure", Nomade set commandants (administration et sociétés nomades dans l'ancienne AOF), Karthala, 1943, 181-192.

OULD HAMIDOUN Mokhtar, *Précis sur la Mauritanie*, Saint-Louis du Sénégal, Centrul IFAN-Mauritania, 1952.

PANKHURST Richard, „The Habshi of India", Introducere la *Economic History of Ethiopia*, 1961, 409-422.

– „The Ethipian slave trade in the nineteenth and early twetieth centuries: a statistical inquiry", *Journal of Semitic Studies*, X, 1964, 220-228.

– „The Trade of Northern Ethiopia in the Nineteenth and early Twentieth Centuries", *Journal of Ethiopian Studies*, Addis-Abeba, ianuarie 1964, 49-159, și iulie 1964, 41-91.

PANKHURST Richard și JAYASURIYA Shihan de S., *The African Diaspora in the Indian Ocean*, 2003.

PARLATIR Ismail, *Tanzimat Edebiyatinda*, Ankara, Türk tarih kurumu Basimevi, 1987.

PELLEGRIN A., „Notes d'histoire tuisienne: un document sur les esclaves en Tunisie", *Bulletin économique et social de la Tunisie*, 1953, 98-107.

PEREIRA Cliff, „Les Africains de Bombay et la colonie de Freetown", *Cahiers des Anneaux de la Mémoire*, Nantes, 9, 2006, 231-249.

PERES Henri, *La Poésie andalouse en arabe classique au XIe siècle*, Adrien-Maisonneuve, 1937.

PERRON, *Précis de jurisprudence musulmane ou principes de législation musulmane civile et religieuse selon le rite malékite par Khalil Ibn Ishaq*, Paris, 1848-1849.

PESCATELLO Ann M., „The African presence in Portuguese India", *JAH*, Wiesbaden, II, 1, 1977, 26-48.

PIGNON Jean, „L'esclavage en Tunisie de 1590 à 1620", *Revue tunisienne* (Tunis, 1930), 24, 1976, 145-165 (extras Universitatea din Tunis, 1976, 23 de pag.).

– „La milice des janissaires de Tunis au temps des deys, 1590-1650", *CT*, 15, 1956, 301-326.

PIPES Daniel, *From Mawia to Mamluk: the Origins of a Islamic Military SLavery*, Cambridge, Harvard University Press, 1978.

– „Black Soldiers in Early Muslim Armies", *IJAHS*, XIII, 1, 1980, 87-94.
– *Slaves Soldiers and islam: The Genesis of a Military System*, Londra, New Haven/ Yale, Yale University Press, 1981.
– „Mawlas: Freed Slaves and Converts in Early Islam", Willis 1, 189-247
PLANHOL Xavier de, *L'Islam et la Mer. La mosquée et le matelot (VIIe – XXe)*, Perrin, 2000.
POLENIK Michel, „La traite en Afrique orientale et à Zanzibar au XIXe siècle. Esquisse de réflexion à partir de sources anglaises, françaises et allemandes", *Esclavage et abolition*, 153-172.
POPOVIC Alexandre, „Quelques remarques inédites concernant «le Maître des Zanj», 'Ali ben Muhamad", *Ar*, XII, 2, 1965, 175-187.
– *La Révolte des esclaves en Iraq aux IIIe – IXe siècles*, Paul Geuthner, 1976.
POTTS D. T., *The Arabian Gulf in Antiquitiy*, Oxford, 1990.
POUCHEPADASS Jacques, „ La main d'oeuvre rurale non libre dans l'Inde orientale apès l'abolition de l'esclavage (1843)", M. Cottias, A. Stella şi B. Vincent (ed.), *Esclaves et dépendances serviles. Histoire comparéel, 2006, 325-342.*
PRAKASH G., *Bondel Histories: Genealogies of Labor Servitute in Colonial India*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

QUATREMERE E., „Mémoire sur les Zindij", *Mémoires géographiques et historiques sur l'Égypte et sur quelques contrées voisines*, Paris, F. Schoell, 1811, vol. II, 181-189.
– „Vie du khalife fatimide Moezz-i-Din-Allah", *JA*, 1836, vol. 2, 401-439; 1837, vol III, 44-49 şi 165-208.

RAGIB Yusuf, „Pieţele de sclavi din teritoriile islamice", *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea*, Spolete, XL settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1993, 721-763.
„Les esclaves publics aux premiers siècles de l'islam", *Figures de l'esclave au Moyen Âge et dans le monde moderne*, Henri Besc (ed.), L'Harmattan, 1996.
RAHMAN Afzalur, *Muhammad. Encyclopedia of Seerah*, vol. 1, Londra, „The Muslim School institution of slavery", 809-814.
RASHIB BIN HASSANI, „The Story of Rashib bin Hassani of the Bisa Tribe, Northern Rhodesia", *Ten Africans*, Margerie Perham (dir.), Londra, Faber, 1963.
RAYMOND André, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Damasc, IFD, 1974, vol. 1 şi II.
– „La localisation des bagnes à Tunis aux XVIIe et XVIIIe siècles", buletin IBLA, II, 194, 2004, 135-148.

RAYMOND A. şi WIET G., *Les Marchés du Caire*, traducere adnotată după textul lui Maqrizi, Cairo, 1979.

REID Anthony (ed.), *Slavery, Bondage and Dependency in South East Asia*, St. Martin's, University of Queensland Press, 1983.

REINAUD M., *Invasions des Sarrazins en France et de France en Savoie, en Piémont et dans La Suisse pendant les VIIIe, IXe et Xe siècles de notre ère, d'après les auteurs chrétiens et mahométans*, Paris, Dondey-Dupré, 1836.

RENAULT François, „La traite des esclaves noirs en Libye au XVIIIe siècle", *JAH*, 23, 1982, 163-181.

– *Les Traites négrières en Afrique*, Khartala, 1985 (cu Serge Daget).

– *Tippo-Tip, un potentat arabe en Afrique centrale au XIXe siècle*, Paris, Société française d'histoire d'outre-mer, 1987.

– „The Structures of the Slave Trade in Central African in the 19th Century", *Slavery and Abolition*, 3, 1988, 145-165.

– *La Traite des Noirs au Proche-Orient médiéval. VIIe - XIV sicle*, Paul Geuthner, 1989.

RICHARDS D. S. (ed.), *Islam and the Trade of Asia*, Oxford şi Pensylvania, 1970.

RICKS Thomas M., „Slaves and Slave Traders in the Oersian Gulf, 18th and 19th Centuries: an Assessment", P. Manning (ed.), *Slave Trade, 1500-1800. Globalization of Forced Labour*, Aldershot, Ashgate, 1996.

RIZVI M. S. A. A., „Zenj: its First Known Use in Arabic Literatur", *Azania*, 2, 1967, 200-201.

The Wonder that was India. Vol. II: *A Survey of the History and Cultureof the Indian Sub-Continent from the Coming of the Muslims to the British Conquest, 1200-1700*, Picador, India, 2005 (ediţia I 1987).

ROBERTS R., *Das Familien, Sklaven und Erbrecht im Korân*, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1908.

RODNEY Walter, „African Slavery and Other Forms of Social Oppression on the Upper Guinea Coast in the Context of the Atlantic Slave-trade", *JAH*, VII, 3, 1966, 431-443.

ROTMAN Youval, *Les Esclaves et l'Esclavage. De la Médierranée antique à la Méditerranée médiévale (VIe – XIe)*, Urbana, Université of Illinois Press, 1925; Paris, Les Belles-Lettres, 2004.

ROUX J. –P., *L'Islam et L'Occident*, Payot, 1959.

RUDT DE COLLENBERG W. H., „Le baptême des musulmans esclaves à Rome aux XVIIe şi XVIIIe siècles", Mélanges de l'École française de Rome, *Italie et Méditerranée*, 1989, 9-181 şi 519-670.

RUF V. P., *Ending Slavery: Hierarchy, Dependency and Gender in Central Mauritania*, Bielefeld, Transcript Verlag, 1999.

RUSSEL C. E. B., *General Rigby, Zanzibar and the Slave Trade; with documents*, Londra, Allen & Unwin, 1935.
RUTTER Eldon, „Slavery in Arabia", *JRCAS*, XX, 1933, 315-332.

SALAHDINE M., „Les emplyées domestiques à Fès", M. Alhyane *et al., Portraits de femmes*, Casablanca, Le Fennec, 1987, 107-124.
SALDANHA J. A., (ed.), *Precis on the Slave Trade in the Gulf of Oman and the Persan Gulf, 1873-1905, with a Retrospect into Previous History from 1882*, Calcutta, Simla, 1906.
SALIMA N., *Harem set musulmanes*, Paris, Juvens, s. d.
SALMON, Baghdadi, *Introduction topographique à l'hiostoire de Bagdad*, Paris, 1904.
SAMB A., „L'islam et l'esclavage", *Notes africaines*, Dakar, 168, 1980, 93-97.
SANCHEZ-ALBORNOZ, *L'Espagne musulmane*, Paris, OPU-Publisud, 1985.
SARADAMONI K., „Agrestic Slavery in Kerala in the Nineteenth Century", *Indian Economic and Social History Review*, X, 4, 1973.
SAUNERON. S., „Beni'Ady: l'arrivée des caravanes du Soudan", *Villes et légendes d'Égypte*, buletin IFAO, LXVI, 1968, 30-35.
SAVARY Claude şi LABARTHE Gilles. Vezi Muzeul de etnografie de la Geneva.
SHAIKH Anwar, *Islam, Sex and Violence*, Cardiff, The Principality Publishers, 1999.
SCHATZMILLER Maya, *Labour in the Medieval Islamic World*, Leiden-New-York-Köln, 1994.
SCHWEINFURTH G., *Au coeur de l'Afrique*, Paris, 1875, vol. I şi II.
SEBAG Paul, *Tunis au XVIIe siècle. Une cité barbaresque au temps de la course*, L'Harmattan, 1989.
SEGAL R., *Islam's Black Slaves*, Londra, 1997.
SENGHOR Leopold-Sédar, *Les Fondements de l'africanité ou Négritude et arabité*, Présence africaine, 1967.
SERJEANT R. B., *The Portuguese of the South-Arabian Coast*, Oxford, 1963.
SHAFI'I, *La Risala. Les fondements du droit musulman*, Sindbad-Actes Sud, 1997.
SHAFIQ BEY Ahmed, *L'Esclavage au point de vue musulman*, Cairo, Imprimerie nationale, 1891.
SHEPERD Gill, „The Comorians and the East African Slave Trade" Watso James L. (ed.), *Asian and African System of Slavery*, Berkeley, University of California Press, 1980.
SHROETER D. J., „Slave Markets and Slavery in Moroccan Urban Society", E. Savage (ed.), *The Human Commodity: Perspective son the Trans-Saharan Slave Trade*, Londra, Frank Cass, 1992, 185-213.

SIDI KHALIL, *Code musulman*, trad. N. Seignette, Constantinois, Arnolet, 1878.
SRIVASTAVA A. L., *The Sultanate of Delhi*, Agra, 1964.
ATACK Lee (sir), „The slave trade between the Sudan and Arabia", *JRCAS*, VIII, 3, 1921, 163-164.
STROBEL M., *Muslim Women in Mombassa, 1890-1975*, New Haven-Londra, Yale University Press, 1979.

TABARI, *Chronique traditionelle*, trad. H. Zotenberg, Paris, Sindbad, 1980, 6 vol.
TAUZIN Aline, „Le gigot et l'encrier. Maîtres et esclaves en Mauritanie à travers la littérature orale", *ROMM*, LIV, 1989, 74-90.
TESTA I. de, *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissance étrangères depuis le premier traité conclu en 1536 entre Suleyman Ier et François Ier jusqu'à nos jours*, Paris, Amyot, Muzard et Leroux, 1864-1912, 11 vol.
THAPAR Romila, *The Penguin History of Early India from the Origins to AD 1300*, New Delhi, Penguins Books, 2002.
TIBBETS G. R., *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portugueses*, Londra, 1971.
TINKER H., *A New System of Slavery: The Exportof Indian Labour Overseas, 1830-1920*, Londra, Oxford University Press, 1974.
TIPPU TIP, *Maisha ya Hamed bin Muhammed el Murjebi yaani Tippu Tip*, tradus de W. H. Whiteley, supliment la *East Africa Swahili Committe Journal*, 28-29, 1958-1959.
TOLEDANO Edward J., *The Ottoman Slave Trade and its Suppression, 1840-1890*, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 1982.
– „The Imperial Eunuchs of Istanbul: from Africa to the Heart of Islam", *MES*, XX, 3, iulie 1984, 379-390.
– *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle, University of Washington Press, 1998.
TORRES Dominique, *Esclaves. 200 millions d'esclaves aujourd'hui*, Phébus, 1996.
TRABELSI Salah, „L'esclavage domanial dans les paysage agraire musulman au Moyen Âge", M. Cottias, A. Stella şi B. Vincent, *Esclavages et dépendances serviles. Histoire comparée*, L'Harmattan, 2006, 305-324.
TRIAUD J.-L., *Islam et sociétés soudanaises au Moyen Âge*, Ouagadougou, 1936.
La Légende noire de la Sanûsiya. Une confrérie musulmane saharienne sous le regard français, 1840-1930, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1995.
TUAILLON G., *Bibliographie critique de l'Afrique occidentale française*, Paris, 1936.

USAMA, Autobiografia lui Usama ibn Munqidh, Instruirea prin exemple (secolul al XII-lea), Paris, 1895.

VAN DEN BERG, *L'Hadramout et les colonies arabes dans l'archipel indien*, Batavia, 1886.

VERIN P., „Sechelele sclaviei în Comore şi Madagascar la 150 de ani după prima abolire în Oceanul Indian", *Slavery in South West Indian Ocean*, Maurizius, Institutul Mahatma Gandi, 1989, 349-354.

VERLINDEN C., „Les esclaves musulmans du midi de la France", Cahiers de Fanjeaux, nr. 18, *Islam et chrétiens du Midi, XIIe – XIVe siècles*, 1983, 215-234.

– „La traite des esclaves: un grand commerce international au Xe siècle", Studii de civilizaţie medievală în *Mélanges Edmond-René Labaude*, Poitiers, CESCM, 1975, 221-230.

VILLASANTE DE BEAUVAIS Mariella, „La question des hiérarchies sociale set des groupes serviles chez les *bidân* de Mauritanie", *Groupes serviles au Sahara. Approche comparative à partir du cas des arabophones de Mauritanie*, CNRS, 2000.

VIVIAN Herbert, *Tunisia and the Modern Barbary Pirates*, 1904.

WALSIN-ESTERHAZY, *De la domination turque dans l'ancienne régence d'Alger*, 1840.

WALZ Terence, „Notes on the Organization of the African Trade in Cairo, 1800-1850", *AI*, Volum dedicat memoriei lui Gaston Wiet, IFAO, vol. XI, 1972, 263-286.

– „Trade between Egypt and Bilad as-Sudan", IFAO, 1978, 124-130 şi 173-220.

WANSHARISI Ahmed Al- (secolul al XV-lea), *Kitab al-Mi'yâr al-Mughrib*, Fez, 1896, 12 vol. Extrase editate de E. Amar, *La Pierre de touche des fetwas*, 2 vol., Arhive marocane, XII-XIII, Paris, 1908-1909.

WATSON James L. (ed.), *Asian and African Systems of Slavery*, Berkeley, University of California Press, 1980. (în special Gill Sheperd).

WECKWARTH B., *Der Sklave im Muhammedanischen Recht*, Berlin, 1909.

WILLIS John Ralph, *Slaves and Slavery in Muslim Africa*, Londra-Totowa, New Jersey, Frank Cass, 1985, 2 vol. I. *Islam and the Ideology of Enslavement*. II. *The Servile Estate*.

WINK A., *Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World*. I. *Early Medieval India and the Expansion of Islam (7 – 11th centuries)*, New York-Leiden, E. J. Brill, 1990.

WINTER Michael, *Egyptian Society under Ottoman Rule (1517 – 1798)*, Londra-New York, Routledge, 1992.

WORKS John A. Jr, *Pilgrims in a Strange Land*, New York, Columbia University Press, 1976.

WRIGHT John, „The Wadai-Benghazi Slave Route", E. Savage (ed.), *The Human Commodity: Perspective son the Trans-Saharan Slave Trade*, Londra, Frank Cass, 1992, 174- 184.

– „Morocco – The Last Great Slave Market?", *JNAS*, VII, 3, toamna 2002, 53-66.

YUSUF Fadi Hassan, „The slave trade", *The Arabs and the Sudan*, Edinburgh, University Press of Edinburg, 1967, 42-49.

ZAYAS Rodrigo de, *Les Morisques et le racisme d'État*, La Différence, 1992.

ZEYS E., „Esclavage et Guerre sainte. Consultation adressée aux gens du Touat par un érudit nègre, cadi de Tombouctou au XVIIe siècle", *Bulletin de la Réunion d'études algériennes*, Alger, 1900, II, 3-4, 125-151 şi 166-189.

ZOGHBY Samir M., „Blacks and Arabs, past and present", *Current Bibliography on African Affairs*, III, 5, 1970, 5-22.

ZOUBER Mahmud A., *Ahmad Baba de Tombouctou (1556-1627). Sa vie et son oeuvre*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1977.

2 – Literatura de călătorie, etnografie, folclor

AL-NASIRI Ahmad, *Kitab al-istisqa li-akhbar duwal al-Maghrib al-aqsa*, 1881.

AL-OMARI Ibn Fadl-Allah, *Masalik al-absar fi mamlik el amsar*. 1. *L'Afrique moins l'Égypte*, Paul Geuthner, 1927.

AL-WARTILANI, „À travers la Berbérie orientale du XVIIIe siècle avec le voyageur Al-Wartilani", prezentare Hadj-Sadok, *RA*, XCV, 1951, 314-396.

ANONIM, *Journal d'un voyage sur les côtes d'Afrique et aux Indes d'Espagne*, Rouen, 1723.

ANONIM (poate Bozorg), *Livre des merveilles de l'Inde (X^e s)*, traducere Marcel Devič, Leiden, 1883-1886. Cf. şi lui J. Sauvaget, *Mémorial Jean Sauvaget*, vol. I, *Damas*, 1954, 189-309.

ANONIM, *Relation de la Chine et de l'Inde* (redactată în 851), Les Belles Lettres, 1948.

AUCHER-ELOY P. M. R., *Relations de voyage en Orient de 1830 à 1837*, Paris, 1843.

BAKER Samuel White (Sir), *Découverte de l'Albert N'Yanza. Nouvelles explorations des sources du Nil*, Hachette, 1868.

BALADHÛRI, AL-, *Fûtûh al-Bûldân*, Leiden, Ed. M. J. De Goeje, 1866.

BARTH Henri, *Voyages et découvertes dans l'Afrique septentrionale et centrale pendant les années 1849 à 1855*, Paris, 1861-1863, 3 vol.

BEAUCORPS Jean-Marie de, *Shivaji. Le roi hindou vainqueur de l'Empire moghol, 1627-1680*, Perrin, 2003.

BEAUVAU Henry de, *Relation journalière du voyage du Levant* (1615), Paris, Paul Geuthner şi Beirut, Dar an-Nahar, 2001.

BEN MANSUR Abd El-Hadi, *Alger, XVIe – XVIIe siècles. Journal de Jean-Baptiste Gramaye, „évêque d'Afrique"*, Ed. du Cerf, 1998.

BIRUNI, *Le Livre de l'Inde*, Sindbad/Editiile UNESCO, 1996.

BLACHÈRE Régis, *Extraits des principaux géographes arabes du Moyen Âge*, Paris, Biblioteca Arabica, VIII, 1932.

BLACHÈRE R. şi DARMAUN H., *Géographes arabes du Moyen Âge*, C. Klincksieck, 1957

BOBOVIUS Albertus, *Topkapi. Relation du sérail du Grand Seigneau*, Sindbad/Actes Sud, 1999.

BOILLEY Pierre, „Les Kel Adagh et la colonisation. Étude des évolutions politiques, sociale set économiques du groupement touareg de l'Adrar des Ifoghas (1894-1965)", *Islam et sociétés au sud du Sahara*, Éditions Maison des sciences de l'homme/Paris – VII, 3, 1989, 233-252.

BRODE Heinrick, *Tippou Tib: the Story of his Career in Central Africa*, Londra, Edward Arnold, 1907.

BURKHARDT, *Travels in Arabia*, Londra, 1929. Reeditat de Frank Cass, 1968.

– *Travels in Nubia*, Londra, 1822 şi 1919.

BURTON Richard, *Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*, Londra, Dover Edition, 1964, 2 vol.

BUZURG IBN SHAHRIAYAR, *Kitab 'aja'ib al-Hind, Memorial Jean Sauvaget*, vol. I, *Damas*, 1954, 221-227.

CAIGNART DE SAULCY L. F., *Carnets de voyage en Orient (1845 – 1869)*, publicat de Fernande Bassan, PUF, 1955.

CAILLÉ René, *Journal d'un voyage à Tombouctou et à Jenné dans l'Afrique australe*, Imprimerie royale, 1830, 3 vol. Reed: Club des Éditeurs, 1961; La Découverte, 1979, 2 vol.; Anthropos, 1988.

CHARDIN Jean, *Voyages de M. le Chevalier de Chardin en Perse at autres lieux de l'Orient*, 20 vol., Paris, 1830 (prima ed., Paris, Mazuel, 1723).

CHARLES-DOMINIQUE Paule, *Voyageurs arabes*, Gallimard, col. „La Pléiade", 1995.

CANOT Théodore, *Confessions d'un négrier. Aventures du capitaine Poudre-à-Canon, trafiquant en or et en esclaves, 1820-1840*, Payot, 1993.
CRAFTS Hannah, *AUtobiographie d'une esclave*, Payot, 2006.

DALRYMPLE William, *L'Âge de Kali. À la recherche du sous-continent indien*, Montricher (Elveţia), Les Éditions Noir sur Blanc, 2004.
DAPPER O., *Description de l'Afrique*, Amsterdam, 1686.
DAUMAS (general), *Sahara algérien*, 1845.
– *Le Grand Désert*, Paris, M. Lévy, 1860. Despre sclavie: 199-207, 215-221 şi 319-344.
DAVID Pierre, *Journal d'un voyage fait en Bambouc en 1744*, publicat de André Delcourt, Paris, Socăété française d'histoire d'outre-mr, 1974.
DEVERDUN Gaston, *Marrakech des origines à 1912*, I. Text; II. Index, bibliografie, tabla de materii. Casablanca, Ediţia Frontispice, f. d. (reeditare a copiei originale în două volume apărută în 1912).
DOUGHTY Charles, *Travels in Arabian Deserts*, Londra, 1926.
DUFF-GORDON *Lady Lucie, Lettres d'Égypte, 1862-1869*, Payot & Rivages, «Voyageurs Payot», 1996.

EBERHARDT Isabelle, *Un voyage oriental* (sudul Oranului), Le Livre de poche, 1991.
EDRISSI. Vezi IDRISSI.
EL-BEKRI Abou-Obeid (s. XI), *Description de l'Afrique septentrionale*, Adrien Maisonneuve, 1965.
– „Routier de l'Afrique blanche et noire du Nord-Ouest", *BIFAN*, 1968, 39-116.
ES-SA'DI' A., *Tarikh as-Sûdan* (Istoria Sudanului), Leroux, 1964.

FABRI Félix, *Le Voyage en Égypte de Félix Fabri*, 1483, Cairo, IFAO, 1975, 3 vol.
FROMENTIN Eugène, *Un été au Sahara*, Le Sycomore, 1981.
Une année dans la Sahel, Flammarion, 1991.

GARNERAY Louis, *Le Négrier de Zanzibar*, Phébus, 1985; Payot, 1992.
GERVAIS-COURTELLEMONT Jules, *Mon voyage à La Mecque*, Hachette, 1897; Desclée de Brouwer, 1990.
GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, *Les Costumes des peuples*, Paris, Bibliothèque des ARts décoratifs, 1796.

HACKIN Ria şi KOHZAD Ahmad Ali, *Légendes et coutumes afghanes*, Imprimerie nationale-PUF, 1953.

HAMPÂTÉ BÂ, *Oui, mon commandant, Mémoires II*, Arles, Actes Sud, 1994 şi 2000.
HARRIS Walter, *Le Maroc au temps des sultans*, Balland, 1994.
HELFRITZ Hans, *L'Arabie heureuse*, Albin Michel, 1961 (*Glückliches Arabien*, 1956).

IBN BATTUTA, *Voyages*, traducere C. Defremery şi R. Sanguinetti (1858), Ed. Anthropos, 1968, 4 vol. ; Le Découverte, 1982, 3 vol. Cf. P. Charles-Dominique, *Voyageurs arabes*, Gallimard, col. „La Pléiade", 1959.
IBN FADLAN, *Voyage chez les Bulgares de la Volga*, Sindabad, 1988.
IBN AL-FAQIH AL-HAMADANI, *Abrégé du Livre des Pays*, trad. H. Massé, Damasc, IFD, 1973.
IBN HAWQAL, *Configuration de la terre (Kitab surat al-ard)*, trad. J.-H. Kramers şi G. Wiet, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1964, 2 vol.
IBN JOBAIR, *Voyages*, Paul Geuthner, 1949-1956, 3 vol.
IBN KHURDADBAH, *Le Livre des routes et des privinces*, trad. C. Barbier de Meynard, Paris, 1965.
IBN SALYM AL-ASWANI, „La Description de la Nubie d'Al-Uswani (IVe s. de l'Hégire/Xe s. ère chrétienne)", *Ar*, 1, 1954, 276-288.
IDRISSI, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, trad. E. Dozy şi De Goege, Leiden, 1864-1866.
– *La Première Géographie de l'Occident* (cca. 1154), Garnier-Flammarion, 1999.

JAUSSEN A., *Coutumes des Arabes au pays de Moab*, Paris, Libraire Lecoffre, 1908.
JUAN-LEON AFRICANUL, *Description d l'Afrique*, Adrien et Jean Maisonneuve, 1981, 2 vol.

KATI Mahmoud, *Tarikh el-Fettach ou Chronique du chercheur pour servir à l'histoire des villes, des armées et des principaux personnages du Tekkoum*, trad. O. Houdas şi M. Delafosse, Paris, 1913-1914; reed. 1964.
KESSEL J., *Marchés d'esclaves*, Paris, 1933.

LA ROQUE, *Voyage to Arabia the Happy by the Way of Eastern Ocean and the Struggle of the Red Sea, Performed by the French for the First Time*, A. D. 1708, 1709, 1710, etc., Londra, 1726.
LEMPRIÈRE William, *Voyage dans l'empire de Maroc et au royaume de Fez. Un médecin anglais pénètre le harem*, Paris, Sylvie Messinger, 1990.
LIVINGSTONE D., *Le Dernier Journal de David Livingstone. Relations de ses explorations et découvertes de 1866 à 1873*, trad. H. Loreau, Paris, 1876.

LUDIVICO DI VARTHEMA, *Voyage en Arabie et aux Indes*, Paris, 1972,

MAGE E., *Voyage dans le Soudan ociidental* (Senegambia-Niger), Hachette, 1868.
MALCOLM J., *Histoire de la Perse depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'époque actuelle*, Paris, Pillet Aîné, 1821, 4 vol.
MAQRIZI Taki-Eddin Ahmed, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte (XVe siècle.)*, tradus din arabă de M. Quatremère, Paris, Firmin Didot, 2 vol., 1837-1845.
– *Kitab al-suluk li-ma'rifat duwal al-muluk* (Cronica lui Ahmed Ibn ALi al-Maqrizi), Cairo, Ed. Mustapha Ziada, 1939, 3 vol.
MARWAZI, *Sharaf az-Zaman*, trad. Minorsky, Londra, 1942.
MAS'UDI (AL-), *Les Prairies d'or* (secolul al X-lea), trad. C. Barbier de Meynard și Pavet de Courteille, Paris, 1861-1877, 9 vol. (trad nouă C. Pellat, Paris, 1963-1971, 3 vol.).
– *Le Livre de l'avertissement et de la révision*, trad. Baron Carra de Vaux, Paris, 1897.
MIÈGE Jean-Louis, *Journal de Bendelac, chronique de Tanger, 1820-1830*, Rabat, ed. La Porte, 1995.
– *1001 de Nopți.*
MODAVE, *Voyage en Inde du Comte de Modave, 1773-1776. Nouveaux mémoires sur l'état actuel du Bengale et de l'Indoustan*, Paris, École française d'Extrême-Orient, 1971.
MONCONYS, *Voyage en Égypte* (1646-1647), Cairo, IFAO, 1973.
MOOREHEAD Alan, *The White Nile*, Londra, Penguin Books, 1971.
MUQADDASSI (AL-), *Description de l'Occident musulman aux IXe – Xe siècles*, trad. C. Pellat, Alger, Ed. Carbonel, 1950.

NACIRI Si Ahmed ibn Khaled An-, *Kitab al-Istiqça*, vol. V. *Les Saâdiens*, p 229. Trad. Mohamed An-Nasiri (însuși fiul autorului, Si Ahmed An-Nasiri), *AM*, XXXIX, 1936) (reluat de E. Dermenghem, *Les Plus Beaux Textes arabes*, 489) Cairo, Bahya, 1886-1887 (trad. De Fumey, Graulle și Colin, *AM*, IX, X, XXX și XXXI).
NASSIR-I KHOSRAU, *Sefer Nameh. Relations de voyage de Nassir-i Khosrau en Syrie, en Palestine, en Égypte, en Arabie e ten Perse (1035-1042)*, trad. C. Schefer, Paris, 1881.
NEUFELD Charles, *A Prisoner of the Khaleefa. Twelve Years Captivity at Omdurman*, Londra, Chapman & Hall, 1899.
NIEBUHR Carsten, *Description de l'Arabie d'après les observations et recherches faites dans le pays même*, Paris, Brunet, 1779, 2 vol.

OLIVIER Roland, „The Arab Empire in Africa", *A Short History of Africa*, Middlesex, Pnguin, 1985, 67-77.
– *The African Middle Ages, 1400-1800*, Cambridge University Press, 1981.
OSMAN AGHA DE TEMEŞVAR, *Prisonnier des infidèles. Un soldat ottoman dans l'empire des Habsbourg*, Arles, Actes Sud, 1998.

PESCE Angelo, *Jiddah. Portrait of an Arabian City*, Cambridge, 1977.
PEYSONNEL J. A., *Voyage dans les régences de Tunis et d'Alger*, Paris, 1987.
PHILBY H. St. John, *Sa'udi Arabia*, Londra, Ernest Benn Ltd, 1955.
POCOCKE R., *Voyage de Richard Pococke en Orient, dans l'Égypte, l'Arabie, la Palestine, la Syrie, la Grèce, etc.*, Paris, Coastard, 1772.
POIRON Jean, *Mémoire concernant l'état présent du royaume de Tunis de 1701 à 1752*, prezentare J. Serres, 1925.

ROCHET D'HÉRICOURT Charles François Xavier, *Voyage sur la côte orientale de la mer Rouge, dans le pays d'Adel et le Choa*, Arthus Bertrand, 1841.
– *Second voyage sur les deux rives de la mer Rouge, dans le pays des Adels et le royaume du Choa*, Arthus Bertrand, 1846.
ROSET, *Voyage dans la régence d'Alger*, 1833, 3 vol.
ROZET ET CARETTE, *Algérie (XIXe siècle)*, Tunis, reed. Bouslama, 1980.
RUETE Emily, *Mémoires d'une princesse arabe*, Karthala, 1991.
RUSSEL Stanislas, *Une mission en Abyssinie et dans la mer Rouge, 23 octobre 1859-7 mai 1860*, Plon, 1884.

SARTRE J.-P., „Orphée Noir", *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache*, Paris, 1948.
SAUGNIER, *Relations de plusieurs voyages à la côte d'Afrique, au Maroc, au Sénégal, à Gorée, à Galam*, Paris, Gueffier Jeune, 1791.
SAUVAGET J., *Historiens arabes*, Adrien Maisonneuve, 1946.
SEGHIR Ben Youssef Mohamed, *Mechra el-melki* (al-mashra' al-maliki), *Chronique tunisienne 1705-1771*, Tunis, Ed. Bouslama, 1978 (reluare a traducerii lui Serres şi Lasram, *Revue algérienne*, 1895-1898).
SHAW Thomas, *Voyages dans plusieurs provinces de Barbarie... concernant des observations sur les royaumes d'Alger et de Tunis*, 1742, 2 vol.
SONBOL Amina Al-Azhari, *Mémoires d'un souverain. Abbas-Hilmy II khédive d'Égypte (1892-1914)*, Cairo, CEDEJ, „Recherches et témoignages", 1996.

SULAYMAN, *Voyage du marchand arabe Sulayman en Inde et en Chine rédigé en 851*, urmat de *Remarques* de Abu Zayd Hasan (cca 916), trad. G. Ferrand, Paris, 1922.

TAMGROUTi Aboul-Hassan Ali ben Mohamed Et-, *En-Nafhat el-iskiya fi-s sifarat et-Tourkiya. Relation d'une ambassade marocaine en Turquie, 1589-1591*, tradus şi adnotat de Henri de Castries, Paris, 1929.

Tarikh as-Soudan, trad. O. Houdas şi Benoist, Paris, 1901 (retipărit 1964).

TAVERNIER J.-B., *Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, 1712, 6 vol.

THARAUD Jérôme şi Jean, *Fès ou les Bourgeois de l'islam*, Plon, 1930.

THESIGNER Wilfred, *Les Arabes des marais, Tigre et Euphrate*, Plon, 1983.

TIDJANI, *Voyage du Cheikh Tidjani dans la Régence de Tunis pendant les années 706-708 de l'Hégire, 1306-1309, JA*, XX, 1852-1853, 57-208, şi XXI, 101-168 şi 354-425.

THÉDÉNAT E. M., „Les Aventures de Thédénat, esclave et ministre d'un bey d'Afrique (XVIIIe siècle)", *RA*, XCII, 1948, 143-184 şi 331-362.

TOCQUEVILLE Alexis de, *De la colonie en Algérie*, Ed. Complexe, 1988.

VARREL A., „Itinéraires du travail domestique en Inde: les filles d'Arayur", *RTM*, XLIII, 170, 2002, 354-371.

VENTURE DE PARADIS, Jean-Michel, „Tunis et Alger au XVIIIe siècle", *RA*, XXXIX, 1895, 265-314; XL, 1896, 33-78 şi 256-277; XLI, 1897, 68-118; Sindbad, 1983.

YA'QUBI (Al-), *Les Pays (Kitab al-Buldan*, s. IX*)*, Ediţia M. J. de Goeje, Biblioteca geographorum Arabicarum, VII; a doua ed., Leiden, 1892; Cairo, IFAO, trad. G. Wiet, 1937

ZOUBIR A., *Ahmad Baba de Tombouctou (1556-1627). Sa vie, son oeuvre*, Maisonneuve et Larose, 1977

3 – Creştini captivi pe pământ islamic şi invers. Rolul Bisericilor

ARANDA DONCEL J. d', *Relation de la captivité et la liberté du sieur Aranda, emmené esclave à Alger en 1640 et mis en liberté en l'an 1642*, Bruxelles, 1656.

AYMARD M., „Chiourmes et galères dans la Méditerranée du XVIe siècle", *Mélanges en l'honneur de Ferdinand Braudel*, I, Toulouse, 1973, 49-64.

– „De la traite aux chiourmes: la fin de l'esclavage dans la Sicile moderne", *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIV, 1974 a (*Mélanges en l'honneur de Charles Verlinden*), 1-21.

BACHROUCH Taoufik, „Rachat et libération des esclaves chrétiens à Tunis au XVIIe siècle", *Revue tunisienne des sciences soaciales*, 40-43, 1975, 121-162.

BELHAMISSI Moulay, *Les Captifs algériens et l'Europe chrétienne (1518-1830)*, Alger, Entreprise nationale du livre, 1988 (a 2-a ed., 1995).

BELLON DE SAINT-QUENTIN, *Dissertation sur la traite et le commerce des Nègres*, 1764.

BENNASSAR Bartolomé şi BENNASSAR Lucile, *Les Chrétiens d'Allah. L'histoire extraordinaire des renégats (XVIe – XVIIe siècles)*, Perrin, 1989.

BENNETT N. R., „Christian and Negro Slavery in Eighteenth Century North Africa", *JAH*, II, 1960, 65-82.

BERBRUGGER L. A., „De l'esclave musulman en France", *RA*, 1, 1856-1857, 38-41.

„Voie set moyens du rachat des captifs chrétiens dans les États barbaresques", *RA*, 11, 1867, 326-332.

BERGIER (abate), „Esclavage, esclave» şi «Servitude», *Dictionnaire de théologie*, Toulouse, Jean-Matthieu Douladoure, 1823, 196-200 şi 410-411.

BONO Salvatore, „Les esclaves musulmans en Italie", *La Méditerranée au XVIIe siècle*, Aix-en-Provence, 1987, 189-209.

– „Schiavi musulmani sulle galere e nei bagni d'Italia dal XVI al XIX secolo", *Le genti del Maditerraneo*, Neapole, 1981, 837-875.

– „Achats d'esclaves turcs pour les galères pontificales (XVI – XIX siècle)", *ROMM*, 39, 1985 a, 79-92.

– „Le Maghreb dans l'histoire de la Méditerranée à l'époque barbaresque (XVIe siècle – 1830)", *Africa*, I.IV, 2, iunie 1999, 182-192.

– *Schiavi musulmani nell'Italia moderna. Galeotti, vu „cumpara", domestici, Perugia*, Università degli studi, edizioni scientifiche italiene, 1999.

BOYER Pierre, „Les renégats et la marine de la régence d'Alger", *ROOM*, XXXIX, 1985, 93-106.

– *La Vie quotidienne à Alger avant l'intervention française*, Hachette, 1963.

BRATIANU G. I., *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929.

CARRIERES, „Le trafic des esclaves en Méditerranée française", *Neptuna*, 108, 1972.

CAZILLY P., *Notice sur Porto-Farina (Tunisie), port corsaire et arsenal des beys, son passé, l'esclavage*, Paris, Impression de Person, 1912.
CLISSOLD Stephen, *The Barbary Slaves*, Londra, Paul Elek, 1977.
COMELIN François, *Voyage pour la rédemption des captifs*, Rouen, P. Machuel, 1731.

DESLANDREA L., *L'Ordre des Trinitaires pour le rachat des captifs*, Toulouse, Privat, 1903.
DAVIES G., „Greek slave sat Tunis in 1823", *English Historical Review*, XXXIV, 1929, 84-89.
DAVIS David Brion, *The Problem of Slavery in Western Culture*, Ithaca, Cornell University Press, 1966.
DE ROTALIER, *Histoire d'Alger et de la Piraterie des Turcs dans la Méditerranée à apartir du XVIe siècle*, 1841.
DUNANT H., *Notes sur la régence de Tunis*, Geneva, 1858.

FRANK L., „Tunis, description de cette régence", *L'Univers pittoresque*, Paris, Firmin-Didot, 1856, 124-129.
FRIEDMAN Ellen G., *Spanish Captives in North Africa in the Early Modern Age*, Madison (Wisconsin), ed. 1983.
– „Merchant Friars in North Africa: the Trade in Christian captives", *The Maghreb Review*, XII, 3-4, 1987, 94-98.

GARCIA FIGUERAS Thomas, *Presencia de España en Berberia central y oriental: Tromecen, Argel, Tuñez, Tripoli*, Madrid, Ed. National, 1943.
GODARD Léon N. (abate), *Les Soirées algériennes. Corsaires, esclaves et martyrs de Barbarie*, Tours, 1857 (1857).
– *La Maroc. Notes d'un voyageur (1858-1859)*, Alger, Chez Tissier, 1889.
GODECHOT J., „La course maltaise le long des côtes barbaresques à la fin du XVIIIe siècle", *RA*, 1952, 105-106.
GRAMMONT DE H.-D., „Un épisode diplomatique à Alger au XVIIe siècle", *RA*, 26, 1882, 130-138.
– „Un académicien captif à Alger, 1674-1675", *RA*, 26, 1882, 309-320 şi 387-396.
– „Études algériennes: la course, l'esclavage et la rédemption à Alger", *Revue historique*, XXV, 1884-1885, 1-42.
GRANDCHAMP P., „L'esclavage chrétien en Barbarie au XVIIIe siècle, par le Dr Albert Sacerdori. Notes et documents", *RA*, 93, 1949, 133-139.

– „Un marchand provençal esclave à Tunis (1669-1670)", *La Kahema*, iulie-septembrie 1938, 97-103: octombrie 1938, 131-136.
GRÉGOIRE (abate), *De la traite et de l'esclavage des Noirs*, prezentată de Aimé Césaire, Arléa, 2005.

HAEDO DIEGO de (XVIIe siècle), *Histoire des rois d'Alger*, trad. Henri-delmas de Grammont, Paris, Bouchène, 1998 (articole apărute în *RA*, 1880-1881).
– „De la captivité à Alger", trad. Moliner-Violle, *RA*, 39, 1895, 54-103, 199-258 şi 321-367; 40, 1896, 5-32; 41, 1897, 153-184.
HOMSY Basile, *Les Capitulations et la protection des chrétiens au Proche-Orient aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Harissa, Imprimerie Saint-Paul, 1956.

KOEHLER H., „Quelques points d'histoire siur les captifs chrétiens de Meknès", *H*, vol. 8, 1928, 177-187.

LA VÉRONE Chantal de, „Quelques processions de captifs en France à leur retour du Maroc, d'Algérie ou de Tunisie", *RMM*, 1970, 131-142.
LOGAN Raymond W., „The Attitude of the Church Toward Slavery Prior to 1500", *JNH*, XVII, octombrie 1932.

MASCARENHAS João, *Esclave à Alger. Récit de captivité de João Mascarenhas, 1621-1626*, trad. P. Teyssier, Paris, Chandeigne, 1993.
MATHIEX J., „Trafic et prix de l'homme en Méditérranée aux XVIIe et XVIIIe siècles", *AESC*, IX, 1954, 157-164.
MITTON Gilles, *Captifs en Barbarie. L'histoire extraordinaire des esclaves européens en terre d'islam*, Lausanne, Éditions Noir sur Blanc, 2006.
MORTEUIL A., „Moeurs et institutions mrseillais au Moyen Âge. L'esclavage", *Revue de Marseille*, IV, 1858.

PAVY A., „La piraterie musulmane", *RA*, 2, 1857, 337-352.
PENZ C., *Les Captifs français au Maroc au XVIIe siècle*, Rabat, 1944.

RIGGIO A, *Tabarca e il riscatto degli schiavi in Tunisia, da Kara-Othman Dey a Kara Moustafa Dey (1593-1702)*, Geneva, 1938.
– „Un censimento di schiavi in Tunisia ottocentiesca", *Archivio storico per la Caabria e la Lucania*, VIII, fasc 3-4, 1938, 333-352.
– „Esclaves et missionnaires en Barbarie, 1672-1682", *RA*, 1949, 38-64.

SEBAG paul, „Sur une chronique des beys mouradites. Une oeuvre posthume de Guillergues", buletin IBLA, nr. 131, 53-78.
– „L'hôpital des Trinitaires espagnols, 1720-1818", buletin IBLA, 174, 1994, 203-218.

TER MEETELEN Maria, *L'Annotation ponctuelle de la description de voyage étonnante et de la captivité remarquable et triste durant douze ans de moi, Maria Ter-Meetelen, et de l'heureuse délivrance d'icelle...*, Horn, 1748, trad. din olandeză de G.-H. Bousquet-Mirandolle, Ed. Larose, 1956.

VALENSI Lucette, „Esclaves chrétiens et esclaves noirs à Tunis au XVIIIe siècle", *AESC*, XXII, 1967, 1967, 1267-1288.
VATIN N., „Notă despre atitudinea sultanilor otomani şi a supuşilor lor faţă de captivitatea pe pământ creştin (sfârşitul secolului al XV-lea–secolul al XVI-lea)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LXXXII, 1992, 375-395.

ZYSBERG André, „Marseille, cité des galères à l'âge classique", *Revue municipale* (Marsilia), 3, 1980.
– *Les Galériens. Vie set destins de 60.000 forçats sur les galères de France, 1680-1748*, Le Seuil, 1987.

4 – Sclavia în general. Africa, comerţul atlantic, abolirea

ALEXANDRE-DEBRAY Janine, *Victor Schoelcher, l'homme qui a fait abolir l'esclavage*, Perrin, 2006.

BALANDIER Georges, *L'Afrique ambiguë*, Plon şi 10-18, 1957.
– *La Vie quotidienne au royaume du Congo du XVIe au XVIIIe siècle*, Hachette, 1965.
COTTIAS Myriam, STELLA Alessandro şi VINCENT Bernard, *Esclavages et dépendances serviles*, L'Harmattan, „Histoire comparée" 2006.
CRÉTÉ Liliane, *La traite des Nègres sous l'Ancien Régime*, Perrin, 1998.

DAN Shi, *Mémoires d'un eunuque dans la cité interdite*; Arles, Philippe Picquier, 1995.
DAVIDSSON Basil, *Black Mother. The Years of the African Slave Trade*, Boston, Little Brown, 1961.
DRALSE DE GRAND'PIERRE, *Relation de divers voyages faits dans l'Afrique dans l'Amérique et aux Indes occidentales, contenant la description du Royaume de Juda, Paris, 1718.*

DAVIES G., „Greek Slave sat Tunis in 1823", *English historical Review*, XXXIV, 1929, 84-89.

DAVIS David Brion, *The Problem of Slavery in Westwrn Culture*, Ithaca, Cornell University Press, 1966.

DOCUMENTAŢIE FRANCEZĂ, Les Traités négrières. Documentaţie fotografică, nr. 8032. Text de Olivier Pétré-Grenouilleau. Vezi PÉTRÉ-GRENOUILLEAU O.

DU BOIS W. E. B., *Suppression of the African Slave Trade to the United States, 1638-1870*, Cambridge, Harvard University, 1896.

DUMONT Dwight Lowell, *ANtislavery*, New York, Norton, 1966.

DUMONT Louis, *Homo hierarchicus. Essai sur le système des castes*, Gallimard, 1967.

DUNANT H., *Notes sur la Régence de Tunis*, Geneva, 1858.

FATTAL Antoine, *Le Statut légal des non-musulmans en paxs d'islam*, Beirut, Imprimerie catholique, 1958.

FOLLIE Adrien-Jacques, *Mémoires d'un Français qui sort de l'esclavage*, Amsterdam/ Paris, 1785.

FOHLEN Claude, *Histoire de l'esclave aux États-Unis*, Perrin-Tempus, 2007.

FREEMAN-GRENVILLE G. S. P., *The Coast, 1498-1840. History of East Africa*, Roland Oliver şi Gervase Mathew (ed.), Oxford University Press, 1976.

FREYRE Gilberto, *Maitres et esclaves (Casa grande e Senzala)*, Gallimard, 1952.

GAFFAREL Paul, *L'Algérie. Histoire, conquête et colonisation*, Paris, Librăria Firmin-Didot et Cie, 1883.

GARNSEY Peter, *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996; *Conceptions de l'esclave d'Aridtote à saint Augustin*. Les Belles Lettres, 2004.

HARDYMAN J.-T., „The Madagascar Slave Trade to the Americas (1632-1830)", *Studia* (Lisabona), XI, ianuarie 1963, 501-521.

HISTORIA. Număr tematic consacrat sclaviei (traseul atlantic), noiembrie-decembrie 2002.

KONIGSVELD P. S. Van, „Muslim Slaves and Captives in Western Europe during the Late Middle Ages", *Islam and Christian-Muslim Relations*, VI, 1995, 5-23.

LAROQUE Patrice, *De l'esclavage chez les nations chrétiennes*, Paris, 1864.

LEVI DELLA VITA G., *Les Sémites et leur rôle dans l'histoire religieuse*, Paul Geuthner, 1938.

LEVI-STRAUSS Claude, *Race et histoire*, Denoël-Gonthier, 1979.

MAUGHAM Robin, *Les esclaves existent encore (The Slaves of Timbuktu)*, Paris, Editii universitare, 1966.

MAINZ Ernest, „Les Juifs d'Alger sous domination turque", *JA*, CCXL, 1, 1952, 197-217.

MARMY Émile, *La Communauté humaine selon l'esprit chrétien*, Montreal, Librăria dominicană.

MARRE Aristide, *Malais et Chinois. Coup d'oeil sur leurs relations mutuelles antérieurement à l'arrivée des Portugais dans les Indes orientales*, Paris, Alphonse Picard, 1892.

MARRYAT Frank S., *Borneo and the Indian Archipelago with Drawings of Costume and Scenery*, Londra, Longman, Brown, Green & Longmans, 1848.

MAUVI Raymond, *Tableau géographique de l'Ouest africain au Moyen Âge*, Dakar, ed. 1961.

– „Le livre de bord du navire *Santa Maria de Conçeica* (1522)", *BIFAN*, 1967, 512-535.

– *Les Siècles obscurs de l'Afrique noire*, Fayard, 1970.

MILTON Gilles, *Captifs en Barbarie. L'histoire extraordinaire des esclaves européens en terre d'islam*, Lausanne, Les Éditions Noir sur Blanc, 2006.

MINTZ S., *Esclave=facteur de production. L'Économie politique de l'esclave*, Dunod, 1981.

MOLINARI Gustave de, „Esclavage", *Dictionnaire de l' économie politique*, Paris, Guillaumin, 1852, vol. 2, 712-731.

ORSE (abate), *Alger pendant cent ans et la rédemption des captifs*, Paris, Adrien Le Cler et Cie, 1853.

PAQUES Viviana, *L'Arbre cosmique dans la pensée populaire et dans la vie quotidienne du Nord-Ouest africain*, Paris, Institutul de etnologie, 1964.

PAULHAN Jean, „Le bonheur dans l'esclavage", preambul la *Histoire d'O* de Pauline Réage, Jean-Jacques Pauvert, 1974, 1-III.

PAVY A., „La piraterie musulmane", *RA*, 2, 1857, 337-352.

PENZ C., *Les Captifs français au Maroc au XVIIe siècle, 1577-1699*, Rabat, 1944.

PENZER N. M., *The Harem*, Londra, Spring Books, 1936.

PETIT M., *Traité sur le gouvernement des esclaves*, Paris, Knapen, 1777, 2 vol.

PETRE-GRENOUILLEAU Olivier, *L'Argent de la traite. Milieu négrier, capitalisme et développement: un modèle*, Aubier, 1997.

– *Les Traites négrières.* Essai d'histoire globale, Gallimard, 2004. Vezi şi *Documetaţia franceză.*

PHILIPS William D., *Historia de la esclavitud en España*, Madrid, Playor, 1990.

PINGAUD, „Un Captif à Alger au XVIIIe siècle", *RH*, 1880.

PORFIROGENETUL Constantin, *De administratione emperii*, în Banduri, *Imperium Orientale*, vol. 1.

QUEIROS MATTOSO Katia de (dir.), *Esclavages. Histoire d'une diversité de l'océan Indien à l'Atlantique sud*, L'Harmattan, 1997.

RAYNAL Guillaume, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, Neuchâtel şi Geneva, Libraires Associées, 1770.

RENAULT François, *Lavigerie, l'esclavage africain et l'Europe*, Paris, de Boccard, 1971, tom 1.

RIGGIO A., „Esclaves et missionnaires en Barbarie, 1672-1682", *RA*, 1949, 38-64.

ROUSSEAU Jean-Jacques, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Le Livre de Poche, 1996.

SARWAT ANIS AL-ASSIOUTY, *Civilisations de répression et forgeurs de livres sacrés*, Letouzey et Ané, 1995.

SAUNDERS A. C. C. M., *A Social History of Black Slaves and Freedmen in Portugal, 1441-1555*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

ACHMIDT Nelly, *L'Abolition de l'esclavage. Cinq siècles de combats, XVIe –XXe siècles*, Fayard, 2005.

SCHOELCHER Victor, *Esclavage et colonisation*, texte alese şi adnotate de E. Tersen, Paris, 1948 (în special p. 43: aviz de vânzare a sclavilor, *JO* de Martinica, 22 iunie 1840).

STELLA A., „L'Esclavage en Andalousie à l'époque moderne", *AESC*, XLVII, 1992, 35-63.

STRAUS Jean A., *L'Achat et la vente des esclaves dans l'Égypte romaine*, München-Leipzig, Saur, 2004.

TESTART Allain, „L'esclavage comme institution", *L'Homme*, vol. 145, ianuarie-martie 1998, 31-70.

THOMAS Hugh, *La Traite des Noirs, 1440-1870. Histoire du commerçe d'esclaves transatlantique*, Robert Laffont, 2006.

TRAORÉ Ismaila Samba. *Les Amants de l'esclaverie*, Le Cavalier bleu, 2004.
TRELAWNEY E. J., *Mémoires d'un gentilhomme corsaire*, Phébus, 1988.
TOURMAGNE A. (pseudonimul lui A. Villard), *Histoire de l'esclavage ancie net moderne*, Paris, 1880.
TURBET-DELOF Guy, *L'Afrique barbaresque dans la littérature française aux XVIe et XVIIe siècles*, Geneva, Librăria Droz, 1973, 110-132.

VAZ CABRAL Georgina, *La Traite des êtres humains, Réalités de l'esclavage contemporain*, La Découverte, 2006.
VERBEEK Yves, *Histoire de l'esclavage de l'Antiquité à nos jours*, Geneva, Ed. Falot, 1976, vol. 1.
VERGÈS Françoise, *Abolir l'esclavage: une utopie coloniale*, Albin Michel, 2001.
VERLINDEN Charles, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*. Vol. I: *Péninsule Iberique-France*, Bruges, De Tempel, 1955. Vol. II: *Italie, colonies italiennes du Levant, Levant latin, Empire byzantin*, Gand, De Tempel, Rijksuniversität, 1977.
VERNANT Jean-Pierre şi VIDAL-NAQUET Pierre, *Travail et esclavage en Grèce ancienne*, Bruxelles-Paris, Complexe, 1988.
VIDAL-NAQUET Pierre, *La Chasseur noir*, La Découverte, 1981.
VILA VILAR Enriqueta, *Hispanoamerica y el commercio de esclavos*, Sevilla, EEHA-CSIC, 1987.
VILA VILAR E. şi VILA VILAR L. (ed.), *Los Abolitionistas espagnoles, siglo XIX*, Madrid, Cultura Hispanica., 1996.
VINCENT Bernard, „La esclavitud en Malaga en 1581", *Minorias y marginados en la España del siglo XVI*, Granada, ed. 1987, 239-270.
VISSIERE Isabelle şi Jean-Louis, *La traite des Noirs au siècle des Lumières (témoignage des négriers)*, Ediţiile Metaillié, 1982.
VLASTOS Gregory, „Slavery in Plato's Republic", *The Philosophical Review*, L, 1941.

WALLON Henri, *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité* (1847), Robert Laffont, 1988.

5 -Arhive oficiale, numere speciale, dări de seamă, rapoarte ale comisiilor (ONU, UNESCO, Anti-Slaverx, Amnesty International), corespondenţe diplomatice

AWAD Mohamed, „1966 Report on Slavery", *Publicaţiile Naţiunilor Unite*, 67, XIX, 2.

Raport cu privire la comerțul cu sclavi în Abisinia, încheiat de căpitanul W. C. Harris și adresat lui Willouby, Aden, iulie 1841 și 20 iulie 1842.

RIGBY, „Report on Zanzibar", *Records of the Bombay Government*, LIX, 1861, 9-12.

Raport al comisiei de anchetă cu privire la comerțul cu sclavi (coasta orientală a Africii) în 1871 (XII).

Corespondență referitoare la abolirea sclaviei în Zanzibar și Pemba, C. 8858, Londra, 1989.

L'Homme, „De l'esclavage", nr. 145, ed. EHESS, ianuarie-martie 1998.

NAȚIUNILE UNITE, United Nations Economic and Social Council, Ad Hoc Committee on Slavery, Memorandum by the Scretary General, *The Work of the League of Nations for the Suppression of Slavery*, E/AC. 33/2. 23, ianuarie 1950.

– *Raport de comisie despre sclavia în Mauritania*, misiunea Bossuyt, ECOSOC, Geneva, 1984.

UNESCO, *Le droit d'être un homme*, Robert Laffont, 1968.

– *Comerțul cu sclavi din secolul al XV-lea în secolul al XIX-lea*, Paris, UNESCO, 1979. (Documente de lucru și dări de seamă ale experților reuniți de UNESCO la Port-au-Prince, Haïti)

INDEX GENERAL

Numele de persoane sunt scrise cu majuscule, termenii arabi cu caractere italice

Abadia: 89.
Abbasizi: 5, 19, 30, 31, 36, 44-47, 51, 52, 64, 94, 95, 115, 119, 272, 276, 278, 280, 314.
'Abd, 'abid: 26, 35, 43, 64, 66, 217, 285, 292.
'ABD ALLAH IBN AL-ABBRAS (secolul al VII-lea): 21.
'ABDALLAH MOHAMED IBN AL-KATIB (secolul al X-lea): 163, 284.
ABDAL-AZIZ IBN MARWAN (mort în 704): 124, 276.
'ABD ACH-CHAMS, vezi SABÂ.
ABD AR-RAZIQ Ali (1888-1966): 120.
ABDALLAH IBN MOUSSA AL-HADI (mort în 786): 93, 275.
ABDERRAHMAN AL III-LEA AN NASIR (912-961): 28, 64, 181.
ABDERRAHMAN I (756-788): 181.
ABDUH, Mohamed (1849-1905): 25.
ABDUL HAMID AL II-LEA (sfârşitul secolului al XIX-lea): 88.
'ABDUL JALIL, şeic (secolul al XIX-lea): 131, 132.
ABDUH, Mohâmed (1849-1905): 204.
ABDUL SHERIFF: 190.
ABDUL-HAMID AL II-LEA (1842-1918): 88.
'Abid el-Bokhari: 175.
Abolire: 176, 186, 204, 205, 206, 209, 227, 231, 239, 281, 291, 298, 300-303.
ABU BEKR sau BAKR SHEHEM IBRAHIM (1810-1885): 128, 271.
ABU AL-FARAJ AL-ISBAHANI sau ISFAHANI (897-967): 94, 314.
ABU DAWUD (817-889): 81, 215.
Abu Dhabi: 107.
ABU HANIFA (696-767): 24, 254-258, 260, 261.
ABU HORAIRA (secolul al VII-lea): 32.
ABU JAAFAR AL-MANSUR (709-775): 92, 271.
ABUL KHALIL, Chawki: 18.
ACH-CHAFI'I, imam (767-820), vezi CHAFE'I.
AD-DIN AL-AFGHANI, Djamal (1838-1897): 25.
Aden, Golful Aden: 60, 105, 111, 113, 128, 271, 357.
Africa: 7, 29, 30, 35, 38, 49, 66, 74, 77, 99, 110, 115, 119, 122, 124, 129, 131, 134, 147, 160, 162, 173, 175, 179, 191, 192, 195-197, 233, 283, 286, 288, 295, 300, 352.
Agadès: 164, 168.
AHMED BEY, bei de Tunis (1837-1855): 13, 162.
AHMED IBN TULUN (835-884): 120, 272, 276.
Ahwaz: 95-96.
AICHA, soţia Profetului (624-678): 71.

Aïn Sefra: 169.
Ajami: 261.
AKBAR cel Mare (1542-1605): 46.
Albania/Albanez/Albaneză: 19, 98, 121, 298.
AL-AYACHI (mort în 1679): 127.
Al-Azhar (moscheea universitate din Cairo): 205.
Albi: 34, 57, 61, 98, 103, 112, 149, 149, 151, 153, 155, 156, 176, 180, 181, 205, 237, 274, 282, 287, 290, 293, 294.
AL-BUKHARI/ EL-BOKHARI (810-870): 18, 250.
Alexandria: 283, 294.
Alger/Algeria/Algerieni: 42, 47, 62, 72, 77, 132, 294, 295, 299, 301, 303.
AL-HADI, cf. Abdallah ibn Moussa al-Hadi.
AL-HARIRI de Basra (1054-1121): 112.
AL-IDRISSI (1100-1165): 22.
ALI IBN ABI TALEB (mort în 661): 97.
ALI IBN MOHAMED AL-BURQU'I (secolul al X-lea): 95.
AL-ISTAKHRI (mort cca 951): 22.
AL-JAHIZ (776-869): 5, 19, 34-36, 58, 59, 94, 95, 181, 294, 323.
Aligarh: 184.
AL-HAKIM AL II-LEA AL-MUSTANSIR BILLAH (961-976): 28.
Germani/Germania: 29, 88, 89, 117, 184, 191, 199, 239, 288, 293.
AL-MAHDI, calif abbasid (775-785): 44, 94.
AL-MA'MUN, calif (813-833): 275.
AL-MANSUR, Ahmed (1549-1603): 174.
AL-MAQQARI (cca 1591-1632): 181, 273.
AL-MAS'UDI (897-957): 92.
Almoravizi: 28, 152, 153, 164, 288.
AL-MU'ZZ LI-DIN ALLAH (932-975): 39, 119.
AL-MUQADDASI (cca 946- cca 1000): 59, 60.
AL-MURJEBI, Hamed ben Mohamed: 192, 283.
AL-MU'TAMID (844-892): 96.
AL-MU'TASIM (794-842): 93.
AL-MUWAFFAQ (mort în 891): 96, 279.
AL-OMARI (mort în 1349): 22, 59, 172, 342.
ALFONS AL VI-LEA (cca 1040-1109): 28.
AL-QABISI (mort în 1012): 18.
AL-YACOUBU, vezi AL-YACUBI.
Amazigh: 144-148.
Aménokal: 145, 146.
America: 66, 159, 179, 182, 205.
AMIN Mohammed El- (mort în 813): 93.
'AMR Ali Sayyid (1849-1928): 184.
Anatolia: 29, 61, 62, 121.
Englezii: 126, 131, 156, 170, 173, 182, 183, 189, 192, 197, 233, 302.
Anglia, Marea Britanie: 92, 100, 156, 173, 191, 198, 199, 222, 241, 297, 298, 299.
'ANTAR IBN HADDAD (525-615): 14, 70.
Antile: 113, 157, 158, 285.
Arabia: 18, 25, 30, 35, 47, 100, 102, 103, 104, 105, 115, 125, 139, 206, 209, 236, 271, 273, 299.
Arabi: 6, 8, 9, 14, 23, 27, 28, 29, 34, 41, 43, 46, 58, 59, 68, 89, 93, 95, 98, 103, 110, 117, 121, 124, 127, 129, 139, 146, 151, 161, 167, 179, 185, 190, 191, 193, 210, 231, 234, 236, 272, 274, 283, 284, 287.
Arabia Saudită: 7, 39, 69, 102, 106, 107, 110, 142, 199, 207, 208, 301, 302.
Arabică (Peninsula): 13, 20, 61, 83, 102-110.
ARISSAL AG AMDAGUE: 133.
ARISTOTEL (384-322 î.H.): 33, 34, 209.
Armatori: 114, 185.
Armenia: 98.
Asia: 200, 202, 203, 207, 297.
Asia Mică: 47, 55.

Assaba: 153.
Assuan: 72, 124.
AUCAPITAINE, Baron H. (secolul al XIX-lea): 168, 235.
AUSTEN, Ralph A: 63, 64, 315.
Austria: 85, 88, 298,
Awlad Dayman: 153.
Awlad Ebyeri: 153.
Axoum, regat: 273.
Ayyubizi: 46, 278, 289, 290.

BABUR ZAHID UD-DIN Muhammad (1483-1530): 188.
Bacşiş: 100, 171.
Bagdad: 5, 31, 46, 52, 54, 68, 92-96, 112, 119, 171, 181, 185, 211, 272.
Bahr al-Ghazal: 112, 273.
BAKER, Sir Samuel White (1821-1893): 125, 126, 156, 343.
BALANDIER, Georges (n. 1920): 185, 353.
BALBAN GHIYAS AD-DIN- (1200-1287): 185, 282.
Balcani: 29, 61, 77, 85, 120, 121, 288.
Baluchistan: 92, 99, 100.
Bamako: 134, 136, 151, 153.
Bambara: 134, 137, 151.
Bantu: 5, 35, 99, 189, 294.
Bantustan: 125, 126.
Baqt/Bakt/Bakht: 118, 125, 249.
Barbari: 110, 161, 165.
BARBAROSSA, Arudj (cca 1474-1515): 62, 161.
BARBAROSSA, Kheireddine (cca 1476-1546): 62, 161.
BARGASH Mohamed Sayyid (Maroc, secolul al XIX-lea): 173.
BARTH, Henri (1821-1865): 141, 316.
Basra/Bassorah: 24, 35, 45, 275.
BEAUVAU, Henry de (începutul secolului al XII-lea): 87.
Beduini, „Bidoun": 104, 110, 112, 286.
BEHNAZ, Mirzai A.: 99, 334.
Beit al-Ajaib (*House of Wonders*): 193.
Beiul Tunisului, vezi Ahmed Bey.
Bella: 141, 142.
Bendelac, Abraham (1800-1877): 176.
Bengal: 26, 139, 277.
Benghazi: 131.
Benin: 62, 283.
Berberi: 28, 37, 38, 42, 59, 66, 93, 159, 161, 162, 181, 211, 279, 282, 288.
BERBRUGGER, Adrien (1801-1869): 72.
BERLIOUX, Étienne Félix (1828-1910): 21.
BERQUE, Lacques (1910-1995): 16.
Biblia: 111.
Bilâd as-Sûdan: 287.
BILAL AL-HABACHI (mort în 641): 37.
BILKHAIR-KHALIFA, Aïsha: 179.
BILQUIS, regina: 111.
Birka: 163, 286.
Biroul Internaţional de Muncă (BIT): 177.
BIROUNI/AL-BIRUNI (973-1050): 22.
Bizanţ/bizantini: 29, 31, 51, 55, 62, 84, 94, 280, 282, 284, 291.
BLACHÈRE, Régis (1900-1973): 343.
Blida: 146, 168.
BOLKIAH MU'IZZADDIN WADDAULAH, Haji Hassanal (născut în 1946): 201.
Bornbay: 50, 100, 113, 116, 187, 195.
BOMPARD, Maurice (1854-1935): 75, 317.
BONO, Slavatore: 286, 318.
Borneo: 73, 198, 199.
Bosfor: 62, 83, 91, 96, 129.
BOTTE, Roger: 146, 318.
BOUCHARD, Paul Louis (1853-1937): 91.
BOUCTOU (patroana oraşului Tombouctou): 137, 139.

BOULET, Marc: 6.
Bou-Saada: 168, 169.
BOUSQUET, Georges-Henri (începutul secolului al XX-lea): 46, 77, 248.
Brazilia: 152, 159, 162, 285, 300, 301.
BROOKE, Charles Johnson (1829-1917): 198.
BROOKE, James (1803-1868): 198.
Brunei Darussalam, sultanat: 198, 200.
BRUNSCHWIG, Robert: 27, 319.
BUGEAUD, mareşal (1784-1849): 167.
Bulgari/Bulgaria: 29, 51, 56, 120, 282.
BURTON, Richard F. (1821-1890): 102, 105.
Busaizi: 116, 194.
Bushehr: 99.

Cadiu: 23, 47, 76, 142, 143, 247.
CAILLÉ, René (1799-1838): 137, 138, 141.
Cairo: 32, 64, 72, 112, 118, 119, 121, 125, 131, 202, 205, 272, 273, 277, 303.
Calcutta: 50, 318.
CAMERON, Vemey Lovett (1844-1894): 192.
Caravanserai: 90, 92, 121, 235.
Cartagina/cartaginez: 14, 162, 163.
Casa Sclavilor: 92, 158, 281.
Casablanca: 162.
Caste: 53, 155, 183, 186, 187, 294.
Castitate: 47, 221.
Castrare: 6, 55-60, 85, 110, 129, 173, 290.
Caucaz/caucazian: 17, 42, 51, 61, 93, 94, 120, 278.
Căsătorie: 48, 78, 92, 98, 100, 101, 207, 217, 246, 251, 253, 265, 266, 267.
CERVANTES, Miguel de (1547-1616): 166, 167, 274.
Cetăţean: 22, 91.
Ceylon/Sri Lanka: 139, 193.
CHANCEL, Pierre-Ausone de (1808-1878): 167.
Chatt al-Arab: 95, 110.
Chicago: 179, 206.
China/chinez: 7, 13, 29, 55, 59, 89, 108, 139, 200, 287.
Ciad: 61, 125, 130-133, 144, 145, 157, 201, 206.
Circazia/circazieni: 29, 89, 236, 278.
CLARENCE-SMITH, William Gervase: 63, 302.
Coasta de Fildeş: 179.
Coasta Piraţilor: 298.
Colonizare: 146, 168, 297.
Colţi de elefant: 128.
COLUMB, Cristofor: 182, 297.
Comore: 99, 189, 190.
Concubine: 6, 20, 21, 23, 29, 35, 44, 46, 49, 50, 54, 56, 62, 73, 83, 88, 91, 93, 101, 102, 120, 122, 140, 161, 164, 170, 205, 210, 221, 243, 253, 266, 271-293.
Confrerie: 132, 179.
Congo: 185, 192.
CONSTANTIN AL VII-LEA PORFIROGENETUL (905-959): 29.
Constantinopole: 30, 87, 90, 129, 131, 161, 205, 239.
Convertit/convertire: 22, 35, 37, 38, 41, 78, 103, 140, 159, 182, 190, 196, 203, 217, 228, 235, 282, 284.
Copiii lui Dumnezeu (*hijras, harijan*): 183.
Coran/Cartea Sfântă: 8, 13, 14-36, 37, 39, 42, 64, 67, 71, 95, 103, 111, 123, 132, 134, 141, 143, 188, 204, 210, 217-221, 235, 242, 251, 275.
Córdoba: 27, 51, 59, 64, 180-182, 225.
Corsari: 113, 114, 161, 167, 274, 285, 286.
CORTAMBERT, Eugène (1805-1881): 89.
COWLEY, Malcolm: 182.
Credincioşi: 17, 19, 21, 34, 37, 44, 53, 57, 81, 103, 115, 116, 127, 148, 205, 217, 219,

220, 271, 275, 302.
Creştini: 8, 17, 29, 45, 58, 66, 67, 72, 73, 74, 88, 119, 140, 162, 166, 167, 172, 206, 225, 227, 228, 230, 241, 251, 287, 291, 296, 298.
Cruciade/cruciaţi: 104, 120, 272, 297.

Dada (guvernantă marocană): 26, 43, 170.
DADDAH, Amel: 155, 321.
DAGET, Serge: 63, 166.
DALRYMPLE, William (n. 1965): 209.
Damasc: 14, 97, 112, 276.
Damiette: 122.
DAPPER, Olfert (cca 1635-1689): 166.
Darfour: 123, 241, 242.
DAUMAS, Eugène (1803-1871): 77, 78, 168, 261.
DAVIS, Robert C: 67, 161.
Dayak: 198.
DÉBY, Idriss (n. 1952): 132.
DEHODENCQ, Alfred (1822-1882): 182.
DELACROIX, Eugène (1798-1863): 91.
Delhi: 38, 120, 184, 185, 187, 188, 202, 277, 279, 281, 282, 286, 294, 296.
DERMENGHEM, Émile (începutul secolului al XX-lea): 47, 169, 287.
DESPOIS, Jean (mort în 1978): 131, 164.
DEVEAU, Jean-Michel: 195.
DEVERDUN, Gaston (sfârşitul secolului al XIX-lea): 176.
DEVIČ, Marcel (1832-1888): 94.
Devşirme: 83, 85, 88, 120, 209, 274.
Dey: 228, 229, 230.
Dey-ul din Alger: 166, 167.
Dhaba: 122.
DHAT AL-KHÂL (secolul al VIII-lea): 44, 93.
Dhimmi: 8, 17, 209, 248, 249, 250, 251, 287, 295.
DIAKHO, Muhammad: 248, 253.
Dioscurias: 89.
Divan: 86, 87, 293.
Djenné: 134, 135, 136.
Djerba: 163.
Djibouti: 61, 92,113, 127, 128, 129, 197, 206.
DJOUDER (cca 1550-cca 1600): 172.
DJUWAYRA, vezi Juwayriyyah Al-Hârith.
Dogoni; ţinutul Dogon: 136, 144.
Dra: 173, 176.
Dubai: 107, 108, 109, 110.
DUFF-GORDON, Lady Lucie (1821-1869): 121, 222, 241.
DUFOURCQ, Charles-Emmanuel (1914-1982): 58.
DURAND, Claude: 6.

EBERHARDT, Isabelle (1877-1904): 169, 236, 299.
Ederef: 145.
Egipt: 7, 14, 25, 29, 30, 32, 38, 43, 51, 52, 53, 60, 61, 83, 89, 105, 115, 118-123, 124, 127, 131, 134, 135, 139, 173, 178, 188, 206, 208, 211, 222, 236, 241, 242, 271, 272, 273, 276, 277, 279, 280, 284, 286, 289, 290, 295, 296, 298, 300.
EL-BEKRI, Abou Obeid (cca 1028-cca 1094): 146, 172.
Eliberat, eliberare: 8, 13, 15, 16, 18, 20, 22-29, 37-39, 41, 42, 1, 64, 70-75, 79-89, 106, 110, 136, 142, 145, 172, 179, 183, 185, 202, 204, 205, 208, 210, 217, 218, 219, 221, 225, 228, 232, 240, 247, 249, 250, 255-262, 269-270, 271, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 286, 288, 290, 291, 292, 294, 298.
El-Oued: 168, 232.
Emancipare: 21, 38, 155, 203.

Emirat: 52, 102-110, 115, 178, 181.
ENNAJI, Mohamed: 174.
Ennedi: 133.
EPICTET: 33.
ESQUER, Gabriel (1876-1961): 167.
Essaouira: 176.
Etiopia/etiopieni, vezi şi Abisinia: 31, 35, 44, 55, 65, 110, 118, 123, 125. 127, 128, 178, 279, 289, 302.
Eufrat: 94, 97.
Eunuc(i): 23, 30, 48, 50, 51, 55-60, 83, 84, 86, 87, 88. 90, 91, 102, 105, 119, 129, 161, 170, 172, 180, 182, 205, 207, 211, 223, 271.
EURIPIDE (480-406): 33.
Europa/europeni: 13, 58, 66, 87, 108, 117, 120, 121, 131, 133, 141, 155, 158, 159, 163. 168, 173, 174, 179, 180-188, 193, 215, 232, 297, 298, 300.
Evrei: 8, 13, 17, 58, 62. 74, 119, 227, 229.
Evul Mediu: 53, 72, 115, 161, 287.

FABRI FELIX, fratele (cca 1440-cca 1502): 122.
FAHMI, Mansur (1886-1959): 48.
FANON, Franz (1925-1961): 146.
Faraoni: 118, 123, 125.
FARINELLI (Carlo BROSCHI, zis) (1705-1782): 56.
Fatimizi: 52, 119, 211, 274.
Fatwa: 24; 25, 39, 122, 181. 205, 251, 301.
FÉRAUD, Louis Charles (1829-1888): 168, 232.
Fès: 141, 162, , 172, 174, 176, 177, 272.
Fezzan: 50, 61. 130, 131, 132, 164. 271.
Figuig: 169.
Fildeş: 124, 125, 128, 132, 133, 176.
Filipine/filipinez: 66, 107, 110, 116, 200.
FIRDOUSI (940-1020): 101.
Florenţa: 61.
FOUCAULD, Charles de (1858-1916): 145, 147.
Foulou: 141.
FRANK, Louis (1864-1917): 48, 49, 164.
Franţa/francez: 7, 59, 89, 98, 104, 112, 126, 132, 141, 151, 158, 161, 165, 167, 184, 199, 208, 222, 226, 228, 240, 244, 298, 300.
FREYRE, Gilbert (1900-1978): 159.
Fujairah: 107.
Fustat: 119.

Gabès: 164.
GAFFAREL, Paul (1843-1920): 168.
Galata (Turnul): 84.
Galere: 73, 168, 227.
Gallab/Jallab: 121, 288, 289.
GALLAND, Antoine (1646-1715): 31.
Gambia; fluviul Gambia: 133.
GANDHI, Mahatma (1869-1948): 183, 186, 187.
Gao: 134, 135, 141, 144, 153, 174, 175, 207.
GARCIN, Jean-Claude: 68.
GARNERAY, Louis (1783-1857): 117, 155, 190, 283.
Garsûna: 177.
GASSELIN, Edouard (1846- ?): 26.
Geneva/genovez: 61, 62, 297.
Georgia/georgieni: 17, 29, 85, 89, 98, 276.
GÉRÔME, Jean-Léon (1824-1904): 90.
GERVAIS-COURTELLEMON, Jules (1863-1930): 102, 104.
Ghadamès: 168.
Ghana: forturile din Ghana: 172, 179, 195.
Ghât (R'at): 164, 168.
GHAZALI al-/ GHAZALLI al-: 46.

Ghûlam, pl. *Ghilman*: 26, 51, 52, 288.
Ghûlami: 97.
GIATH UD-DIN, sultan de Mawla (1469-1500): 46.
Gibraltar: 38, 96, 282.
Gineceu: 162, 288.
Gnaoua:179, 275.
GOITEIN, Shelomo Dov: 32.
Golful arabo-persic: 110.
GORDON, Murray: 105.
Gorée: 62, 158, 195.
Gorgol (valea): 50, 153.
Goundam: 141, 153.
GRAMAYE, Jean-Baptiste (1579-1635): 72.
GRAMMONT, H. D. de (secolul al XIX-lea): 72, 73.
Granada: 180, 276.
Grecia/greci: 14, 17, 28, 33, 51, 62, 67, 70, 89, 96, 98, 181, 277, 282.
GRIGORIE, abate (1750-1831): 72.
Griot: 63, 74, 142.
GRUNEBAUM, Gustav von (1909-1972): 206.
Guineea: 134, 275.
Gwailor: 188.

Habachi (abisinian): 14, 35, 37, 110, 185, 201, 284.
Hadith: 8, 18, 21, 24, 70, 81, 175, 215.
HAËDO, fratele Diego de (sfârşitul secolului al XVI-lea–începutul secolului al XVII-lea): 166.
HAJJ 'ABD AL-KARIM AL-BAGHL(cca 1835): 122.
Hajj: 142, 143.
HAKAN ERDEM, Yusuf (n. 1962): 88.
HAMIDULLAH, Muhammad (1908-2002): 72.
HAMPATÉ BÂ, Amadou (1901-1991): 74, 135, 136.
Hanefit, hanefism: 77, 254.
Haoussa: 233, 261.
Harar: 7.
Harem: 6, 46, 47, 48, 51, 56, 57, 64, 65, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 110, 129, 174, 205, 288, 293, 302.
HARRIS, Walter B. (1866-1933): 174.
Hartani, harratine: 145, 147, 150, 205, 288.
HARUN AL-RAŞID (776-809): 44, 93, 94, 275, 280.
HASSAN (AL-) ibn Mohamed al-Wazzan az-Zayati, vezi Juan-Leon Africanul.
HASSAN BEN KHEIR ED-DIN (secolul al XVI-lea): 161.
HASSANAL BOLKIAH, vezi Bolkiah.
Hedjaz: 44, 45, 70, 84, 112, 236, 301.
HERODOT (cca 484-cca 420): 118.
Hidrocarburi: 115, 209.
Homicid: 251.
Homria: 169, 288.
Hormozgan: 99.
Hudaydah/Hodeïdah: 111.
HUSSAYN (mort în 680): 93.

Ibadiţi/ibadism: 163, 169.
Iberică, peninsula: 211, 297.
IBN ABIZAID-QAYRAWANI (922-996): 29.
IBN AHMAD, sultan în Oman (secolul al XIX-lea): 116.
IBN AL-FAQIH AL-HAMADANI (mort în 903): 181.
IBN ANAS, Malek (cca 716-cca 795): 24.
IBN AN-NUJAYM (secolul al IX-lea): 248.
IBN BATTUTA (1303-1377): 23, 127, 139, 140, 141, 273.
IBN BUTLAN (1001-1066): 76, 222.

IBN EL-QASIM: 248.
IBN FADLAN, Ahmad (780-855): 29, 51, 56, 276, 282, 283.
IBN HAWQAL (sfârşitul secolului al X-lea): 59, 98, 161.
IBN HAZM (994-1063): 47, 278, 279.
IBN HISHAM (mort în 834): 38.
IBN JOBAIR/IBN JOBAYR (1145-1217): 271.
IBN KHALDUN (1332-1406): 22, 23, 53, 76, 164.
IBN QALAWUN, An-Nasir Mohamed (1293-1340): 120, 279.
IBN RUSHD, zis AVERROES (1126-1198): 180.
IBN SAOUD (1889-1953): 105.
IBN SARAF, vezi Nawawi.
IBN SULAYM AL-ASWANI (secolul al X-lea): 124.
Idablahsen: 153.
Idaghzeynbû: 153.
IDRIS, Hady Roger : 161, 163, 164.
Ieniceri: 17, 38, 50, 52, 74, 85, 88, 89, 120, 121, 174, 272, 274, 296, 297, 298.
Ifriquiya: 163.
Iklan: 145, 146, 207.
Illelan/Illan: 146.
Imam Ascuns: 115.
Imam: 9, 22, 23, 24, 34, 39, 77, 78, 97, 113, 133, 134, 143, 153, 166, 207, 209, 210, 248, 251, 264, 265, 271, 275, 276, 283, 298.
Imperiul Manding: 135.
Imperiul Musulman: 291.
Imperiul Otoman: 74, 89, 94, 301.
Impozit pe persoană (*Jiziya*): 17, 287, 289.
India: 7, 26, 52, 53, 58, 61, 64, 66, 67, 98, 107, 115, 127, 139, 145, 162, 178, 183-188, 207, 208, 278, 281, 288, 296, 299, 300.
Indus: 95, 183, 282.
INGRES, Jean Dominique (1780-1867): 90, 91.
Inhadan: 145, 146.
Intangibili: 202, 205.
IQBAL, Mohamed (1873-1938): 184.
Irak: 7, 26, 30, 35, 44, 84, 92, 94, 95, 96, 99, 115, 178, 254, 278, 281, 295, 302.
Iran: 7, 47, 52, 66, 92, 97, 99, 114, 178, 207, 273, 277, 300.
ISFAHANI AL-,vezi ABU AL-FARAJ AL-ISBAHANI.
Islamizare: 30, 118, 119, 181, 276.
ISMAIL BEN RADI (cca 1843): 122.
Ispahan: 27, 101.
Istanbul: 7, 47, 61, 72, 83-91, 93, 125, 129,131, 202, 205, 281, 294.
Italia/italieni: 56, 117, 130, 132, 180, 187, 286, 296.
IYÉ, Ali Moussa: 178, 377.
Izmir: 23.

JAFFRELOT, Cristophe: 184, 186.
JAHN, Janheinz (1918-1973): 9.
Jaipur: 186.
Jama' al-Fna: 176, 294.
Japonia: 108, 199.
Jariya al-mûghaniya (al-): 94.
JASPERS, Karl (1883-1969): 211.
JAWHAR, Al-siqili (911-992): 119.
Jihad: 17, 38, 204.
Jodhpur: 187.
JUAN-LEON AFRICANUL (1483-1552): 22, 33, 56, 134, 135, 140, 141, 172.
Jurisprudenţă (*fiqh*): 21, 46, 78.

Kaaba: 103, 104, 290.
Kabara: 138.
Kafir (a): 166.
Kahina: 163.
Kairouan/kairouanezi: 162, 163, 164, 286.
KAMAL KIRA, Najwa: 46.
Kanâbir: 140.
Kanem: 50, 125, 130, 131, 163.
Kankan: 141.
KANKAN-MOUSSA (1312-1337): 135.
Kano: 232.
Karamanli: 131, 132.
Katsina: 153.
Kayes: 153, 209.
KEAY, John (n. 1941): 186.
Kel Adagh (tuareg din Mali): 145.
Kel Taguelmoust: 144.
Kel Tamacheq: 144.
Kenadsa: 168, 169, 222.
Kenya: 179, 194, 202, 294.
KENYATTA, Jomo (1893-1978): 197.
Kerala: 66, 116.
Kerbela: 99.
Khadim: 39, 146, 290.
Khammès: 169, 290.
Kharidjit: 272.
Khartoum: 123, 125, 126, 241.
KHAYZURAN BINT'ATA (moartă în 789): 93, 278.
Khediv: 30, 60.
KHILNANI, Sunil (n. 1961): 186.
Khuraiba: 122.
Kilimandjaro: 196.
Kilwa: 99, 196.
Kiswahili: 189, 294.
Kölelik: 87, 88.
Kordofan: 35, 123.
Koufa: 171, 254.
Koufra: 131.
Kurzi/Kurdistan: 51, 85, 89, 97, 144.
Kutama: 211.
Kuweit: 110, 286, 298.

LACROIX, Henri de, general (1844-1909): 168, 232.
Lamou: 128, 196.
LARTEGUY, Jean (n. 1920): 209.
LAS CASAS, Bartolomé de (1474-1566): 182.
LECOMTE du NOÜY, Jean Jules Antoine (1842-1923): 90.
Lemn de abanos: 61, 123, 130, 135, 155, 192, 197.
LEMPRIÈRE, Wiliam (secolul al XVIII-lea): 56, 176.
LEON, papa (1475-1521): 140.
LEOPOLD AL II-LEA (1835-1909): 192.
LÉVI-PROVENÇAL, Évariste (1894-1956): 181, 226, 288.
LÉVY-BRUHL, Lucien (1857-1939): 186.
LEWICKI, Tadeusz: 64.
LEWIS, Bernard (n. 1916): 34, 39, 99, 106, 130, 224.
LIARD, căpitan traficant de negri (secolul al XIX-lea): 117, 155.
Libertate: 5, 17, 19, 21, 24, 33, 39, 40, 42, 47, 65, 68, 70, 78, 79, 100, 156, 167, 190, 203, 211, 219, 229, 243, 245, 256, 262, 266, 294.
Libia: 118, 130-133, 144, 162, 178, 197, 206, 281, 300.
Literatură: 88, 125, 167, 222-247.
Locurile Sfinte: 83, 104, 106, 139, 205, 207, 290.
LOMBARD, Maurice (1904-1965): 64, 147.
LOVEJOY, Paul E.: 63.
LUDOVIC AL IX-LEA (1214-1279): 162.

MA'MUN, AL-, calif (786-833): 44, 275.
Madagascar: 99, 189.
Madinat az-Zahra: 180.
Maghiari: 98.
Maghreb: 7, 23, 29, 30, 47, 48, 49, 51, 61, 62, 65, 83, 97, 107, 118, 121, 141, 160, 161-179, 207, 242, 287.
Mahdia: 51, 163.
Mahdiu: 51.
MAHOMED: 8, 15, 18, 274.
Mahoré: 99.
MAIMONIDE (1138-1204): 180.
MAKTOUM, familia: 108.
Malaysia: 7, 198.
Maldive: 23, 139, 273, 276.
Mali: 61, 77, 130, 134, 135, 137, 139, 140, 144, 145, 147, 157, 161, 168, 175, 288.
Malta: 43, 131, 300.
Malûk: 97.
Mamluk/Mameluci: 26, 38, 43, 52, 53, 278, 290.
MANDELA, Nelson (n. 1918): 192.
Mansurah: 184.
Mansuriyya: 163.
Manumisiune: 291.
MAQRIZI, al- (1364-1442): 118, 286, 289.
Marabu: 132, 133, 138, 142, 146, 175, 235, 275.
MARDRUS, Joseph Charles (1868-1949): 31.
Marea Caspică: 99.
Marea Chinei: 61, 168, 198.
Marea Mediterană: 61, 67, 130, 163, 166, 285, 286, 299.
Marea Neagră: 29, 53.
Marea Oman: 7.
Marea Roşie: 35, 62, 64, 99, 105, 111, 122, 128, 129, 271.
Maroc/marocan: 25, 42, 61, 65, 90, 91, 134, 142, 143, 158, 162, 170-179, 181, 206, 230, 234, 237, 244, 271, 275, 285, 287, 290, 293, 297, 298, 300, 301.
Marrakech: 162, 172-178, 202, 275, 294, 298, 303, 377.
MARTIN, Bradford G.: 50, 64.
MARTY, Paul: 142.
MARX, Karl: 91.
Mascat: 113, 114, 116, 190, 192, 194, 283, 298.
MASSIGNON, Louis (1883-1962): 16.
Mastura: 122.
MAUNY, Raymond (secolul al XX-lea): 65.
Maur(i), ţinutul maur: 48, 141, 142, 153, 159, 160, 161, 166, 227, 229, 230, 237, 238, 296, 297.
Mauritania/mauritanian: 50, 62, 66, 103, 144, 149-157, 158, 162, 178, 205, 206, 269-270, 288, 297, 303.
Mauritius, insula: 189.
MAWARDI, Abul Hassan al- (1058- ?): 24.
Mawla: 24, 38, 43, 65, 271, 276, 282, 291.
Mecca: 15, 35, 37, 44, 48, 49, 66, 70, 99, 103, 104, 105, 107, 112, 132, 135, 139, 193, 201, 235, 236, 272, 274, 278, 284, 290, 301.
Médéa: 169.
Medina: 37, 45, 48, 98, 99, 105, 107, 112, 274, 275, 278.
MEHMED AL V-LEA RESHAD (1844-1918): 88.
MEHMET, Ali (1769-1849): 119, 120, 279, 298.
MEILLASSOUX, Claude (1925-2005): 21.
Meknès: 172, 174, 176, 177.
Mesopotamia: 14, 27, 28, 59, 61, 62, 92-101, 112, 115, 118, 122, 129, 206.

Metis/metisaj: 50, 116, 151, 161, 169, 179, 237, 274.
Metropolă: 136, 148, 167, 168, 196, 225.
Mexic: 188.
MICHAUX-BELLAIRE, Edmond (1857-1930): 175.
Milostenie: 16, 20, 204, 217, 218, 219, 248, 250.
Mingrelia: 89.
MIQUEL, André (n. 1929): 95.
Mirodenii: 108, 128, 189, 190, 195, 283.
MIRZA ALI MOHAMED (1820-1850): 204.
Mississippi: 6.
Mitidja: 168.
Mogadiscio: 115, 117, 127, 128, 190.
MOHAMED (Profetul) (570-632): 8, 15, 18, 19, 21, 24, 32, 37, 38, 41, 43, 67, 70, 71, 77, 78, 81, 97, 98, 125, 135, 136, 142, 175, 204, 210, 215, 219, 220, 244, 249, 250252, 264, 265, 271, 272, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 291.
MOHAMED ABDUH (1849-1905): 204.
MOHAMED RAŞID RIDA (1865-1935): 204, 205.
MOHAMED, Bin Al-MAKTOUM (n. 1949): 109.
MOI, Daniel Arap (n. 1924): 196.
Mombasa: 114, 128, 190, 194-197.
Mongoli: 29, 200, 279.
MONTEIL, Vincent (1913-2005): 16, 160.
MONTESQUIEU (1689-1755): 53, 55.
Moschee: 37, 41, 76, 84, 90, 94, 102, 127, 139, 140, 176, 180, 200, 202, 205, 211, 272, 281.
Mozambic: 68, 133, 189, 196, 301.
Mozarabi: 159.
MRAD DALI, Inès: 169, 170, 289, 291.
Msila: 234.
MU'IZZ AD-DIN (mort în 1206): 185.
MU'IZZ AD-DIN KAY-QUBADH (mort în 1920): 185.
Muezin: 37, 44, 272, 273, 275.
Mûhtassib: 90, 112, 225, 291.
Mulatru/mulatră (*mûwalladate*): 14, 161, 223, 273, 290.
MULAY ISMAIL (1646-1727): 175.
MULAY MOUSSA (începutul secolului al XIX-lea): 176.
MUMTAZ MAHAL (moartă în 1631): 187, 297.
MUQTADIR, Al- (mort în 932): 29, 276, 280.
MURAD AL II-LEA (mort în 1451): 88, 296.
Murzuk: 131.
MUSA IBN NUSAIR (640-717): 38, 163.
Muson: 113, 193, 202.
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK (1881-1938): 84.
MUSTAFA RASHID (1839-1871): 130.
Musulman: 163, 178, 180-187, 195, 199, 200-206, 210, 226, 228, 231, 242, 243, 248, 249, 251, 252, 254, 257, 259, 261-268, 272, 273, 277-295,

Nabateeni: 14.
Nairobi: 50, 196, 197.
NAWAWI, Yahya ibn Saraf al- (1233-1277): 21, 81, 215.
Neapole: 51, 58, 119, 228.
Nefzaoua: 164.
Negru, sclav negru: 26, 31, 35, 36, 42, 60, 87, 104, 156, 160, 165, 182, 185, 233, 234, 248, 271, 272, 273, 277, 280, 294.
Negustor de sclavi: 121, 168, 192, 223, 282, 289, 292.
Niafounké: 141, 153.
Niger, fluviu: 136, 137, 139, 174, 175.

Niger/nigerian: 61, 77, 130, 132, 133, 135, 144, 147, 153, 168, 201, 288, 303.
Nil: 190, 197, 283.
Nioro: 153.
NIZAM AL-MULK (1018-1092): 22, 23, 273.
NIZAMI (1141-1209): 101.
Nomad: 168.
Nouakchott: 152, 154, 205, 270, 303, 377.
NOURI, Hakim (n. 1952): 170.
Nubia/nubieni: 14, 30, 31, 55, 71, 118, 123, 124-126, 249, 277, 286.
Numidia: 162.

Oaze: 131, 164, 173, 206, 233, 234, 299.
Obock: 7, 129, 271.
Oceanul Indian: 113, 114, 115, 116, 185, 189, 192.
OKBA IBN NAFA' (mort în 683): 163.
OMAR IBN AL-KHATTAB (581-644): 17, 24.
Omeyyazi: 38, 46, 51, 64, 180, 276.
Orientul Apropiat: 30, 204.
ORSE, abate (secolul al XIX-lea): 72.
OSMAN I (1258-1326): 85.
Otomani, vezi Imperiul Otoman.
Ouaddaï: 132.
Ouargla: 166, 233, 234.
Ouedj: 122.
Ouidah: 62, 283.

Pact (*mithâq*): 124, 125.
Pakistan: 107, 114, 183, 207, 303.
PANKHURST, Richard M. (1834-1898): 65.
PARLATIR, Ismail (1946-): 88.
Păgânism: 30, 34, 38, 243.
Pelerinaj la Mecca : 49, 99, 104, 132, 193.
Pemba, insula: 190, 196.
Persia/persan: 6, 14, 19, 31, 34, 38, 41, 51, 52, 55, 62, 64, 97, 98, 101, 115, 139, 236, 276, 281, 287.
PETERS, Karl (1856-1918): 191.
PÉTRÉ-GRENOUILLEAU, Olivier (n. 1962): 63.
Peul(i): 133, 141.
Phanagoria: 89.
Phasis: 89.
Piraţi: 61, 62, 72, 107, 108, 168,198, 294, 298.
PLANHOL, Xavier de (n. 1926): 51, 119.
Plantaţii: 30, 99, 110, 125, 126, 159, 160, 168, 194.
PLATON (cca 428- cca 348): 55.
PLINIUS (23-79): 113.
Poligamie: 19, 211.
Polonia: 61, 88, 120.
POPOVIĆ, Alexandre (n. 1931): 94, 95.
Portugalia/portughez: 159, 298, 301.
Potentaţi: 104, 123, 209.
Prizonieri: 20, 26, 29, 30, 50, 65, 71, 74, 78, 145, 192, 217, 219, 220, 221, 248, 249, 289.
Prostituţie: 100, 151, 207, 269.

QABOOS IBN SAID (sultan din 1970): 115.
Qata'i (sau *iqta'*): 120.
Qatar: 107, 108, 110.
QUTB AD-DIN AYBAK (mort în 1210): 282.

R'at, vezi Ghât.
R'damès, vezi Ghadamès.
Rabat: 162, 172, 176, 177, 178, 179, 181, 302, 303.
Rabigh: 122.
RADYA sau RAZIYA JALALAT AD-DIN, Begum (mort în 1240): 185.
Rajput: 186, 187.

Raqîq/Riqq/Istirqâq: 14, 16, 43, 92, 146.
Ras al-Khaymah: 107.
RAYMOND, André: 164, 286.
Razia: 190, 292.
Răscumpărare: 20, 70, 71, 72, 79, 136, 161, 175, 217, 219, 221, 229, 230, 250, 266, 288, 292.
Regatul wahhabit: 106, 302.
REMICHE_MARTINOW, Anne (RTBF): 178, 377.
RENAULT, François: 166, 286.
Repudiere: 8, 48, 211, 253.
Réunion, insula: 189.
Revolta din Barbados: 157.
Revoltă: 5, 89, 95, 96, 157, 163.
Rezzous, vezi Razia.
RIDA, Mohamed Raşid (1865-1935): 204, 205.
Riimaybe: 146.
RIMBAUD, Arthur (1854-1891): 7.
Roma/romani: 13, , 28, 33, 55, 67, 70, 96, 140, 162, 181, 188, 197, 225, 256.
Rosette: 122.
ROXELANE (1505-1558): 44, 83, 281.
Rûm(i): 161, 164.
Rus/Rusia: 7, 51, 53, 61, 85, 88, 89, 120, 139, 236, 282, 297, 298.
RUTTER, Eldon (începutul secolului al XX-lea): 105.

Saadieni: 174, 243.
SABÂ: 71.
Saffarizi: 95.
Sahara: 144, 145, 164, 168, 261.
Sahel: 33, 153, 206, 208, 235, 288, 303.
SAHNOUN (776-854): 77.
SALADIN (1138-1193): 53, 98.
Salé: 242.
SALIM BIN KHALFAN AL-BUSAIDI (cca. 1806): 194.
Samanizi: 52, 64, 273.
Samarkand: 98, 112.
Sambatikila: 141.
Sanhadja: 163.
Sanusiya, vezi Senoussiya.
Saracolet/Sarakolé: 141.
Sarawak: 73, 198.
Sarazini: 27, 29, 296.
SARGON AL II-LEA (772-705 î.H.): 95.
Sassanizi: 14, 92, 99, 101.
SATTID BARGHASH (cca 1883): 193.
Sawahil/Sawahili: 30, 294.
Sayyd: 116, 281, 293.
Sărutarea mâinii: 204, 207, 208, 240, 299.
Scheduled castes: 183.
SCHOELCHER, Victor (1804-1893): 165, 300.
Sclavajul transsaharian: 161.
Sclave-cântăreţe: 50, 68, 93, 273.
Sclavi cafri: 115.
Sclavi ereditari: 186.
Sclavi militari: 50, 51, 52, 53, 162.
Sclavia de trenă: 50, 64, 65, 66, 97, 99, 196.
Sclavin(i): 51, 88, 119, 161, 172, 180, 217, 273, 274, 278, 279, 286, 288.
Séguia: 125.
Senegal, fluviu: 62, 151, 153, 175, 303.
Senegal: 51, 158-160, 179, 195, 206.
Sennar: 35.
Sénouissiya (confreria): 132.
Serai: 57, 83, 86, 87, 93, 272.
Servitor: 8, 15, 16, 26, 30, 34, 39, 43, 48, 50, 51, 52, 54, 57, 62, 64, 65, 66, 73, 79, 85, 91, 102, 116, 120, 145, 146, 148, 149, 152, 162, 165, 170, 172, 174, 177, 187, 200, 201, 205, 207, 209, 210, 217, 220,

225, 226, 227, 241, 242, 257, 265, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 375.
Sexualitate: 46-49.
SHACKLETON, Lord Ernest (1874-1922): 106.
SHAH JAHAN (1592-1666): 183, 297.
SHAMS-UD-DIN ILTUTMISH: 184, 185.
Sharia: 39, 103, 210, 249.
Shârif-ghayr sharif: 41.
Sharjah: 107.
SHERIF, Abdul (n. 1939): 190.
Shiraz: 99, 190.
Sicilia: 27, 51, 61, 131, 271, 274.
Sidi Bel Abbes: 168.
Sijilmassa: 168, 171.
SINAN, Mimar (1489-1588): 84.
Sind: 183, 282.
Sindbad, marinarul: 114.
Siria: 27, 29 30, 43, 51, 53, 61, 62, 84, 85, 96, 121, 129, 139, 178, 236, 273, 280, 287.
Slav(i), ţinuturile slave: 17, 27, 28, 58, 59, 61, 66, 85, 98, 119, 129, 180, 181, 211, 293.
Socotra: 61, 68, 92, 99, 112, 113, 115.
Sofala: 196.
SOLEILLET, Paul (secolul al XIX-lea): 7.
SOLIMAN MAGNIFICUL (1494-1566): 44, 83, 84, 281.
SOLOMON, rege (cca. 970- cca 931): 100.
Somalia: 55, 103, 112, 127, 128, 178, 190, 206.
Soninké: 151, 155.
Soţii legitime: 19, 20, 83, 85, 120, 140, 220, 254.
Soţii: 15, 19, 140, 164, 187, 217, 218, 219, 221, 253, 294.
Souf: 165, 299.
Soûr: 114.
Sousse: 164.
Spania/spaniol: 29, 38, 58, 59, 129, 166, 167, 172, 180, 182, 195, 225, 227, 228, 230, 230, 244, 273, 274, 275, 277, 288, 297.
SPARTACUS (mort în 71 î.H.): 92, 95, 96, 295.
SPEKE, John Hanning (1827-1864): 197.
Srinagar: 187.
STANLEY, John Rowlands (Sir Henry Morton) (1841-1904): 192.
Statele Unite: 64, 106, 109, 297, 298, 299, 301.
Stonetown: 190, 191, 193.
STRABON (58-21 î.H.): 14.
Strâmtoarea Ormuz: 110, 115.
Sublima Poartă: 53, 83, 88.
Sudan/sudanezi, vezi şi Mali (Sudanul francez): 30, 51, 55, 60, 61, 66, 103, 110, 111, 121, 122, 124-126, 130, 131, 135, 139, 140, 142, 145, 147, 161, 163, 166, 168, 171, 172, 175, 178, 197, 201, 206, 232, 233, 237, 242, 243, 273.
Suez: 96, 113.
SULEIMAN IBN AL-MANSUR: 28, 44.
Sunniţi: 39, 41, 99, 115.
Swahili: 30, 189, 294.

Şambelan: 51, 52, 86, 93, 278, 281, 287, 288.
Şiiţi: 39, 41, 95, 98, 99, 103, 115, 116, 119, 142, 143, 171, 207.

Tabaski: 135, 136, 154.
Tadjoura: 7, 271, 127, 128, 129.
Tafilalet: 169, 173, 175, 297.
Taj Mahal: 183, 187, 297.
Tamchakett: 153.
Tanger: 23, 25, 173, 177, 244, 247, 297.
Tanzania/tanzanieni: 7, 99, 190, 196, 206, 294.

TARIQ IBN ZIYAD (secolul al VIII-lea):
Tataouine: 164.
TAVERNIER, Jean-Baptiste (1605-1689): 98.
Tawsen: 145.
Tell: 169.
Temniţă: 227, 228.
Tendgha: 153.
Ténéré: 131, 133.
THAPAR, Romila: 186.
THARAUD, Jean (1877-1952) şi Jérôme (1874-1953): 174.
THESIGER, Wilfred (1910-2003): 97.
Tiaret: 169.
Tibesti: 130, 132, 133, 144.
Tigru: 94, 97.
Tihama: 111.
Tijaniyya (confreria): 132.
Tilaqqiwin:146.
Timbadrat: 209.
TIPPO-TIP (HAMED BEN MOHAMED AL-MURJBI) (1840-1905): 189, 192, 283.
TOCQUEVILLE, Alexis de (1805-1859): 222, 226.
TOLÉDANO, Ehud R.: 63.
Topkapi: 47, 83, 84, 86, 88, 293.
TORRÈS, Dominique: 170.
Touat: 69, 165.
Toucouleur: 151.
Toumbouctou: 61, 69.
Traficanţi: 60, 114, 127, 128, 130, 173, 177, 189, 193, 195, 204, 205, 237, 274, 283, 375.
Trarza: 153.
Trestie de zahăr: 6, 159.
Triburi: 28, 43, 45, 47, 49, 70, 97, 105, 114, 124, 125, 142, 144, 153, 163, 174, 175, 206, 208, 234, 235, 243, 292, 299.
Tributar: 17, 18, 41, 65, 113, 145, 163, 271, 282, 287, 291.
Trinitari: 72, 167.
Tripoli: 61, 130, 131, 164, 169, 232, 234, 299.
Troc: 49, 128, 166, 176, 197, 205; 210, 248.
Tuareg: 42, 133, 134, 141, 144-148, 164, 167, 206, 233, 234, 237, 288, 299, 303.
Tulunizi (dinastia): 64, , 119, 272.
Tunis/Tunisia/tunisieni: 13, 48, 66, 72, 74, 119, 162, 163-165, 169, 178, 206, 208, 222, 226, 280, 230, 232, 234, 238, 239, 240, 272.
Turc(i)/Turcia: 27, 34, 38, 41, 51, 52, 55, 51, 66, 73, 83, 86, 88, 89, 91, 98, 118, 120, 132, 161, 169, 174, 178, 181, 227, 228, 230, 272, 277, 278, 279, 285, 298, 300, 301.
TUWAYNI (sultan din Oman, secolul al XIX-lea): 116.

Ţigani: 95, 293.

Udaipur: 187.
Umm al-Qaiwain: 107.
Umm al-walad:289, 294.
Umm Ledj: 122.
UNESCO: 153, 156, 178, 181, 192, 377.

Vânzarea sclavilor: 231, 262, 263.
Victoria & Albert Museum: 188.
Victoria, lac: 128, 189.
VIMERCATI, Cesare (secolul al XIX-lea): 86.
Vizir, mare vizir: 22, 26, 31, 52, 87, 89, 130, 173, 244, 276, 277, 278, 289.

Waçifa/Wûsfane: 32, 43.
Wadai: 131.
WALLON, Henri (1812-1904): 96.
WANCHARISSI, Ahmed Al (mort în 1508):

78, 172.
WHITE BAKER, Sir Samuel (1821-1893): 73, 125.
Wilaya: 43, 146, 154.
WILLIS, Ralph John: 67, 273, 281, 291.
Wolof: 151.
WRIGHT, John: 171.

YACOUT/YAQUT, sultan: 117, 190, 283.
YAQUBI/YACOUBI, al- (mort în 896 sau 897): 284.
Yemen: 7, 35, 42, 61, 84, 104, 111-113, 139, 178, 191, 193, 206, 271, 287, 299, 303.
Yezidi din Kurdistan: 85.
YU CHUNHE (sfârșitul secolului al XIX-lea): 55.
YUSUF IBN TASHFIN (mort în 1106): 28, 29.

Zabid: 61, 111-113.
Zakât, vezi Milostenie.
Zandj, Zanj: 26 30, 34, 35, 42, 44, 54, 94, 95, 110, 147.
Zanzibar: 26, 30, 61, 64, 68, 99, 114-117, 128, 189-193, 194, 196, 202, 205, 283, 294, 302.
Zawila: 130.
Zawiya:169, 277.
Zaydit: 95, 112.
ZAYED BIN SULTAN AN-NAHAYAN (1918-2004): 107.
Zinder: 153.
Zirid: 278.
Zoroastrieni: 17, 291.
Zott: 95.

APEL LA CONŞTIINŢA GUVERNANŢILOR MUSULMANI DE ASTĂZI

În numele sclavilor despre care vorbesc în această carte, lansez un apel către toţi regii, sultanii şi preşedinţiiţărilor musulmane pe care le-am citat. Constatarea mea este de clară: Dacă sclavajulriguros, cel al traficanţilor de negri din trecut cu pieţele lor sub cerul liber, a dispărut, din fericire, în virtutea moralei universale ce o dezaprobă, servitutea indirectă şi domesticitateas-au dezvoltat, ineluctabil, şi asta în toate ţările musulmane. Domnilor preşedinţi, nu mai consideraţi sclavia drept un tabu, ci o crimă. Acţiunile voastre se pot canaliza în cel puţin trei direcţii:

1) Juridic şi teologic, consolidând legile civile şi religioase existente, făcându-le şi mai constrângătoare. Toţi imamii, ca personalităţi morale, trebuie să acţioneze în acest sens. Nu trebuie, în nici un caz, împiedicate principiile universale, prin consideraţii etnice, ideologice sau religioase.

2) Politic, făcând demersuri voluntariste în direcţia populaţiilor aservite sau foste aservite, deblocând mai ales mijloacele materiale şi veghind ca tocmai aceste mijloace să nu fie deturnate prin corupţie, corupătorii şi sclavagiştii dovedind acelaşi cinism şi aceeaşi inumanitate.

3) Mediatic, comunicând regulat pe acest subiect. Sclavul uită adeseori că are drepturi şi nu ştie cum să scape din cercul vicios al sărăciei şi al închiderii. Sclavagistul însuşi nu ştie întotdeauna că iese din cadrele dreptului pozitiv şi al credinţei musulmane. Graţie acestor campanii regulate de informare, tentaţia sclavagismului va dispărea.

Domnilor suverani şi alţi desmnitari, aveţi sclavi pe pământul vostru şi, adeseori, chiar şi în palatele voastre. Nu este demn să-i menţineţi sub jug. Nu vorbesc aici doar despre „sclavia neagră", ci de o întreagă minoritate a populaţiei care, ieşind la modiul propriu din servitutea de odinioară, rătăceşte în cartierele mărginae ale marilor metropole şi se vând mai nou ca servitori. Această „sclavie gri" nu este mai puţin întristătoare decât cea ordinară, chiar dacă recurge la un vocabular de faţadă ieşit din fabrica seccolului al XIX-lea, precum „muncitor", sau „lucrător sezonier" În ce priveşte sclavajul „modern", deschideţi ochii şi priviţi în jurul vostru, sunt acolo, sunt mulţi cei care vă apără şi vă servesc zi de zi.

Trebuie promulgate rapid legi care să-i elibereze pe sclavi din lanţurile lor ancestrale. Ruşinea lor e ruşinea noastră.

Aflaţi că în ziua în care veţi adopta politici abolişioniste clare, în care veţi vota bugete corespunzătoare şi în care veţi lansa programe de educaţie pentru copiii sclavilor

vom fi mulți cei care vă vom aproba. Sclavii voștri vor deveni cetățeni, mândri să aparțină unei națiuni. Vă vor arăta toată recunoștința lor căci atunci, mulțumită vouă, vor gusta din cel mai important dintre drepturile inalienabile, în Islam ca și în toate civilizațiile, acela al libertății.

Mulţumiri

Cercetarea este, prin excelenţă, un act solitar. Acest act îl angajează pe cel ce i se dedică. Aşadar este pe deplin responsabil. Dar munca de pregătire necesită o mulţime de „truditori" care sunt tot atâtea spirite strălucite şi pe care aş vrea să le numesc aici: Anne Remiche-Martinow, producătoare la RTBF, m-a atenţionat asupra diverselor probleme legate de sclavie; Dr. Zineb Derbal (Paris) pentru ajutorul său în documentare; Frédéric, pentru îngrijirile lui la Tombouctou şi curiozitatea binevoitoare; M. M. din Nouakchott; Ali Moussa Iye, de la UNESCO, pentru invitaţia la colocviul din Rabbat; Georges A. Bousquet a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a-mi îmbogăţi documentaţia pentru Marrakech. Fie ca toate aceste persoane, la care trebuie să-l adaug pe M. Mohamed Oujama, de la universitatea Cadi Ayad din Marrakech, să găsească aici întreaga expresie a recunoştinţei mele.

Nu uit echipa de la Fayard care a lucret remarcabil într-un timp record, mai întâi lui Claude Duran pentru „lectura lui cadru", lui Chantal Marion, Hélène Guillaume, Sophie Kucoyanis şi Manon Subilia, cât şi iconografului Josseline Rivière, cartografului Anne Varet-Vitu, corectorului Viviane Debiesse şi indexistului Jeanne Auzenet.

Nu voi încheia această notă de recunoştinţă fără a face o mică plecăciune familiei mele ce mi-a suportat absenţa prelungită din cauza numeroaselor călătorii pe care a trebuit să le fac în străinătate, dar şi stresul şi nopţile albe la care am supus-o.

M. C.

Cuprins

Cuvânt-înainte 5

Partea întâi: DOCTRINA

1. Ce spune islamul despre sclavie? 13
2. Termeni care o denumesc 26
3. Paisprezece secole și jumătate 28
4. Negri și albi 34
5. Sclavi „puri", sclavi „impuri" 37
6. Etnie contra religie 41
7 Cei „fără nume" 43
8. Sclavagism și sexualitate 46
9. Diferite categorii de sclavi 50
10. Eunucul, un sclav „deplin"? 55
11. Rutele sclaviei 61
12. Numărul și prețul 63
13. Eliberarea 70
14. Codurile arabe ale sclaviei 76

Partea a doua: CĂLĂTORIE ÎN ȚINUTUL SCLAVILOR

1. Istanbul: guvernarea uterului 83
2. Mesopotamia, pământ al supunerii și al revoltelor 92
3. Peninsula Arabică: Arabia Saudită și Emiratele Arabe Unite 102
4. Yemen: Zabid, piața de sclavi 111
5. Sultanatul Oman, furnizorul oficial pentru negustorii de negri 114
6. Egiptul, „creierul" comerțului arab cu sclavi 118
7. Sudan și Nubia: „cooperare" forțată cu vecinii egipteni 124
8. Cornul Africii, „rampa" traficului 127
9. Libia, Ciad, Niger, furnizori de „lemn de abanos" 130

10. Tombouctou: 333 de sfinți și nici un sclav! 134
11. Tuaregii „Amazigh" cu sandalele de vânt 144
12. Mauritania: țara „albilor" fără cusur 149
13. Senegal: politici confruntate cu uitarea 158
14. Maghreb, alt continent negru 161
15. Córdoba musulmană și Europa înspăimântată 180
16. India: maharadjahi și paria 183
17. Zanzibar, insula condimentelor amare 189
18. Mombasa, magazinul micilor virtuți 194
19. Sultanatul Brunei: comerțul invizibil 198
Concluzie: islamul și sclavia, sau cultura sărutării mâinii stăpânului 204

ANEXE: „DOSARUL NEGRU" AL SCLAVIEI PE PĂMÂNTURILE ISLAMICE

1. Sclavia în Coran 217
2. Sclavia în literatură 222
Document 1 – Conduita de urmat pentru achiziționarea celor mai buni sclavi, conform lui Abul Hassan ibn Mukhtar ibn al-Hassan Ibn Butlan (secolul al XI-lea) 223
Document 2 – Șiretlicurile folosite de samsarii din Malaga pentru a-i înșela pe cumpărătorii de sclavi, conform lui As-Sakati, inspector de impozite (*mûhtassib*) (secolul al XII-lea) 225
Document 3 – Alexis de Tocqueville și sclavia din Algeria 226
Document 4 – Sclavii din Alger în viziunea lui Venture de Paradis (secolul al XVIII-lea) 227
Document 5 – Sclavia din Algeria conform căpitanilor genișți Rozet și Carette (mijlocul secolului al XIX-lea) 231
Document 6 – Un punct de vedere francez (sfârșitul secolului al XIX-lea) 232
Document 7 – Tehnica de razie (1872) 233
Document 8 – Sclavii Zouaoua (1859-1860) 234
Document 9 – Prețul tăcerii (1894) 235
Document 10 – Sclavi la Kenadsa (începutul secolului al XX-lea) 236
Document 11 - Suprimarea uzanței sărutării mâinii în Tunisia, conform scrisorilor trimise de consulul general al Franței, Schwebel, către ministrul Afacerilor Străine în 1836 238
Document 12 – Extras din scrisorile pe care Lady Lucie Duff-Gordon

(1821-1869), burgheză englezoaică atinsă de tuberculoză şi care se îngrijea în Egipt, i le trimitea soţului ei rămas în Anglia 241
Document 13 – Un aboliţionist marocan 242
Document 14 – Testamentul unui aboliţionist marocan (secolul al XX-lea) 244
3. Trei coduri ale sclaviei pe pământul Islamului 248
1 – La *Moudawwana* de Ibn el-Qasim 248
2 – Codul hanefit al sclaviei 254
3 – Codul sclaviei la musulmani 261
4. Legea de eliberare a sclavilor în Mauritania 269
5. Sclavi iluştri, sclavini, eunuci, concubine, negustori de sclavi şi abolişionişti din ţinuturile islamice, începând din secolul al VII-lea 271
6. Vocabularul servituţii pe pământ islamic 285
7 Cronologia universală a sclaviei 296
8. Hărţi 305
9. Bibliografie 313

Index general 361

Apel la conştiinţa guvernanţilor musulmani de astăzi 377

Mulţumiri 379

În accepțiunea multora, sclavia este o problemă a albilor celor răi, astăzi măcinați de remuşcări şi de vină. Comerțul cu sclavi? Siniştri negustori de sclavi negri, sau plantatori de trestie de zahăr fără credință, fără lege şi cinici. Abordând aceste postulate dintr-o nouă perspectivă, Malek Chebel călătoreşte în ținuturile sclaviei, atât în Africa Orientală, cât şi în țările Sahelului, ale Maghrebului şi Golfului, în Orientul Apropiat şi în Asia. Trage o teribilă concluzie: în realitate, sclavia este practica cea mai împărtăşită de pe planetă, un fenomen cvasiuniversal.

De peste paisprezece secole, islamul a interzis a reduce pe cineva la sclavie, fie el credincios sau necredincios, alb sau negru. Totuşi, acest fenomen rămâne încă viu: îi acoperea islamul pe sclavagişti? Îi încuraja? Cine se mai îndoieşte, din acest moment, că tabuul oculta aceste chestiuni ce deranjau?

Pentru a decripta noile forme pe care le ia servitutea în lumea arabo-musulmană, autorul reconstituie cu minuțiozitate dezvoltarea unei culturi sclavagiste care s-a grefat pe islam.

Antropolog, mare specialist în islam, Malek Chebel a publicat, printre altele, la Editura Pauvert, „Kama-Sutra arabe“ şi, la Editura Plon, „Le Dictionnaire amoureux de l'islam“.

ISBN 973-566-172-1